

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Р. В. ЛОГОША

**«ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РИНКУ
ОВОЧЕВОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ»**

Монографія

Вінниця - 2017

УДК 338.439.5:633.18
ББК 65.9(4УКР)325.15
Л69

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного
технічного університету Міністерства освіти і науки України
(протокол №5 від 25 травня 2017 р.)

Рецензенти:

Бондаренко В.М., д.е.н., професор, декан обліково-фінансового
факультету ВТЕІ КНТЕУ

Ходаківський Є. І., д.е.н., професор, директор Науково-інноваційного
інституту економіки та агробізнесу ЖНАЕУ

Ліпич Л.Г., д.е.н., професор, декан економічного факультету ВНУ
ім. Лесі Українки

Л69 Логоша Р.В.

**Формування постіндустріального ринку овочевої продукції в
Україні: монографія / Р.В. Логоша. – Вінниця: ПрАТ «Вінницька
обласна друкарня», 2017. – 515 с.**

ISBN 978-966-621-622-2

В монографії здійснено аналіз та узагальнення теоретико-методологічних підходів та науково-практичних рекомендацій щодо формування моделі постіндустріального ринку на прикладі ринку овочевої продукції в Україні. Досліджено сучасний спектр основних проблем розвитку ринку овочевої продукції в умовах трансформаційних змін. Обґрунтовано концептуальні положення, детермінанти та критерії розвитку ринку овочевої продукції в Україні.

Для науковців, фахівців з питань управління, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 338.439.5:633.18
ББК 65.9(4УКР)325.15

ISBN 978-966-621-622-2

© Логоша Р.В., 2017

ВСТУП.....	5
ГЛАВА 1. ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ ТЕОРІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКУ, ЙОГО ФАКТОРНОСТІ І РЕГУЛЯТИВНОСТІ: АЛЬТЕРНАТИВНІ ТА УНІФІКОВАНІ ПІДХОДИ.....	9
1.1. Гносеологія поняття «риннок» як основної економічної категорії в контексті множини супутніх економічних категорій	10
1.2. Концептуальне відображення еволюції ринку та цивілізації як єдиного процесу	22
1.3. Потенціал та обмеження теорії стадійного підходу до тлумачення ринкових основ суспільства і їхньої динаміки	36
1.4. Ретроспектива, філософія та логіка формування загальної теорії ринку у світлі конфлікту ідей ліберальної та альтернативних парадигм	54
1.5. Науковий супровід розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції в умовах становлення та поглиблення ринкових відносин	71
Висновки до глави 1	83
ГЛАВА 2. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОДЕЛІ ЕФЕКТИВНОГО РИНКУ	86
2.1. Загальна методологія і методика авторських досліджень в контексті основних пізнавальних підходів	87
2.2. Методологія дослідження овочівництва та його ринкової динаміки через побудови економетричних моделей як нелінійних складних систем	101
2.3. Методологія дослідження динаміки, окремих типів, моделей ринку та ринкових структур	120
2.4. Методологія і методика оцінювання процесів використання та відтворення родючості ґрунту в овочівництві	137
2.5. Авторська теорія ідентифікації ринків	156
Висновки до глави 2	167
ГЛАВА 3. ПОТЕНЦІАЛ, РИЗИКИ ТА ОБМЕЖЕННЯ МОДЕЛІ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РИНКУ АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ	169
3.1. Інтерпретація авторської теорії у моделі універсального ринку	169
3.2. Опис моделі еквівалентності ринкового обміну та її реалізація на прикладі ринку овочевої продукції України	188
3.3. Нормативно-правова та контрактна регламентація процесу формування ринкових механізмів в Україні та галузі	198

3.4. Моделювання контрактних відносин між основними реципієнтними групами агентів ринку	217
3.5. Особливості формування, функціонування і розвитку ринків аграрної продукції	236
Висновки до глави 3	257
ГЛАВА 4. РИНКОВІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОЇ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ОВОЧІВНИЦТВА УКРАЇНИ: СТАН, ОБМЕЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ	259
4.1. Структурні та функціональні особливості розвитку ринку овочевої продукції	259
4.2. Еволюція ринку овочевої продукції в Україні	278
4.3. Динаміка виробництва овочів та інших ринкоутворюючих факторів в Україні	299
4.4. Соціально-економічна структуризація ринку овочевої продукції в Україні	312
4.5. Динаміка основних економічних показників ринку овочевої продукції в Україні	328
Висновки до глави 4	338
ГЛАВА 5. ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО РИНКУ ОВОЧЕВОЇ ПРОДУКЦІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ В УКРАЇНІ	341
5.1. Основні тенденції розвитку торгівлі овочевою продукцією	341
5.2. Динаміка світового виробництва та торгівлі овочевою продукцією	368
5.3 Український фактор динаміки та перспектив світової торгівлі овочевою продукцією	389
5.4. Технології модернізації галузі овочівництва	407
5.5. Модель та стратегії розвитку ринку овочевої продукції в Україні	435
Висновки до глави 5	442
ВИСНОВКИ	444
ЛІТЕРАТУРА	454
ДОДАТКИ	489

ВСТУП

Визначальною тенденцією розвитку сучасної світової і національних економік є ускладнення ринкової структури економічних систем, прискорення науково-технологічних змін і посилення впливу глобалізації на господарське життя. При цьому трансформаційні процеси відкривають як нові можливості, так і породжують загрози та ризики розвитку для економік. Звідси подальша динаміка економічної системи відкритого суспільства є об'єктивним детермінантним фактором цивілізаційного розвитку, що потребує наукового обґрунтування, передусім, з позиції ринкової відповідності.

Поширена сьогодні економічна система побудована на засадах ринку, і роль цього інституту у сучасному суспільстві традиційно залишається детермінантною. Процес формування системи глобального та національних ринків відбувався історично впродовж останнього тисячоліття. Однак, і сьогодні, в епоху формування постіндустріального суспільства, питання вдосконалення ринкової основи цивілізації набуває нових аспектів своєї актуальності на фоні достатньо відчутної загрози перманентних криз і дисфункцій. Підтвердженням цього є постійна увага до проблем ринку в ЄС, США та інших економічно розвинутих країнах світу, а також країн з транзитивною економікою, де формування ринкових відносин об'єктивно супроводжується вищим рівнем впливу мало прогнозованих і різноспрямованих соціально-економічних ефектів.

Водночас, в умовах загострення продовольчої проблеми особливого науково-теоретичного і практичного значення набувають дослідження впливу економічних трансформацій на розвиток аграрного ринку і окремих його галузей як у світовому масштабі, так і на рівні окремих країн. Значення зазначеного посилюється і тим, що на сучасному етапі аграрний ринок залишається фактично визначальною частиною будь-якого національного ринку. При цьому важливим серед складових аграрного ринку є ринок овочевої продукції, який, як і інші ринки, характеризується постійними змінами в умовах глобалізаційних трансформацій. Це має безпосередню інтерпретацію в Україні з

огляду на величезний потенціал галузі, перспективи подальших ринкових трансформацій, а також наявні численні дисфункції даного ринку.

Значний внесок у формування і розвиток ринкової теорії, а також безпосередньо методології дослідження трансформацій ринку здійснили А. Сміт, Ж.-Б. Сей, Л. Вальрас, Е. Чемберлін, Д. Робінсон, Д. Кейнс, М. Алле, Ф. Хайек, Л. Мізес, М. Фрідмен та ін. На пострадянському просторі питання ринкових механізмів вивчалися Л. Абалкіним, В. Базилевичем, А. Гальчинським, В. Геєцьом, П. Єщенком, Ю. Зайцевим, П. Леоненком, О. Морозом, І. Радіоною, В. Савчуком, А. Чухном та ін. Сучасний етап ринкової теорії представлено в працях Ж. Тироля, Е. Еліота Рота, Б. Хольстрема, П. Дальмонда та ін. Однак і досі контури ефективного, досконалого ринку постіндустріальної цивілізації залишаються скоріше предметом наукових дискусій, аніж описом вже сформованої парадигми. В свою чергу, теоретичні та прикладні аспекти формування та функціонування вітчизняного ринку овочевої продукції в умовах економічних трансформацій відображено у працях В. Амбросова, Р. Близького, В. Власова, Т. Кучеренка, П. Макаренка, В. Писаренка, В. Рудь, П. Саблука, Б. Супіханова та ін.

Натомість, незважаючи на широкий спектр досліджень проблем ринку та механізму його функціонування в умовах трансформації економічних систем, даний напрям характеризується недостатнім вивченням, у т. ч. методологічним обґрунтуванням, насамперед, ролі і значення ринку та особливостями його формування в Україні в сучасних умовах. Водночас суб'єкти вітчизняного ринку овочевої продукції все більше стикаються в останній час із принципово новими викликами і проблемами, що обумовлені соціально-економічними наслідками процесів глобалізації, насамперед, значними технологічними та інноваційними змінами. Все це диктує необхідність кардинальних модернізацій самої парадигми ринку та відповідного наукового обґрунтування. В цих умовах питання того, яким буде вітчизняний ринок овочевої продукції постіндустріального типу, набуває особливого значення. Слід особливо підкреслити, що на сьогодні ресурсна, технологічна, організаційно-управлінська, маркетингова

складові потенціалу ринку овочевих культур та овочепродуктового підкомплексу вітчизняного АПК значно відстають від рівня аналогів економічно розвинутих країн. Відсутність досвіду господарювання у ринкових умовах, своєрідність набутого досвіду функціонування в умовах пострадянського ринку, застаріла матеріально-технічна, технологічна база, комунікації та інфраструктура ринку вимагають розробки нових шляхів вирішення питань управління. Це потребує пошуку усіх елементів інтелектуального обґрунтування: від парадигмально-концептуального до методико-аналітичного і прикладного.

Проблемний зміст зазначених питань, з огляду на реальний стан речей, може бути зведений до підкреслення нагальної необхідності вивчення суто прикладних моментів, пов'язаних із розвитком пострадянського ринку овочевої продукції. Цікавість викликає, насамперед, ретроспектива процесу, що окреслена унікальними тенденціями і закономірностями розвитку ринку овочевих культур впродовж періоду незалежності України. Отже, низка питань стосовно формування ринку овочевої продукції в умовах трансформаційних змін, який би інтегрував у собі всі складові: від структуроутворюючих умов ринку до результатів діяльності суб'єктів цього ринку, – представляються розробленими явно не достатньо, а ті розробки, які існують, мають здебільшого фрагментарний характер. Усе це обумовлює необхідність узагальнення, систематизації та комплексного підходу до проблем формування ринку овочевої продукції в Україні, який би відповідав вимогам та потенціалу постіндустріального суспільства. Саме тому формування вітчизняної універсальної моделі ринку, ідентифікація економічних відносин на ринку овочевої продукції в різних економічних системах та з урахуванням їх національних особливостей може бути віднесена до пріоритетних наукових завдань. Обмеженість існуючих до цього часу теоретико-методологічних та прикладних підходів до формування ефективних, адекватних сучасному етапу розвитку ринку овочевої продукції економічних відносин, свідчить про необхідність вивчення вказаної проблеми.

Теоретична цінність монографії полягає у відображенні фундаментальних та концептуальних засад формування та розвитку ринку в різних суспільно-

економічних формаціях. Особливий акцент було здійснено на процес дослідження формування постіндустріальної моделі ринку на прикладі ринку овочевої продукції. Водночас прикладний характер монографії дає змогу суб'єктам ринку овочевої продукції здійснювати оцінювання функціонування даного ринку на засадах використання запропонованого методичного та інтерпретаційного інструментарію.

На основі сукупності попередньо отриманих результатів в теоретико-методологічному, методичному та аналітичному розрізах розроблено науково-прикладні заходи щодо формування постіндустріальної моделі ринку овочевої продукції в Україні. Безпосередню практичну значущість, зокрема, мають розроблені автором методичні рекомендації щодо прикладної інтерпретації моделі універсального ринку; пропозиції щодо стимулювання виробництва овочевої продукції на засадах синтезу прикладних положень теорії контрактів і державного регулювання, зокрема, запропонована у монографії система індикативного ціноутворення і захисту конкуренції на ринку овочевої продукції; методичні рекомендації щодо оцінювання стану ринку, результати яких дозволяють визначити взаємозв'язок між моделями ринку і умовами функціонування суб'єктів ринку.

Отримані результати та розроблені рекомендації є комплексом підходів до визначення інструментів розширення місткості даного ринку та оптимізації його структури шляхом розробки комплексної програми сприяння збільшення обсягів виробництва та експорту овочевої продукції. Загальним результатом втілення авторських пропозицій є максимізація позитивних соціально-економічних ефектів як результату діяльності ринку овочевої продукції, а також мінімізації потенційно можливих дисфункцій.

Потрібно зрозуміти, що або ми підкоряємося невидимим законам ринку або диктатурі якоїсь групи осіб; третього немає.

Євгеній Вольнов

ГЛАВА 1

ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ ТЕОРІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКУ, ЙОГО ФАКТОРНОСТІ І РЕГУЛЯТИВНОСТІ: АЛЬТЕРНАТИВНІ ТА УНІФІКОВАНІ ПІДХОДИ

Соціально-економічні зміни в Україні останніх десятиліть відбувалися, передусім, щодо політико-економічного устрою країни, відносин власності, розвитку ринкової економіки, форм господарювання. Все це викликало актуалізацію питань регулювання, прогнозування, моделювання цих процесів, що, у свою чергу, обумовило необхідність уточнення економічної сутності категорії «ринок», а також формування загальної філософії та ідеології трансформаційних процесів. Важливість зазначеного є очевидною при вирішенні проблеми формування ринкових відносин безпосередньо в сільському господарстві України.

На даному етапі дослідження об'єктом вивчення були соціально-економічна інтерпретація категорії «ринок» та загальної теорії ринку, уточнення методології тлумачення теорії ринку та окремих альтернативних концептів такої. Досягалося це ретроспективним оглядом згаданих категорій та теорій, у т. ч. в контексті можливості їхнього використання при здійсненні ринкових реформ в Україні, а також визначення альтернативних концептів теорії ринку та змісту ключових дискусійних положень відповідно. Інформативною базою досліджень слугував інтелектуальний зміст відомих теорій ринку та регуляцій. Принциповим вбачалося, насамперед, питання гносеології категорії «ринок», по-перше, з точки зору ретроспективи процесу, а по-друге – виділення ключових характеристик категорії, що були привнесені в різні періоди економічної історії з позицій суспільних очікувань від ринку, а також розуміння законів його функціонування.

1.1. Гносеологія поняття «ринок» як основної економічної категорії в контексті множини супутніх економічних категорій

Сучасна економічна система побудована на засадах ринку, і роль цього інституту у сучасному суспільстві, очевидно, слід визнати детермінантною до всієї сукупності соціально-економічних відносин. Розвиток суспільного поділу праці, економічна відокремленість суб'єктів господарювання за різних форм власності, необхідність обміну продуктами праці стали об'єктивними причинами виникнення ринку. Процес формування системи глобального та національних ринків відбувався історично впродовж останнього тисячоліття, водночас уточнювалися ключові положення відповідної теорії. Теоретичні і практичні уявлення про закони і сутність ринку змінювалися достатньо динамічно в силу об'єктивних причин, а вірність теоретичних ідей перевірялася за періодичністю та потужністю економічних криз у різний період. Таким чином, узагальнення і уточнення поглядів на сутність, види, значення понять ринку є перманентним і водночас основним процесом еволюції цивілізації.

Після ознайомлення із науковою літературою, що присвячена темі ринку, можемо стверджувати про парадокс сучасності та економічної теорії зокрема, який полягає у тому, що на інформаційному фоні окреслення виключно важливої ролі ринку, його функціонування і розвитку, однак його сутність та закони розкриті набагато меншою мірою аніж більшість інших економічних категорій. Тому погоджуємося з думкою Р. Коуза про те, що навіть у посібниках більше місця відводиться аналізу процесу встановлення цін, структури ринку, тоді як поняття «ринок» і що вкладається в цей зміст практично не висвітлюється [1, с. 8].

Характерним є те, що стан інтелектуалізації питання на сьогодні припускає співіснування альтернативних концептів загальної теорії ринку, кожна з яких має достатньо значущу аргументацію, практичне підтвердження тощо. Втім, для будь-якої країни чи групи країн вибір провідної стратегії соціально-економічного розвитку потребує вибору однієї із альтернатив, і це є

без перебільшення доленосним біфуркаційним фактором розвитку націй, коли так чи інакше потрібно вибрати із відомого історичного досвіду світу певні правила ринку, його обмеження, регуляції тощо. Саме тому уникнення помилки у виборі потребує коректного тлумачення відомих методологій та відповідно інтерпретованих теорій ринку.

Часовий діапазон літературних робіт, що були присвячені темі ринку, може бути окресленим періодом із XVI ст. до даного часу, тобто із часів панування теорії меркантилізму. Чітко фіксованими періодами такого діапазону можуть бути епохи пізнього меркантилізму (XVI-XVII ст.), надалі – класичної політичної економії (XVII-XIX ст.), неокласики (XIX-XX ст.), останніх економічних теорій XXI ст.

Детальний аналіз робіт теоретиків меркантилізму, таких як В. Стафферд, Г. Скаруффі, Т. Мен, А. Монкретьєн, А. Серра, С. Фортрей, Д. Стюарт, Ж.Б. Колбер, Б. Даванцатті, А. Джевонвезі та ін. надано у роботі Л. Корнійчука та ін. [2, с. 41-54]. Серед великої кількості відповідних праць періоду класики-неокласики слід, як вважаємо, виділити напрацювання таких вчених як А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, Ж.-Б. Сей, Л. Вальрас, С. Сімонді, Д. Мілль, А. Пігу, Е. Чемберлін, Д. Робінсон, Ф. Хайек, Л. Мізес, М. Алле, М. Фрідмен, Дж. Кейнс, П. Самуельсон, Ф. Бродель, В. Нордгауз, Г. Армстронг, Ф. Котлер та багато ін. Саме у цих роботах було закладено відомі і визнані на даний час методології, що пояснювали принципи функціонування ринку. Впродовж пост-радянського періоду інтерпретації теорії ринку достатньо активно вивчалися українськими вченими, такими як В. Андрійчук, О. Березін, В. Геєць, С. Дусановський, С. Кваша, Ю. Коваленко, О. Мороз, С. Мочерний, Т. Осташко, О. Точилін, П. Саблук, А. Чухно та ін.

Слід зазначити, що при цьому сьогодні інтерес до згаданої проблеми, вочевидь, лише посилюється. У сучасній економічній літературі найчастіше концепт ринку розглядається в світлі тлумачень класичної та неокласичної течій.

Слід підкреслити, що економічна категорія «ринок» традиційно була ба-

гато аспектною саме у розрізі ретроспективності аналізування економічної історії. За певними джерелами – Т. Гоббса [3], Д. Рікардо[4], К. Маркса [5] – історично першим ринком був ринок праці у світі, який документально зафіксовано, як стверджується згаданими авторами, з XIII ст. н.е. Проте, як вважаємо, у даному разі має місце не виправдане ототожнення двох економічних явищ, які описують процеси одного рівня, проте по суті є різними: 1) ринок праці, який відбиває фундаментальність світової спеціалізації економічних агентів як найбільш вигідного варіанту економічного співіснування; 2) ринок як система обміну товарами та послугами, що знову ж таки є універсальним механізмом організації економічного життя. В монографії було приділено увагу саме ринку як системі обміну, де питання ринку праці розглядалися як взаємообумовлені широким тлумаченням терміну.

Розглядаючи ринок через призму історії розвитку, варто зазначити, що даний термін є дуже давнім. Точного визначення категорії «ринок» в економічній літературі не існує. Найбільш глибокий, як вважаємо, історичний аналіз гносеології даної категорії належить Й. Кулішеру [6], І. Валлернстайну [7], Ф. Броделю [8], Й. Шумпетеру [9] та ін. Більшість інформаційних джерел співвідносить появу ринків (міських ринків) – тобто місць, де регульовано більшою чи меншою мірою з певною періодичністю здійснювався обмін через торгівлю – із діяльністю фінікійців та грецьких міст, тобто щонайменше орієнтовно з I тис. до н. е.

У слов'янській лінгвістиці поняття «ринок», очевидно, було запозичене від поєднання польського «гупек», що означало «коло, міська площа» та середньовісньонімецького «gīnoges», що мало значення «кільце, обруч, збори». В якості економічного поняття дані слова у подальшому набули значення «торгова площа», тоді як в етимологічному контексті ринок, здебільшого, сприймався як «...аукціон, на якому відбувається пошук ціни, що зрівноважує попит і пропозицію» [10].

У тлумачному словнику В. Даля розуміння категорії «ринок» зводиться до певної площі у містах та селах, де з'їжджаються покупці й продавці у

конкретно визначені дні і продають свої товари [11]. Схоже визначення викладено у тлумачному словнику за редакцією Д. Ушакова, де його доповнено лише «місцем, де відбувається сфера товарного обміну і товароруху» [12].

Численність підходів до визначення категорії «ринок» зумовлена, з одного боку, різними сферами їх застосування, а з іншого – використанням категорійного апарату різних економічних теорій. Так, декілька визначень ринку наведено в Оксфордському словнику: «Ринок – це сукупність продавців і покупців; місце, де зустрічаються продавці і покупці; умови для купівлі-продажу» [13, с. 24]. В енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона зазначається, що ринок – це місце для торгівлі необхідними для життя речами. У давніх греків ринок називався «агога», а у римлян – це місце мало назву «forum» [14, с. 9].

В свою чергу, слід відзначити певну еволюційність форм і видів діяльності ринків (рис. 1). Можна стверджувати, що витoki ринку знаходяться на фундаменті повсюдного процесу сільського самозабезпечення, що у подальшому еволюціонувало у напрямку формування товарного виробництва від найпростіших форм і видів ринкового обміну. При цьому на будь-якому етапі еволюції ринку – складного чи найпростішого – цей інститут безумовно функціонував за співвідношення попиту та пропозиції, які і визначають зміст самого терміну «економіка» та «ринок».

Існує величезна кількість різноманітних літературних джерел, які свідчать, що ринки у різні історичні часи були різними за формами, видами обміну та контракції. Звідси вбачаємо безумовну необхідність чіткої градації ринків до якоїсь сукупності критеріїв методологічного рівня, де таким розглядалася стадійна інтерпретація соціально-економічного розвитку суспільства.

Так, за даними Й. Кулішера [6], І. Валлернстайна [7], Ф. Броделя [8], Й. Шумпетера [9], В. Зомбарта [15], перші ринки відзначалися історично прямим обміном, коли продавали переважно з т. з. «перших рук». Нами така форма найпростішого ринку віднесена до *проторинку*.

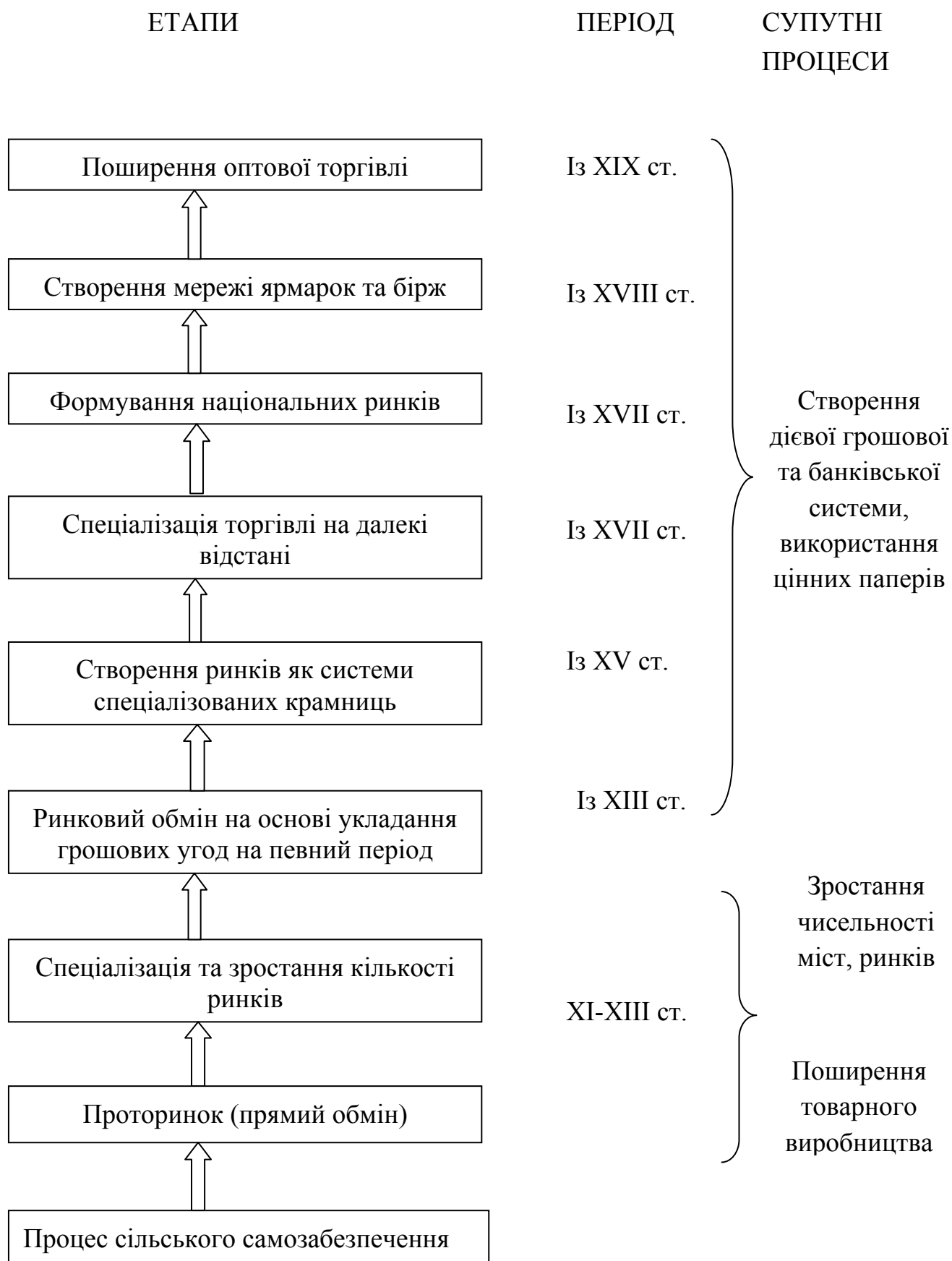

Рис. 1. Еволюція ринку як універсальний світовий економічний процес
Джерело: авторська інтерпретація робіт [6-9, 15]

За цими ж свідченнями, подальше вдосконалення ринків може бути віднесено до XI-XII ст. н.е. вже в епоху середньовіччя, що знаменувалося появою практики спеціалізації та збільшення кількості ринків. Надалі як масове і економічне важливе явище ринок еволюціонував у напрямку поширення т. з. *«торгівлі на рознос»*.

Вже у XV-XVI ст. ринок, насамперед, м. Венеції, а за ним і багато інших економічно незалежних міст та цілих держав, починає охоплювати практика укладення грошових угод на певний період, де основним фактором стало формування потужної і дієвої грошової системи. Із XVII ст. в Європі формується новий тип ринку, який характеризує система крамниць, що, у свою чергу, трансформувалося у ринки як системи спеціалізованих крамниць, де окремим і дуже економічно важливим випадком стала спеціалізація торгівлі на далекі відстані.

У XVIII ст. ринок економічно розвинених тодішніх країн еволюціонував у напрямку поширення мережі ярмарок та бірж, де основну роль відіграватиме знов-таки торгівля на далекі відстані. Вже у новітній історії XIX ст. досконалість ринків визначалася поширенням оптової торгівлі із створенням системи автономного організування складської логістики, комор, сховищ, пакгаузів тощо. Згаданими авторами [6-9, 15] стверджується, що факт формування національних ринків – в межах економік окремих країн – тією чи іншою мірою можна стверджувати з початку XVII ст. На фоні зазначеного, будучи передумовою чи наслідком, із цього самого часу діяльність ринків характеризує використання цінних паперів та торгівля із залученням банківських інструментів.

Подібна ретроспективна схема надає підстави як для визначення самої історії ринку, так і самої логіки сутнісних змін процесу. Таким чином, становлення і розвитку ринкової системи слід розглядати як еволюційний процес, що відбувався тисячоліттями. На початкових етапах матеріальне виробництво переважно було натуральним, і ринок насичувався невеликими обсягами товарів. При цьому за своїм значенням цей інститут не відігравав

особливої ролі у підтримці обмінних пропорцій у суспільному розвитку і споживанні товарів. З часом удосконалювалось і розвивалось матеріальне виробництво і, відповідно, зростали обсяги ринкових операцій купівлі-продажу. Водночас із кількісними відбувалася зміна ролі самого ринку: із допоміжної ланки технічного характеру такий перетворився на детермінантний фактор соціально-економічних відносин.

Так, з точки зору М. Кембелла та Б. Стенлі [16], ринкова економічна система може бути інтерпретованою за універсальними критеріями, де така при цьому і може бути оцінена щодо своєї досконалості: 1) скільки і що слід виробляти; 2) як це слід виробляти; 3) хто повинен отримати вироблене; 4) чи здатна ця система адаптуватися до змін. Це слід, як вважаємо, розуміти таким чином, що досконалість ринку обумовлена параметрами та і ефективністю пропозиції, особливостями розподілу та споживання, а також динамікою і сутністю змін з огляду на нові умови функціонування ринку.

Характерно, що нині в економічних дослідженнях категорія «ринок» вченими трактувалася і продовжує розглядатися неоднозначно. Різні підходи у тлумаченні сутності ринку пояснюються тим, що на шляху розвитку людських відносин ринок зазнавав відповідних змін в залежності від суспільних умов розвитку економіки держав, мети і завдань, які ставило перед собою суспільство на різних етапах свого розвитку.

Дефініція категорії «ринок» за версією французького ученого-економіста О. Курно передбачала, що ринок – це «...будь-який район, в якому відносини покупців і продавців настільки вільні, що ціни на ті самі товари мають тенденцію легко й швидко вимірюватися» [17, с. 135-147]. Такий зміст зберігся і до наших часів як побутовий. У свій час шотландський економіст А. Сміт підійшов до визначення даного поняття на більш високому абстрактному рівні, висунувши на перший план сам факт взаємодії продавців і покупців, зіставлення попиту та пропозиції, формування ринкових цін [18, с. 11].

На думку С. Мочерного, у працях А. Сміта та Д. Рікардо поняття ринок не мало чіткого політично-економічного визначення і використовувалося,

передусім, для характеристики ринкового попиту. Натомість, аналізуючи основну роботу А. Сміта [19], можна стверджувати про те, що цим автором ринок розглядався, передусім, як регулятор поділу праці, де, у свою чергу, ринок – це перебування «невидимої руки», де зустрічаються й автоматично врівноважуються через механізм цін попит і пропозиція.

Англійський економіст У. Джевонс, за свідченням А. Маршала, поняття «риннок» описував як місце, де продають продукти харчування, тобто ринок почав офіційно формуватися і розвиватися з продажу сільськогосподарської продукції, при чому у регіональному аспекті, тобто на окремій території якоїсь країни. В свою чергу, А. Маршал зазначає, що у міру вдосконалення ринку посилювалася тенденція в певний проміжок часу сплачувати за той самий товар однаково ціну [20, с. 296] – тобто, на відміну від О. Курно, А. Маршал більше уваги зосереджував на ролі ринку як вирівнювача ціни в масштабах певного регіону чи навіть країни. Дж. Мілль [21, с. 99], а пізніше і Ф. Бродель [8] цю функцію віднесли до однієї з основних характеристик ринку капіталістичного типу.

У Великій радянській енциклопедії визначається, що теорія ринку була створена К. Марксом, і що така є складовою теорії відтворення [22], що, як вважаємо, є принаймні неточним ні за авторством, ні за змістом. В Українській радянській енциклопедії визначення поняття ринок вже ширше, коли ринок розглядається як сфера товарного обміну, пропозиція і платоспроможний попит на товари або на один вид товару» [23, с. 193]. Як можемо бачити, в даному разі основними є поняття попиту, пропозиції та платоспроможності. У більш пізніх енциклопедичних версіях ринок розглядався часто як тип господарського зв'язку між суб'єктами господарювання або форма функціонування економіки.

Загалом в економічній літературі сутність ринку висвітлюється у вузькому і широкому розумінні. Вчені, що були прихильниками вузького розуміння терміну, здебільшого дотримувалися точки зору про те, що ринок – це система економічних відносин між продавцями (виробниками) і споживачами (представниками попиту) окремих товарів та послуг, які формуються під впливом

попиту і пропозиції або інститут чи механізм, який зводить разом покупців і продавців окремих товарів та послуг [16, с. 23]. За цієї позиції співвідношення сфери виробництва і попиту, саме ринок інформує товаровиробників про те, що потрібно виробляти, в якій кількості, якої якості і за якою ціною, тоді як через ринок споживачі впливають на виробництво і рівень цін.

На думку А. Чухно [24, с. 4], ринок – це конкретна форма прояву і товарного обміну, і товарного обігу, а також сукупність економічних відносин між покупцями і продавцями в процесі купівлі-продажу товару/послуг.

У свою чергу, П. Самуельсон та ін. розглядають ринок як певний механізм, в умовах дії якого будують свої відносини продавці й покупці на засадах, що дає можливість врегулювати ціну та кількість товарів, задовольняючи учасників [25, с. 18]. Доволі схоже визначення дають американські вчені Г. Армстронг і Ф. Котлер, які вважають, що ринок – це сукупність наявних і потенційних покупців товару [26, с. 34]. Такі покупці мають спільні потреби чи запити, які можна задовольнити шляхом обміну. Отже, за таким визначенням ринок являється проміжною ланкою, яка поєднує товаровиробників і споживачів продукції. Тому розмір ринку залежить від кількості покупців, які відчують потребу в будь-якому товарі, які мають кошти для здійснення угоди та бажання запропонувати ці кошти в обмін на потрібний їм товар.

На нашу точку зору, вищевикладені підходи до сутності категорії «ринок» характеризують лише одну його сторону, оскільки не охоплюють виробників, споживачів, посередників, постачальників та інших суб'єктів ринкових відносин, а також – що головне – уникають висвітлення ролі ринку щодо всього комплексу соціально-економічних відносин соціуму, яка, за нашою гіпотезою, завжди є значно вагомішою і більш функціональною аніж традиційно вважається. Тому ми дотримуємося більш широкого тлумачення.

У більш ширшому розумінні економічна категорія «ринок» охоплює декілька понять. Так, у фінансовому словнику-довіднику за ред. М. Дем'яненка окреслено: «Ринок є системою економічних відносин, що складається у процесі виробництва, обігу й розподілу товарів, а також руху грошових коштів, для

яких характерна свобода суб'єктів у виборі покупців та продавців, визначенні цін, формуванні і використанні матеріальних і фінансових ресурсів» (*кін. цит.*) [27, с. 388]. При цьому регулюючу роль при таких відносинах здійснює держава, шляхом запровадження непрямих економічних регуляторів (податки, митні платежі, бюджетні асигнування, кредитні ресурси та ін.).

У політекономічному аспекті ринок розглядають як тип господарських зв'язків між суб'єктами господарювання, тобто форми господарського зв'язку між товаровиробниками через купівлю-продаж товарів. Те, що ринок включає не тільки відносини з купівлі-продажу, а й соціально-економічні (власності, виробництва, розподілу, споживання і т. д.) та організаційно-економічні відносини (різноманітні конкретні форми організації ринку тощо) дає підстави розглядати ринок у функціонуючій економічній системі як підсистему.

За твердженням С. Мочерного, «ринок – це сукупність економічних відносин між фізичними і юридичними особами, а також між державами і наднаціональними органами, міжнародними фінансово-кредитними інститутами з організації та купівлі-продажу різноманітних товарів і послуг відповідно до законів товарного виробництва» [28, с. 235]. Як бачимо, у цьому визначенні терміни «продавець» і «покупець» змінені на «фізичні і юридичні особи» і додані наднаціональні органи та міжнародні фінансово-кредитні інститути. Дане трактування ринку охоплює як відносини купівлі-продажу товарів і послуг, так і відносини власності, матеріального виробництва, економічного механізму розподілу та споживання тощо.

Сутність ринку також трактується як система соціально-економічних відносин відчуження-присвоєння (т. з. «вторинного привласнення») у сферах розподілу та обігу товарів, які, по-перше, опосередковують виробництво товарів (т. з. «первинне привласнення»), і, по-друге, засновані на вільній взаємодії агентів [29, 30].

Трактування категорії «ринок» вимагає уточнення також з огляду того, що у науковій літературі сформувався два підходи визначення даної категорії: інституційний та функціональний.

Зокрема, існує точка зору, представлена роботами А. Маршала, У. Джевонса, Ф. Хайєка та ін., про те, що ринок – це, насамперед, соціально-економічний інститут, який охоплює традиційні елементи будь-якого інституту, тобто це групи агентів (посередники, виробники, споживачі), а також норми та механізми, що регулюють специфічні відносини між ними, і при цьому саме і лише ринок дозволяє найбільш повно і ефективно використати інформацію, яка розсіяна між величезною кількістю індивідуальних агентів [20, 31-32]. Більше того, ринок є найефективнішим механізмом досягнення спонтанного, раціонального порядку через властиві тільки йому традиції, звичаї, елементарні норми моралі і права, що є вже суто інституційними категоріями [33-34].

Аргументи прихильників функціонального підходу – Р. Коуза, М. Фрідмена, Д. Робінсона, Х. Зайделя та ін. [1, 35-37] – передбачають, що ринок є сукупністю соціально-економічних відносин, що пронизують всі сфери суспільного життя, де ринок покликаний – функціонально через власні закони та механізми – з'ясувати основи взаємодії економічних агентів.

З нашої точки зору, зазначені аспекти обох підходів є скоріше доповненням змісту категорії «ринок», які не повинні розглядатися як альтернативи. Ринок безумовно представлений набором власних норм і традицій, які, тим не менше, потребують опису функціональності, адже саме для цього ринок і виник як такий.

Узагальнюючи вищезгадане, ринок слід вважати економічним феноменом товарного виробництва, який забезпечує ефективне його функціонування і вирішує проблеми попиту споживачів. Відповідно до класичного трактування, ринок – це відповідним чином сформована система економічних відносин між суб'єктами господарювання. Отже, поняття «ринок» можна характеризувати, виходячи з таких його ознак: сфера обігу, форми руху сукупного суспільного продукту, тип господарських зв'язків і т. п.

При цьому заслуговують на увагу інші підходи до визначення категорії «ринок», де за основний критерій обрано більш різносторонні соціальні аспекти. На нашу думку, достатньо обґрунтованим є визначення ринку, що

вироблено в рамках інституціональної теорії. З точки зору інституціоналізму, ринок є структурою, що охоплює – як зазначалося вище – різні інститути: закони, правила гри, кодекси поведінки, типи відносин і зв'язків [38]. Д. Норт трактує ринок як систему інститутів, одні з яких збільшують ефективність, а інші – знижують [39, с. 94].

Аналогічні визначення ринку в рамках інституціональної теорії належить Дж. Ходжсону, який вважає, що ринок – це набір соціальних інститутів, в рамках яких регулярно відбувається велика кількість актів обміну специфічного типу, причому дані інститути певною мірою сприяють цим актам обміну і надають їм структуру; при цьому захист правових процедур на організованому ринку переважно здійснюється через укладення контрактів між суб'єктами ринку [40, с. 256].

Таким чином, комплексний підхід до визначення процесу формування та розвитку ринку зумовлюються певними ринковими відносинами, що включають сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів політичного, економічного, правового та соціально-психологічного характеру і впливають на інтенсивність товарно-грошових відносин [41-42].

Існують і інші підходи щодо сутності та ролі сучасного ринку в суспільному житті. До таких слід віднести концепт світосистемного аналізу І. Валлерстайна [7], ліві теорії марксизму та неомарксизму [43-44], парадигму «матеріальної цивілізації» Ф. Броделя [8] та ін., за якими ринок у явно недосконалості реальному суспільстві сучасного капіталізму є скоріше гіпертрофованим, аніж функціональним механізмом.

Таким чином, бачимо ретроспективно постійну зміну та вдосконалення існуючих трактувань ринку. На нашу думку, наведені (та інші) варіації є скоріше доповнюючими, що, на думку їхніх авторів, дозволяло поглибити бачення цього поняття. Це викликано тими процесами, які постійно відбуваються під час формування економіки та змінювали її. Змінювалися економічні системи, набували більшого розвитку ринкові елементи, ставилися інші цілі, завдання, використовувалися різні інструменти, різноманіття яких постійно

збільшувалося.

Отже, на основі проведеного дослідження сутності категорії «ринок», правомірно розглядати ринок як специфічну сферу обміну товарами і послугами, де виникають і реалізуються відносини, пов'язані з процесом купівлі-продажу товарів, їх просування від виробника до споживача. Методично універсальний ринок, на думку автора, може бути визначений за попитом і пропозицією, які підлягають емпіричній інтерпретації, а також за населеним простором, що залежить від цього ринку. Прийнято розрізняти місцевий, національний (внутрішній) та світовий ринок, де основними елементами ринкового механізму виступає ціна, попит, пропозиція. Дане визначення не носить принципово характеру, скоріше узагальнюючи найбільш відомі, поширені і змістовні підходи. Однак принципово новим у такому визначенні є акцентування уваги на ролі ринку у наявній економічній системі, де стан та характер ринку визначають стан системи. При цьому і система, і ринок закономірно змінюються у часі, а їхня досконалість є функціональною та результуючою водночас. Звідси ринок, його досконалість та результативність і ефективність функціонування – це детермінантний фактор досконалості та ефективності економічної системи.

1.2. Концептуальне відображення еволюції ринку та цивілізації як єдиного процесу

Більш важливою представляється інтерпретація гносеології поняття у вигляді певної концепції, що дозволяє більш коректно визначити не тільки роль та функції ринку, але й – через принципові характеристики – закони його функціонування у тому розумінні, наскільки це може бути використано соціумом для вирішення певних проблем та реалізації сукупності специфічних для якогось часу завдань.

Так, численні дослідження підтверджують той факт, що ринкові відносини

в процесі свого розвитку та ролі ринку в житті людей зазнавали постійних змін. Цей складний еволюційний процес визначався динамікою таких основних факторів економічного розвитку як виробництво, економіка, ринкова економіка, ринкова економіка капіталістичного типу. На думку В. Железнова [17, с. 137], характерною рисою економічного розвитку саме і стали ускладнення та розширення ринкового обміну.

Звідси, гносеологія терміну має будуватися на наступному принциповому для формування загальної теорії ринку положенні: цивілізаційний розвиток відбувався на основі фундаментальної трансформації ролі ринку, коли такий перетворився із простого обміну (проторинку) – через формування повсюдної ринкової економіки та поширення капіталізму – до визначального фактору соціально-економічних відносин.

Із зазначеного, як було показано вище, випливає аксіоматичне твердження про те, що характер (стан) ринку не просто означає досконалість/ефективність обміну, але й визначає зміст соціально-економічних відносин та стан суспільства. Адже саме ринкова економіка привела до якісних змін в економічному розвитку людства, при цьому відомі альтернативи до ринкової типи організації соціально-економічних відносин виявилися незадовільними; саме ринок забезпечує взаємозв'язок виробництва і споживання; ринок гарантує суспільну оцінку результатів праці відособлених товаровиробників; ринок створює умови для високої ефективності виробництва. Водночас саме через ринкову економіку капіталістичного типу досягнуто найвищого відомого досі рівня вирішення матеріальних потреб суспільства. І при цьому і ринок, і економічна система капіталізму продовжують еволюціонувати завдяки наявності внутрішніх конфліктів, дисфункцій та суперечливих тенденцій розвитку.

Так, на думку В. Железнова [17, с. 248], помилкою є розглядати сучасне історично детерміноване суспільство за дійсність, що не змінюватиметься, тим більше – розглядати таке суспільство як незмінні за критерієм справедливості відносини; таке суспільство насправді завжди змінюватиметься в процесі історичного розвитку. Вважаємо, що все зазначене повністю притаманне пробле-

матиці щодо законів динаміки ринку.

Подібна позиція потребує змістовного узгодження категорії «риннок» із поняттями «ринкова економіка» та «капіталізм». На думку А. Чухно [45, с. 5], ринок і ринкова економіка є принципово різними поняттями, де ринок – це конкретна форма фази обміну, тоді як ринкова економіка – це система взаємозв'язку виробництва, розподілу, обміну та споживання, де ринок виступає головною формою економічних взаємозв'язків між товаровиробниками. На думку Ф. Броделя [8], вся генеза капіталізму є функціональною до ринкового обміну, а в свою чергу, за К. Брикманом [46], економічний розвиток сучасного капіталізму загалом може бути асоційованим, передусім, із розвитком ринкової економіки.

Знову ж таки необхідно мати уявлення про логіку процесу, що є узгодженою ретроспективно. Методологічно співвідношення зазначених категорій може бути описана у вигляді схеми із ряду етапів (рис. 2), які співвідносяться в єдиному алгоритмові через сукупність видів економік та відповідних типів ринку (ринкового обміну). Нами концептуально було визначено 5 видів економік та – відповідно – 5 видів ринків та етапів їхніх послідовних змін. Були диференційовані як окремі:

1) первинна економіка (I), яка спиралася (в окремих випадках це продовжується і зараз) на найдавніший тип ринку – проторинок або економіку самозабезпечення (т. з. «чиста економіка» за Фоною Аквінським [47]). Очевидно, під такою розумілася економічна система, де додана вартість, що створюється у первинній ланці просування товару від виробника до споживача, є мінімальною;

2) ринкова економіка (II), яка трансформувалася із проторинку і являє собою відносно розвинену системи обміну, що охоплює все суспільство;

3) ринкова економіка із високим рівнем економічного лібералізму (III), яка – за виникнення капіталізму як принципово нового соціально-економічного явища – приблизно із XVII ст. визначила тодішню і сучасну західну економічну цивілізацію та економіку світового соціуму сьогодні;

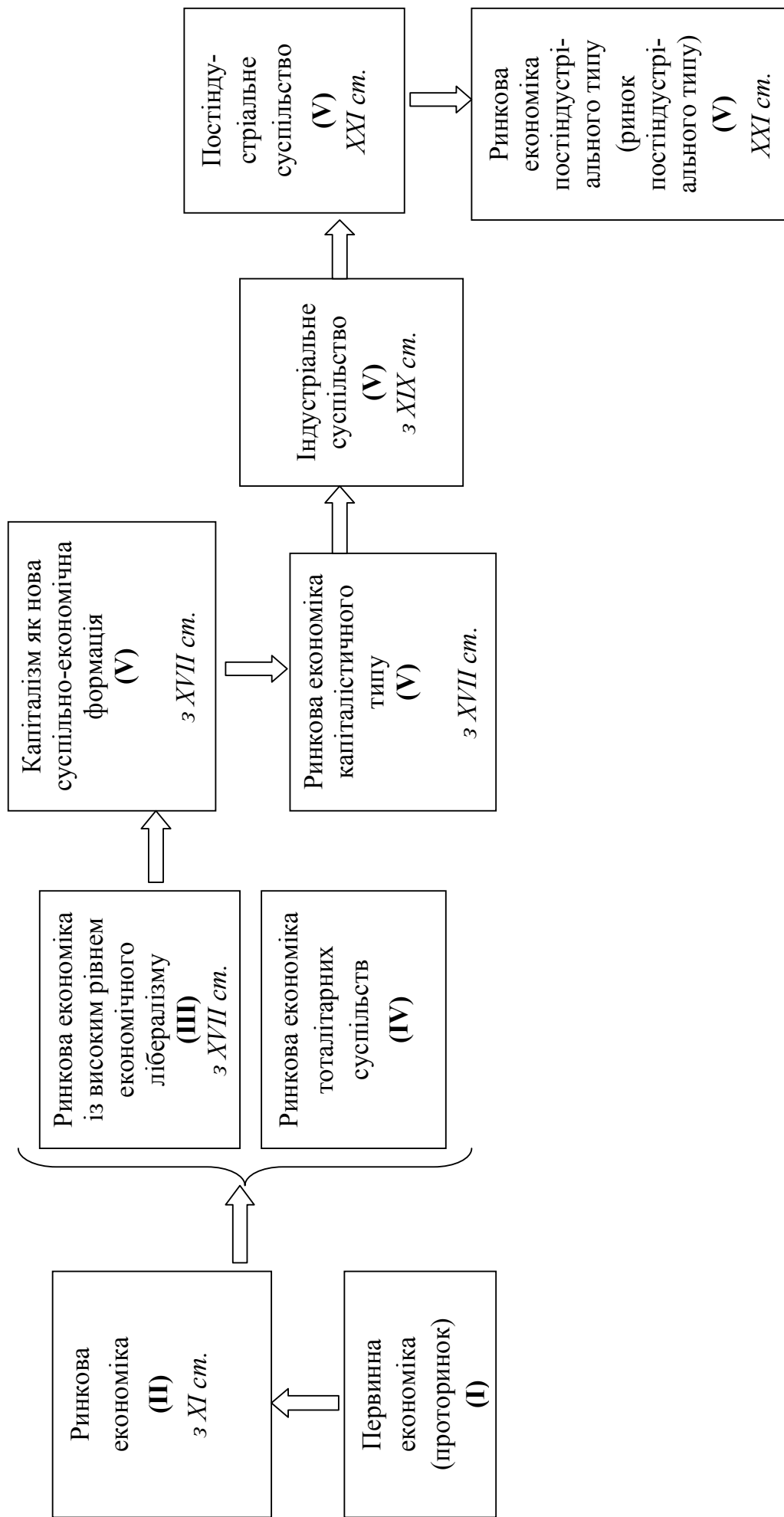

Рис. 2. Методологія опису еволюції економічної цивілізації у контексті співвідношення фундаментальних категорій ринкового розвитку

Джерело: авторська розробка

4) ринкова економіка тоталітарних суспільств (IV) як тупикове (за аналогією із терміном та ефектом «*інституційної пастки*» за В. Тамбовцевим [48]) відгалуження подальшої еволюції ринкової економіки, що відрізняється від (III), насамперед, низьким рівнем економічної свободи та – як альтернативи – високим впливом державного регулювання економіки і ринку (виходили із припущення, що у самих тоталітарних країнах присутній сектор ринкового обміну в якихось формах і видах);

5) ринкова економіка капіталістичного типу (V), яка була створена на основі ринкової економіки із високим рівнем економічного лібералізму (хронологічно виходили із припущення про те, що це розпочалося із Англії XVII ст.).

Подібна диференціація може бути узгодженою із теорією стадійного економічного розвитку. Так, за останні 300 років продовжується домінування ринкової економіки капіталістичного типу, яка, в свою чергу, може бути диференційованою на доіндустріальний (умовно – до XVIII), індустріальний (XIX-XX ст.) та постіндустріальний (з XXI ст.) підтипи.

Таким чином, історично ринок пройшов шлях від первинних своїх станів, на основі яких формувалася ринкова економіка, і лише в межах останньої у новітній історії формується капіталізм або ринкова економіка капіталістичного типу. В свою чергу, в міру становлення постіндустріального суспільства ринок капіталістичного типу трансформувався у постіндустріальний.

Між іншим, як виявилось при аналізуванні літературних джерел з економічної теорії, що присвячена етапу новітньої історії, що, так само як і по відношенню до терміну «ринок», термін «капіталізм», незважаючи на виключне поширення свого використання, не має чіткої історії змістовної інтерпретації.

Так, принципове значення має відповідь на питання коли, який час можна визнати епохою формування ринкової економіки капіталістичного типу. Капіталізм від свого зародження до повсюдного поширення мав місце впродовж століть, можливо, тисячоліть. Очевидно, це був тривалий і явно непослідовний процес, на які впливала велика кількість інших факторів. Існує термін

«пунктурний капіталізм» [8], який слід тлумачити таким чином, що ознаки капіталізму часто (якщо не завжди) мають місце на фоні функціонування, причому достатньо усталеного, інших типів соціально-економічних систем, які умовно є менш розвиненими. Також слід розрізняти як окремі епохальні періоди появи окремих ознак капіталізму (його пунктирів) та час масового, повсюдного його поширення.

Так, за твердженням С. ван Бата [49], від 1150 р. Європа вийшла із стану прямого й перейшла до непрямого сільськогосподарське споживання через надходження до обігу надлишків сільського продукту. Це – час формування проторинку цивілізації, на основі якого і виник капіталізм. Задовго до появи капіталізму його передбачало багато ознак: збільшення та зростання міст, кількісне та якісне зростання ринкових обмінів, поява ринку праці, згуртованість суспільства, соціальні конфлікти певного економічного типу і таке ін.

У часі К. Марксом поява капіталізму було віднесено до XIII ст. функціонування італійських міст як відносно самостійних і найбільш ефективних економік того часу [5]. На думку І. Валлернстайна [7], т. з. «біографія капіталу» починається із XVI ст. створенням т. з. «матриці капіталізму» в Європі. К. Поланьї час капіталізму віднесено до XIX ст. [50, с. 12]. На думку Ф. Броделя [8], класична послідовність у часі розвитку провідних економічно міст Західної Європи – Венеції, Антверпена, Генуї, Амстердаму, Лондону – відбувалася впродовж XV-XVIII ст.; саме ці міста, як стверджується, стали історично основними ринковими центрами капіталістичного типу. Водночас К. Поланьї стверджував [50, с. 13], що капіталізм міг виникнути лише на стадії економічного лібералізму. Ми вважаємо, що поява капіталізму чи окремих його ознак відбулася значно раніше – з XVI-XVII ст.

Іншим питанням є ідентифікація безпосередніх ознак появи капіталізму. За джерелами [51-52], ознаками ринкової економіки капіталістичного типу стали поява банків, векселів, кредиту, карбування монети, поширення практики укладання торговельних угод на тривалий період, формування системи державних фінансів, поширення грошей, зростання виробництва, торгівля на

далекі відстані, юридична формалізація позик, поява таких соціальних явищ як диференціація робочої сили та класова боротьба – саме ці ознаки капіталізму фіксовано Ф. Броделем [8] та ін. від XII ст. у містах Генуя та Венеція, від XII-XIII ст. у містах Брюгге, Ганзейського союзу, на території функціонування ярмарок Шампані, надалі – у м. Амстердамі та інших міст Західної Європи. Цими ж дослідниками підкреслено, що прояви капіталізму мали місце не тільки у Західній Європі, але й на величезних територіях Китаю, Індії, Японії, де складні ринкові механізми бути створені і панували ще з більш раннього періоду.

Зі свого боку, хотіли б доповнити перелік ознак капіталізму такою, що включає в себе визначальну роль попиту як нового в історичному контексті стану ринку. В своїй історії світовий ринок пройшов межу від стану, коли пропозиція відігравала визначальну роль до такого, коли таку почав відігравати попит, очевидно, на межі між доіндустріальною та індустріальною епохами економічно розвинутих країн Західної Європи XVIII ст. теоретичною основою цього положення може бути визнана теза Ф. Бастіа, яка отримала назву закону про визначальну роль споживача щодо виробника [53].

Чи правомірно розрізняти ринкову економіку та капіталізм або ринкову економіку капіталістичного типу? На нашу думку, такий поділ є логічним і водночас принциповим для розуміння логіки еволюції в цілому. По-перше, мова йде не просто про різні економічні системи, але й різні соціальні відносини. Відмінність між такими полягає, насамперед, у формуванні ідеології економічного лібералізму та її повсюдному практичному втіленні у найбільш економічно розвинутих тоді країнах світу, які водночас стали взірцем своєрідного соціально-економічного розвитку. На думку К. Поланьї, до XIX ст. не було не просто капіталізму – не було і як такого ринку, тоді як існували т. з. «лжеринки» [50], притаманні примітивним державам із, швидше всього, церемоніальними (реципрокаційними) обмінами, що були засновані переважно на явних та прихованих формах дистрибуції (конфіскації) продукту. На думку цього дослідника, при градації і типізації ринків слід розрізняти торгівлю,

обмін від ринків та ринкового обміну, що засновані на саморегулюванні цін. Фактично тотожною, як зазначалося, є і точка зору Ф. Броделя, який вважав [8], що про дійсно ринкову економіку можна стверджувати з того часу, коли виникли усталені коливання та узгодження цін на територіально визначених ринках, проте, на його думку, для Західної Європи, але у часі це було знову ж таки XIII ст.

Виникнення та змістовне становлення понять «капіталізм» («капітал», «капіталіст»), які сьогодні є дуже поширеними, свідчить про давню, проте достатньо неоднозначну ретроспективу. Першим виник термін «капітал», потім – «капіталіст», а згодом «капіталізм», причому у різні часи їхнє тлумачення більшою чи меншою мірою розрізнялися. В сучасному тлумаченні такий було сформовано, очевидно, після 1914 р.

Так, за Ф. Броделем [8], термін «*capital*» (із пізньої латини, очевидно, від «*caput*» – голова, тобто найважливіше, головне) виник приблизно у XII-XIII ст. в Італії у значенні цінності, запасу товарів, маси грошей або ж грошей, що приносять відсоток; як стверджує цей автор, термін зафіксовано вперше у 1211 р.; за тими ж джерелами, термін з 1283 р. вживався як капітал товариства купців (у сучасному розумінні). З початку XV ст. цей термін зафіксовано письмово у проповідях св. Бернара Сієнського у розумінні засобу наживи. Вже у XVIII ст. термін «капітал» розглядався у роботах Ф. Форбонне у значенні «продуктивний капітал» [54], а Ф. Кене – як усякий капітал, що є знаряддям виробництва [55-56].

Поява поняття «капіталіст» відноситься Ф. Броделем [8] до середини XVII ст. У XIX ст. такими вченими-економістами як А. Сміт [19], Р. Джонс [57], Д. Рікардо [4], С. Сісмонді [51], М. Родбертус [58], К. Маркс [5] та ін. Це використовувалося, швидше всього, як технічний економічний термін для означення грошовитих, спритних, заможних людей. Ф. Кене називав такими власників грошових багатств, які активно використовують гроші у своїй економічній діяльності.

Термін «капіталізм», як стверджується у [59], вперше застосовано 1842 р.

у книзі Ж.-Б. Ришара «Нові багатства французької мови». Близьке до сучасного значення терміну застосовано, очевидно, Л. Бланком та Ж. Прудоном близько 1850 р.; цей термін не використовував, наприклад, К. Маркс у першоджерелах, а був внесений пізніше його послідовниками. Повноцінна легітимізація терміну відбулася на початку ХХ ст. (у 1902 р.) В. Зомбартом у його книзі «Сучасний капіталізм» [15]. У роботах В. Леніна капіталізм вже широко аналізувався як економічна система, що пов'язана (чи породжена) з дрібним масовим виробництвом, коли внутрішній ринок капіталізму створюється саме капіталізмом в процесі його розвитку [60-61]. Вже у другій половині ХХ ст. О. Гершенкрон розглядав капіталізм як сучасну індустріальну систему [62].

Загальне авторське бачення сутності категорії «ринок» через визначення певних універсальних характеристик цього інституту та водночас набору принципів його класифікації може бути відображене схематично у вигляді рис. 3.

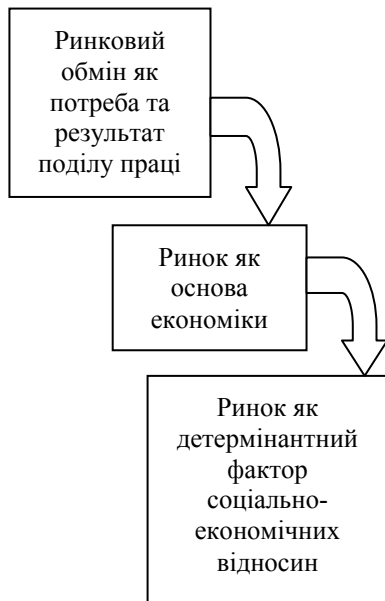
Отже, ринок розглядали у даному випадку через такі природні характеристики як діалектичність, багатоаспектність, ієрархічність, а також об'єктивна присутність складних форм, що не підлягають (або лише якоюсь мірою) державному регулюванню.

Так, коли говоримо про діалектичність ринку, то маємо на увазі ефект постійної його видозміни у часі міру глобальної еволюції економічних систем: змінюються системи загалом – змінюються ринкові обміну та інститути, що його забезпечують, тобто ринки.

У загальному контексті дискусії діалектичність ринку, перш за все, важливістю невідворотного, глобального і повсюдного процесу трансформування соціально-економічних відносин у напрямку до капіталізму, що супровожувалося і продовжує супроводжуватися перетворенням проторинку у системи ринкового обміну сучасної цивілізації, що оперує найдосконалішими інструментами обміну.

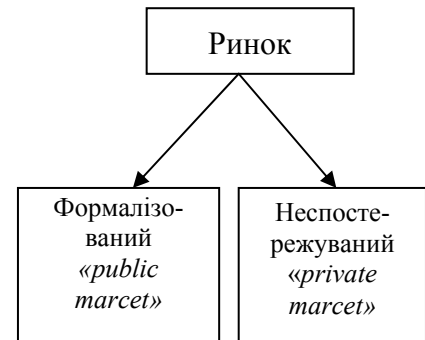
Все це відбувається на фоні еволюції цивілізації у напрямку від доіндустріальної до постіндустріальної епохи. Дана концепція дозволяє стверджувати про об'єктивність інтерпретації поняття «ринок постіндустріального типу», отже

ринку, що є характерним саме для постіндустріального суспільства, так само як і ринків інших епох та станів економічних систем.

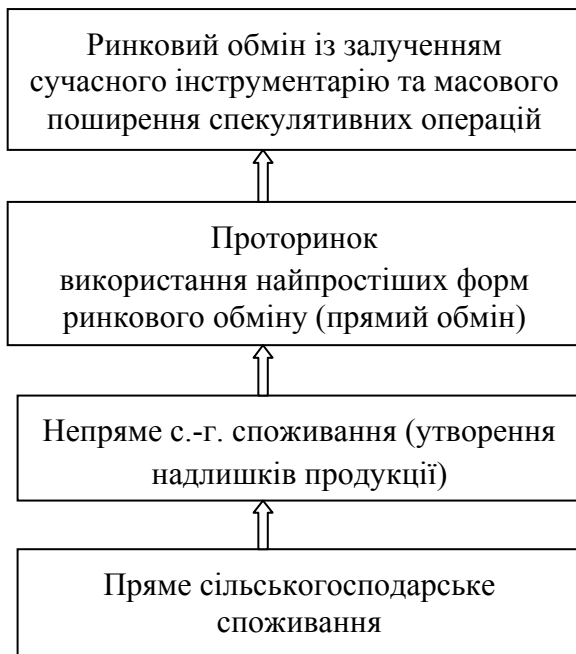
Універсальні характеристики ринку

1. Діалектичність
2. Багатоаспектність.
3. Багатокритеріальна ефективність.
4. Ієрархічність.
5. Наявність неспостережуваного сектору ринкового обміну.

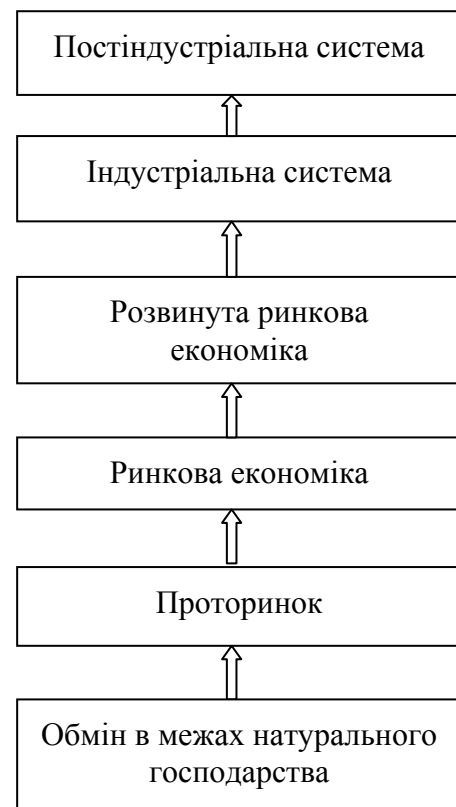

Типізація ринку за критерієм державного контролю

Типізація ринків за соціально-економічними функціями

Типізація за формами ринкового обміну

Типізація ринків різних економічних систем

Рис. 3. Концептуальне бачення та класифікація категорії «ринок»

Джерело: авторські дослідження

Багатоаспектність універсального ринку передбачає, що ринок може достеменно бути описаним за сукупністю критеріїв і показників, до яких належить не тільки класифікація ринкових обмінів та їхня інтенсивність, але й результуючі широкого іншого – економічного та соціального змісту.

Із вищезазначеного випливає положення про об'єктивність наступної характеристики ринку – його багатокритеріальної ефективності, коли оцінити стан ринку можливо лише за комплексом різних критеріїв і показників. В свою чергу, звідси випливає і теза про те, що ринок об'єктивно має різні стани досконалості (ефективності), які повинні мати у соціумі коректну інтерпретацію. Водночас існує потенціал підвищення ефективності/досконалості ринку, а також можливість цілеспрямованого впливу на ринок у площині відповідних координат змін.

Ієрархічність ринку передбачає наявність одночасно в якійсь економічній системі різних форм і видів ринкового обміну водночас, що у сукупності складають економічно логічну складну ієрархію підпорядкування та узгодження між такими.

Різний стан ринків та обумовлена цим ієрархічність може бути пояснена, як вважаємо, принциповою наявністю повсюдної ситуації нерівноправних обмінів. Тобто – на відміну від теорії Д. Рікардо про визначальну роль «порівняльних витрат» у торговельних обмінах між країнами [4], а звідси про універсальність еквівалентів такого обміну за будь-яких умов – у світовій економіці масово має місце економічне підпорядкування більш потужними національними економіками (ринками) менш потужних. Термін «потужна економіка», очевидно, може бути асоційований із результатом впливу політичних, а не економічних факторів. Таким чином, об'єктивні передумови до потенційно високої конкурентоспроможності якогось сектору економіки окремо взятої країни та ринку можуть нівелюватися політичними факторами, за якими такий ринок функціонує за умов нерівноправного обміну. Надалі буде продемонстровано, що ринок овочевої продукції України, як і інші, перебуває саме у такому стані, що і визначає переважну більшість його дисфункцій та

обмежень. На підтвердження зазначеного доцільно навести міркування В. Железнова [17, с. 144], про те, що принцип вільної конкуренції ніколи не є головною ознакою функціонування ринку; автором вводиться термін «штучні перепони» як один із факторів реального економічного середовища навіть за умов капіталізму.

Із обґрунтованого нами у монографії положення про об'єктивність нерівноправного обміну між ринками різних країн випливає, що згадана вище теорія порівняльних переваг Д. Рікардо набуває об'єктивності лише за умови досягнення сегментного чи загального ринку окремої країни стану, який би відповідав критеріям ефективного, досконалого. Лише за такого стану національний ринок буде функціонувати дійсно у координатах (критеріях) дійсно ринкового обміну. Для цього мають бути задіяними не тільки економічні, але й політичні та інші неекономічні фактори. Таким чином необхідність створення якогось сегментного чи загального в країні ринку, стан якого асоціювався б як ефективний, може бути трактованою як конкретна цільова управлінська задача.

Представлена схема має безпосереднє відношення до аналізування будь-якого сучасного ринку. Так, ринок являє собою сукупність форм і видів, які істотно розрізняються і представляють, очевидно, якісь свої системи соціально-економічних відносин, окремі економічні уклади, способи життя. При цьому поява – стихійна чи цілеспрямована – чи створення нових, більш ефективних і, звідси, прогресивних форм і видів обміну супроводжувалося збереженням до цього існуючих форм і видів обміну. Тобто, можемо стверджувати, що за будь-яких соціально-економічних умов найпростіші форми ринків зберігалися впродовж всієї історії, залишившись самі собою.

В теоретичному контексті це дозволяє, як вважаємо, також переглянути зміст теорії ціноутворення в інтерпретації кембриджської школи неокласики, відомої у літературі як «хрест А. Маршала» [20]. Наше корегування зводиться до наступного: ціноутворення на реальних ринках, окрім відомих і універсальних за будь-яких умов трьох факторів ціноутворення А. Маршала (витрат

виробництва, суб'єктивних оцінювань корисності та співвідношення між попитом і пропозицією) включає і додатковий фактор, який, умовно кажучи, зміщує точку ціноутворення в залежності від того, про який ринок йде мова, наскільки такий є досконалим, ефективним у тому змісті, якого автор цієї монографії дотримується. Іншими словами, досконалий ринок буде відчувати мінімальний вплив вже розглянутого вище фактору нееквівалентного обміну, тоді як в міру зменшення його ефективності/досконалості вказаний вплив буде зростати, спотворюючи тим самим економічність формування ціни і максимізує вплив політичних факторів, що визначають різний стан ринків та нееквівалентний внаслідок цього обмін.

Звідси, ринок слід аналізувати за гіпотезою існування симбіозу різних форм і видів обміну, кожен з яких має соціальне підґрунтя. Таке підґрунтя формується через ідентифікацію груп агентів, які вважають даний сектор вигідним і більш досконалим чи доступним за інші. Отже, кожен елемент структури загального ринку спирається на власну групу (групи) економічних агентів, що є водночас як реципієнтом, так і бенефіціарієм саме цього виду ринку та ринкового обміну, що врешті-решт спирається на окремі економічні культури, обумовлені специфікою ринкового обміну. Дане твердження спирається також на тезу про те, що ніколи (з наявного історичного досвіду) реально функціонуючий ринок в межах якоїсь визначеної економіки (наприклад, країни, регіону) не представляв собою структури одного типу за критерієм набору показників, що характеризують присутні ринкові обміни та функціональні соціально-економічні наслідки таких у соціумі. Завжди це комбінація різних елементів ринку із власними механізмами, формами та видами ринкового обміну. Співвідношення таких елементів при цьому, очевидно, виступає одним із факторів досконалості/ефективності загального ринкового середовища.

Слід зазначити, що вважаємо предтечею висловленої вище тези про ієрархічність будь-якого реального ринку ідеї Ш. Фур'є [63] про те, що у кожному суспільстві існують в тій чи іншій мірі риси, запозичені з минулих чи

майбутніх періодів, і саме головне про те, що, комбінуючи їх, можливо свідомо моделювати більш досконалу систему суспільних відносин; іншим ідеологічним джерело може бути висунута на початку ХХ ст. концепція соціального плюралізму В. Зомбарта [15] про те, що більш досконала економічна система включає як старі, так і нові форми господарювання. Вже у рамках теорії індустріального/постіндустріального суспільства (за версією Р. Арона [64]), в межах сучасної економічної системи, що базується на приватній власності та децентралізації, і яка характеризує постіндустріалізм, закономірно присутні безліч варіацій організаційних форм виробництва.

Це положення надає підстави стверджувати про таку характерну особливість будь-яких реально існуючих ринків як наявність *непостережуваного* (або *малопостережуваного*) сектору ринкового обміну або об'єктивне існування секторів ринку, що знаходяться поза межами державного моніторингу, контролю, регулювання. Цей сектор може бути більшим чи меншим, проте його наявність як об'єктивного явища підтверджена всім досвідом цивілізації. Отже, ринок завжди поєднує формалізований і неспостережуваний сектори; важливим є те, що останні повинні бути оцінені та враховані у регулятивних діях.

Із вищезазначеного випливає також теза про те, що в усі часи економічна історія пронизана дуалістичністю двох протилежних тенденцій: 1) намірів політичної влади контролювати ринок; 2) намірів окремих груп агентів *завжди* уникнути цього контролю. Фундаментальні роботи з економічної історії – Ф. Броделя [8], Й. Кулішера [6], І. Валлернстайна [7], В. Зомбарта [15], Й. Шумпетера [9] – підтверджують зазначене. Детально система неконтрольованого ринку описана А. Евериттом [65]. Тобто, за будь-яких соціально-економічних та історичних умов існувала принаймні 2 ринки: 1) ринок, що контролювався *«public market»*; 2) т. з. «приватний ринок» (*«private market»*) або масовий ринок, який був поза політичним контролем. Якщо перший міг бути фіксованим, то другий являвся неспостережуваним для влади по суті процесом. При цьому останній ніколи не був хаотичним, а підлягав достатньо

ефективним, очевидно, більш ефективним аніж у випадку контрольованого ринку правилам, які могли здаватися хаотичним через відсутність статистичного і формалізованого уособлення. Дуалістичність ринку у такому варіанті не тільки не зникла сьогодні – це невід’ємна характеристика ринкового обміну за будь-яких фонових умов, що безумовно характеризує і стан та роль ринку овочевої продукції.

Ще один висновок із згаданої схеми ринків полягає у наступному: кожна історична епоха характеризується власним станом і особливостями ринку, де різними будуть не тільки форми і види такого, але й критерії результативності ринкового обміну (в першу чергу, з точки зору суспільних очікувань та суспільної оцінки наслідків), принципи та закони функціонування таких тощо. Вважаємо, що даний підхід представляється достатньо універсальним і характерним для розуміння зазначеного інституту на всіх етапах розвитку цивілізації. Звідси, так само як в епоху середньовіччя чи індустріалізму, сучасний етап розвиненого суспільства потребує опису ринку постіндустріального типу. Під «ринком постіндустріального типу» розуміємо систему обміну товарами та послугами, існуючу в даний момент в економічній системі, що може бути віднесеною до особливостей постіндустріального суспільства.

1.3. Потенціал та обмеження теорії стадійного підходу до тлумачення ринкових основ суспільства і їхньої динаміки

Процес формування системи глобального та національних ринків відбувся історично впродовж останнього тисячоліття, водночас уточнювалися ключові положення відповідної теорії. Теоретичні і практичні уявлення про закони і сутність ринку змінювалися достатньо динамічно в силу об’єктивних причин, а вірність теоретичних ідей перевірялася за періодичністю та потужністю економічних криз у різний період. І так само в епоху формування постіндустріального суспільства питання вдосконалення ринкової основи

економіки цивілізації тільки набуває нових аспектів своєї актуальності на фоні достатньо відчутної загрози тих самих криз. Підтвердженням цього є постійна увага до проблем ринку в ЄС, США та інших економічно розвинутих країнах світу.

В свою чергу, зазначені питання для країн, що будуть ринкову економіку (а такі складають більшу частину населення і території світу), стали без перебільшення доленосними. Неоднозначність питання полягає у тому, що, з одного боку, загальна теорія ринку оперує універсальними положеннями, а з іншого – все більшою мірою формується уявлення про коректність т. з. «національних» моделей ринку, які б враховувала особливості кожної країни. Наскільки виваженим є таке співіснування по суті альтернативних ідей, економічна теорія однозначної відповіді не надає. Тому сьогодні в умовах постіндустріального суспільства у наукових колах питання моделювання ринку і ринкового середовища відноситься до актуальних і пріоритетних.

Практичний зміст питання є не менш важливим з огляду на детермінантну роль ринку і ринкових відносин у сучасному глобалізованому капіталістичному суспільстві. При цьому слід зазначити, що проблеми дисфункцій ринку є набагато відчутними для т. з. країн «третього світу». Саме в цих країнах свого часу було обрано шлях капіталістичної трансформації з огляду на досягнуті успіхи у розвинутих економічно країнах. Звідси, все більш актуальним стає питання того, чи в сучасних умовах в принципі можливо реалізувати зазначений шлях еволюції або ж мова йде про примари квазірозвитку за фактичного економічного неоколоніалізму ХХІ ст. Зазначене є більш ніж актуальним для сучасної України, де перспективи ринкових реформ в світлі останніх подій залишаються щонайменше проблематичними. З огляду на вище зазначене, наукове обґрунтування можливості вирішення згаданих проблем становить очевидний пріоритет.

Так, навіть у західній економічній науці прослідковується тенденція перегляду концептуальних положень традиційної теорії ринку, особливо коли розглядаються проблеми країн «третього світу». В середині 90-х рр. ХХ ст.

Дж. Стігліц [66-67] обґрунтував доцільність переходу від ідеології ринку вільної конкуренції через визнання проблемності асиметричності інформації в країнах з перехідної економікою. Новий підхід вимагає орієнтації на існуючі соціальні інститути та прагнення поступової їх трансформації у тому разі, коли соціальний і організаційний капітали виявляються слабкими. В контексті зазначеного Д. Фурнівалом та Д. Боке акцентовано увагу на т. з. «феномені культу ефективності», який призвів до того, що в плюралістичній економіці конкуренція набагато гостріша, а інтереси бізнесу набагато типовіші, ніж в економічно розвинутих західних країнах [68-69]. Звідси ринки перехідних економік априорі є «недосконалими» (у тлумаченні цих дослідників), адже збудовані як економічні системи для виробництва, а не для суспільного життя. З останньою тезою безумовно погоджуємося, проте питання полягає у неточному використанні терміну «недосконалий ринок». Наша позиція тяжіє до точки зору Дж. Робінсон, за якою недосконалість ринку – це скоріше позитивне явище, що дозволяє уникнути саме гіпертрофованої (т. з. «дикої») конкуренції на ринках, що руйнують всю економічну систему. Тому більш точним при подібній характеристиці ринку використовувати термін «досконалість» за критерієм його ефективності, де остання розглядається як результативність функціонування ринку (тобто його функціональність), проєктована до суспільних витрат на підтримання даного стану ринку. Тому у подальшому у роботі дотримувалися використання терміну «досконалість/ефективність ринку» у вищезазначеному аспекті.

Визначені вище характеристики ринкових категорій обумовлюють необхідність розгляду концептуальної їхньої історичності. Так чи інакше, це може бути здійснено на основі поглядів про еволюцію економічної системи цивілізації. В економічній науці достатньо відомою є дискусія між класичною/неокласичною теоріями та теоріями історизму економічного розвитку, що має місце, принаймні із ХІХ ст. Зміст такої дискусії передбачає, з одного боку, апелювання до універсальних категорій і законів класичної політекономії в інтерпретації А.Сміта та ін., а із іншого – точку зору про те, що такі категорії і

закони мають видозміни стосовно чітко визначеної епохи, у якій перебуває даний соціум. Останній підхід традиційно асоціювався із німецькою історичною школою, роботами Ф. Ліста [70], В. Рошера [71], К. Кніса [72], І. Гільдебранта [73] та ін.; інтерпретацією історизму став також марксизм із його теорією класових формацій [5] та еволюцією суспільства через класову боротьбу. Тією ж самою мірою, як і по відношенню до інших, дискусія має значення і стосовно ключових положень теорії ринку. Знову ж таки, як і в інших випадках, принциповим у даному разі є співвідношення об'єктивності між універсальністю законів ринку та їхньою трансформативністю по відношенню до вектору еволюції економічних систем.

Безпосередньо в Україні в період останніх ринкових реформ 90-х рр. ХХ ст. академіком І. Лукіновим було підкреслено, що в кожній країні формується відповідно й специфічна модель ринкової економіки, що є об'єктивним явищем з огляду на різні внутрішні і зовнішні умови та ситуації, які змінюються, стратегічні і тактичні цілі та засоби їх досягнення, ресурсні та інші можливості [74-75]. Особливість національної моделі побудови ринкової економіки охоплює не тільки процеси самого реформування виробничих і ринкових структур, а й систему управління (сучасного менеджменту), економічного регулювання процесів стабілізації господарського розвитку, грошового обігу, валютно-фінансового та кредитного обслуговування у жорстких правових обмеженнях і вільної ринкової кон'юнктури, з опорою на сучасний науково-технічний прогрес та інтелектуальний потенціал держави.

Теоретичне та прикладне значення робіт німецької історичної школи полягає також у констатації ролі неекономічних факторів. Так, за Г. Шмоллером т. з. «етичний принцип» господарське життя передбачає, що економічна ефективність визначається не тільки суто економічними, але й моральними принципами [76]. Відома з економічної історії теорія високої заробітної плати Л. Брентано [77] в унісон вище зазначеному ґрунтувалася на необхідності забезпечення якомога вищого рівня задоволення найманих працівників у суспільстві; таким чином, досконалість системи – і виробничої, і ринку безпо-

середньо – передбачала даний соціальний критерій в якості основного. Зазначене явно дисонує із тезою класичної політекономії.

На нашу думку, фактор соціалізації ринкової економіки обумовлений соціальною сутністю ринкової економіки, її інституціональним змістом, вплив якого зростає в міру розвитку країн саме в епоху постіндустріального суспільства [78-79]. Слід наголосити, що особливості традиційних (політекономічних) моделей економіки ринкового типу створювались переважно еволюційним шляхом як результат стихійного саморозвитку системи. Тим не менше, слід виходити із припущення, що соціалізація не належить до вмонтованих у логіку функціонування властивостей ринкової економіки. Поява соціалізації як масове явище продиктована, очевидно, тим, що у соціально-орієнтованій ринковій економіці формується суспільна ринкова свідомість, за якою економічні агенти, що належать до різних за інтересами груп, реалізують модель поведінки, спрямованої на встановлення взаємоузгоджених комунікацій. Іншими словами, соціалізація стає фактором економічної ефективності системи, ринку тощо.

Моделі соціалізації ринкової економіки, особливо країн із транзитивною економікою, можуть бути реалізовані концептуально за теоріями дифузії власності або демократизації капіталу, авторами якої стали П. Дракер та інші [80-81], теорії революції в доходах С. Кузнеця, К. Боулдінга, М. Сальвадорі, Е. Хансена [2], концепції колективного капіталізму Г. Мінза та А. Берлі [82], теорії соціального партнерства Дж. Гелбрейта і У. Гауглера [83-84], теорії врівноважуючої сили Дж. Гелбрейта [85] та цілої низки інших напрямів сучасної західної економічної теорії, яким притаманні наявність кореляції між рівнем розвитку суспільства та соціалізацією ринку. Так, за теорією врівноважуючої сили корпоратизація економіки та концентрація внаслідок цього капіталу породжує нейтралізуючу врівноважуючу силу у вигляді великих об'єднань покупців та постачальників, а саме кооперативів, фермерських асоціацій та т. п. Врівноважуюча сила при цьому замінює конкуренцію, котра колись була регулятором ринку, на конкуренцію з невеликою кількістю продавців, яких обмежують потужні покупці. На нашу думку, зазначена ситуація є характерною

для вітчизняного аграрного ринку.

Можна стверджувати, що у другій половині ХХ ст. теза про еволюційність та, відповідно, об'єктивність типізації різних соціально-економічних систем набула переважаючого характеру і в економічній науці. Це відбулося, як вважаємо, через наявність попиту та пояснення різючих відмінностей стану різних економічних систем у часі та просторі, вад існуючих економічних станів, визначення, звідси, більш досконалих економічних систем та можливості їхнього досягнення. Дану точку зору найбільшою мірою презентує теорія стадійного підходу як окремої світоглядної парадигми, яка, у свою чергу, охоплює цілу низку окремих деталізованих теорій, кожна з яких представляє власне бачення принципів типізації систем та джерел їхнього розвитку.

Огляд основних відомих теорій постіндустріалізму може бути представлена, як вважаємо, положеннями робіт таких аналітиків як П. Дракер його версії «суспільства знань» [80], У. Ростоу [86], Ж. Еллюль [87], Р. Арон [64], Д. Тоффлер [88], Д. Белл [89], Г. Кан («постекономічне суспільство») [90-91], З. Бжезінський («технотронне суспільство») [92], Дж. Гелбрейт [93], А. Етціоні («постмодерн») [94], Г. Ліхтгайм («постбуржуазне суспільство») [95], К. Булдинг («поостцивілізаційне суспільство») [95-96] та ін.

Так, за У. Ростоу [86], цивілізація пройшла шість стадій економічного зростання, які знаменувалися поетапним вдосконаленням техніки, технологій, виробництва, матеріального достатку (рис. 4).

За Р. Ароном [2, 64] індустріальне суспільство характеризується масовим поширенням у системі виробництва великої промисловості, технологічного поділу праці, нагромадження капіталу, концентрації робітників. Ж. Еллюль розглядав технологічне суспільство з позицій поширення техніки та її розвитку на фоні переходу від індивідуального підприємництва до «економіки корпорацій», від ліберальної економіки до державно регульованої та від ринкової до планової економіки. Г. Каном [90-91] за ознаку постіндустріального суспільства обрав рівень доходу, який мав наступний вигляд: 1) передіндустріальне – 50-100 дол. США; 2) перехідне – 200-600 дол. США; 3) індустріальне – 800-1,5 тис.

дол. США; 4) масового споживання – 1,5 тис. – 4,0 тис. дол. США; 5) постіндустріальне – 4,0 тис. – 20,0 тис. дол. США. З. Бжезинський [92] розглядав т. з. «технотронне» суспільство за ознакою зосередження в ньому нових галузей виробництва, засобів масової інформації та сфери науки, коли має місце переважання сфери послуг, розвиток індивідуальних здібностей людини, доступність освіти, ліквідація персоналізації економічної влади, заміна мотиву особистого збагачення на «моральний імператив використання науки в інтересах людини».

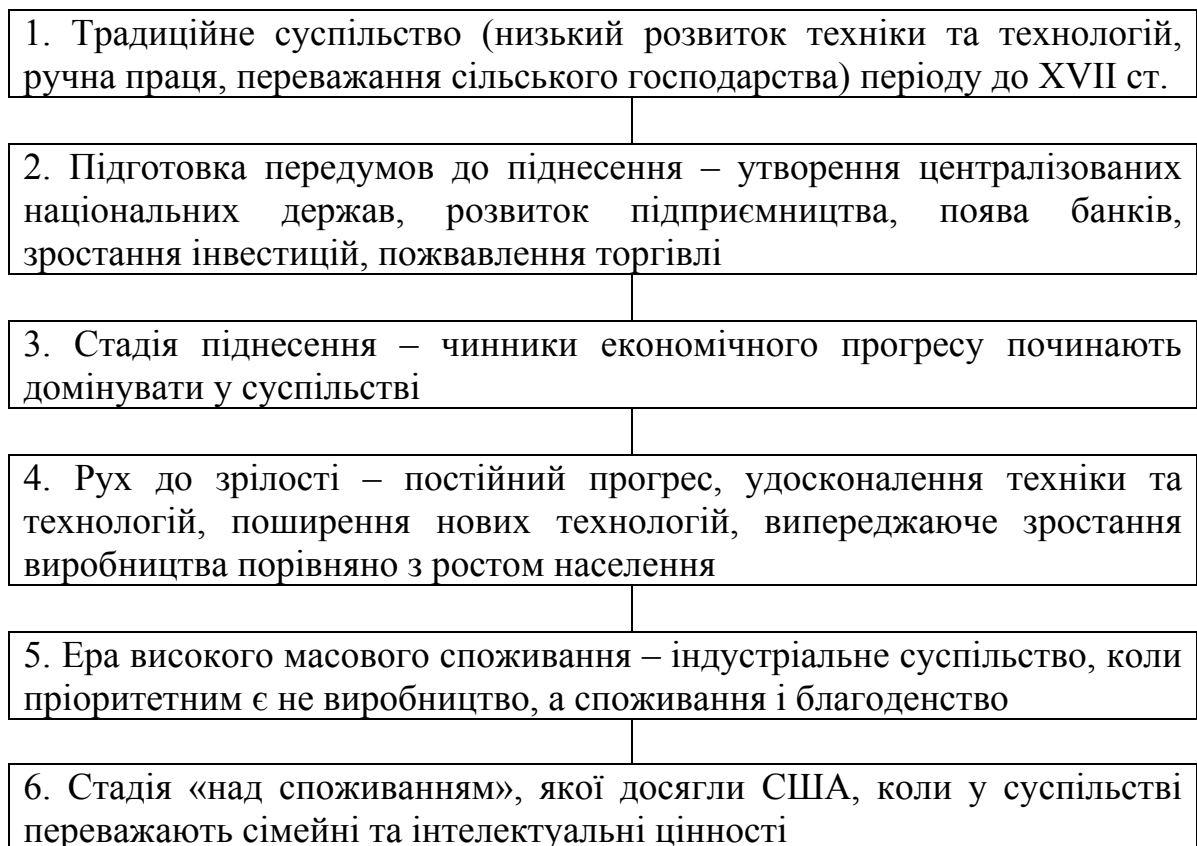

Рис. 4. Стадії економічного зростання суспільства за У. Ростоу

Джерело: [86]

Д. Тоффлер [88, 97-98] «суперіндустріальну революцію» асоціював із тим, що індустріальні фактори є лише загальним орієнтиром прогресу, тоді як основний наголос зміщується в бік необхідності моральної переоцінки цінностей. Еволюція суспільства, за Д. Тоффлером, передбачає логічну зміну «хвиль перемін», першою з яких є аграрна хвиля цивілізації, другою – індустріальна цивілізація, третьою хвилею – хвиля комп'ютеризації,

комунікацій і утвердження суперіндустріалізму, коли інформаційне суспільство переважає саме з огляду на обмін інформації на якісно новому рівні та в якому посиляться роль моральних цінностей, тобто коли формується суспільство «цілісної гуманної цивілізації», в якому культурний фактор є рушійною силою інших перемін.

На думку Д. Гелбрейта [93], ознаки «нового індустріального суспільства» полягають, передусім, у розвитку технічного прогресу, який разом з організацією визначає економічну форму суспільства. При цьому основою такого суспільства є, перш за все, індустріальна система, яка, в свою чергу, характеризується високорозвиненою технікою, пануванням корпорацій у визначальних сферах економіки, необхідністю великих капіталовкладень, ускладненням умов і зростанням часу на виконання завдань, що постають перед виробництвом у зв'язку із збільшенням ролі наукових досліджень, підвищенням вимог до кваліфікації працівників і керівників, потребою у ліквідації ризику для великих корпорацій, що потребує планування. Принципово новою є і роль держави, функції якої полягають у тому, що вона бере на себе частку витрат для забезпечення технічного прогресу і зменшення ризику підприємств.

Теорія постіндустріального суспільства як принцип еволюційного підходу до історичного розвитку і технологічного детермінізму історично датується із часу опублікування у 1973 р. Д. Беллом праці «Настання постіндустріального суспільства» [89]. На думку Д. Белла, розвиток капіталістичного суспільства здійснюється за кількома осьовими лініями, які визначають його економічну, політичну, культурну еволюцію. Постіндустріалізм Д. Беллом пов'язувався віссю навколо виробництва і типу використовуваних знань, що, в свою чергу, означало перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, переважання серед працівників класу професійних фахівців і техніків, ситуацію, коли провідна роль належить теоретичним знанням як основи нововведень в економіці, політиці і соціальній структурі суспільства, а також орієнтацію в майбутньому на методи контролю, оцінку можливих напрямів розвитку техно-

логії та прийняття рішень на засадах нової інтелектуальної технології; все це відбувається за панування науки і наукових знань.

Сама ідея того, що найвищий рівень суспільства може асоціюватися із поділом такого на індустріальний та постіндустріальний типи, пов'язується із роботами А. Пенті початку ХХ ст [95]. Основу цієї теорії як загального методологічного концепту складала теза, по-перше, про еволюційність суспільства, по-друге, про наявність достатньо неспростовних критеріїв (за різними джерелами – рівень споживання, життя, цін, заробітної плати, національного продукту, доходу на душу населення, детермінантних факторів/джерел розвитку (економічного розвитку)), що дозволяють поділити таке на доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний типи; загальним фоном такого підходу слугувала гіпотеза про те, що такі типи істотно розрізняються серед і інших, такі відмінності, вочевидь, поширюються і на такі елементи економічних систем як ринок. Теза еволюційності може при цьому бути трактованою також виходячи із того, що процес становлення згаданих типів суспільства носить незворотній характер і передбачає рух до більш досконалого стану системи та її окремих елементів.

З іншого боку, з'являється новий акцент на ролі такого фактору розвитку як загальносуспільний інтерес, яскравою інтерпретацією саме цього у контексті постіндустріалізму може розглядатися теорія Г. Кері «гармонії інтересів» [99-100], коли можливість економічного виживання людини не є приватною справою, а потребує найбільш можливо тісного єднання всіх членів суспільства. Звідси, закон економічного зростання, на відміну від провідної тези класиків та неокласиків, може інтерпретуватися через визначальну роль гармонії економічних інтересів, участі у виробництві всіх верств населення. Все це дозволяє стверджувати про таку нову визначальну рису постіндустріального суспільства як до цих пір небачений рівень соціалізації економіки, що звісно проявляється і у нових принципах функціонування ринку.

Отже, узагальненням теорії стадійного підходу може бути наступна типізація суспільства та відповідних типів економічних систем [101, с. 8].

1. *Доіндустріальний* тип економіки (суспільства). Припадає на період від розпаду первіснообщинного ладу до виникнення капіталізму, що характеризувався формуванням ринкових відносин і товарного виробництва. Ринкові відносини відігравали швидше підпорядковану роль, укорінювалися, як правило, в надрах натурального господарства, сприяючи встановленню зв'язків між раніше ізольованими суб'єктами господарювання (общинами, рабовласницькими латифундіями, феодалними маєтками, селянськими господарствами і т. ін.), а також відкривали додаткові можливості для розвитку виробництва і суспільства в цілому на основі часткового чи повсюдного нагромадження капіталу.

2. *Індустріальний* тип. З середини XVII ст. в Англії, а пізніше і в інших країнах Західної Європи (Голландія, Бельгія, Північна Німеччина, Франція) почалася т. з. «промислова революція» або процес переходу від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики, використання нових видів організаційних форм, енергії і т. ін. [102, с. 108]. З цього часу індустріальна економіка базується на потужних технологіях, коли виробництво продукції набуває масового і стандартизованого характеру, має переважно товарний характер і орієнтоване на ринок. Основним видом капіталу стає грошовий капітал, а також нові способи його акумуляції, наприклад, акції та інші цінні папери. Знаряддя праці стають щораз складнішими, а праця – все більш спеціалізованою, що вимагає постійно зростаючого рівня підготовки. Поряд з ринком сировини і готової продукції з'являється розвинутий ринок праці. Постає кваліфікованого ремісника, яка характерна для доіндустріального суспільства, витісняється спеціалізованим робітником, який виконує за допомогою машин набір стандартних операцій. Організація і управління ринковою економікою відбувається за допомогою складних інститутів: держави, права, ринку, фабрик, корпорацій тощо.

Для індустріального типу характерними є декілька етапів розвитку економіки. Так, капіталізм періоду т. з. «вільної конкуренції» характеризувався розвитком ринкових відносин, їх широким і глибоким проникненням у всі сфери і функції суспільного господарства. Цей етап тривав у більшості капіталістичних

країн до межі XIX і XX ст. Ринок існував у своїй класичній формі, коли товар перетворювався на основний елемент капіталістичного господарства. У цей період мінімізуються роль позаекономічних обмежень на шляху вільного руху товарів, капіталу, робочої сили, створюється єдиний національний, а потім і світовий ринок. За цих умов головними важелями саморегульованої ринкової економіки стали вільні ціни й конкуренція.

У подальшому мало місце переростання капіталізму вільної конкуренції в монополістичний капіталізм, а потім – у державно-монополістичний. Для цього періоду характерним є трансформація класичного ринку, обмеження сфер його впливу через державне регулювання.

Історичний досвід розвитку інституту класичного ринку свідчить, що за своєю природою такий є суперечливим і здатним внаслідок притаманної йому стихійності призвести не лише до прогресу, а й до депресії, криз і навіть до повного руйнування економічної системи. Отже, потребу в ефективних засобах, які допомогли б обмежити стихійні сили ринку, можна визнати об'єктивною саме на цьому етапі суспільного розвитку.

3. *Постіндустріальний* тип. Постіндустріальна економіка – глобальна і національна реальність, яку тлумачать, перш за все, як економіку послуг і знань, інформації, контролю, управління. XX ст. стало періодом подальшої трансформації (яку окремі дослідники вважали прямим занепадом) індустріальної цивілізації, кризою породженої нею наукової парадигми та одночасно зародження принципово нової постіндустріальної парадигми, домінування якої відбудеться, за оцінками [102, с. 108], швидше за все до середини XXI ст. Відмінною ознакою постіндустріального суспільства є також те, що порівняно з попередніми суспільствами, котрі ґрунтувалися на матеріальному виробництві, вперше у світовій історії утверджується суспільство, в якому головною стає сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво.

Очевидно, стверджувати про реальну наявність постіндустріального суспільства можна з початку 70-х років XX ст. Остання чверть XX ст. характеризується наступним періодом становлення постіндустріальної наукової пара-

дигми. До цього підштовхнула серія глобальних та локальних економічних криз, посилення непередбачуваності змін, радикальні трансформації у світовому цивілізаційному просторі [103, с. 15].

Із розвитком технології знання перетворюються у безпосередню виробничу силу суспільства, що зумовлює формування наступного етапу розвитку ринку. Економіка перестає бути індустріальною, тобто пов'язаною із видобуванням і переробкою сировини, а все більша кількість зайнятого населення переходить у сферу обслуговування. Розвиваються як виробничі (фінансові, банківські, страхові, торговельні, науково-консультаційні, програмні), так і невиробничі послуги (наука, освіта, охорона здоров'я, культура, туризм). При цьому все менша кількість продуктивної праці дозволяє існувати все більшій кількості непродуктивної, все меншою є частина людей, яка безпосередньо зайнята у сфері виробництва. При цьому основні потреби населення задовольняються принаймні на задовільному рівні в їжі, житлі, медичному обслуговуванні, інших потребах, у т. ч. нових чи незначних раніше. Якщо індустріальне суспільство вимагає розширеного відтворення і високих темпів розвитку, то у постіндустріальному суспільстві темпи економічного росту стають помірнішими, а більша частина прибутку не реінвестується, а йде на заробітну плату і податки, з допомогою яких утримується держава, у якій розвинута соціальна допомога і соціальний захист. При цьому державні структури все більше проникають у сферу економіки і підпорядковують її цілям суспільства, яке уже не задовольняється системою саморегульованого ринку. При цьому домінує точка зору про те, що ринок не забезпечує економічної рівноваги, не гарантує повної і ефективної зайнятості, стабільного розвитку і необхідної суспільству соціальної справедливості. Відзначається ефект посилення глобалізації ринку, зростання числа транснаціональних компаній, формування явища гіперконкуренції, що вийшла за межі національних ринків. Проте визначальною основою, що відрізняє постіндустріальну епоху розвитку ринку та ідентифікує початок розвитку неекономічної епохи, є інтелектуально розвинена людина, а саме її положення в суспільстві та нові можливості у виробництві.

Головним структуроформуючим чинником постіндустріальної економіки, розглядають фактор інновацій та стрімкого скорочення часового інтервалу між появою нової технології й її впровадженням у масовому виробництві. Ці тенденції стали причиною швидких структурних змін. Вже у першій половині 1980-рр. у США, а пізніше – в країнах Західної Європи валовий продукт сфери інтерперсональних послуг перевищив валовий продукт сфери матеріального виробництва. Темпи його приросту випереджали аналогічні показники у сфері матеріального виробництва: у Франції – у 2 рази, у США і Німеччині – в 6 разів, в Англії – у 30 разів. Це означає, що обриси структурної архітекτονіки постіндустріальних лідерів сучасності визначають дві взаємопов'язані тенденції – підвищення ролі інформаційно-інтелектуальної складової і зменшення ролі матеріально-ресурсних компонентів суспільного виробництва. У сучасних економіках знань понад 50% ВВП створюється в інтелектуальному секторі виробництва, а понад 70% приросту ВВП обумовлюється поширенням нових інформаційних технологій та підвищенням освітнього рівня працівників. На втілення нових знань у нові технології, устаткування, освіти працівників та організацію виробництва розвинені країни виділяють 80-95% приросту ВВП. Зростання ролі і вагомості інформаційного сектора засвідчує, як стверджується [104, с. 148], деіндустріалізацію постіндустріальних економік.

Відмінності ринку до-, індустріального та постіндустріального суспільств можуть бути інтерпретованими наступним чином – табл. 1.

Із цих даних можна зробити висновок про те, що ринок постіндустріального типу характеризує, насамперед, зростання ролі соціальних та інших критеріїв його досконалості/ефективності; відповідна зміна регулятивної політики, зростання продуктивності, обсягів виробництва, вартості, споживання; наукоємності; ролі фаховості; зміна суті економіки, типу виробництва, соціальних конфліктів та ролі капіталу тощо.

Аналізування ролі пріоритетів постіндустріалізму для України потребує уточнення з огляду на реалії геоекономічного рівня, з якими зіштовхнулася світова економіка під впливом процесів глобалізації. Адже основним наслідками цих процесів став яскраво виражений диспропорційний розвиток та поділ країн за рівнем добробуту; за рівнем протекціонізму та відкритості економіки; за сприятливістю місця країни у системі міжнародного поділу праці, тобто за присутністю (чи його відсутністю) ефекту нееквівалентного ринкового обміну. Очевидно, ці процеси не тільки не зменшуються, але й у низці випадків посилюються [105, с. 43].

**Інтерпретація ролі та функцій ринку у різних економічних системах
відповідно до теорії стадійного розвитку**

Критерії і показники типізації	Ринок доіндустріального суспільства	Ринок індустріального суспільства	Ринок постіндустріального суспільства
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
<i>Роль соціальних та ін. неекономічних факторів</i>	Низька	Зростання ролі зазначених факторів	Подальше зростання ролі соціальних інститутів
<i>Особливість ринку праці</i>	Переважає пропозиції низько кваліфікованої робочої сили	Підвищення вимог до кваліфікації працівників та фахівців	Зростання попиту на кваліфіковану робочу силу, зменшення попиту на некваліфіковану
<i>Рівень екологічності</i>	Низький	Відносно низький	Усталене зростання ролі екологічних функцій
<i>Розвиток продуктивних сил (обсягів виробництва, пропозиції)</i>	Низький Незначна роль техніки і технологій за переважання ручної малокваліфікованої праці	Високий Зростання ролі НТП, техніко-технологічного фактору	Високий Усталене подальше зростання ролі факторів інновацій, НТП, техніки і технологій на фоні підвищення рівня кваліфікації працівників
<i>Тип економіки</i>	Ресурсоємний за доіндустріальними організаційними формами	Індустріальний за визначальною ролі корпоративної промисловості	Реіндустріально-ресурсозберігаючий за зростання сектору послуг і нематеріального виробництва
<i>Особливості регулятивної політики (інтенсивність, ідеологія, зміст)</i>	Переважає фіскальних функцій	Зростання ролі держави, антикризової функції, у т. ч. різноаспектних соціальних функцій	Комбінаторика регулятивних функцій відповідно до параметрів інтегративної моделі ефективності ринку
<i>Вартість (розмір) ринку</i>	Низька в силу техніко-технологічної обмеженості та низької продуктивності	Максимізація вартості	Максимізація вартості за узгодження із параметрами інтегративної моделі ефективності ринку

1	2	3	4
<i>Організаційні особливості виробничих і ринкових структур</i>	Переважаючі малих організаційних форм	Велике спеціалізоване підприємство та організаційна концентрація виробництва	Плюралістичність організаційних форм, поширення тенденцій самовлаштування, децентралізації, поширення малих масштабів, кооперування (у т. ч. неформалізованої), диверсифікації бізнесу. В овочівництві України це пов'язано із поширенням МТФВ (малих товарних форм виробництва).
<i>Рівень та роль знань, техніки та технологій</i>	Низький	Високий	Високий Зростання ролі і доступності фундаментальних та спеціальних знань
<i>Соціалізація економіки (ринку)</i>	Виключно низька	Низька	Висока
<i>Співвідношення ролі попиту і пропозиції</i>	Визначальна роль пропозиції за низького розвитку продуктивних сил та обсягів виробництва	Зростання ролі попиту в міру зростання обсягів виробництва і продуктивності	Визначальна роль попиту
<i>Характер споживання</i>	Детермінантна залежність від низького рівня пропозиції	Визначальна роль попиту	Визначальна роль попиту
<i>Рівень споживання</i>	Низький	Високий	Високий, подальше усталене зростання
<i>Роль капіталу</i>	Низький рівень капіталізації економіки та ринкових обмінів	Висока роль грошового (корпоративного) капіталу	Висока роль грошового (корпоративного) та інтелектуального капіталу
<i>Особливість соціальних конфліктів</i>	Конфлікт між багатими і бідними верствами суспільства	Конфлікт корпоративних і класових інтересів	Конфлікт між фахівцями і працівниками (агентами) із низькою кваліфікацією

Джерело: авторські дослідження

У вітчизняній літературі зберігається неоднозначне ставлення до глобалізації та перспектив інтеграції до світової економічної системи; часто наголошено на небезпеці для країн з менш розвинутим рівнем економіки. Зазначене може бути повністю перенесене на рівень окремих ринків, які функціонують за умов нееквівалентного обміну, до яких належить і вітчизняний ринок овочевої продукції. Характерність ознак постіндустріального суспільства для України може бути визначена наступними тезами: 1) соціум зіштовхнувся із необхідністю здійснити радикальні суспільні зміни впродовж дуже обмеженого періоду від адміністративно регульованого соціалістичної системи до ринкової капіталістичного типу; 2) фоном зазначеного стали комплексні кризи локального, повсюдного, перманентного змісту, які, по суті, продовжуються у видозмінених формах; 3) мала місце і продовжується достатньо істотна невизначеність у стратегічних цілях змін та розвитку у системі достатньо суперечливих координат між капіталістичним та соціально-орієнтованим пріоритетами; 4) формування ринкових відносин в Україні відбувалося за умов відсутності значної історії, досвіду подібних процесів, відсутності чіткого розуміння суті управління змінами, політичними конфліктами, відсутністю ефективної системи регуляцій з огляду на нові реалії; 5) криза пострадянського розвитку України спровокувала конфлікт пріоритетів між національними та загальносвітовими, що безумовно відбилося на особливостях формування вітчизняного ринку (ринків) за умов несприятливого конкурентного середовища.

Вважаємо, що до основних причин, які знижують конкурентоспроможність ринку та формують особливості трансформаційних процесів на ринку в Україні у минулому та на даний час, можуть бути віднесені такі, що мають внутрішнє (неефективна економічна політика, особливості національних ринків або економіки та т. ін.), а також зовнішнє походження, а саме:

1. Продовження орієнтації національних суб'єктів ринку на реалізацію короткотермінових і надприбуткових бізнес-проектів, спрямованих на експорт продукції невисоких рівнів переробки, похідною причиною чого є поширена і

хронічна недостатність попиту на внутрішньому ринку на інші вили бізнесу.

2. Збереження негативних тенденцій трудової міграції, у т. ч. кваліфікованих працівників, що усталено загострює проблему браку кваліфікованої робочої сили.

3. Відсутність державної стратегії підтримки та просування українських компаній на міжнародному ринку «високих» технологій та останніх, більш прогресивних сфер бізнесу.

4. Неефективна регулятивна політика за умов подвійних стандартів високорозвинених країн щодо експорту з пострадянських країн, а також загалом дисфункціональної по відношенню до ринків країн «третього» світу існуючої міжнародної економіки.

5. Нерозвинутість та – відповідно – дисфункціональність ринку (сегментних ринків) України, зокрема, низький обсяг ринків, недостатність і негнучкість пропозиції на внутрішньому та зовнішньому ринках, нездатність задовольняти зростання споживання.

Водночас до супутніх, проте не визначальних факторів дисфункціональності українських ринків можна віднести складнощі у пошуку капіталу, високі кредитні відсотки та неефективну систему організації кредитної системи, низькі рівні накопичення як загальну для вітчизняної економіки тенденцію. Особливим станом при цьому характеризується національний ринок з точки зору виключно низького рівня заробітної плати, що, з одного боку, є свідченням дисфункціональності ринків, а з іншого, може виступати фактором конкурентоспроможності та додаткових економічних джерел економічного розвитку, адже мінімізує ціни.

Як вважаємо, можна стверджувати, що вітчизняний ринок знаходяться у певній проміжній стадії переходу від індустріального до постіндустріального типів. При цьому за 1990-2010-ті рр. в країні відбулася глобальна трансформація до індустріального ринку з лише окремими елементами такого, що збереглися чи видозмінилися у певній гібридній формі економічної системи, що імітувала у прихованій формі ринкові процеси в межах адміністративного регулю-

вання [106, с. 26]. Зазначене підтверджується, як вважаємо, результатами аналізування найхарактерніших ознак ринку овочевої продукції України відповідно до стадійної класифікації (див. табл. 1), які представлено у табл. 2.

В даному разі викладено інтерпретацію окремих теорій парадигми постіндустріалізму, за якими можливо зробити більш-менш достовірний висновок про наявність ознак саме такого типу ринку. Було акцентовано увагу на *соціальних* (таких, що стосуються зміни соціальної структури володіння та організації бізнесу – теорій соціального партнерства, дифузії власності, «народного капіталізму» та ін.) та *економічних* (що стосуються видозміни факторів економічного розвитку, організації бізнесу та суспільства – теорій «врівноважуючої сили», управлінської революції, загального постіндустріалізму) аспектах.

Таблиця 2

Особливості ринку овочевої продукції України на предмет відповідності до ознак постіндустріального типу

Окремі теорії загальної теорії постіндустріалізму	Тлумачення змісту теорій	Тенденції у динаміці ринку овочевої продукції України
1	2	3
Концепція соціального партнерства (Р. Арон, Е. Гауглер, Д. Гелбрейт та ін.). Теорія дифузії власності (А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз та ін.). Теорія «народного капіталізму» (А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз, Дж. Кларк, М. Сальвадорі та ін.).	Новий тип ринку характеризується розширенням частки та функціональної ролі різних груп агентів, що мають відношення до власності та розподілу доданої вартості на противагу мажоритарним власникам; відповідно зменшується частка найманих працівників, характерних для ринку праці індустріальної епохи.	Реальний ринок характеризується розпорошеною власністю міноритарного типу, що ґрунтується переважно на малому і середньому товарному виробництві.
Теорія «врівноважуючої сили» (Д. Гелбрейт)	На противагу класу капіталістів та ролі великих корпорацій зростає вплив та роль інших факторів економічної системи	Має місце подальше зростання сектору організаційних форм бізнесу та власності, що є відмінними від традиційних капіталістичних індустріального типу

1	2	3
Теорія управлінської революції (А. Берлі, Дж. Бернхем, П. Дракер)	Новий тип ринку характеризується зростанням чисельності та ролі фахівців-управлінців.	У галузі та на галузевому ринку зросла частка агентів, що має відношення до управління бізнесом (виробництвом) та повинна продемонструвати здатність до такого ефективного керування
Теорія постіндустріалізму в інтерпретації Д. Белла, У. Росту, З. Бжезінського та ін.	Новий тип ринку характеризується усталеним зростанням обсягів та споживання, а також підвищенням ролі фактору знань, технологій, фаховості, інформатизації і т.п.	Реальний ринок має чітку тенденцію до зростання, що супроводжується подібними тенденціями за критеріями технологічності, спеціальних та фундаментальних знань, попиту на кваліфіковану працю і т. д.

Джерело: авторські дослідження на основі вказаних теорій за роботами [64, 80, 85-86, 89, 92]

Як бачимо, є підстави стверджувати, що навіть за умов дисфункціональної конкуренції загального та сегментних ринків України впродовж періоду ринкових трансформацій 90-х – 2000-х рр., ринок овочевої продукції характеризується рисами, що відповідають низці принципів побудови та функціонування ринку постіндустріального типу. Останній присутній у даному сегменті фрагментарно, в більшій чи меншій мірі, проте тяжіння вказаного ринку до ознак такого не може бути ігнорованим.

1.4. Ретроспектива, філософія та логіка формування загальної теорії ринку у світлі конфлікту ідей ліберальної та альтернативних парадигм

Теорія ринку належить до фундаментальних положень методології капіталістичної ідеології, тому завжди була предметом активних наукових досліджень в контексті змісту, витоків, теоретичної та прикладної цінності, еволюційного алгоритму свого становлення. Можна стверджувати, що відома

світова інтелектуальна основа концепту ринку дозволяє визначити як окремі історичні етапи формування загальної теорії ринку, так і зміст основних наукових підходів, що визначив дискусію при формуванні цієї теорії.

Пояснити це можливо, зокрема, тим, що сучасна світова ринкова економіка продовжує перебувати у достатньо проблемному полі свого функціонування та розвитку, що потребує адекватної наукової інтерпретації. Підтвердженням цієї тези свідчить те, що переважна більшість Нобелівських премій в галузі економіки в останні десятиліття надані саме цьому напрямку досліджень, проте складність вирішення проблем дисфункцій сучасного ринку є очевидною, особливо після останньої кризи 2008 р.

Хотіли б відзначити, що як ключове поняття категорія «ринок» та «закони ринку», «модель універсального ринку» в якості логічних елементів повноцінної і систематизованої теорії ринку науково висвітлено лише в досить обмеженій кількості праць, і це незважаючи на те, що даний термін, як вже відзначалося, є чи не найуживанішим в економічній літературі. Натомість здебільшого фундаментальні роботи класиків ідеології капіталізму розглядали зазначені поняття як достатньо зрозумілі. Відповідно трансформація ідеології теорії ринку формувалася під впливом досить обмежених точок зору, причому у полі дискусійних до останнього часу питань [107, с. 6].

Звідси, опис загальної теорії ринку потребує, насамперед, ретроспективи аналізування. Так, огляд світової економічної літератури дозволяє зробити висновок про достатню універсальність поняття «ринок», «ринковий обмін» і т. п. впродовж всього цивілізаційного розвитку, де вони досить однозначно тлумачилися як елемент господарської системи, що побудована на обміні товарами та послугами, і яка у зв'язку із цим має особливий тип економічних відносин. Як вже зазначалося, відомі визначення ринку носять здебільшого доповнюючий аніж альтернативний характер.

Існують історичні етапи формування відповідного концепту. Авторське бачення такого представлено у вигляді табл. 3, де акцентовано увагу, перш за все, на диференціації підходів за змістом та у часі.

Історично-концептуальні етапи формування сучасної теорії ринку

Історичні етапи	Основна ідея	Концептуалізація ідеї у сучасних поглядах
1	2	3
Теорія меркантилізму XI-XVII ст.	1. Визначальна роль торгівлі, а також золота та коштовностей (грошей). 2. Необхідність державного протекціонізму, а також досягнення активного торговельного балансу на рівні окремої країни.	Надання грошовій системі особливих унікальних функцій, доцільність регулятивної політики та державного протекціонізму, а також активного торговельного балансу. Знайшли своє відображення в окремих положеннях монетарної теорії неолібералізму, націоналістичних тлумаченнях моделей ринку, державного регулювання.
Класична політекономія А. Сміта та його послідовників у XIX ст. (Д. Рікардо та ін.)	1. Доцільність організації суспільства на засадах вільного ринкового обміну за умов економічного лібералізму, де мотивації обумовлені природним егоїзмом людини. 2. Кількісна теорія грошей.	Теорії економічного лібералізму і неолібералізму; відведення грошовій системі «технічних функцій» в процесах ринкового обміну; акцентування уваги на ролі в процесах ринкового обміну фактору конкурентного середовища.
Закон «ринків» Ж.-Б. Сея (Л. Вальрас та ін.)	Головна роль фактору здатності ринку до самоналаштування та самовдосконалення за рахунок внутрішніх механізмів і досконалої грошової системи та грошової політики, узгодженої із технічними функціями обслуговування комунікацій між попитом і пропозицією.	Важливість механізмів універсального ринкового господарства, а також зваженої грошової політики і вивіреної грошової системи. Теза про підтримання оптимального стану ринку за критерієм співвідношення між попитом і пропозицією.
Етап критики ринкових законів політекономії	Важливість фактору дисбалансу між попитом, пропозицією, розподілом доданої вартості, доходами різних класів, природи і періодичності економічних криз і т. ін.	Характер розподілу доданої вартості, доходи учасників ринкових відносин, роль груп агентів, що задіяні у процесах виробництва та привласненні, перерозподілі прибутків від обміну. Знайшли своє відображення у окремих аспектах тлумачення принципів і критеріїв ефективності ринкового обміну.

1	2	3
Німецька історична школа (Ф. Ліст та ін.)	Необхідність державного протекціонізму, врахування національних особливостей країн, цінностей суспільного рівня і т. ін.	Необхідність врахування стану окремих національних економік, сукупності неекономічних факторів тощо.
Теорія інституціоналізму (У. Мітчелл та ін.)	Ринок – лише один і не головний соціальний інститут, що визначають економічні відносини у суспільстві. Насправді людина діє не за критеріями ринкової доцільності, а відповідно до норм та традицій суспільства.	Роль неекономічних факторів у споживанні (характері попиту), витрачанні і формуванні доходів.
Теорії монополістичної та недосконалої конкуренції (Е. Чемберлін, Дж. Робінсон)	Обґрунтування реальної конкуренції як конкуренції монополістичного і недосконалого типу. Необхідність регуляцій для захисту конкуренції та обмеження монопольного стану ринку.	Виключна роль конкурентного середовища. Необхідність регуляцій для захисту конкуренції. Знайшли своє відображення в теоріях неолібералізму і кейнсїанства.
Кейнсїанська (нео, посткейсїанська теорія) теорія (Дж. Кейнс та ін.)	Ринок не є досконалим і потребує регуляцій. Попит відстає від пропозиції і потребує окремого стимулювання. Доцільність стимулювання зайнятості (темів економічного зростання) за рахунок стабільності грошової одиниці.	Доктрина регуляцій з метою забезпечення зайнятості (темів економічного зростання), ігнорування ролі стабільності грошової системи Є окремою сучасною теорією державного регулювання економіки.
Теорія неолібералізму (М. Фрідмен, Ф. Хайек, Л. Мізес та ін.)	Обмеження ідеології регуляцій лише функцією захисту конкурентного середовища.	Теза про виключну важливість конкуренції та стабільної фінансово-грошової системи. Є окремою сучасною теорією державного регулювання економіки, насамперед, монетарної теорії.
Теорія індустріального/ постіндустріального суспільства (Д. Белл, У. Ростоу, Ж. Еллюль, Р. Арон, Д. Тоффлер та ін.)	Світова економічна система (у т. ч. і ринок) трансформуються у напрямку доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство.	Концептуальне пояснення природи постіндустріального суспільства та його відмінностей від інших. Відповідно, спектр економічних теорій щодо пояснення зазначених аспектів та обґрунтування нового типу регуляцій.

1	2	3
Авторська версія	На кожному етапі ринок характеризується відмінними кількісними та якісними характеристиками. Відповідно ринок постіндустріального типу характеризується такими.	Такі відмінності, що визначають функціональність, результативність та ефективність ринку. Також відмінними є фактори/джерела розвитку, конфлікти, обмеження та потенціал ринку постіндустріального типу. Такі дослідження потребують адекватної методології, методики, моніторингу і т. ін.

Джерело: авторська розробка на основі джерел вказаних економістів [4, 19, 32, 34-36, 64, 70, 87-89, 97, 108-113]

Коментарі до цієї схеми доцільно викласти у певній ретроспективі. Так, економічною історією фактор ринку як головний при організації господарських процесів традиційно відноситься до епохи меркантилізму з XI ст. [2, с. 119].

Особливістю цієї епохи, як відомо, стало формування парадигми розгляду законів економічного життя через роль грошей, дорогоцінних активів, активного державного регулювання за патерналістською моделлю протекціонізму, торгівельного капіталу і т. ін.; головним фоном зазначеного стала детермінантна роль сфери торгівлі. Все це так чи інакше склало особливість ринку в епоху меркантилізму, і з цієї точки зору остання важлива саме з огляду на те, що впродовж XI-XVII ст. і була сформована ринкова економіка (II етап відповідно до схеми на рис. 2) де зароджувалися елементи капіталізму (вже, згадані вище, розвинута грошова та банківська системи, використання цінних паперів, ринкові угоди у часі, кредитні операції, спеціалізація ринків, торгівлі, у т. ч. на далекі відстані і т. д.). Очевидно, поширення ринкової теорії як парадигми економічного світосприйняття, тобто того стану суспільства, коли ринок визначав економічне життя переважної частини тодішніх соціумів, отримало поширення в епоху пізнього меркантилізму XV-XVI ст.

Формування сучасних принципів капіталістичного суспільства на засадах ринку можна віднести до епохи класичної політичної економії у XVII-XIX ст.; цей процес, вочевидь, був достатньо тривалим, і наведені часові рамки є дуже

приблизними. Особливий інтерес до теорії ринку в цей час об'єктивно виник в процесі промислової революції, що знову ж таки може бути віднесено у часі з періодом XVII-XIX ст. Зазначені процеси визначили формування та поширення основ сучасного капіталістичного типу економіки англосаксонського типу.

В теоретичному аспекті виразом зазначеного стала класична політична економія та неокласика як її подальше ретроспективне відгалуження. Основу методології сучасного розуміння ролі ринку та ринкових відносин представлено, перш за все, у роботах У. Петті [108], Ф. Кене [55-56], А. Тюрго [56], А. Сміта [19], а також Д. Рікардо та ін. представників класичної політекономії ідеями про природність відносин між людьми на основі вільного обміну товарів та послуг як найбільш ефективної економічної системи за умов мінімізації регуляцій. Слід відзначити, що з цього часу і до сьогодні ринок розглядався як макроекономічна величина національних та світових економік. Загальним фоном цих ідей класичної політекономії стали концепція економічного лібералізму, акцентування уваги на ролі матеріального виробництва, зведення функції грошової системи на ринку до технічної, формування парадигми про закономірно успішний соціально-економічного розвитку суспільства у віддаленій перспективі за умов дотримання умов економічної свободи та ін.

Ідеологія економічного лібералізму, яку ми розглядаємо як основний постулат виникнення капіталізму та ринкової економіки капіталістичного типу, у найбільш завершеній формі була представлена у роботах А. Сміта [19], де досконалість суспільства однозначно пов'язувалася із досягненням природного для людини (т. з. *«homoeconomicus»* – *«людини економічної»*) стану економічної свободи, що виключало до мінімального втручання держави у бізнес, і де ринковий обмін закономірно призводить до найкращого результату господарської діяльності із можливих типів відносин саме в умовах такої свободи. Співзвучною була поширена у цей самий час у Франції ідея Ф. Кене [55] про еквівалентність обміну за умов природного порядку.

Необхідно підкреслити, що концепт А. Сміта та окремих його послідовників належить до фундаментальних в історії людства парадигм щодо прин-

ципів організації економічних відносин. Звідси і відомість зазначених поглядів. Саме з цього часу, як вважаємо, належить перше наукове тлумачення законів ринку, де було чітко акцентовано на наявності закономірностей функціонування даного інституту.

Натомість основну дискусію на наступні століття привніс т. з. «закон ринків». В економічній літературі, наприклад, цей закон асоціюється із інтерпретацією Ж.-Б. Сея [109], проте є підстави вважати, що ключові ідеї даної парадигми (воліли б називати це саме світоглядом з огляду на масштабність та суспільне значення) були висловлені плеядою представників політекономії в інший час, такими як Т. Грешем [114], Дж. Стюарт [115], А. Тюрго [55], Д. Мілль [21], Ш. Жід [116].

Так, у зазначених джерелах було сформульовано концепцію ринку як найбільш досконалого із можливих економічних механізмів, де перевагою такого механізму розглядалася його здатність до самоналаштування, саморозвитку за умов достатньої економічної свободи у суспільстві; знову ж таки така здатність ринкових механізмів розглядалася як запорука вирішення всіх матеріальних потреб нації. Водночас цим законом було акцентовано увагу на ролі грошової системи у тлумаченні кількісної теорії грошей, а також інших факторів формування та відновлення балансу ринку, в першу чергу, здатності ринку сприяти майже миттєвій реакції агентів на зміни кон'юнктури. До цього слід додати тезу про роль балансу ринку – співвідношення між попитом і пропозицією, які визначають досконалість ринку в інтерпретації Л. Вальраса [110] та ін., після чого критерій «балансу ринку» продовжує асоціюватися із певним стандартом стану такого. Згадана теза детально описана у літературі, наприклад, Л. Корнійчук та ін. [2].

Головним змістом згаданої концепції можна вважати те, що із даною парадигмою асоційована теза про виключну життєздатність нерегульованого капіталізму, де ринок розглядався як універсальний і найбільш досконалий механізм формування економічних (та інших) відносин, що здатний до саморегулювання та формування в межах власних механізмів ефективних

стратегій розвитку (саморозвитку). Це означало непотрібність зовнішньої регулятивної системи апіорі. Слід зазначити, що реалії капіталістичної економіки в період XVIII – початок XX ст. не надавали серйозних підстав для сумнівів у даному твердженні.

Разом з тим не можна не відзначити роль критиків ринкової теорії капіталізму на політекономічному етапі. До них слід віднести К. Маркса [5], Ж. Прудона [52], С. Сімонді [51] та ін. Слід , що ця точка зору на певних етапах історії домінуючою не була і сприймалася скоріше як маргінальна.

Об'єднує ці підходи твердження про те, що капіталізм, у т. ч. ринок як елемент цієї епохи, включає у себе суперечливі механізми, які рано чи пізно призводять до кризи економічної системи, яка реалізується, в першу чергу, через руйнацію ринків. І якщо у К. Маркса переважало політичне пояснення цього, у роботах С. Сімонді та Ж. Прудона підкреслювалося, що ринок та капіталістична система приречена на кризовий стан в силу того, що вироблене не може бути реалізоване з усіма наслідками зазначеного через асоціальність системи (т. з. «теорія реалізації криз»). Одночасно важливою представляється позиція С. Сімонді та Ж. Прудона щодо наявності переваг капіталізму лише на стадії малої приватної власності та виробництва. Дана теза є явно альтернативною до поширеної сьогодні про економічний ефект від масштабу виробництва та концентрації капіталу. Більше того, необхідність і поширення тенденцій соціалізації економічної системи та ринку постіндустріального типу знаходиться, очевидно, у руслі саме цих аргументів. Логічно, що сучасна (постіндустріальна) економічна епоха відрізняється, насамперед, акцентуванням уваги до соціальних наслідків, а звідси, і до аналогічних технічних показників стану ринку. З цих позицій згадана раніше багатокритеріальна ефективність ринку апелює до аналогічних критеріїв.

Знову ж таки слід зазначити позицію «німецької історичної школи» – економічної течії, яка у XIX-XX ст. виступила із звинуваченнями політекономії у космополітизмі, ігноруванні національних особливостей за суспільних і культурних цінностей, перебільшенні ролі фактору поведінки «економічної люди-

ни» тощо. Ідеологічно це було представлено у роботах Ф. Ліста [70], В. Рошера [71], К. Кніса [72], В. Гільдебранта [73] та ін. При цьому новою також стала постановка питань про національний ринок, національну економічну систему, а, відповідно, національну економічну науку, із чого випливало положення про необхідність захисту вітчизняної економіки через захист, насамперед, власного ринку. В свою чергу, це ґрунтувалося на тому, що конкуренція не носить загального, універсального характеру, а має чітку інтерпретацію по відношенню до конкретного ринку. При цьому останній часто – в силу множини різних умов – є економічно вразливим по відношенню до зовнішніх ринків. Тобто автори ідеї виходили із виключно важливої, як вважаємо, гіпотези про об'єктивність нерівноправного обміну у реальній економічній системі, особливість конкуренції за таких умов, поширення практики нерівноправного обміну (тобто нееквівалентний обмін, невірноваженість товарних потоків, економічне панування й підкорення в силу політичних – неринкових – факторів, тобто дії реального нееквівалентного ринкового обміну, а не закону ринків в інтерпретації А. Сміта та Ж.-Б. Сея) та, звідси, про необхідність диференційованого із вказаних передумов підходу до інтерпретації стану та перспектив кожного окремого ринку. Сучасні націоналістичні тенденції організації ринку ґрунтуються методологічно саме на цих позиціях. Як вже зазначали вище, вказані тези вважаємо методологічно і у прикладному контексті вірними.

Принципового корегування теорія ринку набула у 30-х рр. ХХ ст. після переосмислення суті капіталізму. Біфуркаційною точкою у процесі трансформації теорії ринку стала криза 1929 р. (т. з. «Велика депресія» 30-х рр.), яку тодішні економісти вважали неочікуваною, непередбачуваною і занадто потужною, щоб її можна було пояснити традиційними канонами політекономії. З історії відомо, що наслідки кризи було в основному подолано до 1933 р. на основі впровадження спеціальних регулятивних політик, чого раніше в економічній історії не спостерігалось; при цьому політика урядів не мала якоїсь системної наукової теорії для свого виправдання.

І вже по завершенню кризи вийшли у світ роботи, які, очевидно, вперше в історії економічної науки висунули версії щодо пояснення природної недосконалості ринку, а звідси, і потреби його регулювання (організації, захисту, вдосконалення за рахунок зовнішніх джерел і ресурсів), а саме: Е. Чемберліна (теорія «монополістичної конкуренції») [111] та Дж. Робінсон (теорія «недосконалої конкуренції») [36].

Узагальненим висновком обох згаданих робіт стала теза про відсутність вільної конкуренції, про об'єктивність в реальності недосконалої конкуренції монополістичного змісту, про суспільну невивідність нерегульованого конкурентного середовища, а звідси, про доцільність і неминучість регуляцій ринку. Особисто для наших досліджень найбільш важливим з цих теорій стало переосмислення реалій ринку та конкурентного середовища. Обидві згадані роботи і сьогодні є незаслужено маловідомими, причому такими, що зберігають актуальність, насамперед, для країн, що будують правила конкурентного середовища власних економік, тобто і сучасної України також.

Слід підкреслити, що дані теорії на відміну від більшості інших, ніколи у подальшому не були спростовані чи кореговані. А тому їхній зміст представляє особливу цінність для формування наших методологічних постулатів про те, що реальне економічне середовище ніколи не є однорідним, вразливим чи унікально конкурентоспроможним в силу цієї неоднорідності; звідси, реальні ринки завжди являють собою сукупність диференційованих економічних систем за рівнем своєї ефективності та досконалості.

Надалі критичний розгляд закону ринків Ж.-Б. Сея було продемонстровано також Дж. Кейнсом [112], який побудував свою теорію на спростуванні тези про природну досконалість ринку як економічного механізму. Головним стало те, що вище зазначені підходи логічно призводили до висновку про необхідність регуляцій, і саме це визначило нову економічну доктрину ХХ ст.

В силу різних обставин праця Дж. Кейнса [112], яка вийшла у світ за три роки після публікацій Е. Чемберліна і Д. Робінсон, стала всесвітньо відомою, слугуючи водночас основою кейнсіанства (нео- та посткейнсіанства) як прин-

ципово нової течії економічної думки.

Дана точка зору базувалася на пріоритеті ідеї про природну недосконалість ринку як такого та необхідність внаслідок цього його регуляції. В даному разі залишаємо поза увагою причини недосконалості ринку, які в кожному разі (як кейнсіанської, так і інших, подальших економічних теорій ХХ ст., що передбачали необхідність регуляцій) істотно відрізнялися. Головною вважаємо все ж таки дилему між тезами про, з одного боку, необхідність чи, з іншого, недоцільність регуляцій. Хотіли б підкреслити, що в літературі в принципі неправильно трактується визначальна роль кейнсіанства у подоланні Великої депресії, адже і праця вийшла вже після подолання кризи, і сам Дж. Кейнс фактично не брав участі у подоланні кризи як управлінець. Звідси, потребує особливого аналізу досвід окремих країн з подолання кризи 30-х рр. (США, Англії, Німеччини та ін.), тому що у кожному разі було обрано оригінальний шлях, який тим не менше не відповідав доктринам кейнсіанства, як їх сьогодні тлумачать.

У другій половині ХХ ст. державна економічна політика західних країн активно використовувала прийоми регуляцій, які були орієнтовані на забезпечення планомірного розвитку, підвищення добробуту всіх верств населення, антициклічне прогнозування, програми економічного зростання та стабільності розвитку виробництва протягом тривалого періоду. Теоретичною основою такої політики стали концептуальні підходи Р. Харрода, Н. Калдора та ін. [117-119], знаменуючи собою появу некейнсіанських течій економічної теорії. Зміст цієї парадигми передбачав усунення анархічної нерегульованої ринкової економіки і перехід до безкризового розвитку.

Про прикладне значення кейнсіанства можна стверджувати в період 50-70-х рр. ХХ ст., коли дійсно зазначені теоретичні концепти були втілені в реальній економічній політиці США, країн Західної Європи, а також – по суті своїй – колишнього СРСР. Історія тріумфу даної точки зору згортається у 70-х – 80-х рр. ХХ ст., коли капіталістичні країни зіштовхнулися із явищем стагфляції (зростанням безробіття на фоні інфляції), чого за теорії Дж. Кейнса

бути не могло [120, с. 88].

Відповідно, з цього часу починають домінувати теорії неолібералізму, виникнення якої датують на основі т. з. «колоквіуму Ліппмана» у 1936 р. [2]. Головною змістовною складовою цих теорій стало те, що неолібералізм також визнає необхідність регулювання ринку, але за дуже обмеженою функціональністю – лише з метою захисту конкурентного середовища. Натомість, на відміну від кейнсіанської позиції, ринок має потенціал до саморегуляції, який – у разі неефективного державного регулювання – обмежується чи руйнується взагалі. До найбільш системних ідеологів неолібералізму слід віднести Ф. Хайека [32], Л. Мізеса [113], М. Алле [121], М. Фрідмена [35], А. Шварц [122] та ін.

Зазначені позиції об'єднує дуже песимістичне оцінювання ролі державного регулювання ринку, коли саме словосполучення «регульований ринок» вважається абсурдним. При цьому можна стверджувати про поширення даних ідей як конкретних рекомендацій щодо дій провідних країн світу у період з 80-х рр. ХХ ст., що мало достатньо високий ефект, наприклад, в таких країнах як США, Англія та інші країни ЄС та деякі ін.

Певним компромісом між кейнсіанською теорією і принципами економічного лібералізму стало формування у другій половині ХХ ст. теорій неолібералізму (монетарної, ордо ліберальної та ін.), згідно з якими регуляції визнано як необхідні якоюсь мірою, знову ж таки, саме з метою захисту конкуренції.

Світовий досвід свідчить про переважання сьогодні серед теоретиків і практиків теоретико-методологічного підходу соціально-орієнтованої моделі розвитку суспільства та економіки, згідно з якими роль і функції держави мають чітко визначені позиції арбітра, гаранта свободи підприємництва за умови захисту конкуренції та забезпечення соціального захисту населення [123-125].

Загалом же вплив на економічні процеси, як свідчить практика країн постіндустріальної епохи, регулюється як зовнішніми (прямими), так і внутрішніми (опосередкованими) економічними і адміністративними методами. За

умов, коли проблеми розвитку не набувають яскраво виражених кризових форм, регуляції зосереджено на застосуванні економічних методів, в критичні моменти її роль посилюється через адміністративно-нормативні методи.

Слід підкреслити, що єдиного погляду щодо ступеня державного втручання в економіку немає. В різних країнах має місце неоднакова участь держави у функціонуванні ринкової економіки, тоді як активність державного впливу на розвиток економічних процесів істотно різниться. Так, у низці західноєвропейських країн (Швеція, Нідерланди, Бельгія та ін.) держава значно активніше втручається в регулювання ринкових відносин, ніж, наприклад, у США. Спостерігається активна динаміка даних поглядів і у часі, залежно від розвитку економіки і суспільства. Ще більш істотними, як буде проаналізовано нижче, є ці відмінності стосовно регулювання розвитком аграрного сектора.

Дуалістичність теорії синтезу ринку та державного регулювання як єдиного методологічного цілого передбачає, на думку Я. Корнаї [126, с. 329], той аспект, що ринок часто не забезпечує справедливого розподілу доходів, і де мінімізація доходів окремих груп агентів, які цього не заслуговують, часто продиктована впливом т. з. «успадкованих несприятливих умов». При цьому, на думку зазначеного автора, постановка питання про певну оптимальність пропорцій між ринком і регуляціями є некоректною, тобто у кожному окремому випадку – це унікальна ситуація, яка не може повторюватися і копіюватися. Слід звернути також увагу на висновки Я. Корнаї [126, с. 329] про те, що комбінації ринкової та бюрократичної координації, за яких сумуються всі їхні негативи та втрачається будь-яка перевага, у житті є достатньо реалістичними.

З іншого боку, з точки зору М. Кемпбелла та Б. Стенлі [16], ринкова економічна система є недосконалим механізмом для забезпечення повної зайнятості і стабільного рівня цін, а також за критерієм максимізації суспільних благ; при цьому окреслено також важливість аргументу щодо «згасання» конкуренції як головного контрольного механізму капіталізму саме з огляду на закони функціонування останнього. При цьому цими дослідниками акценто-

вано увагу на тому, що саме по собі поняття «ефективність» стосовно ринкової економіки якоїсь країни не надає відповіді про дійсну ефективність системи через нерівність доходів з одного боку, а – з іншого – через ігнорування критерію справедливості, чесності та раціональності при розподілі ресурсів.

Тим не менше, вже сьогодні, на думку В. Губенка [127], розвинуті економічно країни активно втілюють протекціонізм при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності, що може слугувати підставою для висновків про те, що у протиборстві наукових думок ідея лібералізації відходить на другий план. Водночас вважаємо, що реальна економічна політика країн із трансформаційною економікою повинна шукати компроміс узгодженого застосування заходів лібералізації і протекціонізму, не відкидаючи жоден із підходів, адже світова економічна наука не має емпіричного спростування неефективності якогось із них, наводячи часто достатньо наукове обґрунтування таких.

Досить типовим прикладом бачення проблеми в Україні щодо вітчизняного аграрного ринку може бути дослідження Ю. Пруднікова [128], де підвищення ефективності функціонування локальних ринків розглядається на основі державної підтримки за такими індикаторами як пріоритетність ринкового саморегулювання, досягнення збалансованості державного бюджету при фінансуванні програм розвитку галузевої ринкової інфраструктури, використання програмних інструментів регулювання та стимулювання довгострокових відносин між суб'єктами ринку. Здебільшого зміст подібних досліджень в Україні, наприклад, декілька авторефератів, захищених в останні 5 років про державну політику в аграрній сфері, є тотожним, де, з одного боку, робиться акцент на ринкових механізмах, а з іншого, на регуляціях. Проблема полягає у тому, що поєднати у такому вигляді ці два механізми, очевидно, неможливо, і український досвід це, як вважаємо, яскраво підтверджує. Наприклад, якою на практиці має бути державна політика, яка поєднує ринкове саморегулювання та бюджетні витрати на ринкову інфраструктуру, для чого такі витрати у разі пріоритету ринкового саморегулювання? Такі питання можуть бути продовжені.

Слід зазначити, що історично мало місце також формування як окремого

інституційного підходу до визначення сутності ринку як окремого соціального інституту, тобто сукупності норм, правил (формальних і неформальних), звичок, що були сформовані у суспільстві впродовж дуже тривалого періоду. Найбільш економічними у цьому сенсі стали роботи У. Мітчелла [129]. Проте ця – безумовно оригінальна методологія щодо логіки пізнання процесу – навряд чи принципово змінила уявлення про закони ринку.

Таким чином, концепт ринку може бути систематизованим через своєрідний фундамент економічної теорії і практики, адже цивілізація може бути інтерпретована саме через детермінантну роль інституту ринку. Натомість, незважаючи на тривалу економічну історію питання, і досі не існує прийняттого алгоритму побудови регулятивної політики стосовно будь-якого ієрархічного рівня ринків [130, с. 42].

Узагальнення процесу еволюції згаданих вище теорій, що мали відношення до проблематики ринку, алгоритму формування визначальних їхніх ідей дозволяє стверджувати про можливість визначення особливої методологічно еволюції загальної теорії ринку. Авторське бачення цього представлено на рис. 5.

Так, існує два принципові підходи, які є по суті альтернативними. До одного слід віднести точку зору про детермінантність механізмів максимально вільного ринку по відношенню до всіх інших принципів економізації суспільних відносин (т. з. ідеологія «вільного» ринку); до іншого – тезу про природну недосконалість ринку та необхідність звідси його регуляцій (т. з. доктрина «регульованого» ринку). Обидві парадигми історично були спрямовані на пошук найбільш прийнятної – ефективної – моделі ринку. Втім, практичний досвід, як вважаємо, не надає достатніх аргументів на користь якогось із них і при цьому також не спростовує зазначені. В концептуальному плані відповідь про правильність того чи іншого варіанту є головним питанням сучасної економічної теорії [105, с. 42].

Слід особливо підкреслити, що відомі базові теорії ринку не спростовують одна одну. Очевидно, мова йде про специфіку економічних процесів в той чи інший історичний період часу. Звідси універсальна модель ринку про-

довжує мати згадані основні інтерпретації, кожна з яких має право на життя, у т. ч., можливо, у певному гібридному варіанті.

Рис. 5. Методологічне «дерево еволюції» загальної теорії ринку

Джерело: авторське дослідження відомих наукових підходів [4-5, 8, 19-20, 32, 35-36, 39, 51, 55, 86, 90, 110-113]

Отже, слід зазначити, що незважаючи на тривалу історію теорії і практики ринку, низка питань залишається дискусійною: що є ефективним/ неефективним ринком, якими критеріями і показниками описуються ці категорії, які функції, елементи, принципи визначають діяльність ринкової економічної системи, якою є справжня роль регуляцій та інших факторів у моделі ринку і т. д. Особливість дискусії полягає у тому, що в економічній теорії сформувалися різні концепти, часто альтернативні, щодо визначення законів ринку. При цьому кожен із підходів використовує як аргумент практичний досвід якогось відрізка часу якоїсь країни чи групи країн, що свідчать про коректність даної точки зору. Спираючись на ці доводи, альтернативні теорії часто виглядають достовірними одночасно. До того ж у сучасному світі існує достатнє різноманіття економічних моделей ринкового розвитку, що істотно різняться, і які, очевидно, рівною мірою ймовірності не можуть уникнути ризику економічних криз, і таким чином не можливо стверджувати про досвід формування єдиної ефективної моделі ринку. Все зазначене надає широкий спектр напрямків подальших досліджень.

Підсумовуючи представлений у даному підрозділі матеріал, можна зробити висновок про те, що для сучасної економічної теорії (у широкому трактуванні цього терміну) достатньо характерними є елементи хаотичного нагромадження різних поглядів з загальним вектором пошуку нових (або уточнення ролі традиційних) детермінуючих факторів. Звідси, можливі ситуації, коли говорити про прогрес якоїсь групи теорій з огляду на ретроспективу їх формулювання проблематично, а теорії, що можуть бути віднесені до певної групи теорій, є часто сукупністю відносно незалежних теорій одного проблемного поля (постановки проблеми), коли кожна з теорій має лише елементи об'єктивності висвітлення проблеми, не може охопити повністю її суть і, відповідно, окреслити шляхи докорінного вирішення визначеної проблеми. Відповідно автором обґрунтовано доцільність використання «моделі універсального ринку» на противагу тим, що сформувалися раніше.

1.5. Науковий супровід розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції в умовах становлення та поглиблення ринкових відносин

Можна стверджувати, що тематика ринкових трансформацій об'єктивно актуалізувалася у науковому просторі України з другої половини 80-х рр. ХХ ст., особливо з початку 90-х рр. після розпаду колишнього СРСР. Значна частина таких досліджень стосувалася аграрного сектору економіки, ринків сільськогосподарської продукції тощо.

Якщо розглядати проблематику формування саме ринку овочевої продукції в Україні, то слід зазначити, що загалом вітчизняною економічною наукою приділено достатньо уваги формуванню наукових основ овочівництва. До найбільш ґрунтовних робіт у даному напрямку можна віднести монографічні праці О. Барабаша, Г. Бондаренка, П. Березівського, Р. Близького, О. Вишневської, Л. Гіля, В. Криворучка, І. Лесік, П. Макаренка, В. Писаренка, В. Рудь, Р. Скупського, О. Ульяновченка, та ін., які були опубліковані впродовж 90-х – 2000-х рр. в Україні.

Слід зазначити, що традиційно у другій половині 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. галузеві наукові пошуки було спрямовано, в першу чергу, на забезпечення ефективного виробництва овочів, тобто вдосконалення пропозиції. Таке акцентування можна було пояснити явним дисбалансом щодо обсягів виробництва овочевої продукції, особливо якості та усталеності постачання впродовж календарного року. На той час і в УРСР, і у колишньому СРСР виробництво та споживання овочів було значно менше оптимального за кількісними і структурними показниками. Відіграла свою роль зрозуміла, практично повна відсутність знань та інформації щодо ринкових механізмів вирішення проблеми за умов адміністративно регульованої економічної системи та на перших етапах становлення ринкових відносин в країні. Фактично сектор одноосібного господарювання та існуючі на той час форми ринку було ігноровано як заздалегідь неефективні і неперспективні.

В межах тодішніх уявлень про можливості забезпечення економічної

ефективності галузі, в першу чергу, виробництва овочів у колгоспах та радгоспах УРСР, а також колективних господарствах на їхній основі вже у незалежній Україні, відповідні пропозиції було ґрунтовно представлено у монографіях Г. Бондаренка та ін. [131], О. Барабаша [132] та ін.

Стан та проблеми формування і функціонування ринку овочів стали предметом детальних досліджень українських економістів з 2000-х, здебільшого, з 2010-х рр. У цьому контексті, слід, перш за все, відзначити напрацювання П. Березівського та ін., де у монографії [133] було представлено наукові основи формування пропозиції та попиту на овочі в Україні. Заслуговує на увагу монографія Р. Близького [134], у якій було теоретично обґрунтовано основи формування плодоовочевої галузі та ринку, у т. ч. процеси державного регулювання галузі, а також запропоновано концептуальну модель управління її розвитком. О. Вишневською та І. Лесік запропоновано [135] методку оцінювання інфраструктурних елементів ринку продукції овочівництва та можливостей його вдосконалення на основі оптимізації економічних зв'язків між суб'єктами ринку.

Водночас слід зазначити, що питання підвищення ефективності пропозиції/сфери виробництва не втратили своєї актуальності і в міру становлення ринкової економіки в Україні. Численні дослідження у цьому напрямку продовжували переважати до останнього часу. До фундаментальних робіт у цьому плані можна віднести монографії О. Ульянченко, В. Рудь та ін. [136-137] та Р. Скупського [138], Л. Гіля та ін. [139] та ін.

Значну увагу з початку 2010-х рр. було приділено питанню маркетингу аграрного бізнесу у сфері овочівництва. Детально наукові основи ефективного маркетингу овочевої продукції розкрито у монографії В. Писаренка [140], П. Макаренка, В. Криворучко та ін. [141].

Виняткове значення в науковому, практичному та теоретичному висвітленні проблем формування та функціонування ринку овочевої продукції висвітлено у працях В. Бойка, Р. Близького, В. Криворучка, Л. Мармуль, В. Муковоза, О. Рудь, П. Саблука, В. Скупого, О. Шестопаля та інших вчених-аграрників.

Разом з тим специфіка галузі овочівництва, мінливість ринкового середовища, структурні особливості ринку овочевої продукції та його вагомість у формуванні продовольчої безпеки та експортного потенціалу України в світлі сучасних пріоритетів розвитку вітчизняної аграрної економіки потребують постійного коригування та дослідження.

На нашу думку, найбільш важливі наукові пошуки було здійснено в рамках написання монографії. В даній дисертації аналізування дисертаційних досліджень з тематики ринкоутворення та ефективності функціонування овочівництва в Україні було здійснено за період з початку 2000-х р., коли стан галузі набув ознак достатньо чітких ринкових механізмів, і це мало адекватне наукове підтвердження. За цей час по овочівництву було захищено до 30 кандидатських і докторських дисертацій економічного профілю таких авторів як С. Дементьєва, В. Гальчинської, О. Доброзорова, Р. Левкіна, М. Канінського, О. Лебединської, Г. Атамась, Д. Трачова, С. Кальченка, Л. Міронової, В. Рудь, А. Іляшенко, Н. Васько, Г. Рябенка, В. Даниленка, Н. Перепелиці, Т. Артюх, Л. Пархоменко, К. Улянич, О. Кіях, Н. Федорчук, Н. Андрусяка, В. Роганіної, В. Писаренка, Р. Близького та ін. Більшість із цих робіт була присвячена загальноекономічним проблемам ефективності галузі чи окремим технологічним аспектам такої.

Певним підсумком всього етапу формування ринків сільськогосподарської продукції може слугувати дослідження Ю. Пруднікова [128, 142], де на 2017 р. було підведено підсумок про досконалість таких ринків (автором було використано термін «сформованості» та, відповідно, «несформованості» окремих ринків). Так, було зроблено висновок про те, що ті ринки, де домінують підприємства, досягли сформованого стану, тоді як ринки, де переважають господарства населення, залишилися (чи, мабуть, стали) несформованими. До перших автором було віднесено ринки зернових та зернобобових, олійних культур, цукрових буряків, до других – картоплі, овочів, плодів та ягід, молока та молочних продуктів, вовни. Неefективними було визнано ринки худоби та птиці. При цьому було встановлено, що на ринках

рослинної продукції, де домінують господарства населення (овочів зокрема), сформувалася модель ціноутворення на основі попиту (яка, очевидно, розглядалася автором як економічно прийнятна), тоді як для неефективно функціонуючих ринків тваринницької продукції – модель недосконалого ціноутворення. Критерієм несформованості локальних ринків автором розглядалася відсутність стабільних каналів розподілу продукції.

На вище зазначене хотіли б висловити власну точку зору. Так, на наш погляд, термін «сформованість» ринку є не зовсім вдалим – найчастіше під цим розуміється стан інфраструктури ринку, що само по собі про досконалість ринку і його функціональність мало що свідчить. Більш коректним вважали б терміни «ефективність» та/або «досконалість» ринку. З іншого боку, потребує уточнення те, на основі чого ринки були згруповані на сформовані та несформовані: наприклад, не згодні із тим, що таким критерієм є стабільність каналів розподілу продукції. Так, ринок зернових, олійних культур може вважатися взірцем за деякими критеріями, натомість, як вважаємо, такі ринки відображають явно нераціональні моделі організації і контролю за ринками – навряд чи критерій максимізації експорту якоїсь продукції за заниженими цінами може вважатися однозначно позитивним. Ці претензії можна продовжувати. Так, досить дивно вважати, на наш погляд, ринок цукрових буряків в Україні на даний час ефективним.

Проте загалом дані висновки представляються дуже важливими. Нам, перш за все, імпонує сама постановка питання про, по-перше, негативні наслідки результатів ринкової влади як результату достатньо тривалого процесу трансформації ринкових обмінів в Україні як результату ринкових реформ; по-друге, про реально існуючу і діючу на економічну систему в цілому ієрархію ринків за ступенем їхньої функціональності. На наш погляд, саме у такому контексті і повинно ставитися питання про результативність ринкових реформ загалом. Зокрема, щодо вітчизняного ринку овочевої продукції, то слід зазначити відсутність якоїсь ясної картини, яка б дозволила надати зважені оцінки реального стану ринку та його перспектив.

Так, щодо безпосередньо проблематики ринкових механізмів в овочівництві, то слід зазначити, за хронологією, дисертаційні роботи О. Федько (1999р.) [143], Г. Атамась (2003 р.) [144], В. Рудь (2006 р.) [145] та Н. Васько (2007 р.) [146], що були присвячені питанням формування і функціонування регіонального ринку овочевої продукції в Україні, Л. Міронової (2006 р.) – роботи, що була присвячена розвитку та ефективності овочепродуктового підкомплексу в умовах ринку [147], Н. Федорчук (2011 р.), де вивчалися формування та державне регулювання ринку овочів [148], В. Янковського (2011 р.) [149] та І. Лесік (2014 р.) [150], де досліджувалося формування та функціонування ринку овочів. Окремо слід зазначити дослідження докторського рівня В. Писаренка (2011 р.), де було обґрунтовано основи галузевого маркетингу [151], та Р. Близького (2013 р.), що була присвячена питанню механізмів формування ринку плодоовочевої продукції в Україні [152].

Отже, можна зазначити, що на початковому етапі – 1999-2007 рр. – актуальним серед дослідників вважалися питання формування та підтримання ефективності ринку овочевої продукції регіонального рівня; надалі увагу було приділено переважно питанням регулювання даного ринку; певним підсумком всього етапу можна вважати докторські дисертаційні дослідження В.Писаренка та Р.Близького, які, умовно кажучи, підвели певний підсумок у питанні формування ринку овочевої продукції в Україні. З останніх для нас найбільшу цікавість мали роботи Р. Близького.

Аналізування зазначених робіт є достатньо важливими з огляду на те, наскільки розробки згаданих авторів є коректними – з нашої точки зору – в світлі загальної і деталізованих теоріях ринку. Так, слід зазначити, що практично у всіх згаданих дисертаціях в тій чи іншій мірі приділено багато уваги таким питанням як вплив концентрації, спеціалізації та інтенсифікації на ефективність виробництва овочів на основі науково-обґрунтованих нормативів, територіального розміщення овочівництва, сегментної оцінки ринку, методам визначення ємності ринку, розвитку ринкової інфраструктури, ринкових відносин та ціноутворення, маркетингу, логістиці та удосконаленню економічних відносин у

процесі переміщення їх від виробника до споживача, моделювання попиту на овочеву продукцію за різних умов, у т. ч. еластичності попиту, розроблення організаційної структури оптових галузевих ринків, розвитку кооперативів і т. ін. Якись із цих питань у згаданих роботах набули достатньо детального наукового вивчення і обґрунтування: наприклад, ідеї створення регіональних оптових продовольчих ринків, заготівельно-збутових кооперативів, кооперативних оптово-роздрібних ринків овочевої продукції і т. ін. Активно вивчалися питання економічного моніторингу овочевого ринку на основі визначення показника ємності ринку як одного з найголовніших чинників у питанні інвестування коштів, наприклад у роботах В. Рудь [145], Р. Близького [152] та ін.

Натомість, недоліком згаданих досліджень вважаємо відсутність аналізу ринку-(ів) як динамічних систем – практично в усіх роботах історія ринку не досліджена, а звідси, динамічні тенденції його розвитку. Лише у роботах Г. Атамась [144] окреслено важливість сучасного становлення овочевого ринку в контексті глибинної трансформації вітчизняного села та економічної глобалізації; етапи розвитку ринку плодоовочевої продукції за критерієм трансформації виробництва від малих до великих організаційних форм представлені у роботі Р. Близького [152]. Останній підхід, де за критерієм змін обрано не джерело таких, а наслідки, методологічно спотворює можливість опису моделі динаміки ринку.

Заслуговує на увагу підхід Ю. Пруднікова щодо використання терміну «локальні ринки сільськогосподарської продукції» [142], де такі визначено як територіально визначені господарські системи, в межах яких укладаються реальні ринкові угоди і які характеризуються інституційною обмеженістю. Вважаємо, що зазначене має сенс, насамперед, у тому контексті, що констатується певна ієрархія загального національного ринку: згодні зокрема із тим, що в межах певної адміністративної території можуть бути представлені по суті декілька споріднених ринків, тобто між такими ринками є диференціація. Вказаним автором правильно, на нашу думку, акцентовано увагу на негативних наслідках прояву «ринкової влади», що є причиною наявності т. з. «несформо-

ваних ринків». В свою чергу, останній термін асоціюємо із недосконалим-неефективним станом ринку, як це означено у даній монографії. Водночас не поділяємо точку зору Ю. Пруднікова щодо ролі «ринкової влади», на нашу думку, така влада апріорі не може нести негативного ефекту, тоді як мова йде про те, що реальні дисфункції якогось ринку слід розглядати: 1) за наявною нееквівалентністю обміну у системі міжнародного ринку; 2) недосконалістю/неефективністю цього ринку. Не згодні також із позицією автора про те, що сформовані ринки мають місце у разі домінування на них відносно великих сільськогосподарських підприємств, тоді як несформовані – у т. ч. на ринках овочів та фруктів – мають місце за поширення особистих господарств населення.

У ряді досліджень акцентовано увагу на важливості опису історії ринку. Так, за даними Р. Близького [152], визначено основні періоди становлення ринку плодоовочевої продукції в Україні, де визначено, що відбувається повернення до великотоварного спеціалізованого виробництва, здатного виробляти продукцію з високим рівнем рентабельності та застосовувати комплексну механізацію; відзначено, що це сприяє усуненню деяких проблем виробництва, але разом із тим висуває нові проблеми перевиробництва, які призводять до дисбалансу ринку овочевої продукції, що потребує створення відповідної ринкової інфраструктури та державного регулювання. На нашу думку, реальна динаміка є іншою, тому що відбуваються інші якісні зміни за іншими суттєвими критеріями змін, які призводять і до кількісних. Наша позиція полягає у тому, що сучасний стан ринку є логічною похідною загального історичного процесу, де наслідковість, зміни та тенденції є узгодженими ретроспективно і динамічно. При цьому важливим є визначення дійсно об'єктивних критеріїв динаміки процесу, у зв'язку із чим актуальним є опис самої моделі динаміки, чого, на нашу думку, досі в інших роботах представлено не було. Більше того, у жодній дисертації не згадується ознака постіндустріального ринку як особливого стану ринку, який має якісь відмінності і власну логіку функціонування.

З іншого боку, критичним є наше відношення до позиції Г. Атамась [144], О. Федько [143], Н. Васько [146], Р. Близького [152] та ін., які виділяють регіональний овочевий ринок як такий, що має чітку інтерпретацію в межах певної території, а також має природно-кліматичні, соціально-економічні, політико-правові, історичні та етнографічні особливості. Окремі висновки, наприклад у Р. Близького [152], про те, що виробництво має бути спрямованим як на забезпечення власних потреб регіонального ринку, вважаємо швидше всього схоластичними абстракціями, відірваними від реальності, тому що ніхто і ніде у практиці бізнесу такими критеріями у плануванні пропозиції не користується. Вказане відбиває стереотипи традиційного адміністративного підходу в ієрархії обласної бюрократії, яскравим прикладом чого є Програми розвитку овочівництва на обласному рівні, детальне аналізування яких буде здійснено нижче.

На нашу думку, такого замкнутого, повноцінно функціонуючого регіонального ринку просто не існує, а існує ієрархія менш і більш розвинених ринків, які співіснують з більшою чи меншою ефективністю. Тому коректніше стверджувати про наявність якихось регіональних особливостей і не більше. Натомість, класифікацію та структурування ринків слід здійснювати за принципово іншими ознаками, в основі яких покладені, перш за все, норми ринкового обміну у відповідній ієрархії.

Слід відзначити наше ставлення до визначених у деяких із згаданих робіт системи показників стану галузевого ринку. Через важливість даного питання хотіли б відзначити правильність позиції Н. Васько [146], яка до системи показників віднесла такі динамічні характеристики як тенденції розвитку; коливання, стійкість і циклічність розвитку. Натомість така система показників представляється розробленою явно недостатньо. Критичним є наше відношення до спроб моделювання та оптимізування розміщення овочівництва відкритого ґрунту в регіоні з використанням кластерів виділених за біокліматичним потенціалом, що представлено у роботах Л. Міронової [147]; на нашу думку, моделювання ринку за вказаними критеріями неможливе.

Науковий інтерес представляє, на нашу думку, спроба ідентифікації ринку (овочевого) як економічної категорії. Так, В. Рудь [137, 145] відзначено поняття овочевого ринку як системи установ, методів і ресурсів, головним завданням якої є координація та управління виробництвом, сферами переробки та зберігання овочевої продукції на основі обмінних процесів з метою задоволення споживчих потреб її громадян. Ця позиція передбачає правильний – з нашої точки зору – комплексний підхід, де поєднано функціональні та інституційні критерії визначення якогось ринку. Негативним прикладом інших підходів може слугувати, наприклад, точка зору В. Дудченка [153] при визначенні іншого сегментного ринку – ринку рису, де під таким розуміється складова частина аграрного ринку, де здійснюється оптова та роздрібна торгівля даною продукцією.

В свою чергу Г. Атамась надає визначення регіонального овочевого ринку як сукупності економічних взаємовідносин між виробниками та споживачами з приводу купівлі та продажу продукції овочівництва в межах певної території, що має природно-кліматичні, соціально-економічні, політико-правові, історичні та етнографічні особливості [144].

Подібні підходи, представлені і в інших дослідженнях (наприклад, у Р. Близького [152], де ринок плодоовочевої продукції розглядається як система технологічних, організаційних та економічних взаємозв'язків, які визначають суб'єктно-об'єктну структуру, функціонування якої забезпечує реалізацію ланцюга цілей (від поточних до стратегічних) від задоволення потреб споживачів до формування продовольчої безпеки країни через цілорічне забезпечення населення продукцією. Як вважаємо, невиправдано ускладнюють розуміння ринку на відміну від традиційного, де ринок – це система норм і економічних механізмів, в рамках яких здійснюються ринкові обміни. Вважаємо, що головним завданням ринку не може бути задоволення будь-яких споживчих потреб; дана функція може розглядатися як критерій ефективності якогось ринку за умови ефективності інших критеріїв, тоді як кількість таких критеріїв є множиною універсальних елементів; керуючий вплив на ринок

(наприклад, система управління розвитком ринку) може будуватися на врахуванні зазначеної функції з усіма критеріальними обмеженнями.

Водночас слід звернути увагу на важливості визначення В. Рудь [145] особливостей формування та функціонування овочевого ринку, перша група яких співпадає з особливостями формування та функціонування загальнонаціонального сільськогосподарського ринку, друга – має характер, який притаманний тільки овочевому.

На нашу думку, ринок овочевої продукції – це сукупність відносин у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання овочевої продукції, і тому його ефективне функціонування залежить від рівня розвитку всіх елементів ринку. При цьому ринок овочевої продукції є системою взаємовідносин, що формується під дією внутрішнього споживання, залежністю від кон'юнктури зовнішніх ринків продовольства, а також розвиненістю ринкової інфраструктури.

Натомість відзначаємо те, що у жодній роботі не ставиться питання про ефективність ринку як такої. Якимись аналогами ідеї про визначення ідеального – ефективного – стану ринку є те, що у роботах Н. Федорчук [148] обгрунтовано як система показників ефективності для усіх учасників ринку, а в роботах І. Лесік [150] – як підхід щодо формування ринку продукції овочівництва у контексті реалізації економічних інтересів учасників. Проте визначення критеріїв ідеального, тобто суспільно бажаного і економічно підтвердженого ринку досі фактично не розглядалося.

Критичним є наше відношення до поширеною у переважній більшості згаданих робіт ідеї про необхідність посилення і вдосконалення регулятивної політики. Як правило, твердження на кшталт того, що на розвиток галузі негативно впливає відсутність ефективного механізму державного регулювання, наприклад у Р. Близького [152] та ін., наведено без будь-яких наукових аргументів, що це є дійсно таким. Як відомо, кризи галузі в Україні відбувалися на фоні достатньо масованого регулювання, наша антитеза вказаній точці зору полягає у тому, що регуляції у своєму апіорному змісті є похідними від вже

розвинутого ринку, чого в Україні ще, по суті, немає. Натомість маємо лише проторинкові форми обміну з елементами розвинутих ринкових обмінів, тому регуляції, якщо і повинні бути, повинні бути у напрямку формування розвинутого ринку, а не регулювання такого. В свою чергу, моделі, які б підтверджували економічний зиск від регуляцій, вважаємо необхідним елементом, без яких висновки стають скоріше релігійними канонами.

Принципово не згодні із висловленою Н. Федорчук [148] тезою про послаблення саморегулюючої функції ринку (у т. ч. і щодо ринку овочевої продукції) і посилення необхідності державного регулювання на національному, регіональному і місцевому рівнях: в першу чергу, тому що незрозуміло, що було обрано як аргумент для даного твердження. Зі свого боку вважаємо, що ринок овочевої продукції в Україні жодних підстав для такого не мав і не має, а також ніяких тенденцій майбутніх прогнозів не надає. Більше того, відносно незначний досвід України у побудові ринку свідчить швидше всього про неефективну політику формування ринкових механізмів в обмеженому часовому періоді, а не про обмеженість ринку як такого. Теза про зростання ролі регуляцій є достатньо поширеною, проте лише однією із точок зору, яка потребує доведення на конкретних прикладах. Іншим словами, ринок в Україні ще не набув того стану, коли роль регуляцій закономірно зростає, звідси, актуальним є формування справжнього – ефективного як ми його визначаємо – ринку, а не регуляція такого.

Маємо власну точку зору по відношенню до позицій згаданих авторів і щодо деяких питань тактичного рівня, наприклад, створення системи моніторингу ринку в інтерпретації, наприклад, Р. Близького [152]. На його думку, головною метою проведення економічного моніторингу овочевого ринку є визначення показника ємності ринку як одного з найголовніших чинників у питанні інвестування коштів. Вважаємо, що такий моніторинг має більш комплексний характер і має охоплювати різносторонні аспекти функціонування репрезентативного ринку. Такі аспекти продиктовані критеріями і показниками стану ринку, зокрема, стану ідеального – ефективного – ринку, де

головним завданням моніторингу повинно стати відслідковування відмінностей від ідеального і реального станами, наслідком цього для реципієнтів і бенефіціаріїв ринку, а звідси, бути інформативним полем логіки можливих обмежень, стимулювань, регуляцій.

Водночас основним зауваженням до суміжних робіт дисертаційного рівня українських вчених вважаємо відсутність напрацювань теоретичного рівня, які б мали завершений, комплексний характер. Така теорія, перш за все, представляє інтерес у контексті узагальнення досвіду країн з транзитивною економікою, де формуються ринки у специфічних умовах, а також теоретичної його інтерпретації. Адже у цьому разі загальна теорія ринку А. Сміта та неокласиків є швидше всього парадигмою, аніж конкретним інструментарієм; цікавим є теоретичне обґрунтування особливостей саме ринку овочевої продукції в силу специфіки такого. Отже, для окремо взятого ринкового простору національного рівня потрібний принаймні аналог теорії ринку, передусім, в аспекті його формування та розвитку, і де такі процеси належним чином модельовані з відповідними критеріями. При цьому концептуальним для нас є змістовна узгодженість власної теорії із парадигмою постіндустріального суспільства та відповідною теорією ринку.

В контексті вище викладеного слід звернути увагу на згадування у роботі Р. Близького [152] теорії формування ринку, де наводиться категоріальний апарат щодо визначення підґрунтя розвитку. Сама постановка питання свідчить про значні перспективи дослідження. В цій же роботі хотіли б підкреслити важливість тези про архітектуру ринку плодоовочевої продукції, яка, на відміну від існуючих, розглядається через укрупнені процеси, що формуються під впливом взаємовідносин між предметами та об'єктами ринку. У нашій монографії така архітектоніка розглядається за критерієм ринкових обмінів.

Таким чином, підсумок аналізування основних наукових робіт монографічного рівня, а також суміжних дослідницьких проектів дисертаційного рівня в Україні за останні 20 років дозволяє стверджувати, з одного боку, про великі напрацювання у сфері вирішення поточних проблем галузі, насамперед, у сфері

вдосконалення пропозиції, а з іншого, про відсутність коректного уявлення про дійсний стан ринку, його приналежності до стадійної інтерпретації, достатньо завершеної моделі опису ідеального стану (найбільш можливого досконалого чи ефективного). Звідси, немає теоретичного підґрунття для визначення суті і прикладного алгоритму регулятивної політики, з одного боку, а з іншого – моделі управління станом та трансформацією ринку до заданих параметрів.

Все зазначене визначає перспективи подальших досліджень. Напрямами таких є: 1) формування коректної методології вивчення ринку (що, як вважаємо, є актуальним загалом і для світової економічної теорії) з адаптацією такої методології до особливостей ринку овочевої продукції; 2) опис теорії постіндустріального ринку як об'єктивної видозміни інституту ринку у новій економічній системі сучасності (що також відсутнє і в світовій літературі); 3) формування – на основі зазначеної методології – нової по суті чи уточненої теорії ринку, де б така модель мала належну імплементацію до теорії постіндустріального ринку; 4) перевірка та верифікація такої теорії з врахуванням особливостей ринку овочевої продукції в Україні із адекватним врахуванням особливостей такої; 5) створення логічної моделі управління процесами формування та розвитку цього ринку. Зазначені питання належного наукового обґрунтування досі не мали.

Висновки до 1 глави

1. Ринок є одним з найбільших значущих цивілізаційних інститутів, що сформувалися історично. Кожний етап розвитку суспільства зумовлює певні особливості функціонування ринку, певні інститути та механізми ринкових відносин. В сучасній економічній теорії питання моделювання ринку і ринкового середовища традиційно відноситься до актуальних, при цьому важливість трансформації ринку відзначено у зв'язку із глобальними змінами в економічному ландшафті. У зв'язку з цим можна умовно виділити низку етапів і шляхів становлення ринку та ринкових відносин в умовах функціонування різних типів економічних систем (типів економіки), де, у свою чергу, може бути ідентифікованим ринок постіндустріального типу.

2. Ретроспективний огляд формування загальної теорії ринку дозволяє

стверджувати, що сучасний ринок як специфічна сфера обміну товарами і послугами, де виникають і реалізуються відносини, пов'язані з процесом купівлі-продажу товарів, їх просування від виробника до споживача необхідно розглядати у гносеологічній динаміці становлення ефективної його моделі. При цьому тлумачення ринку методологічно ґрунтується на дискусійних положеннях сформульованих історично у відповідних теоріях, течіях, наукових школах. В кожному разі мала місце особлива позиція на тлумачення сутності ринку та фактори, що його визначають; в кожному разі акцент було зроблено на особливі причинно-наслідкові зв'язки ринку як системи, що постійно еволюціонує, самовдосконалюється, проте водночас функціонує за умови значного ризику формування стану інституційної неефективності. Відповідний конфлікт ідей може бути визначеним у світлі ліберальної, неоліберальної та альтернативних парадигм ринку.

3. Концептуальне відображення еволюції ринку та цивілізації може мати єдину інтерпретацію, що включає в себе узгодження розвитку ринку та капіталізму як економічної системи. Подібна диференціація може бути узгодженою із теорією стадійного економічного розвитку. В процесі досліджень обґрунтовано принципові положення методологічного рівня досліджень, а саме: про діалектичність ринку глобального і повсюдного процесу трансформування соціально-економічних відносин у напрямку до капіталізму та постіндустріального типу економічних інститутів; про об'єктивність нерівноправного обміну між різними ринками; про багатоаспектність оцінювання універсального ринку за сукупністю критеріїв і показників, до яких належить не тільки класифікація ринкових обмінів та їхня інтенсивність, але й результуючі широкого іншого – економічного та соціального змісту; про ієрархічність ринку або наявність одночасно в якійсь економічній системі різних форм і видів ринкового обміну, що у сукупності складають економічно логічну складну ієрархію підпорядкування та узгодження між такими, а також визначають зміст спеціальної політики регуляцій та управління трансформацією ринку до більш досконалого стану; про об'єктивність наявності на будь-якому ринку формалізованого і неспостережуваних секторів.

4. Всі етапи розвитку ринкової економіки та розв'язання відповідних наукових і науково-практичних проблем ґрунтуються на базових основах та

принципах економічної теорії. Тому актуальним питанням на сьогодні є визначення ролі ринку у сучасній економічній системі в умовах трансформаційних змін. При цьому концептуалізація теорії ринку історично передбачала існування двох протилежних один одному принципів підходів до регуляцій: один з яких побудовано на детермінантності механізмів максимально вільного ринку по відношенню до всіх інших принципів економізації суспільних відносин, а інший – на положенні про природну недосконалість ринку та необхідність його регуляцій. Слід підкреслити, що обидві парадигми історично були спрямовані на пошук найбільш прийнятної, ефективною, моделі ринку. Тому наукове обґрунтування моделі ефективності будь-якого ринку не може уникнути питання теоретичного вибору з цих альтернатив.

5. Обґрунтовано коректність інтерпретації типів ринків відповідного до стадійного підходу. Встановлено особливості ринку до-, індустріального та постіндустріального типів, за якими останній характеризує насамперед зростання ролі соціальних та інших критеріїв його досконалості/ефективності; відповідна зміна регулятивної політики, зростання продуктивності, обсягів виробництва, вартості, споживання; наукоємності; ролі фаховості; зміна суті економіки, типу виробництва, соціальних конфліктів та ролі капіталу тощо. Аргументовано наявність окремих ознак постіндустріального типу для вітчизняного ринку овочевої продукції, які мають тенденцію посилення у часі, особливо в останні роки ринкових трансформацій та інтеграції галузі до світової економічної системи.

6. Аналізування процесу юридичної легітимізації формування ринкової економіки в Україні дозволило сформулювати уявлення про непослідовність та суперечливість процесу, що значно ускладнило його результативність. Науковий супровід процесу формування ринку загалом та ринку овочевої продукції в Україні продовжує залишатися скоріше фрагментарним і далеким від системного, достатньо повного опису моделі ефективності такого. Причини цього полягають у відсутності інтелектуальної бази ринкової культури, при чому як на рівні науковому, так і суспільному. За цих умов відповідні наукові дослідження представляються пріоритетними.

Ринки, як і парашути, спрацьовують коли відкриті.

Хельмут Шмідт

ГЛАВА 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОДЕЛІ ЕФЕКТИВНОГО РИНКУ

Наукове дослідження має достатній рівень об'єктивності і досягає необхідної результативності лише за умови належного методологічного забезпечення.

Дослідження різних типів та моделей ринку так чи інакше ґрунтується на певній методологічній позиції, яка повинна передбачати теорію (або системно узгоджених теорій), принципів та алгоритму наукового дослідження. З наукової точки зору, методологія є складним та багатоступеневим утворенням, що охоплює узгоджену сукупність методів, пізнавальних процедур та операцій, за допомогою яких можна дати коректну характеристику досліджуваного явища чи процесу.

У даному розділі особливості авторської методології досліджень було ілюстровано за наступною послідовністю: 1) визначення загальної методології, що передбачало опис загальних принципів логіки пізнання; 2) методології як основи формулювання авторської теорії та її інтерпретації у вигляді конкретних результатів теоретичного та прикладного рівнів; 3) методології досліджень технічного рівня, де було визначено алгоритм процесу в цілому та відповідну методику з огляду на особливості предмету дослідження; 4) реалізації авторської методології в окремих методах та відповідних методиках.

2.1. Загальна методологія і методика авторських досліджень в контексті основних пізнавальних підходів

Насамперед, хотіли б підкреслити проблеми досліджень методологічного рівня, які вбачалися нами як принципові і необхідні до вирішення.

Розглянемо ситуацію, фокусуючи увагу на тих напрямках наукових досліджень, які можна відокремити як складові згаданої раніше загальної теорії ринку. Так, у сучасній літературі концепт моделей ринку розглядається за: характером функціонування; характером отримання прибутку; видами господарської діяльності; рівнем об'єкта господарювання; типом процесу. Водночас можна виділити окремі підходи до ідентифікації моделі ринку: цільовий, внутрішній, зовнішній, національний, галузевий і т. д. В контексті типології концепту теорії ринку знову ж таки можна відзначити низку підходів, які сформувалися історично: класичний, на основі діяльності класиків економічної теорії (А. Сміт); кейнсіанський, на основі діяльності державного регулювання ринку (Дж. Кейнс), неокласичний, некейнсіанський, інституційний та інші підходи.

Щодо типізації моделей ринку, то слід виділити: монополії, олігополії, монополістичної конкуренції, досконалої конкуренції. Очевидно, це не повний перелік варіантів. Висновок, який випливає із наведеного, є таким: існує множина поглядів різних груп вчених; така сукупність є досить різноманітною за своїм змістом, часто альтернативною; точка зору кожної із сторін не дає вичерпної відповіді на проблемні питання, тобто є лише «частиною правди»; присутня обмеженість кожного з підходів.

Підсумовуючи зазначене, головним зауваженням до традиційних підходів висвітлення теорії ринку вважаємо використання методологічного підходу, що має ряд негативних наслідків, а саме:

1. Порушення принципу об'єктивності аналізу ринку та ринкових відносин через відсутність єдиного методологічно узгодженого критерію та відповідної методики. Натомість нами запропонована методологія *раціонального*

критицизму, яка оперує, як вважаємо, достатньо коректно синтезованими положеннями низки відомих до цього часу теорій ринку, для чого автором було розроблено та аргументовано систему критеріїв та показників інтегрального змісту.

2. Прояв обмежуючої ролі традиційних методологій. Саме на цьому прикладі яскраво проявляється роль психологічного фактора процесу пізнання, яким можна пояснити суть зазначеного ефекту. Поділяємо тезу про залежність визнання істинності змісту будь-якої теорії із суб'єктивної точки зору, звідси, всі різновиди теорій пізнання знаходяться у тісній залежності від психології спостереження (або т. з. «активної» теорії пізнання, зазначеної І. Лакатосом, К. Поппером, Т. Куном [154-156], де підкреслюється роль вроджених базисних очікувань дослідника на противагу «пасивній»).

3. Обмеженість пізнавального процесу з огляду на часову невідповідність отриманої в процесі досліджень емпіричної бази даних. Проблема, що є загальною для економічної науки, зокрема, полягає у тому, що використовується дані минулого періоду. Це має місце в силу відсутності, на нашу думку, загальної моделі динаміки, коректно інтерпретованої до загальної теорії ринку. У наших дослідженнях запропоновано кібернетичну модель, що претендує на опис ринку як системи і в майбутніх періодах за певними сценаріями, що можуть бути визнані як закономірні.

Таким чином, методологія авторських досліджень передбачає використання універсальної моделі пізнання, окресленої, як вже згадувалося вище, як раціональний критицизм, на противагу класичній. Така модель характеризується фокусуванням уваги до: 1) формулювання нової теорії за критеріями нових пізнавальних якостей, додаткового емпіричного змісту, переінтерпретації змістовно-понятійного апарату такої теорії з метою усунення суперечностей; 2) співставлення нової теорії у низці послідовних теорій, де для технічного уточнення суті процесу наукового пізнання слід виділяти базову теорію та інтерпретаційні теорії і оцінювати наслідуваність змісту новостворюваної теорії; 3) здатності нової теорії прогнозувати раніше невідомі факти і нові

пояснювальні теорії; 4) побудови ланцюга доказово обґрунтованих висловлювань.

Водночас при формуванні авторської теорії як складової пізнавального процесу на основі авторської методології було прийнято як апіорні твердження такі постулати:

1. Будь-яка теорія – вже відома чи нова – потребує аналізування за ознакою змістовності та ретроспективності по відношенню до інших за аналогічним предметом дослідження.

2. Будь-яка теорія формується на співвідношенні теорій різного рівня, які несуть різне за змістовним значенням наповнення.

3. Значення (роль, доказовість) нової теорії повинно визначатися у ряду теорій за аналогічним предметом дослідження за критерієм наявності нового, пізнавального та прикладного значення.

4. Будь-яку (економічну) теорію, у т. ч. нову чи уточнену, відрізняє наступне: 1) обмежена доведеність, коли така визнається прихильниками теорії та спростовується опонентами; 2) суперечливість емпіричного підтвердження, тобто наявності одночасно фактів, що підтверджують теорію та водночас спростовують приклади з боку альтернативних теорій (при цьому емпірика може бути як з минулих періодів, так і майбутніх прогнозних сценаріїв); 3) потенціал (підтверджений на даний час чи ні) всіх теорій даного напрямку досліджень. Вважаємо за необхідне підкреслити, що, очевидно, зазначені тези мають універсальний характер і можуть бути інтерпретованими до будь-якої теорії як предмета суспільно важливої проблеми (що і буде показано далі на прикладі теорії «універсальна модель ринку»).

Таке формулювання завдання досліджень на рівні методології вимагало узагальнення інформації про можливі варіації відповідних систем поглядів та можливі альтернативи (рис. 6). Авторська методологія будувалася на результатах аналізування відомих і достатньо поширених у світовому інформаційному полі методологічних підходів. Останні сформувалися, очевидно, впродовж останніх 3 тис. років із часів створення давньогрецьких філософських шкіл, де водночас виникли поле дискусій між різними підходами та критерії таких дискусій.

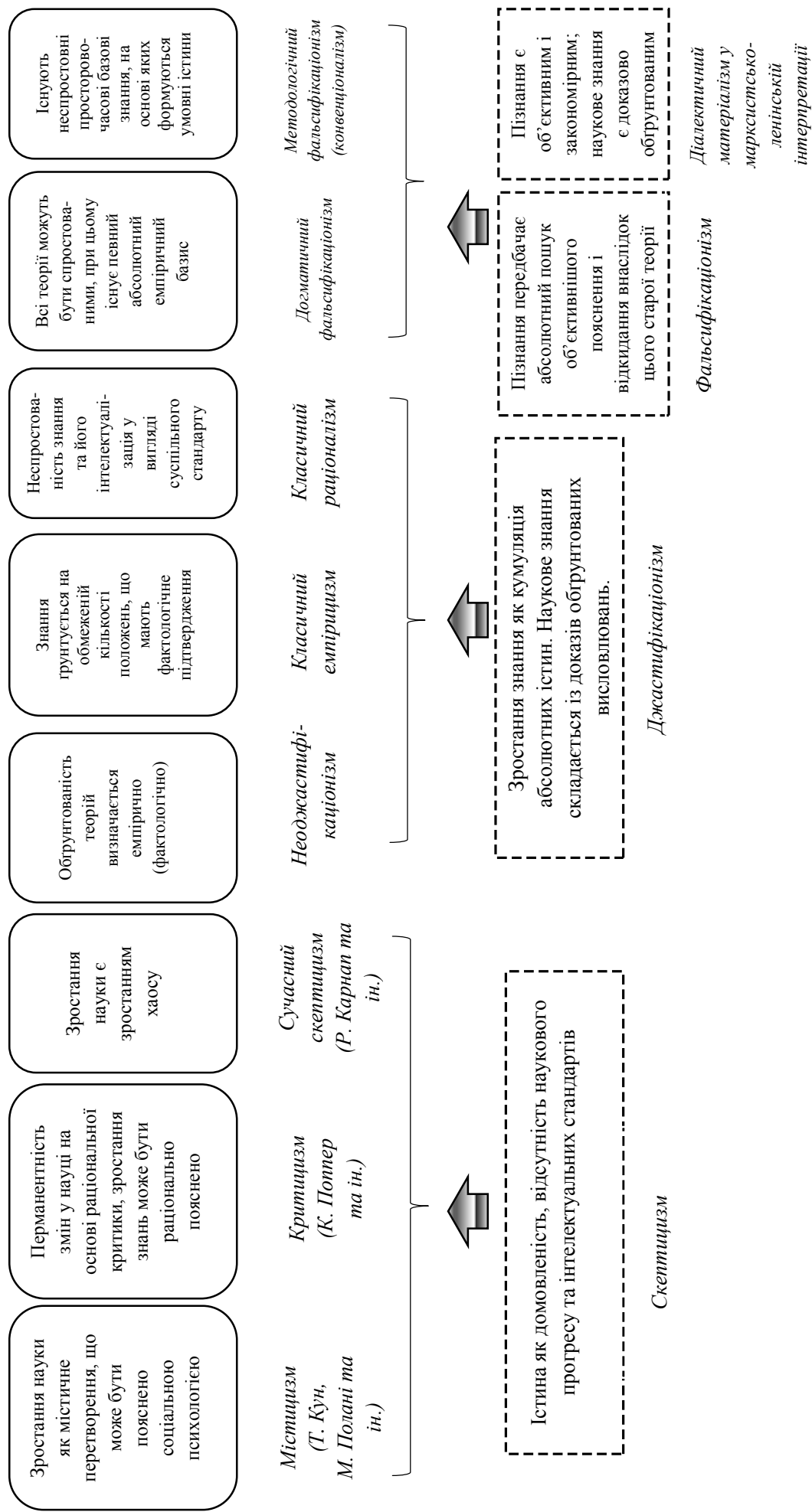

Рис. 6. Дискусійне «дерево» основних відомих методологій

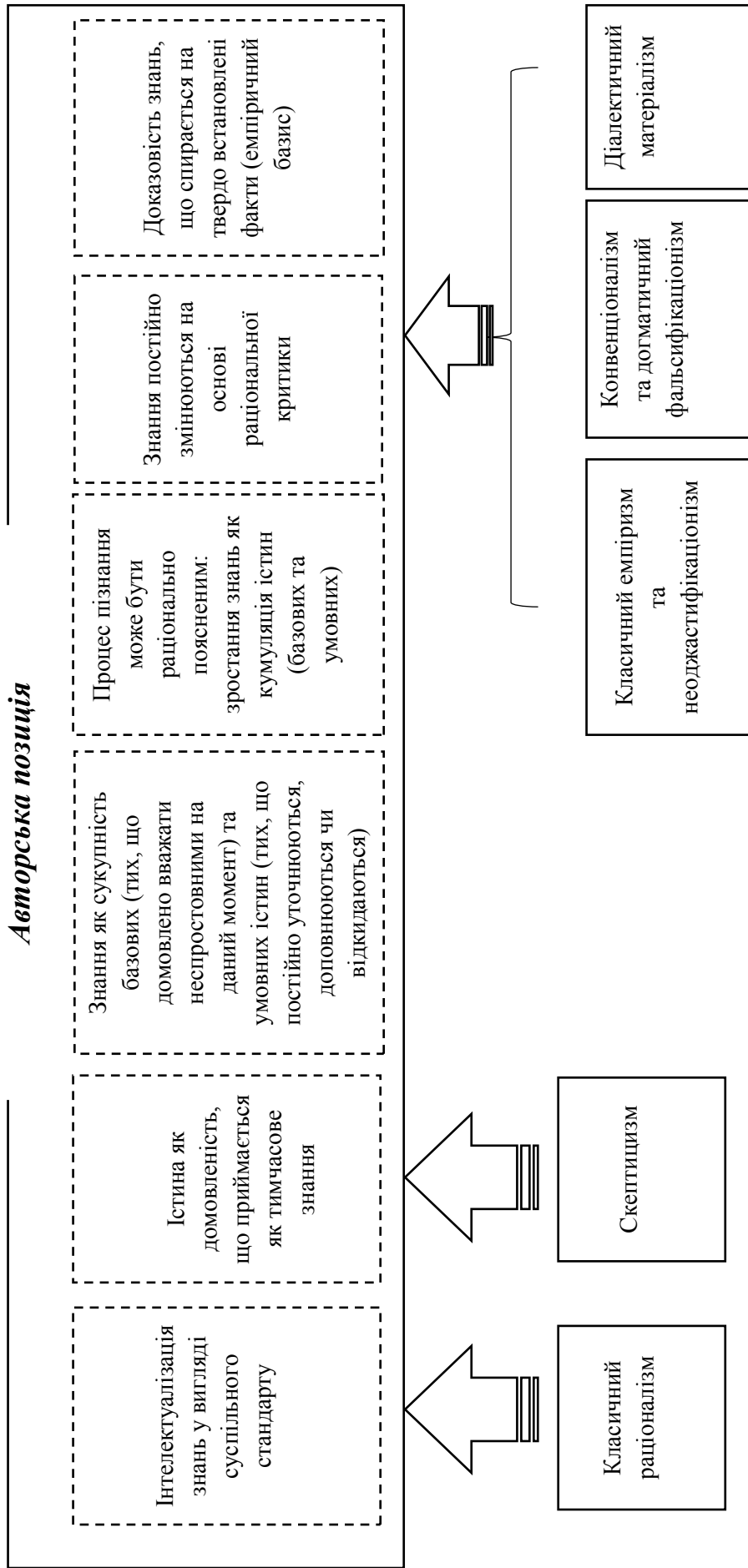
Джерело: авторська інтерпретація робіт І. Лакатоса [154], Т. Куна [156], Р. Карнапа [157], М. Полані [158], К. Поппера [155], В. Леніна [60] та ін.; термінологія за І. Лакатосом [154]

Інформаційною базою для подібної диференціації слугували роботи І. Лакатоса [154], Т. Куна [156], Р. Карнапа [157], М. Полані [158], К. Поппера [155], Ф. Енгельса [159], В. Леніна [60] та ін. Авторське бачення спектру таких підходів відображено на рис. 6, де основними слід вважати, як думаємо, точки зору I ярусу, звідки оформилися більш гнучкі і компромісні позиції більш пізніх і деталізованих методологій II ярусу.

Узагальнюючи зміст вищевикладеного (див. рис. 6), можна стверджувати, що головним предметом дискусій між відомими світовими методологіями є питання можливості досягнення істини та абсолютних (чи інших) знань, відображення закономірностей процесу пізнання та формування теорій як таких у певній послідовності та змістовності у порівнянні із іншими теоріями. Зазначене так чи інакше визначає цілий спектр інших дискусійних питань, що впливають із зазначеного логічно.

Хотіли окремо зазначити, що дотримувалися тлумачення терміну «методологія» за версією І. Лакатоса [154], де така трактується як логіка пізнання. Це представляється принциповим, адже у вітчизняній літературі із наркології, наприклад, робіт А. Лудченко [160], Р. Сабитов [161], декілька авторів із ОНДР – Г. Цехмістрова [162], В. Романчиков [163] – викладено інший зміст, який має певні суперечності із вище згаданим.

Авторську методологію було визначено як *раціональний критицизм*, де, в свою чергу, така являє собою гібридний варіант окремих принципових позицій *класичного раціоналізму* (про закономірну інтелектуалізацію знання у вигляді певного суспільного стандарту – або т. з. *критерії I порядку* (авторський термін), *скептицизму* (про умовність істин та знань), *класичного емпірицизму*, *неоджастифікаціонізму*, *конвенціоналізму*, *догматичного фальсифікаціонізму*, *діалектичного матеріалізму* (про раціональність процесу пізнання, про постійну змінність знання на основі раціональної критики, про можливість зростання знання як кумуляції істин, про можливість доказовості знання на основі певної емпіричної бази і т. ін., або критерії II порядку). Змістовно-логічне відображення авторської методології представлено на рис. 7.

Критерій II порядку: логіка пізнання

Критерій I порядку: сутність знання (істини)

Рис. 7. Алгоритм формування авторської методології та її змістова інтерпретація

Джерело: авторські дослідження на основі представлених на рис. 6 методологій

Хотіли б наголосити на тому, що така позиція, в першу чергу, передбачає ту обставину, що авторська теорія була побудована на синтезі – змістовному композиціюванні – певної множини базових та умовних знань, і таке узгодження передбачало формування певного ряду базових та, відповідно, доповнюючих теорій, які стосувалися ринку та супутніх інститутів, а також стадійної трансформації суспільства.

Таким чином, на цій основі було сформульовано власний алгоритм формування та реалізації авторської методології досліджень (на базі процес формування та розвитку постіндустріального ринку овочевих культур). При описі методологічного алгоритму досліджень було зафіксовано, як вже згадувалося, наявність і допустимість, одночасність абсолютного і умовного значення знань у теорії ринку; поступовість і змістовну ієрархію пізнання сутності інституту ринку на основі певного накопиченого знання, що постійно уточнювалося.

В свою чергу, була уточнена авторська позиція щодо сутності ринку на теоретичному рівні дослідження, результатом чого стало формування авторської теорії – універсальної моделі ринку та її варіації в умовах постіндустріального суспільства – як найбільш високої форми наукового знання, узагальнення і систематизації знань.

Інтерпретація авторської теорії може бути також представлена у вигляді відповідної низки теорій (на основі змістовного та ретроспективно-хронологічного аналізу такої групи теорій), відокремлення та функціональної інтерпретації парадигмальних і пояснювальних теорій у низці теорій, а також побудови ланцюга доказово обґрунтованих висловлювань теорії «універсальної моделі ринку» [164, с. 12].

При цьому цінність теорії «універсальної моделі ринку», як вважаємо, обумовлена такими моментами: а) щодо нових пізнавальних якостей та додаткового емпіричного змісту – формувати більш адекватне уявлення про причинно-наслідкові механізми функціонування ринку та його ефективність відповідно до типів і моделей ринку; б) щодо понятійного апарату, інтелектуального

комплексу та переінтерпретації понять – вища адекватність опису ситуацій обумовлена використанням низки нових категорій, узагальнених у понятті ринок, «модель універсального ринку»; в) щодо ідентифікації прогнозної функції – більш адекватний опис факторного та причинно-наслідкового механізму функціонування та розвитку ринку з точки зору формування його реальних моделей, що надає можливість з достатньо високою вірогідністю описати сценарії майбутніх ситуацій його функціонування та розвитку за умови передбачуваних змін факторів функціонування ринку.

Опис авторської теорії з точки зору концептуальних теорій ринку передбачає певний ланцюг постулатів в рамках системного підходу, інституційної теорії, класичної, кейнсіанської, неокласичної теорій сутності ринку; при цьому, очевидно, виправданою є певна послідовність побудови такого ланцюга висловлювань. Наприклад, розгляд ринку як складної системи є фундаментальним і свого роду визначальним. Тобто, лише на цій основі доцільно і обґрунтовано використовувати елементи інших моделей (концептів) ринку. Відповідно, ми вважаємо, такий алгоритм визначає певну «піраміду» аналізу та синтезу загальної моделі ринку як сукупності класичної, інституційної, кейнсіанської, неокласичної моделі функціонування ринку.

В свою чергу, повинен бути визначеним і ланцюг постулатів в рамках «моделі універсального ринку» на основі відповідної низки таких базових теорій ринку. В авторських дослідженнях серед інших були виділені такі теорії ринку: класична, кейнсіанська, інституційна та ін. В такому разі, на відміну від ланцюга парадигмальних теорій, алгоритм авторських доказово обґрунтованих висловлювань має більш чітку форму і відображає як послідовність ідей та гіпотез, що генерувалися свого часу, так і загальний алгоритм всього процесу аналізу.

З врахуванням вище зазначеного, алгоритм пізнавального процесу у дослідженнях являв собою поетапний процес, який можна вважати універсальним як для будь-якого системного наукового дослідження та водночас таким, що має власну специфіку, яка обумовлена знову ж таки відмінностями автор-

ської методології (рис. 8).

Рис. 8. Алгоритм авторського дослідження теорії ринку

Джерело: власна розробка автора

Слід звернути увагу безпосередньо на логіку процесу формування авторської теорії «універсальна модель ринку» (постіндустріального ринку овочевої продукції). Цей процес відштовхується від певних концептуальних підходів походження ринку до трактування інституту ринку; при цьому хотіли б звернути увагу на те, що викладення матеріалу відбиває логіку авторської методології.

На рис. 9 наведено алгоритм досліджень автора на теоретичному рівні. Слід звернути увагу безпосередньо на логіку процесу визначення (формування) авторської теорії – «універсальна модель ринку». Так, цей процес відштовхується від певних базових концептуальних підходів теорії ринку (нижня частина рис. 9), де, в свою чергу, були окреслені вихідні теорії (або метатеорії), а також враховує вплив доповнюючих (можливим є також використання синоніму – уточнюючих, за І. Лакатосом [154] – «оболонкових») теорій ринку. Доповнення у даному випадку слід розглядати як новий зміст, який у відомих до цього часу теорій був відсутнім, тоді коли уточнення, як корегування якихось традиційних положень вже відомих теорій з огляду на нові обставини чи нове тлумачення традиційних речей, новими теоріями.

Означимо суть проблеми, спробувавши визначити зміст загальної теорії «універсальна модель ринку». Такий приклад було обрано з огляду на визначальну, як вважаємо, роль категорії «універсальна модель ринку» в економічних дослідженнях. Очевидно, значення такої теорії важко перебільшити. За логікою змісту такої теорії, остання повинна достатньо чітко описувати ситуації, природу проблем, а також перспективи їх вирішення. Іншими словами, позитивне значення подібної теорії логічно обумовлене можливістю чіткого опису того, від чого залежить таке розуміння універсальний ринок, що є новим поглядом до сутності сучасного ринку; все це у сукупності складає науковий, інтелектуальний базис всього процесу пізнання стосовно цієї конкретної проблеми. Так, згідно зі схемою на рис. 9, сутність ринку, насамперед, повинна тлумачитися з позицій метатеорій, до яких були віднесені дві: 1) економічної людини, яка за умов ринкового обміну завжди намагається покращити свій стан; 2) колективної узгодженості дій економічної людини-егоїста, яка вимуше-

на обмежувати такі задля співпраці із іншими економічними агентами, де все так чи інакше відбувається за сценаріями теорії ігор.

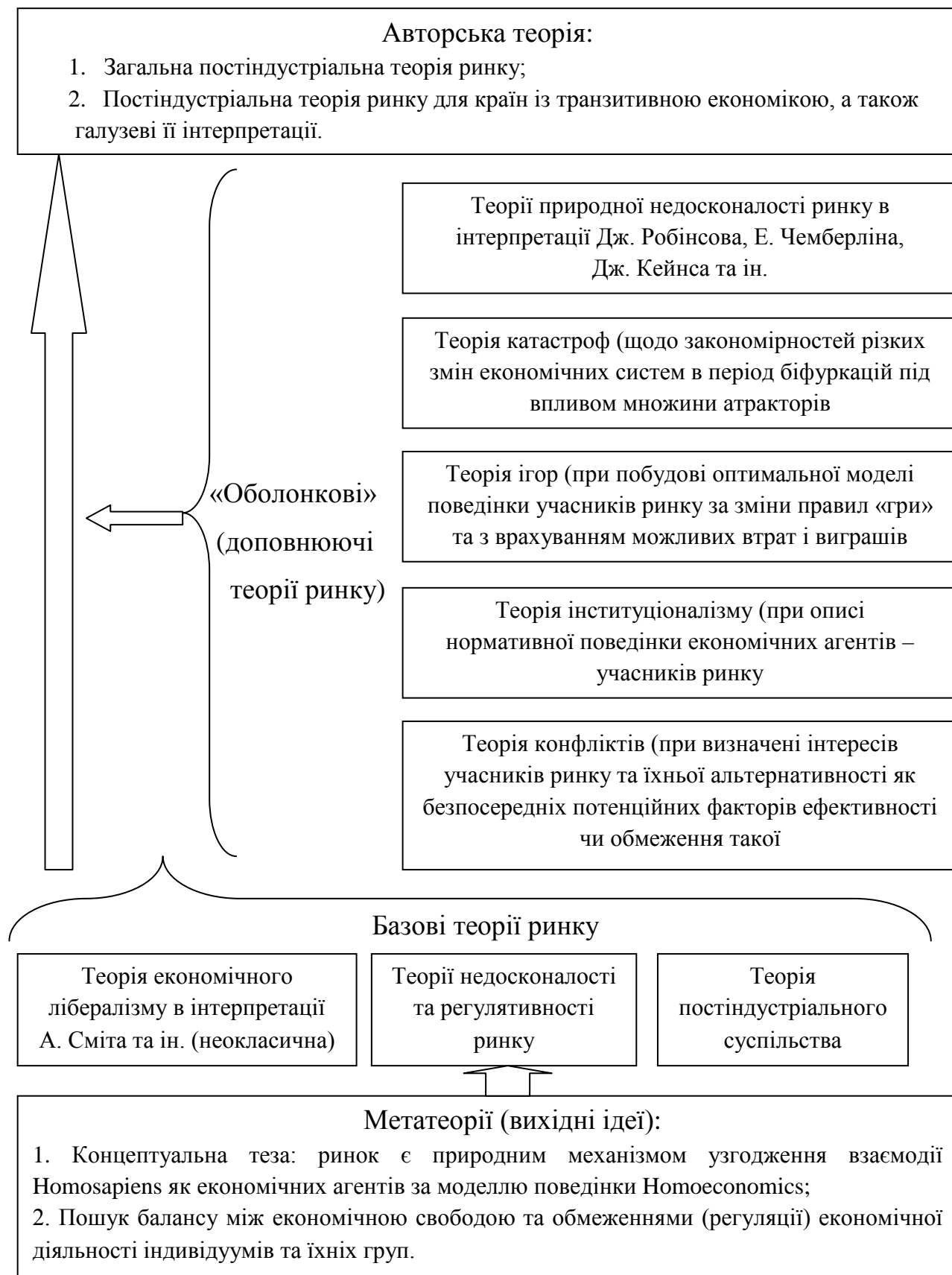

Рис. 9. Методологія авторських досліджень на теоретичному рівні

Джерело: авторські дослідження з інтерпретації відомих теорій ринку

Тобто саме з позицій цих вихідних теорій можна врешті-решт пояснити все, що стосується функціонування ринку апріорі, всі інші окремі варіації ринків є лише відображенням комбінування ролі детермінантних факторів, що передбачені метатеоріями. Зрозуміло, що такі метатеорії не мають авторства та інтелектуальної формалізації, а є швидше всього загальновідомими парадигмами.

В свою чергу, інтерпретацію метатеорій вбачали у вигляді сукупності трьох базових теорій, які вже мають біль-менш чітку інтерпретацію у часі появи та авторства: 1) економічного лібералізму класичної політекономії А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо та ін.; 2) сукупності теоретичного підходу про природну недосконалість ринку та потребу його регулювання (це асоційовано перш за все, із кейнсіанством та супутніми до цієї течії теоріями); 3) постіндустріального суспільства в баченні Д. Белла, Д. Тоффлера, Р. Арона, Дж. Гелбрейта та ін.

Тим не менше, і метатеорії, і базові теорії не в змозі, як вважаємо, надати повний опис моделі сучасного ринку. Змістовним наповненням такого опису має бути зміст таких теорій як вже згадані теорії недосконалої та монополістичної конкуренції, кейнсіанська теорія (у т. ч. нео- та посткейнсіанства), теорія катастроф (або загальна кібернетична модель, що може описати динаміку ринку як системи), теорія ігор, інституціоналізму, конфліктів, визначених раніше на рис. 9. Очевидно, раціональний зміст можуть нести й інші теорії та теоретичні підходи. Більше того, процес уточнення теорії ринку (як, очевидно, й інших) ніколи не припинятиметься з врахуванням нових обставин цивілізаційних змін.

Хотіли б підкреслити, що наша позиція у такій низці теорій передбачає корегування та доповнення цих теорій, а не відкидання чи спростування якихось із них. Тобто, кожна із згаданих теорій має раціональне підґрунття, яке – на основі раціональної критики – повинно бути виділеним із всього змісту цих теорій та синтезовано у вигляді нової теорії ринку. При цьому авторська теорія являє собою варіант доповнюючої/уточнюючої.

З вище наведеного можна зробити припущення про те, що побудова будь-якої сучасної економічної теорії – та процес пізнання у широкій інтерпретації має певну закономірність. Остання полягає у тому, що процес передбачає побудову певного ряду попередніх теорій, де такі починаються із вихідних (мета-теорій), базових та доповнюючих/уточнюючих. Сам же науковий процес потребує водночас віднесення нової теорії до рангу метатеорій, базових чи доповнюючих.

На рис. 10 представлено алгоритм авторських досліджень на методичному рівні, де окреслено те, як було використано окремі наукові методи на теоретичному, емпіричному та теоретико-емпіричному рівнях дослідження з огляду на основні положення «універсальної моделі ринку».

При цьому використовувалися як загальнонаукові, так і специфічні методи дослідження. Для забезпечення системного підходу до об'єктів дослідження, крім загальних методів пізнання індукції і дедукції в монографії використовуються специфічні методи і прийоми дослідження, такі як монографічний, економіко-статистичний, розрахунково-конструктивний, балансовий, нормативний, економіко-математичний, експериментальний, соціологічного опитування, абстрактно-логічний методи.

Роль спеціальних методів підкреслює особливість дослідження, і тому доцільно акцентувати увагу на таких, де, як видно з рис 10, було підкреслено важливість застосування інституційно-історичного, логічного методів, а також методів формалізації, ідеалізації, моделювання.

При цьому предметом аналізу є ринкові процеси, а завданням теорії ринкових структур є дослідження, яким чином ринкові трансформаційні процеси обумовлюють зміни параметрів та суті ринку з точки зору функціональності останнього. Так, моделювання було застосовано, передусім, для побудови моделі універсального ринку та, звідси, моделі ринку постіндустріального типу; особливістю авторських досліджень при цьому стало оригінальне тлумачення детермінантних факторів такої моделі та їхнє аналітичне композиціонування причинно-наслідкового впливу (описано нижче у монографії).

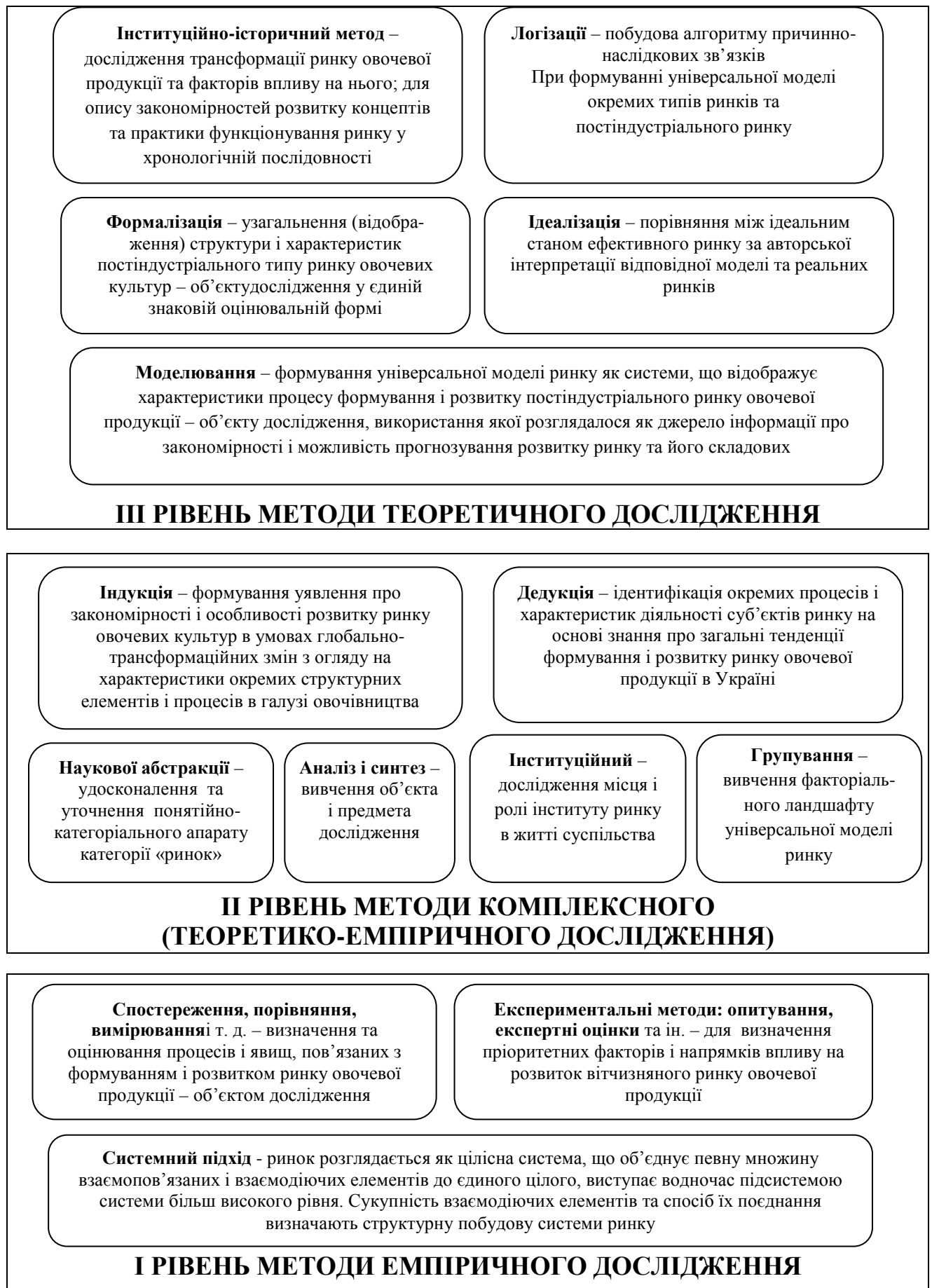

Рис. 10. Методичний рівень дослідження ринку

Джерело: авторські дослідження

Таке моделювання передбачало також принцип діалектики – відслідковування взаємного переходу кількісних і якісних характеристик ринку.

Метод ідеалізації було використано, в першу чергу, задля конструювання найбільш досконалого стану (параметрів) ринку та окремих ринків, що знову ж таки відштовхувалося від авторського бачення критеріїв та показників такого оцінювання. Загалом це знайшло своє відображення у формалізації системи оцінювання ринку (-ів) як окремого методу дослідження; зазначене, в свою чергу, характеризувало використання логічного методу визначення причинно-наслідкових зв'язків, що визначають функціонування ринку як універсального інституту та його різновиди у різних економічних системах та станах.

Визначений як оригінальний у монографії інституційно-історичний метод було використано, передусім, для аналізу стану, структури, ієрархії ринку овочевої продукції в Україні за сутністю поширених норм, традицій, звичок, форм ринкового обміну; водночас це передбачало аналізування даного ринку з точки зору зміни інституційних норм ринкового обміну в історичній ретроспективі, для чого знову ж таки було залучено оригінальну систему критеріїв та показників оцінювання, розроблених автором.

Таким чином, вище представлений вище у даному підрозділі підхід до побудови логіки та алгоритму досліджень розглядалася як загальна авторська методологія. Реалізацію такої на рівні детальних досліджень описано у наступних главах та підрозділах монографії.

2.2. Методологія дослідження овочівництва та його ринкової динаміки через побудови економетричних моделей як нелінійних складних систем

Для економетричного опису динаміки ринків запропоновано, як вихідний постулат, тезу про те, що будь-який розвиток може виражатися в еволюційній або революційній формах. Явище різких (істотних) змін системи за відносно

обмежений період в теоріях самоорганізації, до яких належить і теорія катастроф, одержала назву стрибка, фазового переходу або катастрофи.

З врахуванням вищезазначеного запропоновано підхід до побудови загальних економетричних моделей даного об'єкту на основі композиційної логізації послідовно: системного підходу, парадигми флуктуацій, теорії катастроф та теорії самоорганізації, у т. ч. синергетичного підходу (рис. 11).

Адекватність даного підходу, як вважаємо, ґрунтується на відсутності змістовної невідповідності між всіма зазначеними методологіями дослідження економічних систем, а також можливості взаємодоповнювати такі. Прикладне значення цього полягає, насамперед, у можливості більш об'єктивно відображати характер процесів у досліджуваних об'єктах, а також передбачати та керувати змінами у них.

Так, у загальному контексті зазначені об'єкти розглядалися як складні нелінійні системи за відповідним підходом. Відповідно, поняття «система» ґрунтується на наявності сукупності змінних чи властивостей, що знаходяться у комплексній (тобто складній) взаємодії і створюють єдине ціле.

Одним із напрямів дослідження став системний підхід, згідно з яким ринок розглядався як цілісна система, що об'єднує певну множину взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів в єдине ціле, виступає водночас підсистемою системи більш високого рівня. Сукупність взаємодіючих елементів та спосіб їх поєднання визначають структурну побудову системи ринку.

Хрестоматійний опис [165, с. 39; 166, с. 39; 167, с. 190] системи передбачає модель, що включає у вигляді зрозумілої логічної послідовності такі компоненти як «вхід», «процесор» та «вихід» системи, і які розглядаються у проекції певного часового відрізка. Підхід є загальновідомим і апробованим принаймні із 70-х рр. ХХ ст., коли було здійснено численні дослідження, що підтвердили універсальність системного підходу до опису будь-яких систем. При такому розгляді вхід представляє собою комбінації ресурсів, що надходять до системи; логічно наступним елементом системи є процесор – механізм трансформації ресурсів у результати функціонування системи; параметри результативності відображають трансформа-

цію системи на її виході.

<i>Складові загальної авторської методології</i>	<i>Концептуальні та методичні особливості (авторська інтерпретація стосовно теорії ринку)</i>	<i>Прикладне значення</i>
Матриця «динаміка ринку»	Класифікація можливої динаміки ринків у координатах матриці «зростання/спад – деградація/розвиток», де ідеальною є зміни за сценарієм «розвитку» на основі бажаних заданих кількісних та якісних змін як складових узгодженого процесу.	Можливість об'єктивно визначати стан та тренди ринку з відповідним аналітичним обґрунтуванням.
«Системний підхід»	Відображення ринку за співвідношенням: «надходження ресурсів» («вхід», R_1) – «трансформація ресурсів» («процесор», P) – «результат трансформації ресурсів» («вихід», R_2) $R_1 \rightarrow P \rightarrow R_2$	Можливість здійснити опис ринку за категоріями «функціонування», «результативність», «ефективність», де такі розглядаються за оцінюванням впливу функціональних факторів, результатів такого впливу та окупності витрачених ресурсів у вигляді ефекту.
Теорія «флуктуацій» (коливань економічних систем зат. з т. з. «синосуїдальним режимом хвилеутворення»)	Економічна система (ринок) завжди розвивається хвилеподібно за різними траєкторіями та амплітудами коливань; хвилеподібний стан є природним; характер коливань системи відображає джерела, направленість, інтенсивність динаміки.	Можливість визначити тренд та фактори динаміки ринку, а також ідентифікувати ідеальну модель розвитку.
Теорія «катастроф»	Будь-які зміни (еволюційні, революційні) економічних систем підпадають під множину можливих сценаріїв катастроф у точках біфуркації (часових точках розгалуження варіантів подальшої динаміки) під впливом певних атракторів (нових режимів функціонування).	Можливість описати сценарії плавних і різких змін ринку у певні періоди (точки біфуркації), де такі означають перехід до нових режимів функціонування ринку.
Теорія «самоорганізації» (у т. ч. «ефекту синергії») як інтерпретації окремих випадків теорії хаосу	Закономірність ефектів самоорганізації (синергії) при зміні параметрів функціонування економічних систем, що має вигляд позитивних та негативних мультиплікаторів змін.	Можливість визначити фактори та механізми самопідсилення, а також опортуністичні та обмежуючі чинники загального процесу розвитку ринку.
Загалом:	визначити набір типових управлінських задач з прийняття рішень при керуванні розвитком ринку, у т. ч. пояснити природу розвитку чи занепаду ринків, неефективні стани таких, процеси конвергенції/дивергенції тощо.	

Рис. 11. Методологія моделювання ринків як складних нелінійних емерджентних систем з немонотонною динамікою

Джерело: авторські дослідження на основі вказаних теорій

За такого розгляду системний підхід, по суті, став загально вживаним в економічному аналізі, і саме завдяки цій методології апріорними сьогодні є тези:

1) про важливість і незамінність всіх складових системи у формуванні функції та результатів діяльності системи, коли будь-які, навіть незначні відхилення призводять до змін/різких змін (або катастроф) у стані системи;

2) про зміст понять «функціонування» системи – як ступеня виконання/досягнення функцій, мети системи, де «ефективність» системи – це можливість порівняти отримані на виході результати (ефект) до витрачених ресурсів на вході, «результативність» системи – як можливість коректно оцінити отримані в результаті трансформації ресурсів кінцеві результати функціонування системи у порівнянні із виконанням функцій, досягненням мети системи.

Слід підкреслити, що при розгляді будь-якої системи слід інтерпретувати «вхід» як функціональний вплив сукупності факторів, що визначають надходження ресурсів до системи. В свою чергу, результуючими показниками слугують характеристики «виходу» системи. Отже, показники системи є функцією впливу факторів системи. Натомість все, що стосується системи керування системою, відноситься до «процесора», а це – менеджмент, механізми, норми, які стосуються саме цієї системи; термін «чорна скринька» при характеристиці «процесора» [168] було застосовано саме з метою підкреслити важливість цього елемента системи у досягненні ефективності чи неефективності системи.

Так, величезна кількість прикладів свідчить, що при співставних ресурсах система (наприклад, ринок чи галузь виробництва) за різних соціально-політичних чи інших екзогенних умов мають діаметрально різні результати, і це є наслідком важкопрогнозованої діяльності процесора.

Враховуючи вище зазначене, дослідження репрезентативної економічної системи за відповідним методологічним підходом повинен спиратися на такий алгоритм:

- 1) опис системи через її загальносистемні і специфічні властивості;
- 2) ідентифікація типу системи, особливостей її поведінки, головного системоутворюючого фактора – функції (функцій);

3) аналіз структури системи як єдності компонентів і зв'язків, у т. ч. закономірностей її функціонування процесора;

4) дослідження вхідних елементів (ресурсів) системи та її виходів (результативності);

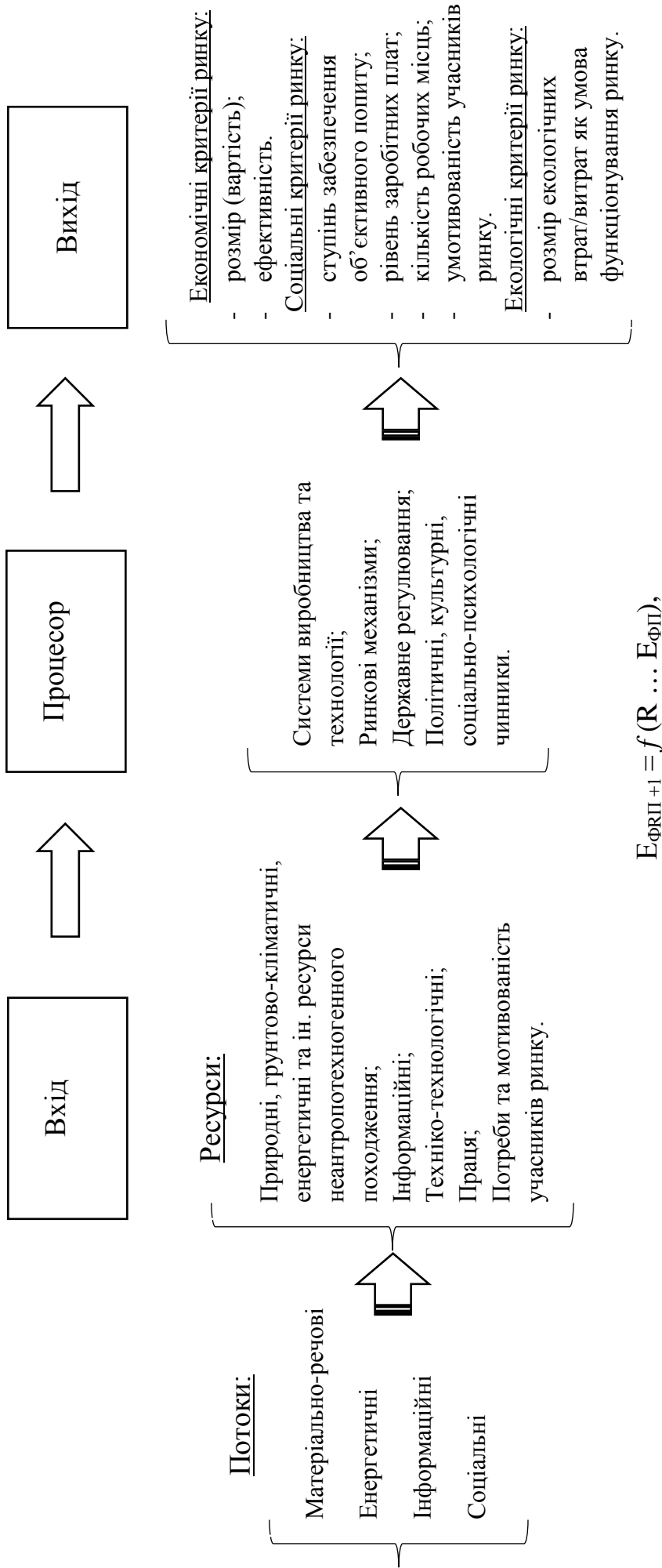
5) визначення специфічних системних критеріїв результативності, ефективності й оптимальності, де останнє розглядається як певний, інтегрований за змістом компромісний показник щодо параметрів системи на основі різноаспектних критеріїв та показників.

Репрезентативний сегмент ринку (наприклад, ринку овочевої продукції), як і галузь виробництва (відповідно, овочівництво) як системи можуть бути відображені як сукупність суб'єктів, що, використовуючи різноманітні види ресурсів, взаємодіють між собою і є взаємозалежними у процесах виробництва, обміну, споживання та відтворення (рис. 12). При цьому розглядаємо вітчизняний ринок овочевої продукції як умовно відкриту систему, де існуючі обмеження принципово не спотворюють хід процесів; за подібною методологією аналізували ринок як основний об'єкт аналізу.

Наступний етап аналізу побудовано на визнанні об'єктивності положень теорії хвилеподібного розвитку економіки (т. з. «флуктуацій»), сформульовані на початку XX ст. Є. Слуцьким [169], за якими визнається хвилеподібний характер процесів і передбачуваність таких хвиль.

Дана теза поділяється величезною кількістю вчених-економістів стосовно найрізноманітніших ієрархічно економічних об'єктів; підтвердженням зазначеного слугують праці таких лауреатів Нобелівської премії у галузі економіки як Ф. Хайек, Л. Клейн та ін.

Отже, водночас із тенденцією циклічних процесів до лінійності та параболічності (поступовості та плавності) обмежених відрізків динаміки систем, існує тенденція синусоїдальності. При цьому діалектику таких тенденцій слід розглядати як об'єктивне явище, що закладене у сам зміст існування складних систем.

де, $E_{Фкп+1}$ – стан ринку як результат функціонування системи («вихід»);

f – ринкові та регулятивні механізми, техніко-технологічні, соціально-психологічні, політико-культурні чинники («процесор»), що визначають трансформацію вхідних ресурсів до результату («виходу») системи;

R – ресурси («вхід»);

$E_{Фп}$ – поточний (попередній) стан ринку на період n (функціональний фактор).

Рис. 12. Відображення універсального ринку за системним підходом

Джерело: авторські дослідження на основі теорії систем

Хотіли б підкреслити, що незважаючи на уявну раціоналізацію ринкової системи сучасного суспільства, не можна ігнорувати той факт, що причинно-наслідкові зв'язки такої досі залишаються вивченими явно недостатньо. Очевидно, існують потужні і мало відомі науці ірраціональні деструктивні чинники, які можуть мати і неекономічний зміст. Як відомо, економічна криза пов'язується саме із такими: на думку У. Джевонса, періодичні колапси ділової активності за своєю природою саме психічні і залежать від чергувань зневіри, надії, завзяття, розчарування і паніки [170]. Більше того, при поясненні циклів ділової активності слід враховувати те, що ринковій економічній системі притаманна якась внутрішня нестабільність, тенденція рухатись в різних, інколи в мало передбачуваних напрямках [171].

Пояснення ефекту коливань, як вважаємо, може бути таким: згідно з теорією біфуркацій, стан рівноваги може бути стійким (стаціонарним) і нестійким (рухливим). Про стаціонарно рівноважний стан можна стверджувати у тому випадку, коли при зміні параметрів системи, що виникли під впливом зовнішніх або внутрішніх збурювань, система повертається до колишнього стану.

Стан нестійкої рівноваги має місце тоді, коли зміна параметрів спричиняє подальші зміни у тому ж напрямку і підсилюється з часом, а, отже, система не повертається до попереднього стану і стає іншою. Коливні процеси, вносячи елемент хаосу (ентропії) до системи (у деяких випадках коливання призводять до руйнування системи), тим не менше можуть нести позитивний сценарій розвитку.

Тривалий час у стані рівноваги можуть знаходитися лише закриті системи, що не мають зв'язків із зовнішнім середовищем, проте рівноважні системи не здатні до розвитку і самоорганізації, оскільки придушують відхилення від свого стаціонарного стану, тоді як розвиток і самоорганізація передбачають якісну його зміну, яка і реалізується через відхилення від т. з. «нормального» стану; класичним прикладом чого є адміністративно регульовані економічні системи тоталітарного чи ізольовано-примітивного типів.

Отже, будь-яка економічна система зіштовхується, по-перше, із коливним характером власної динаміки, по-друге, із періодичністю криз, стабілізації, зростання, а також менш виражених ефектів стійкості, адаптивності та різноманітності в економіці. Опис синусоїдального режиму хвилеутворення може бути продемонстровано на прикладі динаміки вітчизняного овочівництва та ринку овочевої продукції. Так, як бачимо, присутній чітко виражений тренд тривалого зростання (якщо брати останні 200 років, коли існують якісь статистичні дані), навколо якого достатньо характерними виглядають відхилення від основної лінії тренду (рис. 13). В свою чергу, короткий тренд виробництва та відповідного ринку за останні 80 років, що відображено на рис. 14, також дозволяє визначити як самі коливання, так і їхній характер.

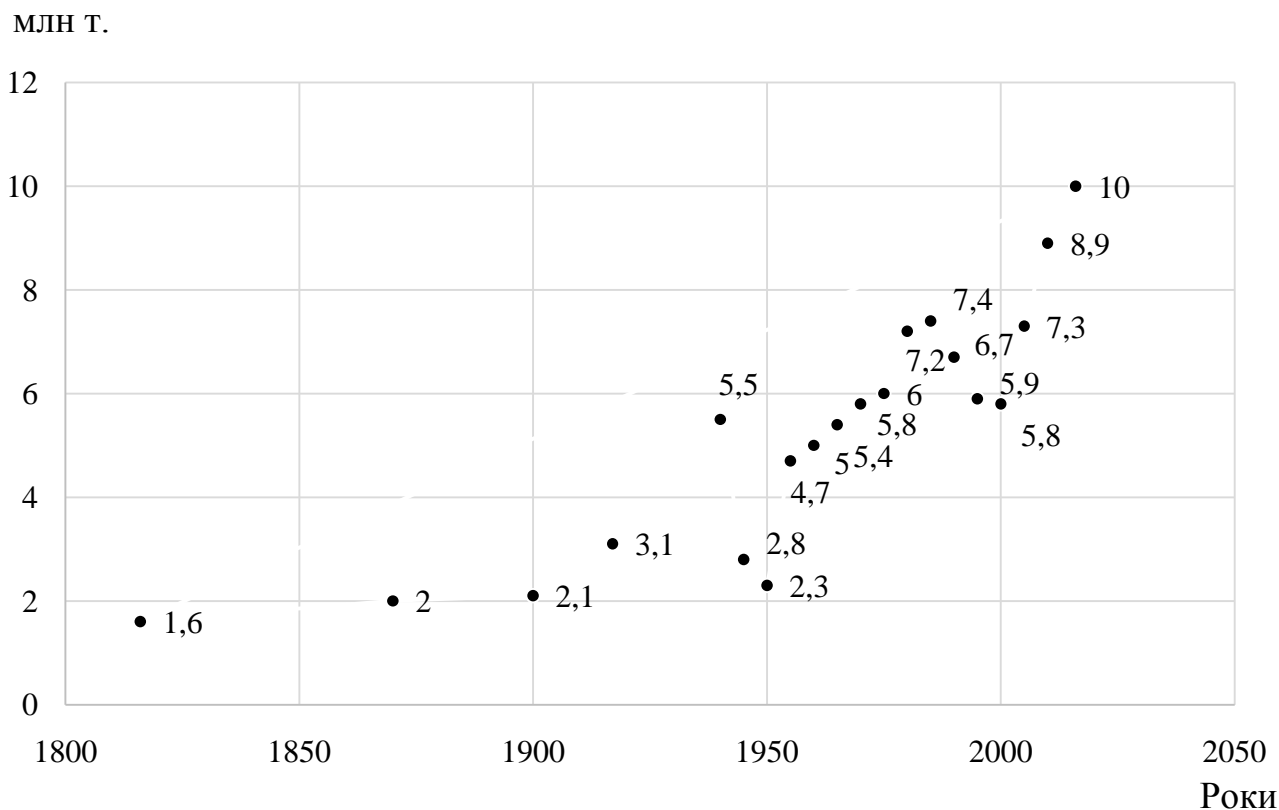

Рис. 13. Динаміка виробництва продукції овочівництва в Україні за останні 200 років, млн т.

Джерело: авторські дослідження на основі використання як безпосередніх статистичних даних, так і інтерпретації таких через добуток відомих статистичних даних щодо продуктивності і посівних площ на територію сучасної України

Об'єктивна хвилеподібність динаміки репрезентативної економічної системи може бути пояснена наступним чином: якщо стійке становище

рівноваги описує існуючий режим у системі, то при порушенні такого стійкого становища під впливом певних змін система повинна здійснити стрибок, перестрибнувши на зовсім інший режим, відтак при зміні параметра рівноважний стан у досліджуваній системі зникає. Різкі зміни такого роду і вивчає теорія катастроф. При цьому втрата стійкості стану рівноваги при зміні параметра реалізується за 2 сценаріями: 1) при зміні параметра зі стану рівноваги народжується граничний цикл, стійкість рівноваги переходить до циклу, сама ж рівновага стає нестійкою; 2) у стані рівноваги зникає нестійкий граничний цикл. У будь-якому випадку після втрати стійкості рівноваги новим режимом є коливальний періодичний режим т. з. «м'якого» чи «жорсткого» типу.

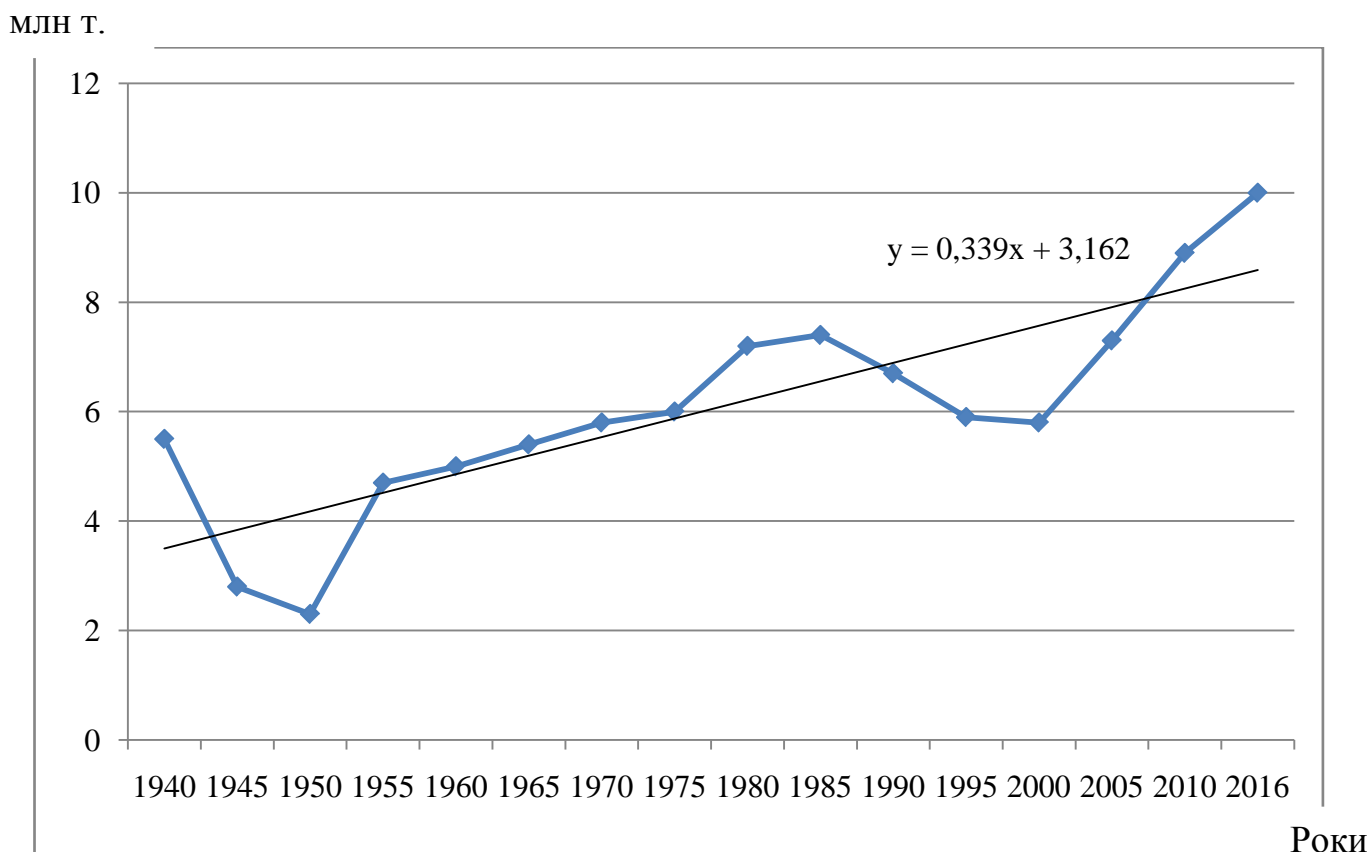

Рис. 14. Динаміка виробництва продукції овочівництва в Україні за останні 80 років, млн т.

Джерело: авторські дослідження на основі використання безпосередніх статистичних даних за вказаний період

Також важливим запитанням є відображення у динаміці системи змін, особливо змін, що приводять до зміни всієї системи, т. з. «жорсткої втрати

стійкості рівноваги системи». У такий спосіб теорія катастроф доповнює зміст теорії флуктуацій. Саме тому для пояснення динаміки вітчизняного ринку овочевої продукції серед альтернативних підходів автором було обрано теорію катастроф.

Узагальнене уявлення про зміст теорії катастроф будується на положенні про об'єктивність *катастрофічних* (тобто різких, стрибкоподібних) змін, що відбуваються у вигляді *раптової* (тобто майже миттєвої та непередбачуваної) відповіді системи на плавну зміну зовнішніх умов [172, с. 20-72; 173, с. 14-72; 174, с. 22-45]. Вважається, що методологічними джерелами теорії катастроф є теорія особливостей гладких відображень Уїтні і теорія біфуркацій динамічних систем Пуанкаре і Андронова [175, с. 374-410; 176, с. 118-242; 177, с. 3-24]. В класичному математичному тлумаченні зазначена теорія катастроф динамічні системи, що складають широкий клас нелінійних систем і описуються рівняннями такого типу:

$$\frac{\partial x_i}{\partial t} = f_i(x_i, c_\alpha) \quad (1)$$

де, X_i – змінні, що характеризують стан системи,
 C_α – сукупність параметрів задачі (керуючі параметри).

Важливість використання цієї теорії в економіці може бути пояснена наступними аргументами:

1) будь-яка економічна система по суті є складною із кількістю функціональних факторів більше 1,0;

2) будь-яка економічна система у достатньо тривалому періоді зазнає змін, де важливим представляється опис і прогнозування сценарію таких змін;

3) будь-які *плавні* зміни (тобто такі, що обумовлені множиною передбачуваних функціональних факторів ендогенного та/або екзогенного змісту) стосовно будь-яких економічних систем відбуваються в цілому за аналогічним сценарієм катастрофічних, різких, змін.

Економічні системи закономірно набувають ознак складних нелінійних емерджентних систем, в яких має місце стрибкоподібний процес виникнення нової вищої якості. При цьому можливі сценарії, коли процес не залежить безпосередньо від кількісних змін. Це відбувається за таких характерних аспектів, як багатоваріантність та альтернативність змін, можливість вибору оптимальних шляхів та прискорених темпів розвитку, у т. ч. темпів нелінійного зростання, реалізації процесу змін за умов невизначеності і нестабільності, а також незворотності розвитку. Окремим прикладом використання цієї теорії може бути опис моделі інституційних змін вітчизняного сільського господарства під впливом ринкових реформ у роботі [178].

Якщо уникнути математичних особливостей тлумачення катастрофи, то слід, насамперед, наголосити увагу на об'єктивності т. з. *точок біфуркації*, тобто часових періодів, як правило, нетривалих, коли в економічній системі під впливом множини якихось факторів можливі або реально розпочинаються зміни, що можуть бути визначені достатньо чітко кількісно та/або якісно. Біфуркації асоційовано, насамперед, із явищем того, що система саме у цей, і тільки цей, певний момент (точці біфуркації) може змінити своє функціонування.

Для кожного типу катастроф розглядається поверхня, що залежить від n_j змінних станів і n_a керуючих параметрів у просторі n_i+n_a вимірів за т. з. – «канонічною формулою» [172, с. 20]. Катастрофи складки з'являються в моделях, що описують коливання і різні дисипативні структури, до яких належать складні динамічні системи, у т. ч. й економічні. Найважливішим виглядає доведення того факту, що будь-яка особливість гладкого відображення поверхні на площину після незначних змін – умовно кажучи «розсіпається». Більш складні випадки перетворюються на вказані вже за умови незначної зміни системи (яскравим прикладом зазначеного може бути хронологія будь-якої значної економічної кризи). Звідси, значення елементарної теорії катастроф полягає у можливості уніфікації великого різноманіття ситуацій, що зустрічаються на практиці, до обмеженого числа стандартних

схем, які можна детально дослідити (т. з. «геометрія катастроф» [173, с. 29]). Схема використання теорії катастроф для дослідження економічних явищ полягає у припущенні, що досліджуваний процес описується за допомогою певної кількості керуючих і внутрішніх параметрів. Таким чином, можна прогнозувати кризи, зростання, спади і т. д. ринків і галузей.

Окреме і принципове місце у теорії катастроф належить положенню про атрактори. Під такими розуміються певні відмінні стосовно системи, що розглядається у даний момент, а також процеси, особливістю яких є здатність впливати (притягувати) режими перехідних процесів. Отже, атрактори – це множина альтернатив, що в реальному просторі лише і можуть бути обрані економічною системою, яка знаходиться у нерівноважному – кризовому – стані. Окремо слід виділити т. з. «дивний атрактор», який ми трактуємо як нелогічний вектор розвитку економічної системи (наприклад, формування на основі адміністративної системи примітивних та/і неефективних ринкових механізмів, хоча очікувалося зовсім інше). З дивним атрактором пов'язується явище турбулентності системи, коли така може набути таких коливань, що призводять до її ліквідації. Таким чином, у моменти змін актуалізується питання як прогнозування множини можливих атракторів, так і керування системою з метою вибору атрактору, що визнано як бажаний, а також уникнення небажаних, у т. ч. дивних атракторів. Зазначене є безпосередніми задачами прикладного менеджменту, що покликаний адаптувати систему управління до кібернетичних особливостей системи.

Очевидно, саме просте математичне відображення катастроф щодо ринків є наближеним до найпростішої моделі мальтузіанського розмноження з конкуренцією – для відображення $x \rightarrow Ax e^{-x}$ [172, с. 56]. В даному разі множник e^{-x} , що зменшує коефіцієнт мальтузіанського розмноження. А при збільшенні розміру популяції x , враховує конкуренцію. При малих значеннях параметра A нерухома точка $x=0$ (популяція вимирає або економічна система припиняє функціонування). При більших значеннях A послідовно атракторами стають ненульова нерухома точка (біфуркація A_0), циклу періодів, де проявляється т. з.

«ефект каскадів подвоєння періодів», відкриті М. Фейгенбаумом [179, с. 25-52], які полягають у тому, що послідовні біфуркації подвоєння швидко слідують одна за одною. Негативні приклади цього – швидкий прояв економічних криз, коли в певний період часу кризові явища нарастають неконтрольовано, дуже швидко, і коли ніщо, ніякі регулятивні дії вплинути на цей процес не здатні (т. з. «ефект лавиноподібних процесів» в інтерпретації автора монографії).

Слід підкреслити, що теорія катастроф пояснює наступні, на перший погляд, парадоксальні з точки зору лінійних систем ефекти:

1) те, що динаміка репрезентативного ринку за траєкторією «розвиток» може мати складний характер, коли поліпшення показників одних підсистем може супроводжуватися тимчасовим погіршенням інших;

2) те, що потужність такого поліпшення і погіршення є важкопрогнозованими, так само як і швидкість змін у часі;

3) те, що формування нових структур та механізмів ринку/галузі зустрічає опір, який на певному відрізку часу досягає максимуму, тоді як надалі система тяжіє до більш ефективного стану.

В літературі відзначено [173, с. 18; 180, с. 111-117], що численні особливості, біфуркації, катастрофи виникають у всіх управлінських задачах, у т. ч. задачах оптимізації і прийняття рішень. Прикладне значення цих теорій полягає, зокрема, і у можливості уточнити типову управлінську задачу, яка полягає у наступному: маючи коректне уявлення про природу, стан, функціональні фактори, флуктуації, дисфункції та ризики розвитку економічної системи, обрати варіант мінімізованого – за часом і витратами на процес – переходу до найбільш логічного і більш ефективного стану, для чого здійснити обґрунтований алгоритм конкретних дій функціонального щодо даної системи змісту.

В свою чергу, моделювання динаміки економічних систем повинно враховувати закономірні, як стверджується (В. Ядова [181, с. 346-355], С. Єрохін [182, с. 235-301], Д. Чистиліна [183, с. 453-465], Е. Бережна [184, с. 198-203]), можливості самоорганізації або т. з. синергетичного ефекту, які можуть приймати вигляд позитивних і негативних мультиплікаторів змін [185].

Дана теорія стверджує, що складні системи час від часу впадають у стан хаосу, що, в свою чергу, веде до нової самоорганізації системи та її переходу до нового якісного стану [186, с. 54-60; 187, с. 116; 188, с. 236-237]. Постулюючою умовою виникнення процесу самоорганізації є сильно нерівноважний стан середовища, в якому виникають нові, стійкіші форми, що визначають процес розвитку. За джерелами Г. Хакен [189, с. 274], А. Богдановим [190, с. 112-117], самоорганізація здійснюється у координатах наступного алгоритму: 1) тезаруса – з чого повинен здійснюватися відбір; 2) детектора або хто здійснює відбір; 3) селектора – або за допомогою чого здійснюється відбір.

До універсальних механізмів самопідсилення (позитивних мультиполікаторів) слід віднести: 1) ефект масштабу; 2) ефект досвіду; 3) ефект вдосконалення на основі зростання інтелектуального капіталу системи; 3) ефект координації, кооперації та інтеграції; 4) ефект психологізації економіки.

Водночас прояв цих механізмів на практиці, як можна легко пересвідчитися на прикладі різноманітних ієрархій економічних систем, не носить закономірного характеру. Обмеження цих механізмів (негативних мультиплікаторів) можуть бути зведеними до наступного:

1) множинність рівноваг, коли розв'язків може бути багато, а результат невизначений (неможливо передбачити, який стан для даної системи є оптимальним чи ефективним);

2) можливі неефективності (еволюція, прогрес економічних систем не є запрограмованою, і занепад таких та тривале існування в неефективному стані є звичайною альтернативою; з цим асоціюється негативний ефект одного із ключових положень інституційної теорії – про т. з. «інституційні пастки» [191, с. 23], причому ті ж самі напрямки (т. з. «типи траєкторій», навіть неефективні, можуть повторюватися неодноразово);

3) замикання та залежність від шляху, коли важко вийти за рамки певного, раніше досягнутого розв'язку (з цим асоційовано складнощі зміни стану системи до кращого – автором це окреслено як ефект «негативного наслідування»);

4) залежність від попереднього, менш ефективного стану системи (опір традиційних для менш ефективної системи інститутів та відповідних механізмів функціонування системи);

5) опортунізм агентів/реципієнтів/бенефициаріїв системи (під цим розуміємо неочікувані і негативні за своїм змістом по відношенню до системи дії її учасників, які і здійснюють так чи інакше згаданий вище опір до змін.

Процес змін системи у її геометричній проекції передбачає об'єктивність чітко визначеного імпульсу, що і порушує стан сталого руху [192, с. 243-265]. Саме імпульсність розвитку забезпечує рух конструкцій, в результаті чого моделюються умови середовища, де особливу цінність має існування нестійких станів. Виходячи з теорії економічного розвитку, Й. Шумпетером [193, с. 157-190] обґрунтовано в якості подібних імпульсів роль фактору підприємницьких інновацій, коли система вже не повертається до рівноваги, а переходить до нового, якісно іншого стаціонарного стану рівноваги із іншими параметрами, що економічно пов'язане із заощадженням, інвестиціями та змінами основного капіталу, і що, у свою чергу призводить до утворення нових способів чи комбінацій ефективнішого використання наявних обмежених ресурсів. Звідси, прикладна реалізація матриці динаміки ринку, відображена на рис. 15, потребує опису відповідних імпульсів як в історичному аспекті вітчизняного ринку овочевої продукції, так і в прогнозних моделях його заданого розвитку.

Зі свого боку вважаємо, що такі імпульси можуть бути і негативними. Так, свого часу колективізація у колишньому СРСР, будучи безумовно масштабним імпульсом змін, призвела до різкого зменшення мотивованості більшості з тодішніх груп агентів. З огляду на вищезазначене, динаміку ринку овочевої продукції України об'єктивно визначали імпульси у той чи інший період розвитку системи.

Синергетична модель динаміки економічних систем передбачає, що самоорганізація (причому як підсилюючої, так і обмежуючої дії), так само як і сама динаміка розвитку, з великим рівнем ймовірності може бути описана ефектами корпоративної взаємодії агентів. Ідея синергетики може бути трактованою

у тому вигляді, що:

1) будь-яка економічна система виявляє надзвичайну чутливість до зовнішніх впливів, коли слабкий імпульс та відповідні зміни на вході можуть призвести до катастрофічної і часто несподіваної зміни на виході; Це підтверджує особливість нелінійних динамічних систем, які не можуть бути описані однозначно трактованими причинно-наслідковими залежностями;

2) механізм таких збурень полягає у ланцюговій реакції, коли кожен з результатів у цьому ланцюгу чинить більш істотний вплив на кожен наступний.

Кожна з описаних можливостей, як вже відзначалося, може реалізуватися у точці біфуркації, яка виникає внаслідок коливань, в якій система знаходиться у нестійкому стані, і яка являє собою переломний, критичний момент у процесі розвитку системи, в якому вона здійснює вибір шляху. Інакше кажучи, це точка розгалуження варіантів розвитку, точка, у якій відбувається катастрофа, тобто якісні, стрибкоподібні, раптові («гладкі») зміни, стрибки у розвитку.

Отже, авторське бачення загальної моделі динаміки репрезентативного ринку, що повною мірою стосується вітчизняного ринку овочевої продукції, відповідає загальній композиційності змін, що мають еволюційні (адаптаційні) і революційні (стрибок, катастрофа) стадії. Реалізація еволюційного етапу пов'язана із відносно повільним накопиченням кількісних і якісних змін структури системи, відповідно до яких у точці біфуркації система змінює свій розвиток, обираючи один з можливих для себе атракторів. В результаті цього відбуватиметься якісний стрибок за катастрофічним сценарієм, тоді як система формує нову дисипативну структуру, яка відповідає обраному атрактору.

Окремим і принциповим питанням є правильність тези про запланованість спрямованість розвитку від нижчого до вищого (т. з. «спіраль розвитку») універсальної економічної системи у тривалому періоді. Як загальновідомо, класична та некласична теорія виходять із закономірності такої спіралі розвитку, тоді як, наприклад, інституційна теорія не має такої закономірності, а, отже, і невизначеність змін. За всієї симпатії автора монографії

до ідей капіталізму і цінностей ринкової економіки, розглянуті вище положення про динаміку ринків як складних нелінійних систем примушують стверджувати, що прогрес економічної системи, що трансформується (намагається трансформуватися до кращого стану) не є закономірним. Такий прогрес досягається швидше всього цілеспрямованою, тривалою, витратною і інтелектуальною політикою, що, в свою чергу, є похідною від відповідної ідеології. Обидва терміни містять більше значення, аніж термін «державна політика», тому що включає не тільки регуляції, але й всю сукупність необхідних для забезпечення змін суспільних норм (наприклад, масові дух підприємництва, економічну активність кращих груп агентів та суспільне схвалення таких у соціумі, імплементація цих норм у культуру даного суспільства і т. д.).

Отже, вірогідність прогресу та регресу ринків обумовлена наявністю не тільки прогресивних атракторів та позитивних мультиплікаторів самоорганізації, самопідсилення та синергії, але атрактори деградації і безпосередньо руйнування. При цьому, як вище було наголошено, очевидно, будь-який ринок, так само як і вітчизняний ринок овочевої продукції не являє собою монолітний об'єкт національного рівня, що характеризується однозначними параметрами: у реальності це швидше всього сукупність різних економік, ринків, типів ринкового обміну, ринкових механізмів і виробництва, що, умовно кажучи, нашаровуються і функціонують з великим ступенем автономності. Динаміка таких сегментів об'єктивно може бути різною, що доводиться фактами досліджуваного у монографії об'єкту (глави 3-4). Тому наявність одночасно для всіх сегментів «спіралей розвитку» у напрямку до більш ефективного може бути або щасливим збігом обставин, або ж виключно сприятливим сценарієм змін. В Україні множинність сегментів ринку(-ів) та різноспрямованість спіралей розвитку є реальним фактом.

Довготривалі прогнози щодо розвитку досліджуваного ринку в Україні так чи інакше зводиться до 2 варіантів: *конвергенції* (тобто поступового наближення до стану існуючого у світі аналогу (-ів), що визнані як ідеальні

об'єкти – т. з. «західних моделей») чи *дивергенції* (динаміки за різноспрямованими сценаріями, де має місце власний, унікальний варіант такого). Вважаємо, що у довготривалому періоді сценарій конвергенції – переважно на еволюційній стадії – є закономірним в силу наявності спільних законів розвитку економічних систем та геометрії динаміки. Тим не менше, такий прогрес у короткостроковому періоді зовсім не є безальтернативним варіантом: якійсь час ринок, що не керується за законами системного підходу та нелінійного немонотонного розвитку, може перебувати у неефективному стані, тоді як дивергентність може проявлятися, перш за все, у точках біфуркації.

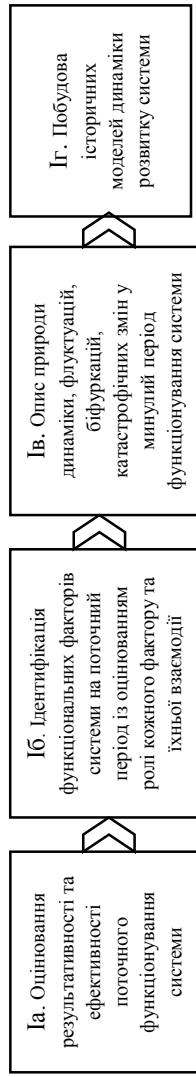
Підсумком вищезазначеного є твердження про унікальність ролі фактору управлінської системи стосовно процесу розвитку універсального ринку, яка б враховувала закони нелінійної динаміки. Таке управління методологічно має істотні відмінності в силу логіки побудови відповідного алгоритму, ідентифікації функцій, критеріїв, показників, методики оцінювання своєї ефективності та результативності (рис. 15).

При цьому така система управління має більш змістовне поле аніж регулятивна політика, адже, знову ж таки, охоплює не тільки дії держави чи особливості присутніх ринкових механізмів, але й інституційну матрицю всього суспільства.

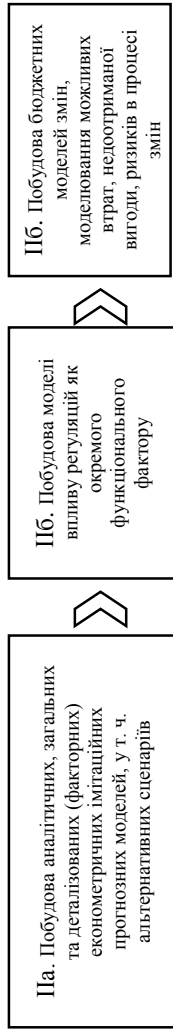
Таким чином, авторський підхід до аналізування динаміки ринків як складних нелінійних систем представлений у даному випадку як окрема методологія законів еволюції економічних систем; при цьому положення наведених теорій та методологічних підходів, як вважаємо, надають загальну і достатньо універсальну модель ідентифікації можливих сценаріїв розвитку. Прикладне значення цієї частини досліджень окреслено, насамперед, можливістю впливати на процеси динаміки ринків через реалізацію окремої системи управління.

Алгоритм універсального управлінського процесу

I етап: Аналітичний

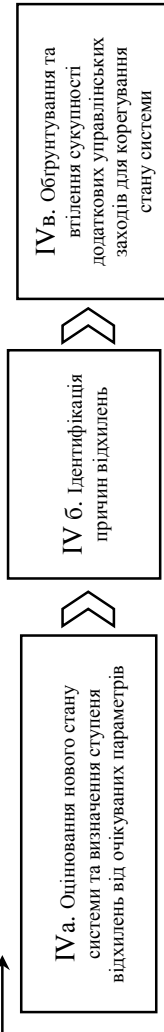
II етап: Моделювання динаміки системи

III етап: Реалізація моделі

IV етап: Апробація, уточнення та корегування системи у новому стані

Основні функції управління та особливості їхньої реалізації

- параметрів нового стану системи;
- витрат на зміни;
- результативності та ефективності змін;
- системи заходів додаткового/корегуючого впливу при неочікуваних/неефективних змінах.
- системи моніторингу за процесами;
- прогнозу бажаних та альтернативних змін;
- системи ідентифікації функціональних факторів, факторів змін, зменшення/нейтралізації ризиків та дисфункцій змін;
- процесу корегування стану системи через неочікувані/неефективні зміни.
- визначення груп агентів, що є та можуть бути реципієнтами та бенефіціарями системи та змін такої;
- визначення інтересів, конфлікту інтересів реципієнтних груп агентів;
- відповідності змін до критеріїв Паретто-моделі;
- визначення факторів та джерел мотивування, а також їхньої динаміки через поточні та можливі конфлікти інтересів;
- бюджетування системи мотивування агентів – учасників змін.
- за досягнутим станом системи (результатами);
- за часовою відповідальністю процесу змін;
- за відхиленнями параметрів системи від запланованих на всіх етапах змін.

Планування

Організація

Мотивування

Контроль

Рис. 15. Система управління розвитком універсального ринку в категоріях авторської методології про нелінійну немонотонну динаміку даного об'єкта

Джерело: авторські дослідження

2.3. Методологія дослідження динаміки, окремих типів, моделей ринку та ринкових структур

Будь-яка економічна теорія може бути оцінена за прикладним значенням, тобто здатністю надавати конкретизовані пропозиції щодо вдосконалення чи видозміни системи управління розвитком досліджуваного об'єкта. На основі цього формується і нова управлінська задача.

Управління економічною системою, як правило, має мету досягти певного бажаного її стану, який би характеризувався відчутно кращими параметрами. Це потребує моделювання як самої системи, так і процесу управління змінами в цілому. Ринок овочевої продукції, як будь-який ринок та економічна система, окрім статичного опису його стану, потребує визначення динаміки, тобто відображення зміни даного ринку у часі. Співставлення при цьому поточного стану об'єкту із минулим та майбутнім – прогнозованим – станом дозволяє відповісти на наступні питання: 1) наскільки даний стан є досконалим у порівнянні із минулим та очікуваним/можливим; 2) якою є історія динаміки об'єкту і наскільки його стан покращується і погіршується; 3) що визначає сутність погіршення чи покращення стану з точки зору історії динаміки і як це може бути враховано керуючою системою.

Концептуальні засади застосування динамічних моделей до аналізування економічних процесів та значний методологічний потенціал такого підходу були обґрунтовані, як відомо, ще у 70-х рр. ХХ ст. низкою вчених-економістів, такими як Нобелівські лауреати у галузі економіки як Я. Тінберген та Р. Фріш та ін.

Для визначення певних базових понять при ідентифікації такої динаміки нами запропоновано «матрицю динаміки ринку» (рис. 16), де наведено тлумачення основних векторів зміни стану даних об'єктів з точки зору кількісних та якісних трансформацій.

Кількісні зміни	Зростання (Growth)	II Зона екстенсивного зростання	IV Зона поступу	
	Відсутність суттєвих кількісних змін	Ia. Зона депресії	III Зона оптимізації	
	Спад (Recession)	I Зона занепаду		
			Деградація (Degradation)	Відсутність суттєвих структурних змін Структурні (якісні) зміни

Критеріальна інтерпретація позицій матриці:

Розвиток – зміни структури ринку, які, як очікується, призведуть до покращення сукупності його характеристик у майбутньому відповідно до світового тренду щодо аналогів більш ефективних ринків;

Деградація - зміни структури ринку, які, як очікується, призведуть до погіршення сукупності його характеристик у майбутньому відповідно до світового тренду щодо аналогів більш ефективних ринків;

Зростання – збільшення показників ринку (вартості, в першу чергу, а також: обсягів реалізації продукції, кількості ринкових угод, кількості спекулятивних угод, вартості спекулятивних угод і т. ін.);

Спад – зменшення показників ринку (вартості в першу чергу, а також обсягів реалізації продукції, кількості ринкових угод, кількості спекулятивних угод, вартості спекулятивних угод і т. ін.);

Депресія – усталена тенденція відсутності позитивних змін якісного і кількісного змісту впродовж чіткого і достатньо визначеного періоду.

Рис. 16. Опис можливих сценаріїв динаміки ринку

Джерело: авторські дослідження

При цьому можуть бути визначені чотири принципові варіанти стану, а саме: 1) *розвитку* (зміни структури ринку, які можуть бути визнані як позитивні); 2) *деградації* (зміни структури ринку, що визнані як негативні);

3) *зростання* (збільшення кількісних показників та темпів динаміки ринку – вартості, у першу чергу, та ін.); 4) *спаду* (зменшення кількісних показників ринку) та *депресії* (усталене перебування системи/об'єкту у неефективному стані). Загалом даний підхід класифікації на даний час можна вважати загально визнаним, основу чого склали свого часу – у 70-80-х рр. ХХ ст. – дослідження та роботи таких лауреатів Нобелівської премії у галузі економіки як С. Коваль, А. Льюїс, Т. Шульц, Р. Солоу та ін.

Важливість цієї схеми полягає у наступному: комбінаторне матричне відображення можливих позицій щодо ринку в авторській інтерпретації надає уявлення про можливі сценарії динаміки. При цьому кожен із секторів матриці є реалістичним, адже підтверджується історією вітчизняного ринку овочевої продукції (що представлено далі у роботі). Задля відображення найзагальніших пропорцій цих альтернатив деякі характерні показники станів ринку в різні періоди наведено у табл. 4. Такі позиції бути означені як «зони» динаміки ринку, зміст яких покликаний відобразити, перш за все, характерні особливості стану ринку у ті чи інші часові відрізки власної еволюції.

У схемі на рис. 16 ідеальним станом є позиція IV або т. з. «зона поступу» у табл. 4, яка асоціювалася із позитивними якісними змінами у структурі ринку, які розглядаються як основний імпульс змін та водночас його зростанням; для України цей стан розглядається як бажаний на перспективу априорі.

Авторський підхід передбачав, що позитивне оцінювання наявних якісних змін на ринку слід асоціювати із ефектом мультиплікативної природи, що закономірно визначає зростання досконалості, результативності та ефективності системи у майбутньому періоді.

Відповідно «зона занепаду» (I) означає погіршення як кількісних, так і якісних характеристик водночас, тобто це – рецесія щодо кількісних змін та деградація структури водночас; як приклад – для вітчизняного ринку овочевої продукції зазначене характерне, насамперед, для 90-х рр.

Інтерпретація стану ринку овочевої продукції в Україні відповідно до матриці динаміки ринку

Показники	Зростання	Занепад	Стабілізація	Тенденції зростання та оптимізації	Очікуваний поступ
	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2016 р.	2025 р.
Часова інтерпретація	Друга половина 80-х рр.	Перша половина 90-х рр.	Друга половина 90-х рр. - початок 2000-х рр.	3 2010-х рр.	Прогноз
Обсяг виробництва продукції овочівництва, млн. дол. США*	765,0	199,2	56,8	1089,0	1220,0
Споживання на 1 особу овочів, кг	128,0	114,0	101,7	163,7	185,5
Частка господ. населення у виробництві, %	27,0	73,0	83,0	86,0	65,0
Внесення мінеральних добрив, кг/га	164,0	73,5	23,0	195,0	300,0
Експорт продукції овочівництва, млн. дол. США**	106,0	85,7	14,7	292,5	550,0

Примітки: * - 1990 р. – курс нац. валюти до 1 дол. США – 0,60 руб.; 1995 р. – курс 1,76 грн; 2000 р. – курс 5,75 грн; 2016 р. – курс 27,0 грн; прогноз – 25,0 грн.

** - за даними FAO [194]

Джерело: авторські дослідження, інтерпретація змісту рис. 16

Проміжні по суті позиції II та III відображають стан ринку відповідно:

- для «зони екстенсифікації» (II) як такого, де, наприклад, обсяги інтенсивного овочівництва мінімізовано, проте це компенсовано за рахунок випереджаючого зростання кількісних параметрів (посівних площ) за рахунок технологічно і організаційно примітивних систем; при цьому отримали поширення видозмінені системи ринкового обміну: наприклад, за рахунок мало- чи неконтрольованих стихійних ринків і т. ін. Так, зазначене характерне для України з другої половини 90-х рр. та початку 2000-х рр.;

- для «зони оптимізації» (III) характерною є стагнація чи навіть зменшення кількісних показників (або якихось із сукупності таких – посівних площ, наприклад) ринку на фоні позитивних структурних зрушень та поліпшення економічних показників (обсягів виробництва, рентабельності, прибутковості та ін.) – для вітчизняного ринку овочевої продукції зазначене характерне для окремих часових відрізків з 2000-х рр.

Хотіли б зазначити, що на практиці чітко визначити стан ринку на поточний період достатньо проблематично, адже найчастіше можна стверджувати про тенденції змін або ж/та зміну якоїсь групи показників на фоні усталеності інших. Більш коректно стверджувати про переважання характеристик тієї чи іншої зони для конкретного ринку в даний момент (детальне аналізування вітчизняного ринку овочевої продукції за вказаними характеристиками і типологією зон наведено нижче у розділах 3-4). Іншими словами, як вже зазначалося, галузь та ринок ніколи не будуть мати однозначні характеристики якоїсь зони, натомість спостерігатиметься комбінування ознак різних зон з переважанням якоїсь з них.

Однак, на нашу думку, стан I та II зон складає, в свою чергу, площину т. з. «маргіналізації» даного ринку як регіонального в структурі міжнародних ринків. Термін «маргіналізація», використаний Ф. Броделем у [8], застосовано як синонімічний по суті до «експлуатації» в розрізі окремих господарських територій та регіональних ринків. Звідси, маргіналізація якогось ринку означає стан підпорядкованості існуючому міжнародному поділу праці та світовому ринку, коли маргіналізований ринок знаходиться в умовах нерівноправного, нееквівалентного обміну. Аргументи щодо того, що український ринок овочевої продукції підпадає під ознаки маргіналізованого, наведено нижче 3-4 главах, де означено економічну ціну втрат від зазначених ефектів.

Визначення таких зон стану ринку важливе, насамперед, з точки зору прогнозування руху реального ринку до більш кращого стану, де, з врахуванням діалектичного закону взаємозалежності між кількісними та якісними змінами, можливі лише дві альтернативи вектору змін у напрямку тран-

сформації I – II – IV чи I – III – IV. Звідси, рух до кращого стану за вказаними траєкторіями запропоновано визначати як «нормальний», тоді як деградаційні вектори – «аномальними». При цьому гіпотезою може бути твердження про неможливість безпосередньої трансформації за вектором I – IV. Концептуально нормальні зміни очікувано реалізуються в економічній системі капіталістичного типу за високого рівня економічного лібералізму та мінімізації регуляцій; аномальні зміни асоціюються з неефективно функціонуючою економічною системою, що має ознаки капіталістично-ринкової, проте яка характеризується невиправдано високим рівнем неефективного регулювання, дисфункціональністю конкурентного середовища та інших елементів ринку.

В свою чергу, авторська методологія мала особливість щодо безпосередньої інтерпретації типів і моделей ринку.

Важливою умовою успішного розвитку будь-якої держави є ефективний розвиток ринкової економіки, оскільки це дасть змогу державі зміцнити свої позиції на зовнішньому ринку, покращити інвестиційний клімат, збільшити обсяги виробництва, краще задовольнити потреби людей і т. д. В процесі дослідження теоретичних і методичних основ побудови в Україні ринкової моделі господарювання важливе значення має не тільки адекватне розуміння процесів трансформації економіки у ринкових умовах господарювання, але й формування повноцінних ринків з метою їх адаптації до вимог світового економічного середовища.

Слід підкреслити, що визначення ідеального (бажаного) стану ринку – за авторською версією досконалого/ефективно функціонуючого – потребує дослідження ринкової структури, виділення різних типів (моделей) ринку залежно від ринкової поведінки підприємств та груп агентів, особливостей формування ринкових цін, об'єктів збуту, попиту і пропозицій на товари тієї або іншої якості тощо. Ринкова структура включає також внутрішні зв'язки між частинами єдиного цілого – ринку: відносини продавців і покупців один з одним і між собою, а також відносини потенційних продавців з потенційними покупця-

ми і конкурентами.

В організованому ринковому середовищі ринкові відносини, які формуються між покупцями і продавцями, створюють можливості вільно обмінюватися матеріальними благами на різних конкурентних ринках за обов'язкової умови – дотримання принципу еквівалентності обміну. Загально-відомо, що ринковій конкуренції притаманна економічна боротьба між товаровиробниками, постачальниками і споживачами товарів за найвигідніших умов виробництва, реалізації, споживання. Водночас це є методом вибору оптимального господарського рішення. Економічна доцільність щодо вибору правильного рішення підтверджується станом ринкової рівноваги між попитом та пропозицією на конкретному продуктовому ринку та досягнення оптимальних параметрів показників, що характеризують даний ринок.

Виходячи із умов, де основою є конкурентні переваги, традиційно виокремлюють такі найбільш характерні моделі ринкових структур: «чиста (досконала) конкуренція», «монополістична конкуренція», «олігополія», та «чиста монополія» (табл. 5). Аналізування вітчизняного ринку овочевої продукції за вказаними чотирма позиціями дозволяє стверджувати, що такий належить до моделі монополістичної конкуренції. У такій констатації є принципові моменти, які можна розглядати як основи оптимізації ринку.

Так, перш за все, слід виходити із ідеалістичності (тобто відсутності у реальному житті, як правило) моделі чистої конкуренції, що було доведено на початку 30-х рр. ХХ ст. Дж. Робінсон [36] та Е. Чемберліном [111]. В свою чергу, для даного ринку через його особливості фактично неможлива модель чистої конкуренції. Звідси ринок овочевої продукції реально може варіювати від стану олігополії до монополістичної конкуренції. При цьому стан монополістичної конкуренції представляється найбільш прийнятним, і такий стан, як вже зазначалося, присутній.

Таке твердження має наступні аргументи: 1) тільки такий ринок набуває максимальної соціалізації (тобто найбільш можливої кількості бенефіціаріїв); 2) тільки такий ринок може найбільшою мірою реалізувати потенційні фактори

конкурентоспроможності монополістичного змісту, причому це проявляється в усіх видах господарської діяльності, на всіх її ланках; 3) тільки на таких ринках може бути реалізований найбільшою мірою стимулюючий вплив ринкових механізмів ціноутворення; 4) на такому ринку зберігається висока конкурентність економічного середовища за рахунок мінімізації бар'єрів входження до галузі, фактичного унеможливлення картельних угод, а також мінімізації можливості прояву опортуністичної поведінки окремих груп агентів за рентною ознакою.

Таблиця 5

Характеристика моделей ринкових структур

Модель ринкової структури	Характерні ознаки моделі ринку				
	Кількість учасників	Тип товару	Можливість впливу на ціну	Можливість вступу в галузь	Нецінова конкуренція
Чиста (досконала) конкуренція	Велика кількість	Стандартизований	Відсутня	Вільний	Відсутня
Монополістична конкуренція	Багато (30-1000)	Диференційований	Можливий	Можливий	Реклама, бренд та ін.
Олігополія	Декілька (3-20)	Стандартизований або ін.	Можливий при змові	Обмежена	Якість, реклама,
Чиста монополія	Один	Унікальний	Значна	Заблокована	Реклама, PR та ін.

Джерело: сформовано автором на основі відомих теорій.

Вважаємо за доцільне окремо зазначити необхідність уточнення методології дослідження розвитку різних типів і моделей ринку товарів і послуг в Україні в умовах трансформаційних глобальних змін. Перспективними мають бути вказані конкретні підходи щодо поєднання інтересів суб'єктів цього ринку в контексті функціонування України в СОТ та різноаспектної інтеграції до ЄС.

В межах цих завдань важливим представляється дослідження, насамперед, факторів інституційної природи, що призводять до трансформації ринкових процесів, а також методи їхньої ідентифікації за критерієм

результативності економічної системи в цілому. Так, на думку Т. Осташко «... відмінність методів теорії галузевих ринкових структур від методів мікроекономічної теорії полягає, з одного боку у більшій широті охоплення ринкових процесів, а з іншого – у більшій конкретизації інституційних деталей» [195, с. 130]. В даному випадку згодні із тим, що такий методологічний підхід забезпечує суттєві переваги при здійсненні аналізу репрезентативного ринку, особливо за умов активного його інституційного формування, де недосконалість (недостатня ефективність) ринку може бути пов'язана із неврегульованою і мало прогнозованою взаємодією формальних і неформальних інститутів ринку.

Інституціональний підхід вважається продуктивним для оцінки ефективності ринків, їх структурних елементів і структурних змін. Адже керуючись цією теорією, загалом ринок може бути відображений як система інститутів, як формальних так і неформальних, що передбачає певний рівень витрат на трансакції, як правило, на рівні індивідуальних контрактів. Відповідно, ефективність ринку обумовлена розвиненістю інститутів, що виражається у низьких трансакційних витратах.

Вітчизняні вчені вважають, що на високу вартість ринкових трансакцій у перехідний період в Україні суттєво вплинули неформальні чинники, серед яких чи не найбільшим був внесок невизначеності майбутнього, що деформувало мотиви і поведінку учасників ринку [196, с. 12]. З іншого боку, наголошено на тому, що першопричиною високої вартості ринкових трансакцій є те, що в Україні ринкові перетворення розпочалися і проходили без комплексної урядової програми, невизначеності послідовної державної політики щодо реформування секторів економіки і формування прозорого національного ринку.

Як відомо, на етапі становлення ринкових інститутів чинники трансакційних витрат самі перебувають на стадії формування і не можуть як функціональний фактор впливати і тим самим забезпечити ефективність ринків. Тобто, нестабільність інституційного середовища зумовлює неефективність ринків. Зокрема, висока вартість трансакційних витрат на внутрішньому ринку України

зумовлює орієнтацію агентів ринку на короткострокові цілі і адаптацію до неефективної інституційної системи замість довгострокової виваженої стратегії розвитку, а також формування нових ефективних інститутів і організацій. Останньою тенденцією зростання трансакційних витрат учасників національних ринків стали процеси інтеграції до СОТ, ЄС, а саме зростання видатків трансакцій, які пов'язані з адаптацією товарів до вимог міжнародних стандартів. Тобто, як бачимо, теоретичні схеми інституціоналізму мають безпосередній прикладний прояв.

При аналізі підходів до структурно-інституційного аналізу ринків варто базуватися на теоретичних розробках представників теорії інституціоналізму – Д. Коммонса [197], Р. Коуза [1], О. Уільямсона [198], Д. Норта [39] та ін. Фундаментальні моделі для аналізу галузевих ринкових структур представлені Е. Мейсоном, що дозволяють моделювати результативність окремих ринків залежно від поведінки продавців і покупців, яка, в свою чергу, залежить від структури ринку [199].

Такий методологічний підхід у рамках теорії інституціоналізму отримав назву парадигми «структура → поведінка → результативність», авторська інтерпретація якої може бути представлена у такому вигляді (рис. 17). Сенс такого підходу полягає у тому, щоб через вивчення структурно-інституційних характеристик якогось ринку пояснити специфіку поведінку різних груп агентів – учасників даних ринкових відносин, що у кінцевому підсумку пояснює стан (потенціал, дисфункції, успіхи) ринку (в авторському тлумаченні – через чітко визначений набір критеріїв і показників).

Зокрема, при аналізі елементів кожного з трьох блоків системи і їх взаємозв'язку застосовувалися інституціональні підходи. Аналіз інституціональних аспектів ринку дасть можливість пояснити з точки зору економічної теорії цілу низку явищ, що супроводжували формування цього ринку і впливають на ефективність його розвитку в умовах ринкових відносин. Логіка даної схеми (див. рис. 17) полягає у наступному: зміна ринкових структур (структури та/і інститутів ринку) обумовлює зміну моделей поведінки груп

агентів – учасників ринкових відносин, що, у свою чергу, змінює параметри ринку.

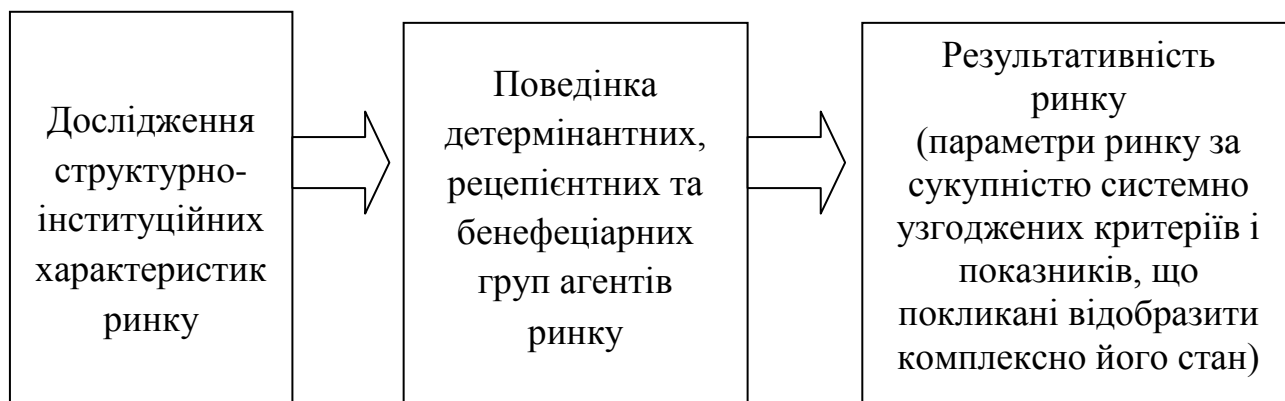

Рис. 17. Схема парадигми аналізу ринку

Джерело: авторська інтерпретація схеми у відповідності до [14]

Схема має постійну діалектичну відтворюваність, тому що цей причинно-наслідковий зв'язок продовжується у такій же послідовності: нові (покращені чи погіршені) параметри ринку призводять до зміни інституційного середовища і структури ринку з аналогічними ефектом подальшого функціонального впливу на поведінку та результативність ринку. Безумовно, що у цьому разі зазначені ефекти мають чітко визначену мультиплікативну природу – негативного чи позитивного змісту. Подібна логіка повинна бути філософською основою універсальної системи управління ринком, ринковими змінами тощо.

Важливим аргументом на користь застосування методології аналізу галузевих ринкових структур при дослідженні процесів формування і розвитку ринків є комплексний підхід, що забезпечує аналіз взаємозалежності між структурою і закономірностями розвитку цих ринків. Для зазначеного аналізу ринкових структур доцільним вважали використання вже апробованих теорії та методології, наприклад у роботах О. Осташко [195, с. 130-138].

Схема аналізу структурних змін і результативності ринку, що конкретизує парадигму «структура → поведінка → результативність», може бути реалізована через розглянутий вище у підрозділі 2.2 системний підхід, що представлено на рис. 18. З наведеної схеми видно, що функціональний вплив на результативність ринку має три ієрархічні яруси.

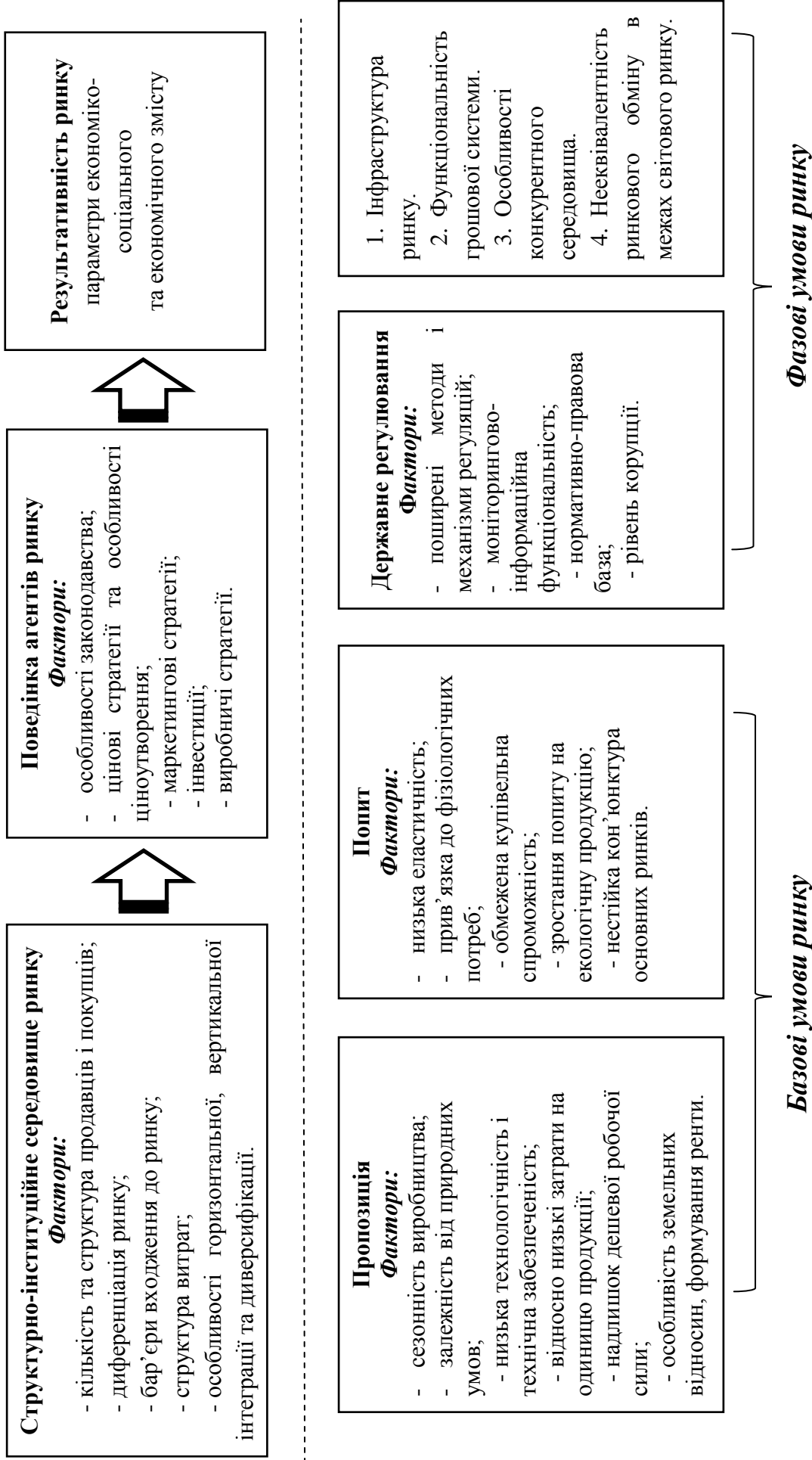

Рис. 18. Методика системного аналізування ринку за структурно-інституційним підходом

Джерело: авторська інтерпретація концепту, представленою у [14]

Так, структурно-інституційні та поведінкові характеристики знаходяться під впливом факторів двох порядків:

1) т. з. *базові* умови (авторський термін), які визначають особливості формування співвідношення «попит – пропозиція» в історичних умовах;

2) т. з. *фонові* умови (авторський термін) – державне регулювання, інфраструктура ринку, функціональність грошової системи та місце досліджуваного національного ринку у системі світового за критерієм еквівалентності обміну, що, у свою чергу, визначають граничне співвідношення попиту і пропозиції. Термін «базові умови» стосовно факторів впливу на ринок означають детермінантну роль співвідношення «попит – пропозиція» у функціонуванні будь-якого ринку, тоді як аспект «фоновості» умов – те, що ринок буде існувати за будь-яких навіть дуже несприятливих умов у неефективному – за суспільними критеріями досконалості – стані.

Таке логічне відображення причинно-наслідкових зв'язків у моделі функціональності ринку дозволяє зробити висновок про доцільність здійснення системного аналізування ринку за певним алгоритмом. Першим етапом такого аналізу є оцінювання базових структуроутворюючих умов ринку, які характеризують, з одного боку, особливості виробництва і споживання товарів і послуг, а з іншого – специфіку конкретної ситуації щодо розвитку даного ринку в Україні. Саме під впливом базових умов ринку зі сторони попиту і пропозиції формуються особливості структури цього ринку, співвідношення яких є головною складовою ринкового механізму, який, у свою чергу, корегується функціональним впливом інших елементів [200, с. 44].

Найбільш впливовим системо утворюючим елементом ринку виступає платоспроможний попит, абсолютні та відносні показники його характеристики: абсолютні розміри доходів населення та їх динаміка, величина на одну особу, територіальна та групова диференціація.

Стосовно пропозиції найбільш впливові базові умови ринку визначають особливості виробництва товарів і послуг, які зумовлюють нестабільність і нижчу за потенційну доходність суб'єктів ринку у разі інституційної незавер-

шеності формування ринку, неефективного виробництва, низької техніко-технологічної озброєності, як це має місце в Україні.

Стосовно попиту базовими умовами вітчизняних ринків можна вважати специфічну динаміку еластичності попиту товари і послуги, що спричиняє особливу еластичність цін, прив'язку попиту до фізіологічних потреб населення (наприклад у випадку ринку овочевої продукції), обмеження попиту внаслідок низької купівельної спроможності населення, вплив несприятливої чи нестійкої кон'юнктури світових ринків та ін.

Другим етапом при аналізі ринкових структур є визначення масштабів і методів їх державного регулювання, адже від нього в значній мірі залежить результативність ринку. Загальновідомо, що вплив державної політики на ринкові структури може здійснюватися за рахунок інвестицій, цін, обсягів виробництва продукції за допомогою податків, субсидій, тарифів, імпорتنих квот, антимонопольної політики тощо. Досвід свідчить, що держава може бути досить впливовим суб'єктом ринку. В реаліях ринку ХХІ ст., декларуючи за мету підтримку товаровиробників і регулювання ринків, держава найчастіше використовує такі інструменти як цінова політика, податкова політика, бюджетна підтримка, надання пільгових кредитів. Для України проблема створення достатньо функціональних (ефективних) фонових умов для ринку полягає, як стверджується, перш за все, із складнощами трансформування державної політики від адміністративного до ринково-орієнтованого типу.

Третім етапом аналізування ринкових структур є дослідження структурних характеристик ринку, а саме: кількісних характеристик продавців і покупців; диференціації ринку; бар'єрів на вхід; структури витрат; рівня вертикальної інтеграції, починаючи від виробництва до роздрібної торгівлі; диверсифікації виробництва тощо.

При цьому слід зазначити, що аналіз диференціації ринку має специфіку, яка полягає в тому, що поряд з диференціацією продукції, що досліджує конкурентність ринку, важливу роль при цьому відіграє інституційна диференціація, що включає інфраструктуру ринку, просторову диференціацію регіо-

нальних, національних і зовнішніх ринків, а також часову диференціацію, тобто розвиток ринкових структур у часі.

Наступним етапом аналізування є визначення функціональності правового поля, в якому діють суб'єкти ринку, підприємницького середовища, маркетингових стратегій, інвестицій у виробництво та поведінки інших суб'єктів ринку – посередників, споживачів, держави.

У загальному контексті розгляду питання поведінка агентів ринку в значній мірі залежить від цінової стратегії, що прямо чи побічно стосується цін і ціноутворення на товари і послуги. При дослідженні питань ціноутворення на ринку, важливо здійснити аналіз коливань і співвідношення цін, основними напрямками якого є: оцінка різних цін для одного виду продукції або товарної групи; варіація цін у часі; варіація цін в регіонах, зонах; розбіжність цін на окремих субринках (державному, кооперативному, приватному); варіація цін у разі купівлі товарів різними соціально-економічними категоріями (групами за доходами). При цьому аналіз коливань та співвідношення цін спирається на розмах варіації, що характеризує розриви між мінімальними та максимальними цінами на товар і свідчить про диференціацію споживання.

За ринкової економіки суб'єкти ринку наділені правом самостійного визначення ціни на власну продукцію, а також правом її визначення на засадах домовленості зі споживачами (покупцями) при укладанні між ними угод купівлі-продажу. Саме це веде до виникнення цінової конкуренції між виробниками. Тому кожен з них прагне продати свій товар, а також не тільки зберегти, але й розширити свою нішу на ринку для зміцнення на ньому своїх позицій. Визначивши рівень підвищення ціни, можна на основі аналізу кон'юнктури ринку зробити передбачення про можливість виробництва та продажу якіснішої продукції. За умови реальності зазначеного продажу можна прийняти рішення про здійснення додаткових витрат на поліпшення якості продукції, що зумовлюють підвищення її собівартості. Інтерес до високоякісної продукції безпосередньо пов'язаний зростаючим попитом на світових ринках.

На заключному етапі досліджується результативність ринку в основі якого

є оцінка не тільки з точки зору ефективності виробництва і розміщення ресурсів, але й з точки зору забезпечення зайнятості і соціальної справедливості, справедливого розподілу доходів між учасниками ринку. На даному етапі досліджуються також цінові параметри та рівень задоволеністю попиту на внутрішньому ринку.

Загалом кон'юнктуру ринку, тобто конкретну економічну ситуацію, яка склалася на ринку на конкретний момент часу, можна оцінити за допомогою системи показників, які характеризують ті чи інші сторони її прояву. Для цього запропоновано уточнений за Т. Дударем [14, с. 42] автором перелік критеріїв та показників (табл. 6).

Таблиця 6

Система оцінювання кон'юнктури ринку

<i>Критерії</i>	<i>Показники</i>
Пропозиція	Динаміка, обсяг, структура, собівартість. Виробничий і сировинний потенціал. Еластичність.
Попит	За ступенем задоволення потреб, формами виникнення, станом ринку та місця купівлі. Потенціал супутнього споживання: місткість ринку засобів виробництва, ресурсів, послуг.
Структурно-інституційні характеристики ринку	Співвідношення попиту і пропозиції. Співвідношення ринків засобів виробництва та параметрів споживання. Товарна структура товарообігу. Структура продавців за формами власності та організаційними формами. Структура покупів: оптових, роздрібних. Регіональна структура ринку. Розподіл ринку за малим, середнім та великим бізнесом.
Динаміка ринку	Темпи зростання/зменшення продажів, цін, обсягів товарних запасів, прибутку.
Тенденції коливань, циклічності	Коефіцієнти варіації продажів, цін, товарних запасів. Сезонні коливання, коливання обсягів виробництва.
Регіональні особливості	Регіональна варіація попиту і пропозиції. Регіональна варіація рівня попиту (на 1 особу). Регіональна варіація темпів динаміки основних параметрів ринку.
Ділова активність	Портфель замовлень. Розмір та динаміка угод. Ступінь завантаженості виробничих потужностей.
Ризики	Комерційні, інвестиційні, кредитні ризики. Ризик прийняття виробничих, логістичних, збутових, маркетингових рішень.
Масштаб ринку	Загальний обсяг реалізації продукції (товарів)

Джерело: авторська інтерпретація за [14]

Дані критерії і показники представляють собою логічне відображення критеріїв оцінювання ринку за авторською методологією, якою передбачено комплексність вимог до ринку, у чому і полягає особливість ринку постіндустріального типу.

Слід підкреслити ту роль, що надається вченими та практиками процесу інтеграції українських ринків до світових. В останній час це проявляється через вступ України до СОТ, масштабних програмах асоціації з ЄС, а також іншими інтегративними процесами. За висновками [195, с. 224], актуальними при цьому, в першу чергу, є питання адаптації національних стандартів якості та маркетингових інституцій до західних вимог міжнародного ринку щодо якості продукції, доступу товарів іноземного виробництва на внутрішній ринок, а також можливості отримання доступу на міжнародні товарні ринки з конкурентоспроможною продукцією.

Вважаємо, що економічний зміст даного складного і тривалого процесу передбачає мінімізацію негативного ефекту нееквівалентного обміну, за якого традиційно функціонували вітчизняні ринки.

Соціально-економічні наслідки такої трансформації вітчизняних ринків можуть бути відображені у вигляді двох сценаріїв (табл. 7), де стратегія інтеграції безумовно представляється більш привабливою.

Таблиця 7

Основні сценарії історично обумовленої динаміки вітчизняного ринку овочевої продукції

Збереження існуючого стану	Підвищення рівня еквівалентності ринкового обміну через інтеграцію до світових ринків
Низькі ціни, заробітні плати, доходи мінімізація доданої вартості у галузі	Зростання вказаних показників до рівня світових
Обмеження ролі фактору якості продукції	Підвищення якості продукції та зростання цього фактору у моделях конкурентоспроможності та стратегіях розвитку
Мінімізація інвестиційної привабливості галузі	Підвищення інвестиційної привабливості галузі

Обмеження техніко-технологічного забезпечення галузі	Підвищення техніко-технологічного рівня галузі, використання сучасних маркетингових, логістичних та збутових технологій
Низька престижність праці у галузі, низький рівень інтелектуального капіталу галузі	Зростання попиту і пропозиції на галузевому ринку праці
Занижені продуктивність, результативність, ефективність галузі у т. ч. маркетингової, логістичної, збутової діяльності	Збільшення вказаних показників, зменшення сезонності, поглиблення рівня переробки та зберігання
Ігнорування екологічних проблем галузі	Досягнення світових екологічних стандартів у галузі
Незначний вплив галузі на формування місцевих бюджетів	Зростання місцевих бюджетів (насамперед, сільських територій)

Джерело: авторські дослідження

2.4. Методологія і методика оцінювання процесів використання та відтворення родючості ґрунту в овочівництві

Землеробство, як базова галузь сільського господарства, має у своїй основі глобальний, незамінний і постійний процес використання родючості ґрунту для формування врожаю. Таким чином, земля виступає безпосереднім економічним ресурсом галузі, який є обмеженим, і тому цей ресурс потребує відновлення. При цьому процеси використання та відтворення родючості землі мають власну специфіку, яка має, передусім, екологічний зміст, і такий повинен мати коректну економічну інтерпретацію: зазначене становить сутність відповідних обмежень та управлінської задачі. Для цього запропоновано наступну сукупність умов (2).

Обмеження у (2) полягають у наступному: 1) максимізація економічної ефективності овочівництва; 2) використання родючості повинне мати економічну узгодженість із ефективністю та відтворення родючості; 3) відтворення

родючості має щонайменше дорівнювати обсягам використаної родючості;
 4) витрати на відновлення родючості – за максимізації економічної ефективності системи в цілому – мають бути мінімізовані.

$$Z_{ек} \left\{ \begin{array}{l} E_{ф} \rightarrow \max \\ V_{відтв} \rightarrow \max \\ V_{викор} \rightarrow \min \\ V_{викор} \rightarrow E_{ф} \max \\ V_{відтв} \geq V_{викор} \end{array} \right. \quad (2)$$

де, $Z_{ек}$ – економічні параметри екологічно обґрунтованого землеробства (овочівництва);

$E_{ф}$ – ефективність землеробства (овочівництва);

$V_{викор}$ – обсяги використання родючості ґрунту в процесі виробництва;

$V_{відтв}$ – обсяги відтворення родючості ґрунту в процесі виробництва.

Землеробство у своїй науковій інтерпретації із самого початку свого інтелектуального формування ґрунтувалося на визначальній тезі про головну роль фактору родючості ґрунту у виробництві сільськогосподарської продукції. Традиційно, оперуючи діалектичною взаємозалежністю понять «природна» та «економічна» родючості ґрунту, вчені намагалися знайти суспільно допустимий оптимум між критеріями продуктивності землеробства та інтенсивністю використання родючості земельних ресурсів. Ця точка зору передбачає, зокрема те саме, що динаміка родючості ґрунту визначає продуктивність, усталеність та економічну ефективність сільського господарства більшою чи меншою мірою: більшою – у тому разі, коли технологічний рівень галузі є незначним, меншою – коли мова йде про інтенсивні, наукоємні, високотехнологічні форми ведення господарства. При цьому була сформована парадигма про те, що у довгостроковому періоді зменшення родючості ґрунту завжди призводитиме до зростання виробничих витрат та собівартості продукції, а також цілої низки супутніх екологічних проблем: забруднення агроланд-

шафтів, водних джерел, негативних змін ландшафтного мікроклімату та, врешті-решт, клімату в цілому.

Історія того, коли суто екологічні проблеми родючості землі набули економічної важливості, має тисячолітнє коріння, коли цілі народи і нації будували своє життя навколо землі, що здатна прогодувати. Тим не менше, з другої половини XIX ст., коли у Західній Європі вперше статистично було зафіксовано тенденцію зниження урожайності сільськогосподарських культур та водночас вмісту гумусу у ґрунті, увага не тільки агрономів і економістів, але й всього суспільства все більше прикута до питання, як використовується родючість ґрунту і якими будуть наслідки використання традиційних технологій виробництва у галузі. Окрім суспільно-екологічного значення, процес використання і відтворення родючості ґрунту в процесі ведення землеробства у економічно розвинутому суспільстві логічно сприймається через співставлення безпосередніх економічних цін на сільськогосподарську продукцію та їхню екологічну інтерпретацію. Важливими є також побічні наслідки виснаження родючості ґрунту, що стосуються забруднення повітряного і водних джерел, продукції тощо. В свою чергу, за ринкових умов питання відтворення родючості земельних ресурсів закономірно обумовлює відбиток на ринкових механізмах ціноутворення. Зазначений аспект набув нового рівня актуальності вже на постіндустріальному етапі еволюції цивілізації, що може бути віднесеним до принципових відмінностей із попередніми епохами.

Все вище викладене характерне і для овочівництва з врахуванням певної біологічної специфіки культур та технологій їхнього вирощування. В свою чергу, апріорі можна стверджувати, що будь-які технологічні особливості галузі завжди мають взаємний вплив із вимогами ринку даного соціуму, ринковими механізмами, у т. ч. механізмами та характером ціноутворення, а також станом ринку врешті-решт (3).

$$S_r = f_{екол} (S_f \dots P_1/P_2 \dots M_{цін} \dots R_{цін}) \quad (3)$$

де, S_r – стан ринку;

$f_{\text{екол}}$ – функціональна роль екологічного фактору, пов'язаного із використанням та відтворенням родючості земельних ресурсів;

S_f – суспільні фактори, детерміновані екологічними пріоритетами;

P_1/P_2 – особливості співвідношення між попитом P_1 і пропозицією P_1 ;

$M_{\text{цін}}$ – наявні механізми ціноутворення;

$R_{\text{цін}}$ – рівень цін.

Саме тому у наших дослідженнях екологічний критерій було визначено як один із ключових при оцінюванні рівня досконалості ринку овочевої продукції; в свою чергу, такий розглядався нами через інтенсивність використання та відтворення родючості ґрунту в овочівництві та у формуванні цін на ринку овочевої продукції. Все це визначило методологію авторського дослідження у даному аспекті.

Так, запропоновано оцінювати процеси використання та відтворення родючості ґрунту, а звідси і досконалість галузі, за співвідношенням цих процесів, що у підсумковому варіанті зводиться до обрахунку балансу між, з одного боку, використанням, а з іншого, відтворенням родючості. Змістовно це можливе з огляду на співставність одиниці в обох випадках – це органічна речовина (гумус) у вагових одиницях (т, кг) в розрахунку на 1 га площі. В агроекологічній літературі синонімічними можуть бути наступні терміни: використання родючості пов'язано із т. з. «мінералізацією» органічної речовини ґрунту, а відтворення – «гуміфікацією» такої. Досконалість землеробства за екологічним критерієм залежить від того, який із цих зазначених процесів переважає – екологічно виправданим є такий тип виробництва, де обсяги щорічно гуміфікованої (тобто новоствореної) органічної речовини переважають або принаймні дорівнюють (т. з. «бездефіцитний режим») обсягу такої, що за цей же час мінералізується (розкладається). Графічне відображення аналітичної моделі опису використання та відтворення родючості ґрунту у сільськогосподарському виробництві наведено на рис. 19.

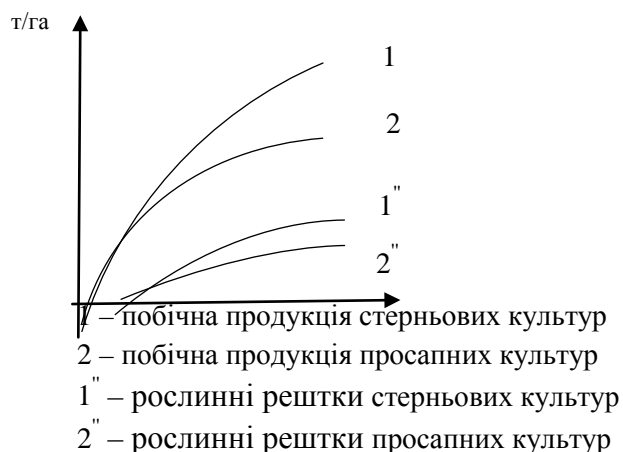
Як можна зазначити, принциповим у даній моделі є вищезгадане співвід-

ношення процесів синтезу (гуміфікації) та втрат (мінералізації) органічної речовини. На рис. 19 наведено деякі кількісні параметри складових елементів зазначених процесів, які дають уявлення про ситуацію в цілому, а також можливість управляти зазначеним балансом. Відповідно, втрати родючості залежать безпосередньо від культур, що продукуються, тоді як відновлення – від урожайності культур, надходження органіки у вигляді органічних добрив, побічної продукції, рослинних і післяжнивних решток, а також інтенсивності перетворення таких до стану органічної речовини ґрунту. Розрахунок балансу найбільш доцільно здійснювати за календарний рік, який в умовах України співпадає із сезоном вирощування переважної більшості сільськогосподарських (овочевих) культур відкритого ґрунту. Окремі особливості зазначеного розрахунку стосуються тепличного овочівництва, проте з огляду на незначні площі використання таких технологій при аналізуванні галузі в цілому та значних її секторів доцільним представляється дотримуватися загального алгоритму, визначеного на рис. 19.

При цьому не враховувалися втрати родючості внаслідок ерозії ґрунту з огляду на те, що, по-перше, аналізування таких втрат потребує окремих моделей та розрахунків, що стосувалися б чітко визначених агроландшафтів, по-друге, такі моделі вже створенні і апробовані в світі та Україні (наприклад, у [201-204]); по-третє тому, що мінімізація цих втрат у техніко-технологічному контексті є вже науково вирішеним питанням, а питання полягає лише у дотриманні рекомендованих обмежень і технологій.

Слід підкреслити, що дана точка зору є відображенням загальної позиції аграріїв-вчених, яка має належну наукову апробацію. Так, численними дослідженнями у різноманітних ґрунтово-кліматичних зонах вже впродовж 100 років встановлено, що землеробство традиційно здійснювалося на фоні випереджаючого використання родючості ґрунту, тобто втрати, зменшення такої. При цьому проблема значно загострилася в міру поширення у світі інтенсивних форм ведення сільськогосподарського виробництва. Наведемо лише деякі із них.

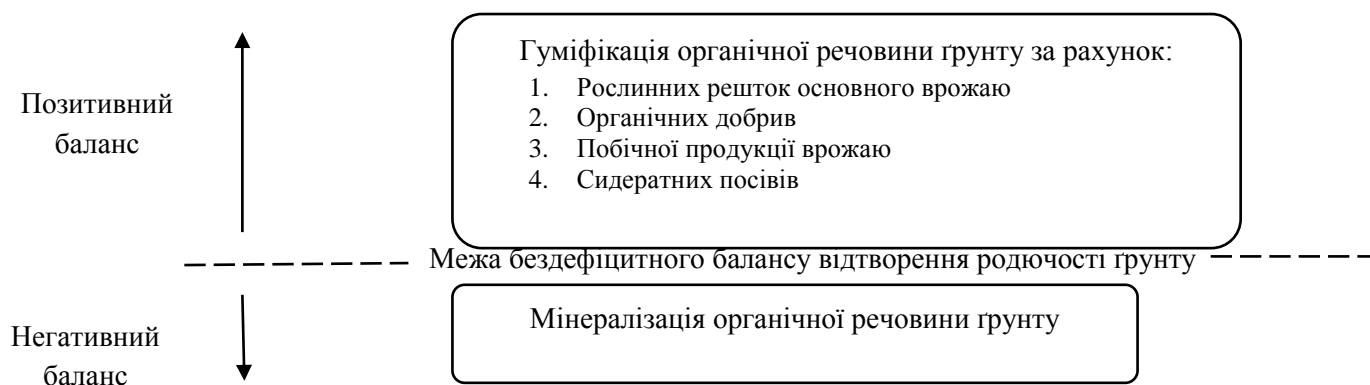
**Маса рослинних решток
основного врожаю та побічної
продукції**

**Загальні кількісні параметри
моделі**

1. Історичний рівень мінералізації у галузі: 1,0 – 1,2 т/га.
2. Історичний рівень гуміфікації в межах [0,6...1,0 т/га].
3. Параметри мінералізації різних с.-г. культур [0,6...2,0 т/га].
4. Історичний максимум внесення гною у галузі – до 10-12 т/га
5. Потенціал сидератних посівів – 3-5% від посівних площ
6. Потенціал продукування побічної продукції 1,5-3 т/га сівозміни.

Варіативний фактор: 1) набір сільськогосподарських культур із різними параметрами гуміфікації; 2) урожайність; 3) господарська утилізація побічної продукції; 4) виробництво та використання органічних добрив; 5) застосування господарської практики сидератних посівів.

Варіативний фактор: набір сільськогосподарських культур з різними параметрами мінералізації

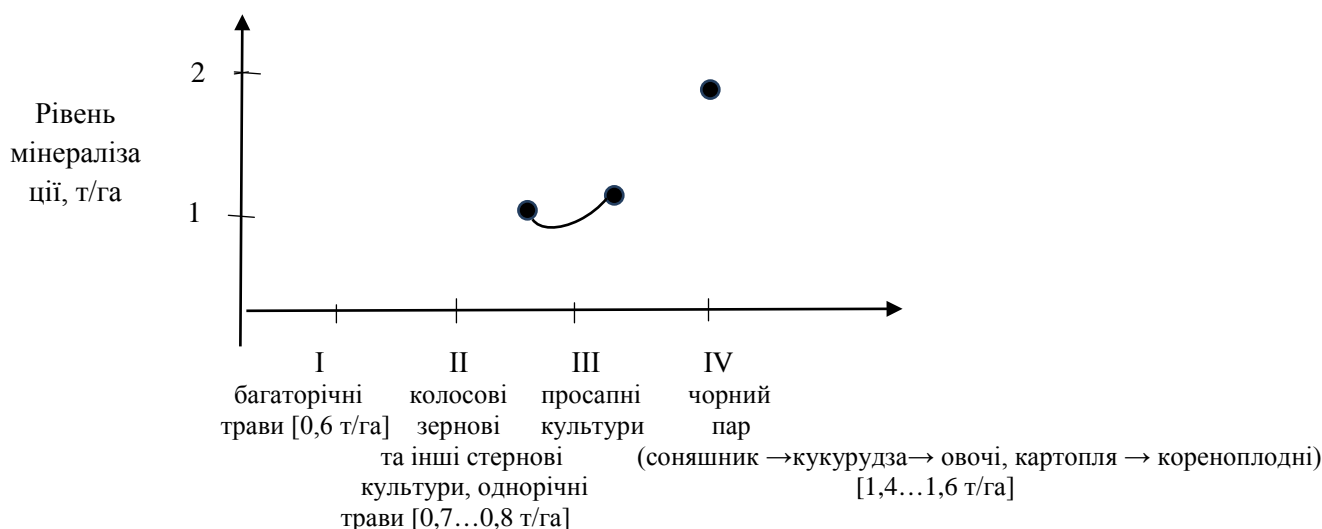

Рис. 19. Аналітична модель опису використання та відтворення родючості ґрунту у сільськогосподарському виробництві

Джерело: авторське узагальнення на основі джерел [201-204]

Про надзвичайно високу ціну відтворення родючості ґрунту, а отже, і про суспільні втрати при веденні екологічно необґрунтованого землеробства неодноразово наголошено у роботах цілої низки вчених. Результати аналогічних досліджень в останні роки представлено у працях С. Балюка, Б. Носка та ін. [205], В. Медведєва [206], О. Бутрима, О. Швеця [207], Р. Трускавецького [208] та ін. Також вже у сучасних дослідженнях підтверджено ключову роль у тенденціях використання родючості ґрунту фактору антропогенного навантаження (системи обробітку ґрунту, удобрення, свівозмін і т. ін.) у землеробстві, про що свідчать роботи Л. Смішної-Старинської [209], С. Забалуєва [210], М. Попірного [211], М. Дацька [212], С. Балюка [213], Я. Цвей та ін. [214], Ю. Тараріки та ін. [215], А. Малієнка [216], Є. Скрильник [217] та ін.

Так, дослідженнями встановлено, що у сучасному землеробстві України з урожаєм зерна і соломи вивозиться за межі агроєкосистем близько 50% сформованої біомаси [201, 203-204, 218, 219]. У посівах кукурудзи при урожайності зерна 4 т/га і зеленої маси 60 т/га вивозиться 55-65% біомаси і повертається до ґрунту 5-8 т/га органічної речовини. В посівах зернових вивозиться 60-65% біомаси, тоді як повертається до ґрунту до 3-3,5 т/га у вигляді післяжнивних і кореневих залишків. З багаторічними травами вивозиться до 30-40%, з коренеплодами і бульбоплодами – до 85% сформованої біомаси [201, 203-204, 218, 219]. Проведені розрахунки свідчать, що при традиційній продуктивності рослинництва в Україні всі зернові і просапні культури залишають після себе у ґрунті від’ємний баланс гумусу. Деякими дослідженнями встановлено різке перевищення розкладу (мінералізації) органічної речовини над його синтезом (гуміфікацією) в інтенсивному землеробстві в 35-43 разів, а на ділянках з підтриманням чорного пару – до 170 разів [203-204, 219].

В свою чергу, значно відрізняється ґрунтозахисна роль різних сільськогосподарських культур. Найбільшим є цей показник у багаторічних трав і, відповідно, зменшується стосовно озимих колосових культур, ярих зернових колосових та просапних культур, а найменшою – у системі чорного пару [201, 203, 219].

Роль фактору врожайності може бути ілюстрована наступними даними: за результатами досліджень, що наведені у роботі В. Левіна [220] та Ю. Тараріки та ін. [204, с. 135], за урожайності зерна озимої пшениці у 10-25 ц/га формується 20-45 ц/га соломи, а за урожайності зерна 26-40 ц/га – відповідно 46-57 ц/га, тобто у першому випадку співвідношення складало 1:2-1:1,8, тоді як в міру збільшення основного врожаю – 1:1,8-1:1,4. Аналогічні пропорції мали місце при обрахунку маси поверхневих залишків та коріння. Слід зазначити, що за рекомендованими рівняннями регресії маса побічної продукції та рослинних решток при вирощуванні просапних культур є значно меншою як за фактичними цифрами, так і за співвідношенням до основного врожаю. Подібні відмінності зазначено на рис. 19 у верхній його лівій частині.

Переважною більшістю дослідників визнається, що загальний баланс гумусу при різних сівозмінах і системах удобрення, в різних кліматичних і ґрунтових умовах формується по-різному, тому однозначних, універсальних параметрів гуміфікації і мінералізації не існує, а варіації показників є достатньо значними, як це, наприклад, має місце у роботах О. Бацули [221], В. Сайка та ін. [201], В. Володіна [222], В. Левіна [220], О. Медведовського та П. Іваненка [223], Ю. Тараріки та ін. [204].

З огляду на наявні відмінності слід зазначити, що принципів співвідношення між цими даними щодо окремих культур (наприклад, між стерньовими, просапними і т. ін.) за всіма джерелами є близькими. Також вважаємо виправданим підхід, який передбачає аналізування орієнтовних параметрів мінералізації та гуміфікації гумусу, що дозволяє будувати достатньо коректні моделі відтворення родючості ґрунту. Важливими при цьому є також орієнтовні співвідношення між різними культурами, з точки зору їхніх екологічних характеристик та концептуальне узгодження принципів обрахунку балансу.

Відмінності між сільськогосподарськими культурами щодо формування щорічного балансу родючості ґрунту можуть бути ілюстрованими розрахунками, що були зроблені О. Морозом [225] (табл. 8).

Як видно з цих даних (див. табл. 8), відмінності між культурами загалом є дуже важливим фактором, а інтерпретація наведених даних дозволяє зробити деякі принципові висновки. По-перше, можна стверджувати, що досягнуті показники продуктивності вітчизняного та світового землеробства в принципі не можуть компенсувати втрати родючості. Щодо різних культур, то це коливається від 5% (для просапних, коренеплодів) до 80% (зернові стерньові). Лише стосовно багаторічних трав бездефіцитного балансу може бути досягнуто за рахунок біологічної продуктивності та особливостей культури.

Все це актуально і для овочівництва. Якщо виходити із досягнутого рівня урожайності овочів в Україні в останні роки (близько 20,0 т/га), розвинутих економічно країн (близько 40,0 т/га) та у світі (15,0-25,0 т/га), то, за даними табл. 1, для овочів за рахунок біології самих культур можна компенсувати від 8 до 17% втраченої родючості за календарний рік.

Таблиця 8

Екологічні характеристики вирощування провідних сільськогосподарських культур щодо досягнення щорічно бездефіцитного балансу родючості ґрунту (без застосування органічних добрив)

Культури	Мінералізація органічної речовини, т/ га	Необхідна урожайність (за основною продукцією), т/ га
Озимі зернові	0,7	4,2
Ячмінь	0,7	5,4
Горох	0,8	6,7
Кукурудза (зерно)	1,56	11,8
Кукурудза (силос)	1,47	89,0
Цукрові буряки	2,0	430,0
Кормові буряки	2,0	559,0
Соняшник	1,4	11,2
Картопля	1,6	155,0
Овочі	1,6	401,0
Однорічні трави, зелена маса	0,7	20,0
Багаторічні трави, зелена маса	0,6	7,2

Джерело: інтерпретація даних з [225]

По-друге, із зазначених співвідношень (див. табл. 8) випливає, що для більшості культур інтенсивного землеробства, в овочівництві у т. ч., компенсування втрат родючості можливо досягнути лише за рахунок органічних добрив (гною, інших джерел органіки).

По-третє, навіть якщо виходити із тієї тези, що додатковими шляхами є підвищення продуктивності (як вже було відзначено, такі можливості представляються дуже обмеженими технологічно та біологічно), а також комбінування культур у сівозміні, коли, наприклад, культури із меншим рівнем мінералізації будуть переважати. Проте це не має істотного значення для будь-якого сучасного овочівництва, адже (як буде показано нижче у підрозділі з відповідної методики), сучасною агрономічною наукою переважна більшість овочевих культур віднесена до культур із високою мінералізацією органічної речовини ґрунту.

Водночас слід підкреслити, що, на відміну від основних сільськогосподарських культур, більша частина овочевих культур характеризується достатньо суттєвими обсягами побічної продукції, яка, як і рослинні рештки, можуть бути зарахованими до джерел гуміфікованої у поточному технологічному році органіки, адже у переважній більшості випадків побічна продукція цих культур у господарстві не використовується, і, очевидно, майже вся може бути віднесена до джерела органіки.

Таким чином, аналізування нормативних літературних даних свідчить про те, що стосовно овочевих культур необхідної для забезпечення бездефіцитного балансу урожайності досягти неможливо, а дефіцит повинен бути компенсовано іншими джерелами органіки; комбінування цих показників по суті означає процес моделювання екологічно виправданих технологічних систем овочівництва. При цьому загальний показник балансу між використанням та відтворенням родючості ґрунту (відповідний коефіцієнт) може бути досягнутий шляхом оптимізації зазначених параметрів. Узагальнена формула обрахунку динаміки родючості ґрунту, що методологічно побудована на дослідженнях авторів у [201-204, 218-219, 221-224], передбачає те, що основними контрольованими

параметрами поповнення гумусу є побічна продукція, кореневі і післяжнивні рештки, а також органічні добрива. В процесі стратегічного і поточного планування балансу, для великих територій із значною різноманітністю ґрунтів і різним характером їх використання різними організаційно суб'єктами аграрного бізнесу рекомендується дотримуватись орієнтовного балансу органічної речовини ґрунту; при цьому запропоновано використання співвідношення статей приходу (включення продуктів розкладу органічних решток у гумусові речовини за рахунок рослин і органічних добрив) і витрат (мінералізації гумусу).

Слід особливо підкреслити, що представлена методологія представляє собою водночас змістовну основу для системи екологічного контролю та побудови відповідних регуляцій за характером виробничих процесів.

Представлена у даному випадку методика оцінювання використання та відтворення родючості ґрунту в овочівництві побудована на методологічних положеннях, викладених вище. Тому логіка розрахунків і співвідношень так чи інакше впливає із вказаних положень, а саме: подібне оцінювання передбачає побудову балансу між використанням та відтворенням родючості у кожному конкретному технологічному випадку (культури, удобрювання, продуктивності і т. д.), де використання оцінюється за показником мінералізації органічної речовини ґрунту (у монографії вміст гумусу і органічної речовини ґрунту розглядалися як один показник), а відтворення – за показником гуміфікації органічної речовини.

Принциповим питанням був вибір відповідних показників мінералізації та гуміфікації, адже у науковій літературі підкреслено достатньо висока варіативність їхніх значень за різних природно-кліматичних, технологічних та погодних умов. При виборі нормативних коефіцієнтів і показників було використано найбільш визнані роботи вчених, що ґрунтуються на матеріалах багаторічних досліджень з питань родючості земельних ресурсів в межах діяльності науково-дослідних установ колишньої ВАСХНІЛ, НААНУ, інших науково-дослідних установ, а також тих, що орієнтовані на ґрунтово-кліматичні умови України. В табл. 9 наведено результати досліджень вчених Інституту

**Середні втрати гумусу та його відтворення за рахунок рослинних
решток при вирощуванні різних культур**

Культура	Втрати гумусу, т/га	Рослинні рештки		Поповнення гумусу за рахунок рослинних решток, т/га
		т/га	К, від основної продукції	
Озимі зернові	0,7	4,0-5,0	1,2	0,5-0,6
Ярові зернові (колосові)	0,6	3,0-5,0	0,9	0,4-0,5
Горох та інші зернобобові	0,8	2,0-3,0	0,8	0,4-0,6
Кукурудза	1,0	2,5-3,0	0,8/0,2*	0,3-0,4
Цукрові буряки	1,5	0,5-0,8	0,04	0,04-0,06
Соняшник	1,0	4,0-5,0	2,0	0,4-0,5
Картопля, овочі	1,2	1,5-2,0	0,06	0,1-0,2
Трави однорічні багаторічні	0,8	2,5-3,5	0,8/0,2*	0,5-0,7
	0,2	5,0-8,0	1,5/0,2*	1,2-20
Чистий пар	1,5	-	-	-

*Примітка: * - при збиранні на зерно і сіно, а також (у знаменнику) – на зелену масу
Джерело: [201, с. 100]*

В даних дослідженнях в якості нормативних були використані дані з праць О. Бацули та ін. [221], В. Володіна та ін. [222-224], а також [203, 219, 224]. Для визначення маси рослинних решток за урожаєм використовували рівняння В. Левіна [220] та Ю. Тараріко та ін. [204]. Розрахунки здійснювали на основі висвітленого у науковій літературі методичного матеріалу [201, 204, 221, 224].

Тим не менше, слід звернути увагу на варіативності окремих коефіцієнтів при розрахунку балансу використання та відтворення родючості ґрунту, що у кінцевому підсумку істотно корегує остаточні висновки. Так, передусім, існують розбіжності в оцінюванні розмірів щорічної мінералізації органічної

речовини ґрунту при вирощуванні овочів. Цей показник оцінюється у різних джерелах в межах від 1,2 т/га [201] до 1,5 [222, 224] та 1,6-1,61 т/га матеріалу [204, 221]. Нами було обрано рекомендоване Інститутом землеробства НААНУ [201] значення у 1,2 т/га. Отже, як бачимо, фактор співвідношення культур (сівозміна) до останнього часу може бути ігнорованим, адже результатів окремих спеціальних агрономічних досліджень, які б виокремлювали різний рівень мінералізації різних культур, а отже, і можливість маніпулювати цим показником з метою зменшення інтенсивності мінералізації в межах сівозміни, не виявлено.

Наступним достатньо суперечливим моментом є формули чи рекомендовані значення обсягів побічної продукції, а також рослинних решток та коріння, що утворюють відповідні джерела надходження органіки до ґрунту.

Так, рекомендованими у даному випадку можуть бути праці [204, 220-221] та деякі ін. У роботі [204] зіштовхнулися із невідповідностями – явно завищеними значеннями – запропонованих формул при розрахунку обсягів вказаних джерел органіки, тому використовували рівняння В. Левіна [220], яке корелювало в цілому і з іншими працями – [203, 219, 222, 224] – табл. 10

Таблиця 10

Врожай польових культур і рівняння регресії для визначення рослинних решток за рівнем урожаю основної продукції

Культура	Урожай, ц/га				Рівняння регресії визначення маси		
	Основна продукція	Побічна продукція	Поверхневі залишки	Коріння	Побічна продукція	Поверхневі залишки	Коріння
Овочі	50-200	6,5-24	2,5-5	8-16	$x=0,12y+0,5$	$x=0,02y+1,5$	$x=0,06y+5,0$
	250-400	30-48	5,1-6	17-22	$x=0,12y+0,0$	$x=0,006y+3,6$	$x=0,04y+6,0$

Джерело: [204, 220]

Що ж стосується інших коефіцієнтів, то були обрані в цілому узгоджені між собою нормативні значення у працях [204, 220-222] щодо обрахунків

гуміфікації та обсягів рослинних решток за поправками на вміст сухої речовини – коефіцієнт 0,86 для основної сільськогосподарської продукції та відповідний коефіцієнт для інших видів продукції – зеленої маси сидератів, коренеплодів і т. д. В свою чергу, у розрахунках гуміфікації гною дотримувалися орієнтовних рекомендованих співвідношень, за якими з 1 т сухої речовини (при 77% вологості підстилкового гною) утворюється 60 кг гумусу [204, 221] (табл. 11).

Таблиця 11

Технічні коефіцієнти для розрахунку мінералізації та гуміфікації в овочівництві

Показники	Гній	Побічна продукція, поверхневі залишки та коріння	Всі овочеві культури
Коефіцієнт мінералізації, т/га щорічно	х	х	1,2
Коефіцієнт гуміфікації	0,23	0,13	х
Вміст сухої речовини, %	0,23	0,86	х
Для кінцевого розрахунку органічної речовини: з 1 т кг	60,0	112,0	х

Джерело: [201, 204, 220-221]

Отже, у своїх дослідженнях подібної диференціації не дотримувалися. Аналіз структури посівних площ в овочівництві України свідчить, що практично всі основні культури є просапними культурами з інтенсивним впливом на ґрунт шляхом основного та міжрядних обробіток. Для всіх цих культур рекомендовано високий агротехнічний фон удобрення та захисту. Частина ж культур, які відрізняються за відзначеними параметрами (наприклад, на зелень) і для яких показник мінералізації ґрунту міг би бути означеним як суттєво нижчий, ставила лише від 11% (1990 р.) до 3% (2016 р.) (у табл. 12 – графа «інші»), тому цими відмінностями у математичних розрахунках можна знехтувати.

Математичний апарат для безпосередніх розрахунків балансу гумусу, як запропоновано автором, містить такий набір формул. Так, загальна формула

балансу (3) являє собою математичне відображення відношення показників гуміфікації ($\Gamma_{\text{уміф}}$) – синтезу – до мінералізації ($M_{\text{інерал}}$) – розкладу або втрати гумусу. Кінцеве значення, що дорівнює чи перевищує 1,0, свідчить про досягнення бездефіцитного чи позитивного балансу, тоді як менше 1,0 – негативного; розмір дефіциту, в свою чергу, визначається цифрами такого дефіциту.

$$B_{\text{орг. реч. ґрунту}} = \Gamma_{\text{уміф}} / M_{\text{інерал}} \quad (4)$$

де, $\Gamma_{\text{уміф}}$ – обсяги синтезованої щорічно органічної речовини ґрунту, т/га;

$M_{\text{інерал}}$ – обсяги щорічних втрат органічної речовини ґрунту, т/га.

Таблиця 12

Структура посівних площ овочевих культур в Україні

Культури (відкритого ґрунту)	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2016 р.
Огірки	55,2	59,4	61,4	46,8
Помідори	100,9	104,6	105,9	71,8
Капуста	85,1	74,8	86,6	68,6
Буряк столовий	31,4	36,9	41,5	39,3
Морква столова	27,7	33,7	41,0	43,1
Цибуля	57,1	67,7	64,5	54,8
Часник	10,3	20,1	23,4	21,0
Перець стручковий солодкий і гіркий	6,3	12,7	15,0	15,0
Кабачки	11,0	26,9	30,6	30,3
Баклажани	6,0	5,5	6,7	5,5
Гарбузи столові	4,7	20,9	25,1	28,3
Інші	49,3	22,5	14,3	16,6
<i>Всього</i>	<i>445,0</i>	<i>485,7</i>	<i>516,0</i>	<i>441,1</i>

Джерело: дані Державної служби статистики України [226]

Джерела мінералізації і гуміфікації потребують змістовно-математичної деталізації. Так, формула обрахунку загальної гуміфікації (2.5) передбачає суму

таких чотирьох джерел: $\Gamma_{\text{уміф1}}$ – рослинних решток сільськогосподарських культур («фактор врожаю»), $\Gamma_{\text{уміф2}}$ – синтезованої органічної речовини за рахунок органічних добрив, в першу чергу, гною, а також торфу, дефекатів та ін. (фактор «органічних добрив»); $\Gamma_{\text{уміф3}}$ – синтезованої органічної речовини за рахунок побічної продукції сільськогосподарських культур («фактор побічної продукції»); $\Gamma_{\text{уміф4}}$ – за рахунок сидератних посівів (спеціальних посівів, рослинна маса яких переорюється як добриво – фактор «зелених добрив»).

$$\Gamma_{\text{уміф}} = \Gamma_{\text{уміф1}} + \Gamma_{\text{уміф2}} + \Gamma_{\text{уміф3}} + \Gamma_{\text{уміф4}} \quad (5)$$

де, $\Gamma_{\text{уміф1}}$ – щорічна гуміфікація рослинних решток (фактор врожаю), т/га;

$\Gamma_{\text{уміф2}}$ – гуміфікація внесених органічних добрив (гною та ін.), т/га;

$\Gamma_{\text{уміф3}}$ – гуміфікація побічної продукції, т/га;

$\Gamma_{\text{уміф4}}$ – гуміфікація сидератних посівів («зелених добрив»), т/га

В свою чергу, формула визначення джерел гуміфікації може бути представлена у наступному вигляді (2.3-2.6):

$$\Gamma_{\text{уміф1}} = \mathcal{U}_1 \Pi_{\text{зуміф1}} + \mathcal{U}_2 \Pi_{\text{зуміф2}} + \dots + \mathcal{U}_n \Pi_{\text{зуміфn}} \quad (6)$$

де, \mathcal{U}_n – площа відповідної сільськогосподарської культури, га;

$\Pi_{\text{зуміфn}}$ – показник щорічно синтезованої органічної речовини ґрунту за рахунок даної культури або складової сільгоспугідь, т/га

$$\Gamma_{\text{уміф2}} = V_1 k_1 + V_2 k_2 + \dots + V_n k_n \quad (7)$$

де V_n – обсяги внесених органічних добрив, т;

k_n – коефіцієнт гуміфікації даного виду органічних добрив, в.од.

$$\Gamma_{\text{уміф3}} = V_1 k_1 + V_2 k_2 + \dots + V_n k_n \quad (8)$$

де, V_n – обсяги побічної продукції, що застосовується як добриво, т/га;

k_n – коефіцієнт гуміфікації даного виду побічної продукції, в. од.

$$\Gamma_{\text{уміф4}} = k_1 \mathcal{U}_1 \Pi_{\text{зуміф1}} + k_2 \mathcal{U}_2 \Pi_{\text{зуміф2}} + \dots + k_n \mathcal{U}_n \Pi_{\text{зуміфn}} \quad (9)$$

де, \mathcal{U}_n – площа сидератних посівів, га;

$P_{гуміфн}$ – показник синтезованої органічної речовини ґрунту в результаті вирощування даного виду сидератів, т/га

Аналогічно до випадку розрахунку обсягів гуміфікації за обсягом урожайності репрезентативної культури (3), обсяги мінералізації органічної речовини ґрунту запропоновано розраховувати відповідно до характеристик мінералізації кожної з культур з наступним узагальненням показника по сівозміні чи території господарської діяльності підприємства (10). Як вже було відзначено, у наших дослідженнях притримувалися нормативного показника мінералізації для овочевих у 1,2 т/га.

$$M_{інер} = Ч_1 P_{мінер1} + Ч_2 P_{мінер2} + \dots + Ч_n P_{мінерn} \quad (10)$$

де, $Ч_n$ – площа відповідної сільськогосподарської культури, га;

$P_{мінерn}$ – показник щорічної мінералізації органічної речовини для даної культури, т/га.

З врахуванням особливостей овочівництва формули викладеного вище математичного апарату доцільно використовувати на рівні окремого господарства (великого, середнього сільськогосподарського підприємства, фермерського господарства, ОГН) або стосовно окремої сівозміни в межах цих господарств.

В свою чергу, фактор «органічних добрив» і для України в цілому, і для овочівництва Вінницької області відіграє роль лише з точки зору використання гною; інші види органіки, у т. ч. сидератні посіви, використовуються у дуже незначних обсягах і математично можуть бути ігноровані при розрахунках.

Слід окремо зазначити, що роль мінеральних добрив не має безпосередньої математичної інтерпретації у зазначених формулах. Роль даного є опосередкованою, адже зростання урожайності логарифмічно обумовлює приріст – за формулами, що наведені у [204, с. 135; 220] та були відповідно використані нами у розрахунках балансу – обсягів рослинних решток і внаслідок цього – збільшення показника $Гуміф_1$. Традиційно до джерела «рослинні решки» відносяться поверхневі залишки і коріння, обсяги (маса) яких

обраховувалася за рекомендованими рівняннями регресії [220].

Зазначений ефект зростання маси органіки під впливом збільшення урожайності на високому фоні добрив тією ж самою мірою стосується і такого джерела гуміфікації як «побічна продукція» (показник $Gуміф_3$ за формулами (5, 8).

Підсумковим узагальненим показником, який надав би коректне уявлення про поточний стан та оптимальний варіант щодо використання та відтворення родючості ґрунту в овочівництві, запропоновано «*коефіцієнт ґрунтоекологічного балансу*» (КГЕБ), який, як вже згадувалося, відображає баланс між використанням (мінералізацією) та відтворенням (гуміфікацією) органічної речовини ґрунту у співставних одиницях – т/га, і має вираз у відсотках гуміфікованої речовини по відношенню до мінералізованої. Таким чином, побудова подібного балансу потребує визначення мінералізації (втрат) та гуміфікації (надходження за рахунок біомаси посівів, побічної продукції, корневих залишків та коріння, гною).

Представлена методика була використана далі у монографії (глава 5) при обґрунтуванні прийнятної моделі овочівництва за критерієм використання та відтворення родючості ґрунту.

Якщо порівнювати інтенсивність процесу в історичній динаміці галузі (табл. 13), то слід зазначити загальну для постреформеного стану негативну тенденцію зростання економічних втрат.

Отже, в кінцевому рахунку за втрати родючості платить споживач за погіршення супутніх характеристик ринку та зменшення вигоди для всіх інших його бенефіціаріїв. Звідси обґрунтування екологічно та економічно узгоджених параметрів виробничих процесів у овочівництві безпосередньо та опосередковано сприятиме максимізації ефективності ринку в цілому.

Для об'єктивного розуміння суті балансу та можливості досягнення його бажаних параметрів слід адекватно розуміти роль окремих його факторів та співвідношень між такими; авторську інтерпретацію зазначеного узагальнено в табл. 14.

**Інтенсивність відтворення родючості ґрунту
в овочівництві України за період 1990-2016 рр.**

Показники	Роки			
	1990	1995	2000	2016
Урожайність овочевих культур, т/га	14,4	11,5	10,8	20,1
Внесення добрив у т. ч. мінеральних, кг/га д.р. органічних (гною), т/га	164,0 20,0	47,0 9,4	23,0 2,9	112,0 0,6
Мінералізація, т/га	1,20	1,20	1,20	1,20
Гуміфікація, кг/га сільгоспугідь у т. ч. за рахунок рослинних решток (урожайності) побічної продукції гною	1,60 0,19 0,21 1,20	0,86 0,14 0,16 0,56	0,45 0,13 0,15 0,17	0,55 0,24 0,27 0,04
Баланс, т/га	0,40	-0,34	-0,75	-0,65
Відтворення, %	133,0	72,0	38,0	46,0
Неврахований фактор – гуміфікація за рахунок: сидератних посівів*	незначна	незначна	незначна	незначна

*Примітки: * - відсутність офіційних статистичних даних на всіх етапах досліджуваного періоду; аналіз можливий за оперативною інформацією окремих господарств*

Джерело: розрахунок за авторським варіантом формули відтворення на основі статистичних даних про урожайність, внесення добрив, структуру посівних площ та нормативні параметри мінералізації та гуміфікації [204, 221-222]

Так, фактор співвідношення культур (сівозміна) до останнього часу може бути ігнорованим, адже результатів окремих спеціальних агрономічних досліджень, які б виокремлювали різний рівень мінералізації різних культур, а отже, і можливість маніпулювати цим показником з метою зменшувати інтенсивність мінералізації в межах сівозміни, не виявлено.

**Співвідношення окремих функціональних факторів у загальному
балансі використання та відтворення родючості ґрунту
в овочівництві України, %**

Фактори	Мінералізація/гуміфікація
Сівозміни	...
Урожайність	17,0 (1990 р.) – 21,0 (2016 р.)
Органічні добрива	100,0 (1990 р.) – 3,0 (2016 р.)
Побічна продукція	17,0 (1990 р.) – 25,0 (2016 р.)

Джерело: авторські дослідження

Загальне варіювання балансу за рахунок вказаних функціональних факторів представляється можливим. Так, бездефіцитного балансу може бути досягнуто за внесення від 20 т/га гною. Таким чином, безпосередньо керованим фактором є регламентація внесення гною, тоді як похідним функціонально фактором – подальше зростання врожайності овочевих.

2.5. Авторська теорія ідентифікації ринків

Зазначена методологія була реалізованою в авторських дослідженнях при обґрунтуванні місця і ролі теорії «універсальної моделі ринку» (рис. 20-27).

Виходячи із традиційного явлення про зміст будь-якої репрезентативної теорії (рис. 20), зміст концепту теорії «універсальної моделі ринку» в умовах постіндустріального суспільства передбачав опис таких елементів теорії, а саме [226, с. 42]:

1) факти (ефекти), які стали основою для постановки питання про необхідність перегляду традиційних поглядів на закономірності і природу теорії ринку (на прикладі ринку овочевої продукції України);

2) ідеї та гіпотези, що було сформульовано на початкових етапах досліджень;

3) закони, що розглядалися як вихідний базис аналізування та концептуалізації досліджень;

4) постулати і принципи, що були виділені при окресленні оригінального змісту запропонованої теорії;

5) нові категорії, які було сформульовано і розглядалися як ключові;

6) перелік і зміст положень, які було винесено як основні в межах представленої теорії і які, як вважається, відбивають її сукупність доказово обґрунтованих висловлювань.

Так, фактами розглядали емпірично підтверджені свідчення недосконалості ринку овочевої продукції в Україні, що виражається у незадовільних (або недостатніх) соціально-економічних та інших показниках (рис. 21).

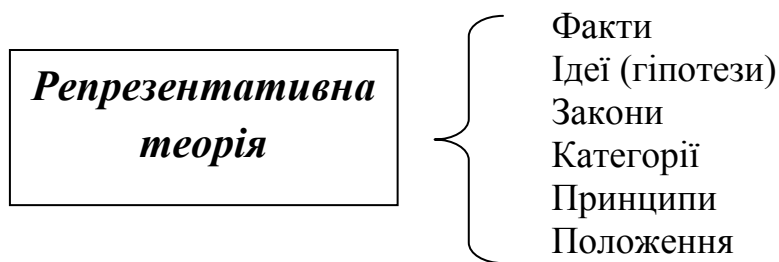

Рис. 20. Опис змісту репрезентативної теорії

Джерело: авторські дослідження

При побудові загальної гіпотези досліджень було сформульовано ідеї, які будувалися на об'єктивності особливого, постіндустріального типу ринку, характеристики якого поширюються і на ринок овочевої продукції в Україні (рис. 22).

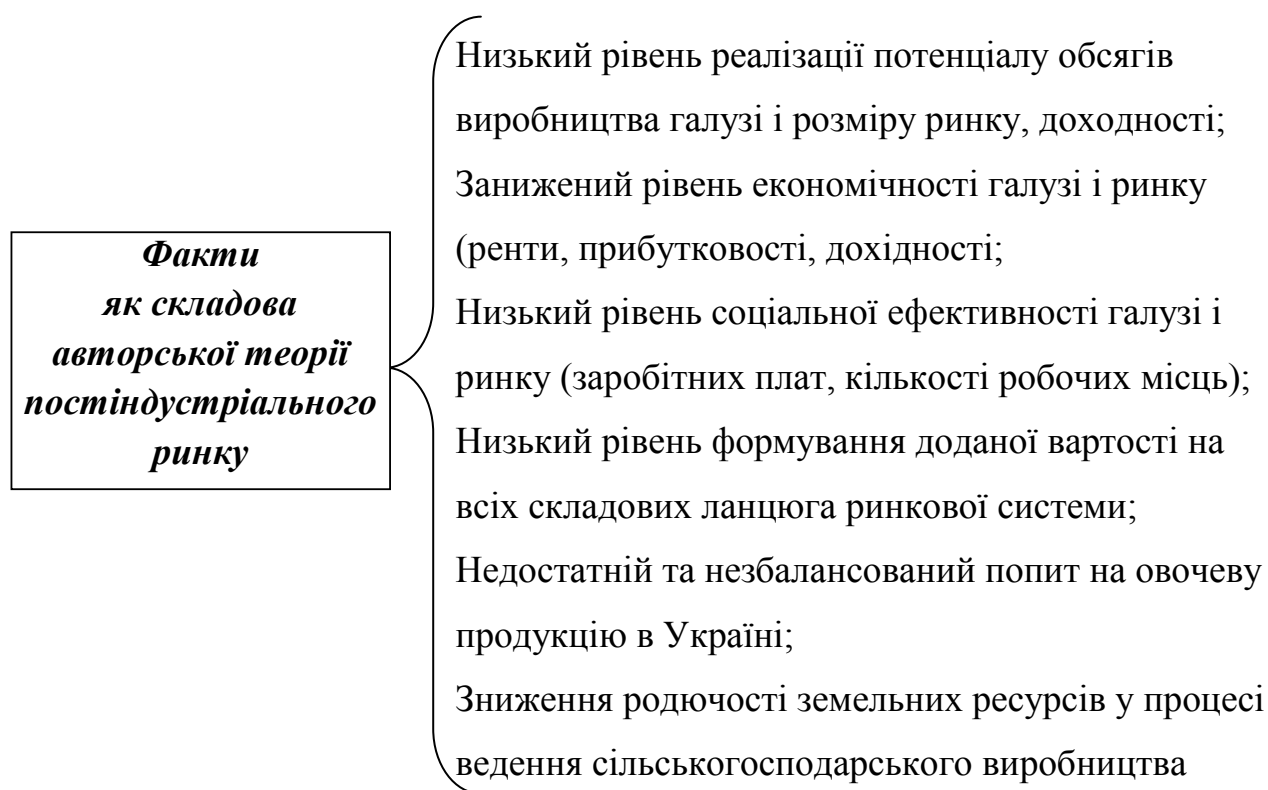

Рис. 21. Опис фактів, що слугували основою побудови авторської теорії

Джерело: авторські дослідження

Звідси, регуляції і управління по відношенню до ринку повинні мати іншу ідеологію та прикладний зміст, причому цілі та принципові обмеження такої управлінської задачі полягають у наявності стану нееквівалентного обміну в межах існуючої світової економічної системи (ринку), до якої інтегрований і

продовжує інтегруватися вітчизняний ринок овочевої продукції. Ще однією із таких ідей була теза про те, що зміни ринку овочевої продукції в Україні можуть бути описані інтегративною (комплексною) моделлю економічної, соціальної та екологічної результативності та функціональності, де тривалі динаміки – революційності та/чи еволюційності – можуть бути описані прогнозованими кібернетичними залежностями.

*Ідеї
(гіпотези)*

1. Постіндустріальне суспільство об'єктивно вимагає нового постіндустріального типу ринкових відносин.
2. Постіндустріальний ринок являє собою трансформовану систему традиційних ринкових відносин і основу цього процесу визначає практичний досвід ринку економічно розвинутих країн, що базується на теоріях трансформації ринку ХХ-ХХІ ст.
3. Постіндустріальний ринок апіорі є історично самою досконалою суспільно-економічною системою, при цьому така ефективність має комплексне (складне) тлумачення інтегративного змісту множини критеріїв: економічних, соціальних, економічних тощо.
4. Трансформаційні економічні системи країн з неефективною ринковою економікою доцільно регулювати, насамперед, у руслі концепту переходу одразу до стану постіндустріального ринку. Це повинно реалізовуватися через нову за ідеологією та управлінським змістом регулятивну політику національного і галузевого рівнів.
5. Для будь-якого ринку можливо розробити наукові основи досягнення найбільш можливого досконалого рівня; це є по суті інженерною задачею за умови створення відповідного методологічного і методичного забезпечення.
6. Проблеми дисфункцій ринків країн із неефективною економікою зумовлені негативним ефектом нееквівалентного обміну в системі міжнародних економічних відносин.
7. Розвиток/динаміка ринків має закономірності кібернетичного змісту, де водночас присутні еволюційні та різкі (революційні) зміни.
8. Існує додатковий фактор ціноутворення (а звідси і досконалості/ефективності ринків): це – рівень нееквівалентності ринкового обміну на якомусь національно обмеженому ринку у координатах міжнародного ринку.

Рис. 22. Ідеї, що слугували основою побудови авторської теорії

Джерело: авторські дослідження

Авторська теорія спиралася на певну сукупність апріорних (як було визначено) знань, що розглядалися як беззаперечні знання. Законами, що визначають особливість причинно-наслідкових закономірностей в межах інтелектуального базису авторської теорії, були визначені наступні: 1) про природність інституту ринкового обміну та універсальність і видозміну його механізмів; 2) про закономірності природи функціонування ринків, їхнього потенціалу та обмежень; 3) про об'єктивність соціально-економічного зростання суспільства за умови реалізації капіталістичної моделі розвитку; 4) про стадійність еволюції суспільного розвитку у довготривалій перспективі та синергетичний ефект конкурентоспроможності постіндустріальної економічної системи; 5) про кібернетичну природу динаміки ринків (рис. 23).

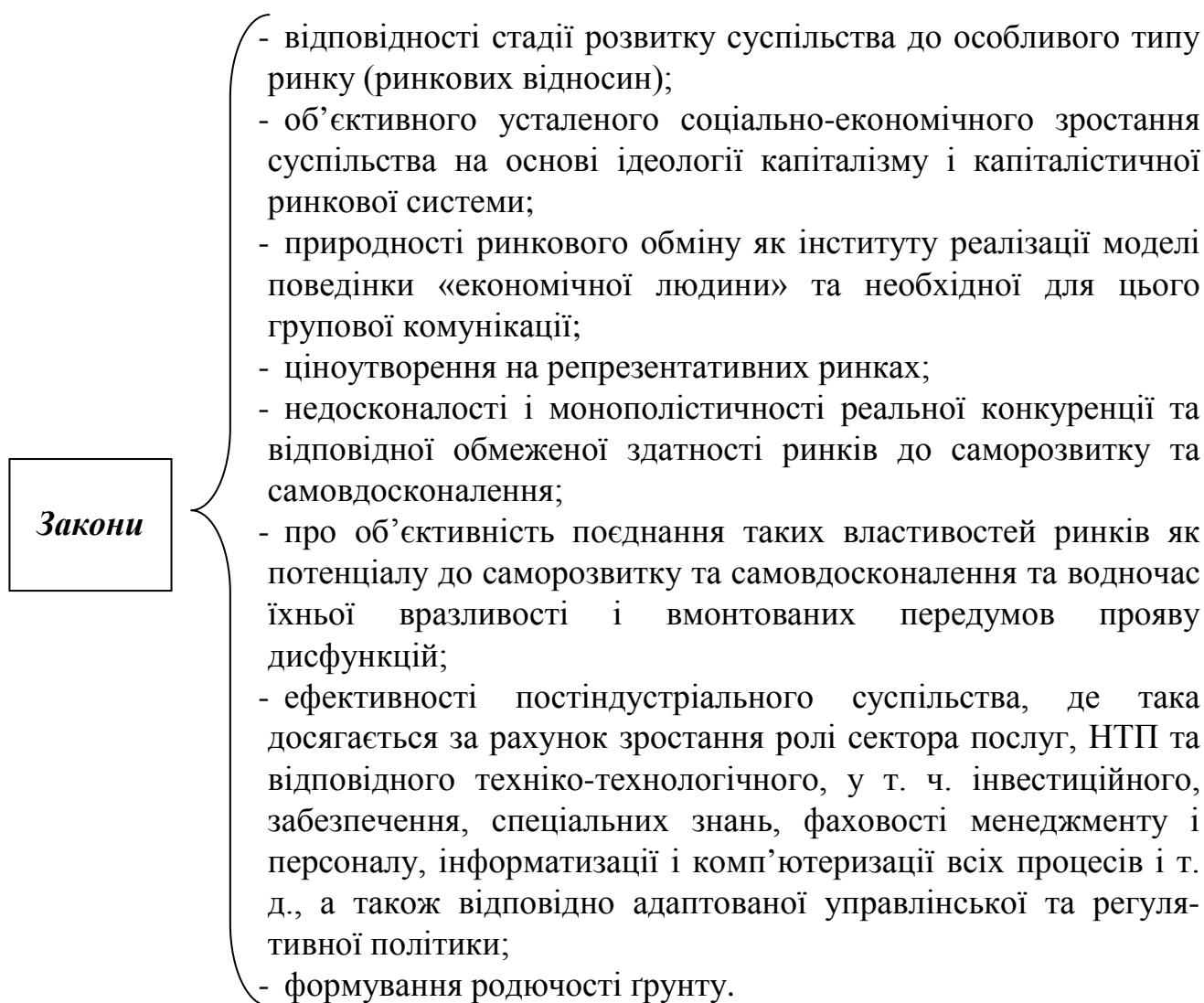

Рис. 23. Закони, що слугували основою побудови авторської теорії

Джерело: авторські дослідження

Як і будь-яка теорія, авторський аналог спирався на певну сукупність оригінальних категорій, перелік та зміст яких відображено на рис. 24.

Категорії

- «постіндустріальний ринок» – особливий тип ринкових відносин капіталістичного типу, який відповідає вимогам постіндустріального суспільства щодо економізації, соціалізації, екологізації та регулятивності;
- «формула ринку» – авторська аналітична модель відображення функціонального та результативного впливу основних факторів, що визначають ефективність ринку та алгоритм управління ним;
- рівень «соціалізації ринку» – 1) принципова характеристика будь-якого типу ринку щодо здійснення ним соціальних функцій; 2) інтерпретація груп агентів реципієнтів та бенефіціаріїв даного типу ринку та ринкових відносин у системі ієрархії таких;
- (рівень) «економізація(ї) ринку» відображення здатності ринку виконувати множину традиційних та нових для постіндустріального суспільства економічних функцій;
- (рівень) «екологізація(ї) ринку» – відображення функціонального впливу існуючих ринкових відносин на екологічні характеристики виробничих процесів;
- «проторинок» – найпростіші форми ринкового обміну, що складають основу найменш розвинутих ринків, натомість присутні у будь-яких економічних системах в більшій чи меншій мірі;
- «багатокритеріальна ефективність ринків» – методичний підхід до оцінювання ринків, коли це здійснюється за комплексом різних критеріїв і показників;
- «діалектичність ринку» – закономірний процес трансформації ринкового обміну, який обумовлений об'єктивними законами самовдосконалення ринку;
- «ієрархічність ринку» – універсальний стан будь-якого ринку, коли у такому присутні водночас різні форми і види ринкового обміну, що у сукупності складають економічно логічну складну ієрархію підпорядкування та узгодження між такими;
- «непостережуваний ринок – об'єктивно завжди існуючий сектор ринкового обміну, що знаходяться поза межами державного моніторингу, контролю, регулювання;
- «ефективний(-ість) – досконалий (-ість) ринок»: 1) стан ринку (національного, галузевого), який може бути визнаний як найкращий з альтернатив за сукупністю критеріїв і показників, узагальнених за авторською системою оцінювання у «формулі ринку»; 2) ступінь ефективності/досконалості реального ринку від ідеальних параметрів.

Рис. 24. Категорії, що слугували основою побудови авторської теорії

Джерело: авторські дослідження

Тлумачення даних категорій спирається на вже згаданій тезі про об'єктивність законів результативності та функціональності ринків, у т. ч. – ідентифікації ринку постіндустріального типу за сукупністю певних критеріїв і показників, де останні складають авторську модель оцінювання.

Окрім цього, частину запропонованих категорій було сформульовано в процесі аналітичних досліджень на методологічному і теоретичному рівнях, коли виявилось, що в процесі опису традиційних положень необхідні нові тлумачення ефектів (наприклад, про діалектичність, ієрархічність, багатокритеріальність ринків, неспостережуваний ринковий сектор, проторинки тощо). Слід також наголосити на важливості використання таких категорій як «детермінантні групи агентів ринку» (тобто тих, що визначають його існування); «реципієнтні до ринку групи агентів» (тобто тих, що залежать від ринку) та «бенефеціарні до ринку групи агентів (тобто ті, що отримують вигоду від даного ринку); у кожному разі між цими групами є істотні відмінності.

Водночас хотіли б підкреслити пріоритетність серед згаданих категорій такої як «ефективний – досконалий ринок» в її авторському тлумаченні. Очевидно, зміст цієї категорії є певним концептуальним підсумком досліджень. Адже під такими розуміємо 1) ідеальний стан ринку, що заданий параметрами запропонованої системи критеріїв та показників; 2) можливість оцінити реальний ринок у порівнянні із потенціалом можливого досягнення кращого стану; 3) визначення змісту управлінської задачі із такої модернізації.

В рамках авторської теорії було сформульовано наступні принципи, що вписуються у зміст загальної теорії трансформації суспільства з перехідною економічною системою може базуватися на основі ідеї про об'єктивність процесу модернізації ринку (ринкових відносин) до постіндустріального стану .

Змістовно такі положення являли собою подальшу логічну інтерпретацію визначених принципів авторської теорії (див. рис. 25). Виходили із того, що положення складають основне змістовне значення будь-якої теорії, будучи концентрованим узагальненням всіх інших складових теорії. По суті положення теорії являють собою доведені в межах певної теорії множини доказово підтверджених висловлювань, а з іншого – надають поле прикладного застосування теоретичних знань.

Принципи

«Принцип закономірності змін ринку»: катастрофічні (різкі) зміни стану ринків носять об'єктивний характер, що зумовлено чітким розумінням можливості досягнення кращого стану, зацікавленості у цьому переважної частини реципієнтних груп економічних агентів та потенційних бенефіціарів, а також потенціалом до змін. Зазначене характерно також і для пояснення концепції бажаних змін на галузевих та національних ринках.

«Принцип можливого переходу ринку до більш досконалого/ефективного стану» як управлінської задачі нового змісту.

«Принцип пріоритетності» вимог постіндустріального стану економічної системи, який описує процес алгоритмізації регулятивно-управлінської задачі трансформації існуючого ринку до потенційно найбільш досконалого стану за характеристиками постіндустріального типу

«Принцип інтегрованості ефективності ринку», за якими критерії досконалості ринку носять комплексний характер і включають різноаспектні економічну, соціальну, екологічну складові.

«Принцип обґрунтованої регулятивності ринку»: регуляції мають доцільність лише за критерієм максимізації сприяння процесу оптимізації стану ринку, тоді як в основі таких – лише пріоритет створення найбільш ефективної/досконалої з альтернатив моделі конкуренції.

«Принцип трансформації монопольної особливості ринку до стану безпосередніх економічних активів»: реальне конкурентне середовище на окремому ринку носить особливий монополістичний характер, і задачі управління станом ринку полягають у досягненні найбільш можливої його результативності саме на основі наявної монополії; звідси регуляції ринку овочевої продукції в Україні повинні враховувати монопольні особливості такого.

«Принцип узгодженості інтересів»: ефективне конкурентне середовище за реальних умов досягається на основі узгодженості інтересів всіх реципієнтних та бенефіціарних до даного ринку груп економічних агентів, економічним виразом чого є оптимізація стану відповідного ринку.

«Принцип кібернетичності розвитку ринків»: репрезентативний ринок може аналізуватися, оцінюватися, моделюватися та прогнозуватися за кібернетичною моделлю еволюційних та катастрофічних змін.

«Принцип екологічної ідентифікації ринку», коли ринок оцінюється за втратами екологічного змісту в процесі його функціонування.

Рис. 25. Принципи, що слугували основою побудови авторської теорії

Джерело: авторські дослідження

Окрім цього, саме на основі положень може бути сформульована управлінська задача прикладного рівня з метою досягти кращого стану системи.

Інтерпретація вищезазначених елементів авторської теорії, на нашу думку, може бути представлено у низці наступних положень методологічного, методичного, регулятивно-управлінського рівнів (рис. 26).

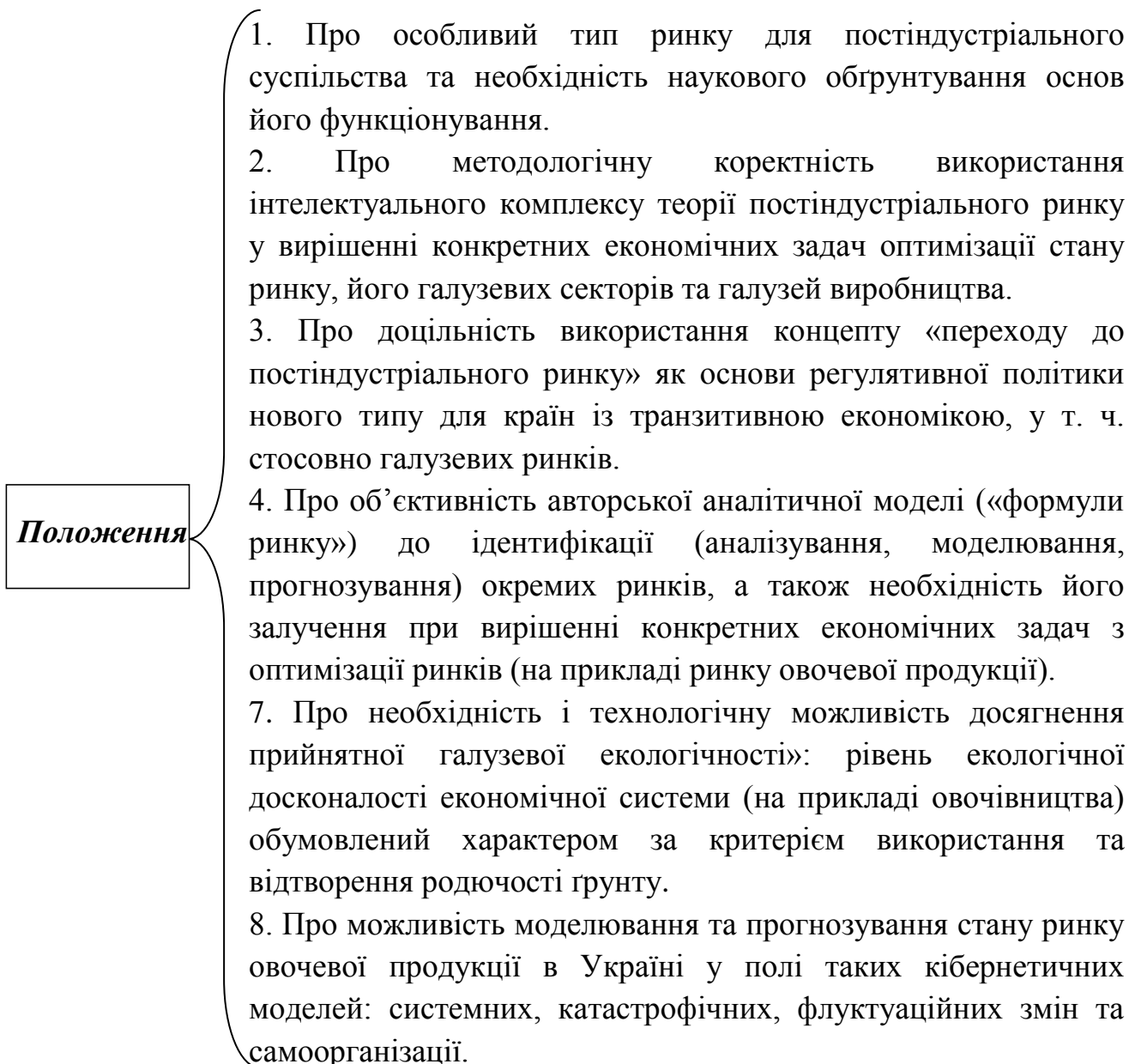

Рис. 26. Положення, що слугували основою побудови авторської теорії

Джерело: авторські дослідження

Таким чином, підсумовуючи все вище зазначене, вважаємо, що авторська теорія – теорія ідентифікації ринків – представляє собою синтез двох теоретич-

них концептів: «універсальної моделі ринків» та «теорії постіндустріального ринку». Обидва мають власне змістовне поле, проте складають водночас синтезований концепт, який є логічно узгодженим за принциповими положеннями [227, с. 43].

Викласти коротко зміст авторської теорії можна у такому вигляді:

1. Існує чітко визначена еволюція ринку як універсального цивілізаційного інституту економічних та соціальних відносин у напрямку формування більш ефективно-досконалих форм. Кожна історична епоха характеризується власним станом і особливостями ринку, де різними будуть не тільки форми і види такого, але й критерії результативності ринкового обміну.

2. За всієї унікальності ринків (ринкових обмінів) у множині колишніх та сучасних економічних систем та в межах національних варіацій, методично можливе і корисне їхнє оцінювання за загальною системою критеріїв та показників, що являє собою аргументацію щодо потенціалу їхньої модернізації.

3. Аналітична модель репрезентативного ринку («універсальна модель ринку») придатна для оцінювання будь-яких ринків через опис причинно-наслідкових закономірностей їхнього функціонування (це пояснює авторська теорія «універсальної моделі ринків»).

4. Множинність стану ринків (їхня діалектичність, багатокритеріальність тощо) визначає їхні типи. Такі типи мають ієрархію за ретроспективою їхнього розвитку (динаміки), де найбільш історично досконалим аналогом є постіндустріальний тип (зазначене описує авторська теорія постіндустріального ринку). Будь-яка ринкова система являє собою комбінацію різних ринків (у т. ч. не спостережуваний), причому ієрархія таких має безпосередню логіку.

5. З врахуванням вище відзначеного розвиток ринку (вітчизняного ринку овочевої продукції) потребує особливого управління та регуляцій у координатах визначених критеріїв та показників, а також інтерпретації досягнення їхніх найкращих значень.

Звідси вбачаємо те, що управління ринком – здійснення цільового впливу на цей інститут – є водночас простою і виключно складною операцією.

Складність обумовлена, перш за все, необхідністю дотримання обмежень і цілей управління (впливу), що унеможлиблює залучення інших мотивів – політичних, особистісних, кон'юнктурних, корупційних і т. ін. Відповідно, менеджери ринку повинні належати до еліти управлінців, а теоретична база їхньої діяльності – до концепту універсальної моделі ринку.

Авторський підхід до опису суті інженерної задачі із управління розвитком репрезентативного ринку відображено на рис. 27. Як можна зазначити, алгоритм такого управлінського процесу передбачає окремі рівні: аналітичний (I), ідеологічний (II), безпосередньо управлінський (III) та результуючий (IV). Тобто передує процес створення адекватної системи аналізування стану, дисфункцій та перспектив на ринку; надалі постає питання формування ідеології змін у короткостроковому та довгостроковому періодах, які б були схвалені суспільством; надалі формується безпосередньо система управління, яка включає в себе традиційний перелік елементів (постановка мети, завдань, суб'єктів, об'єктів впливу, інструментарію, системи моніторингу змін, корегування відхилень і т. д.) .

Заключним рівнем є результуючий, який передбачає по суті аналітичне дослідження результатів, при чому в їхньому комплексному відображенні, визначенні причин відхилень і нових дисфункцій, природи та потужності бажаних і негативних ефектів, а також визначення можливостей їхнього усунення чи корегування [228, с. 123]. Тобто останній етап знову ж таки представлений завданням підвищеного аналітичного змісту, за результатами якого формується перелік нових чи уточнюючих завдань управління.

Хотіли б підкреслити, що основними суб'єктами змін розглядається бізнес, держава, суспільство. Щодо кожного із зазначених констатовано роль безпосереднього учасника модернізацій, без яких таке здійснено не може бути.

Таким чином, вище викладене описує зміст авторської теорії в ракурсі написаної монографії, що завершено у вигляді нової постановки управлінської задачі.

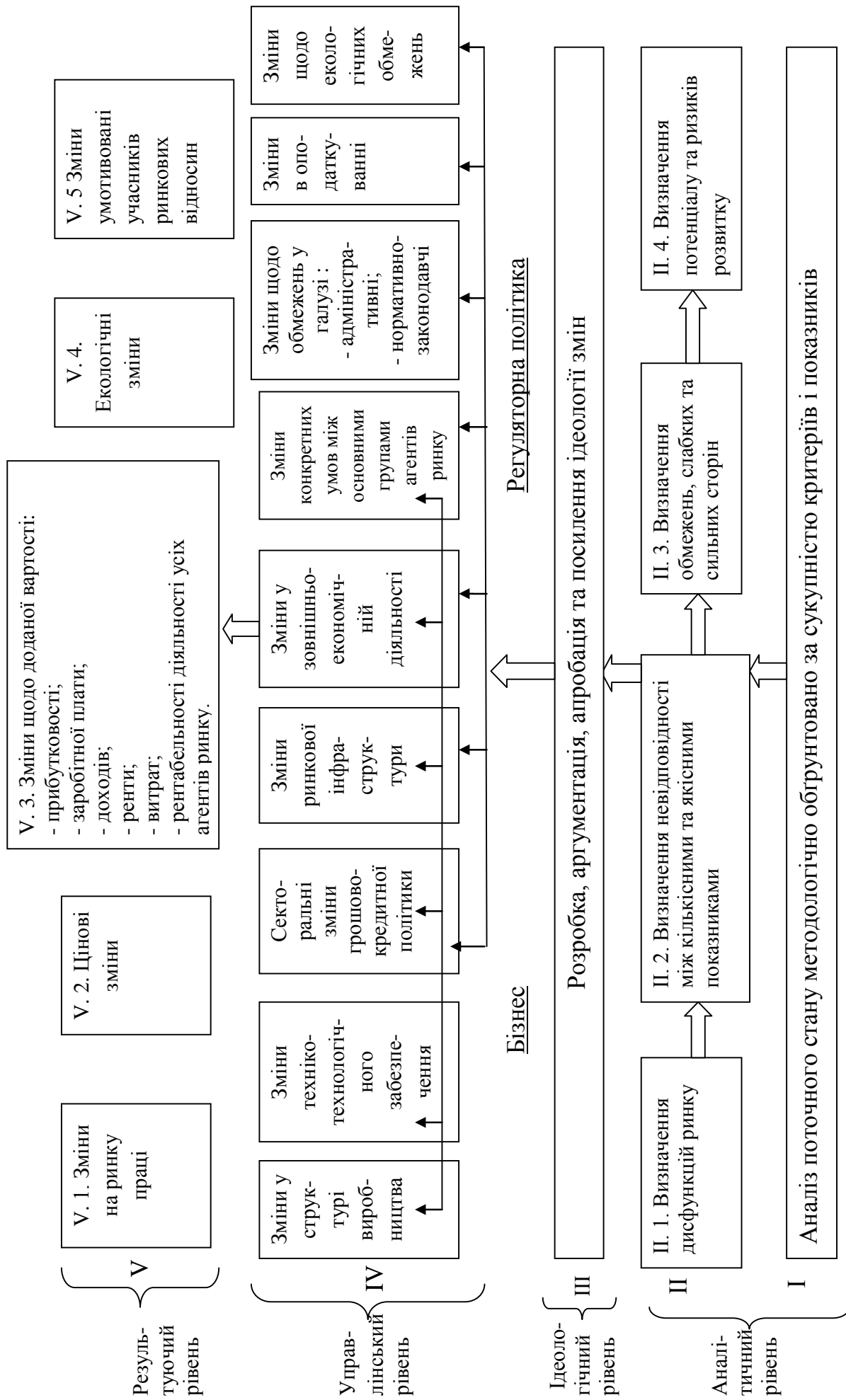

Рис. 27. Алгоритм управлінського процесу з формування ефективного ринку постіндустріального типу

Джерело: авторські дослідження

Висновки до 2 глави

1. Методологічною основою дослідження ринку постіндустріального суспільства став критичний раціоналізм, що ґрунтується на концепті можливості синтезу нової теорії у відповідному ряду метатеорій, базових та доповнюючих/уточнюючих теорій.

2. На основі аналізу етапів системного підходу дослідження різних типів і моделей ринку сформульований власний алгоритм формування та реалізації авторської методології досліджень ринку (на базі процес формування та розвитку постіндустріального ринку овочевих культур). Дана методологія передбачає використання універсальної моделі пізнання на протипагу класичній, що характеризується фокусуванням уваги до формулювання нової теорії за критеріями нових пізнавальних якостей, додаткового емпіричного змісту, переінтерпретації понять такої теорії з метою усунення аномалій.

3. Інтерпретація авторської теорії представлена у вигляді відповідної низки теорій (на основі змістовного та ретроспективно-хронологічного аналізу такої групи теорій), відокремлення та функціональної інтерпретації парадигмальних і пояснювальних теорій у низці теорій, а також побудови ланцюга доказово обґрунтованих висловлювань теорії «універсальної моделі ринку».

4. За допомогою ретроспективи аналізу досліджено і запропоновано власне трактування понятійно-категоріального апарату теорії ринку, що дозволило надати оригінальний опис причинно-наслідкових зв'язків між результатами діяльності суб'єктів ринку і умовами, що складаються в певний період часу та комплексом соціально-економічних показників, що характеризують ступінь ефективності ринків. Так, поняття ринок в постіндустріальній моделі розглядається як специфічна сфера обміну товарами і послугами, де виникають і реалізуються відносини, що пов'язані із процесом купівлі-продажу товарів, їх просування від виробника до споживача. З цього випливає, що «ефективний – досконалий ринок» передбачає максимізацію вигоди для всіх учасників ринку, низки соціально-економічних показників.

5. Методика визначення екологічних ризиків галузі та рекомендацій із можливості їхнього зниження, в основу якої покладено принцип відтворення родючості ґрунту, реалізація якого, на відміну від відомих, передбачає

оригінальну екологічну інтерпретацію показників використання і відтворення родючості ґрунту (за запропонованим показником т. з. «коефіцієнт ґрунтоекоекологічного балансу») на основі даних про сівоzmіни, показники продуктивності, особливості культур, результативність технологій в овочівництві, інші агротехнічні фактори.

6. Створення загальної універсальної моделі ринку та її ефективності потребує комплексного, інтегративного оцінювання за множиною факторів та елементів, що складають дану модель. Постіндустріальне тлумачення ефективності моделі ринку передбачає максимізацію вигоди для всіх учасників ринку, низки соціально-економічних показників (кількості робочих місць) прибутковості, максимального задоволення потреб.

7. Інженіринг у сфері функціонування/ регуляції ринку слід розглядати як процес маніпулювання кількісними співвідношеннями за сукупністю наведених формул і обмежень, що у сукупності дозволить звести управління ринком до логічної технічної операції, доцільність якої очікується у вигляді загального суспільного приросту ефекту від ринку. Складність управління ринком обумовлюється, перш за все, необхідністю дотримання обмежень і цілей управління (впливу), що унеможлиблює залучення інших мотивів – політичних, особистісних, кон'юнктурних, корупційних і т. ін. Відповідно, менеджери ринку повинні належати до еліти управлінців, а теоретична база їхньої діяльності – до концепту універсальної моделі ринку.

8. Авторська позиція будувалася на припущенні про можливість опису моделі динаміки універсального ринку з точки зору закономірностей функціонування нелінійних систем і економічних систем, зокрема, що повинно враховуватися з метою досягнення свідомого і ефективного управління розвитком овочівництва та ринку даних товарів в Україні. Використані в процесі досліджень такі інтелектуальні елементи методології як системний підхід, теорій флуктуації, катастроф, самоорганізації/синергії надають достатньо повне уявлення про спрямованість та геометрію можливої динаміки ринків, і, у свою чергу, це є, як вважаємо, достатньо аргументованою методологією прогнозування сприятливих моделей їхнього розвитку.

Якщо ви руйнуєте вільний ринок, ви створюєте чорний ринок.

Там, де існує десять тисяч додаткових директив,
не може бути ніякої поваги до закону.

Уінстон Черчіль

ГЛАВА 3

ПОТЕНЦІАЛ, РИЗИКИ ТА ОБМЕЖЕННЯ МОДЕЛІ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РИНКУ АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ

3.1. Інтерпретація авторської теорії у моделі універсального ринку

У науковій літературі зберігаються певні спекулятивні акценти щодо сутності моделювання та ефективності ринку, коли під цим розуміються занадто широкий спектр аспектів і найчастіше робиться спроба надати питанню політичне забарвлення. Зазначені процеси є актуальними для сучасної України, де перспективи ринкових реформ достатньо активно критикуються. Тому наукове обґрунтування можливості вирішення згаданих проблем становить як загально теоретичний, так і практичний інтерес. Наша точка зору передбачає гіпотезу про наявність єдиної моделі ринку та універсального механізму його функціонування, корегування, вдосконалення.

Метою даного етапу дослідження було подання загального опису поняття «модель ринку», з якого випливає сутність суспільно прийнятного ринку з розкриттям суті основних категорій і складових відповідного інтелектуального комплексу. При цьому акцент зроблено, як зазначалося, на постіндустріальному тлумаченні моделі ринку та критеріїв його ефективності.

Аналізування основних підходів до теоретичного тлумачення ринку, здійснене у 1-2 главах монографії, дозволило виділити такі основні дискусійні елементи теорії ринку: характер та обґрунтованість регуляцій (його доцільності, межі, форми і т. д.), функціональність грошової системи (кількісної чи монетарної її інтерпретації), аргументованість ідеології економічного лібераліза-

му (а саме доцільності невтручання держави в економіку, вільної торгівлі, ціноутворення та конкуренції), стан конкурентного середовища (що розуміти під станом досконалого/недосконалого середовища та як це емпірично виразити), балансу між попитом і пропозицією та його інструменталізації, характер розподілу доданої вартості та доходів/вигоди учасників ринку (наприклад, справедливості існуючого ринкового обміну), неекономічних (на перший погляд) факторів (соціальних, екологічних, національних, психоетичних та ін.), ін. І саме основне – якою є модель функціонування ринку та які і якими повинні бути його характеристики, щоб їх було визнано як суспільно прийнятні (на нашу думку, саме останнє складає суть термінів «ефективний» чи «досконалий» ринок).

На змістовному полі вказаних факторів і можливо, на нашу думку, здійснити опис моделі універсального ринку.

Для відповіді на ці питання нами запропоновано математичний вираз моделі ринку – т. з. «формулу ринку» (авторський термін) [107, с. 7]. Початковою тезою формули є традиційно відома констатація визначальної ролі двох факторів ринку: попиту і пропозиції (11), де важливим, в першу чергу, представляється тлумачення природи їхнього співвідношення:

$$R = \left(\frac{P_r}{P_o} \right) \quad (11)$$

де, R – ринок, що розглядається за оптимального (ефективного, досконалого, суспільно визнаного) його стану;

P_r – пропозиція: один з двох визначальних факторів ринку, що представляє діяльність бізнесу щодо продукування необхідних суспільству благ;

P_o – попит, що розглядається за сукупністю потреб суспільства (потенційний попит) та його купівельною спроможністю (платоспроможний попит).

Принциповим є питання математичної інтерпретації співвідношення вказаних факторів, тобто визначення чисельника і знаменника формули (11),

адже у цьому разі має місце різна комбінація факторів функціонального впливу, що водночас описує принципово різні економічні системи

Так, наша позиція передбачає, що співвідношення пропозиції (чисельник) до попиту (знаменник) відображає сутність ринку: звідси попит є умовно об'єктивним і у короткостроковому періоді може розглядатися як константа, тоді як пропозиція орієнтується на попит та сукупність обмежуючих факторів, додаткових за впливом; звідси, потенційно, варіабельність пропозиції у конкретних економічних умовах є незрівнянно вищою емпірично і змістовно.

Тим не менше, вказане є ситуативним сценарієм і відбитком стану перехідного етапу від індустріального до постіндустріального типу ринку, де постійно відбувається зростання споживання (попиту). Натомість світова історія трансформації інституту ринку розпочиналася із протилежної ситуації, коли попит пристосовувався до дуже малої варіативної пропозиції у доіндустріальну епоху через низьку продуктивність та незначні обсяги виробництва матеріальних благ.

Баланс між попитом і пропозицією матиме місце при значеннях у (11) близьких до 1,0 в. од., тобто бізнес (пропозиція) забезпечує попит (суспільство) необхідними благами за кількістю, якістю, асортиментом та номенклатурою. В економічному сенсі формули мова йде на орієнтування пропозиції щодо платоспроможного попиту, який повинен закономірно формуватися в даній економічній системі. Значні відхилення від 1,0 свідчать про економічну кризу (дефіциту чи перевиробництва) з усіма наслідками зазначеного. Коефіцієнт співвідношення 1,0 формується на основі грошових оцінок потреб і пропозиції, звідси, універсальне тлумачення розміру (вартості) будь-якого ринку.

Хотіли б звернути увагу на те, що дотримуємося точки зору Дж. Мілля про те, що розуміння співвідношення між попитом і пропозицією за коректної математичної аналогії є поняттям рівності [21]. Тобто, вищезгаданий коефіцієнт 1,0 в. од. завжди досягається навіть за несприятливих, наприклад, мінімальних значень попиту і пропозиції. Тому не принципово, за рахунок чого урівнюються попит і пропозиція, такі вирівнюються у будь-якому випадку. Також слід

значити, що рівність у такому тлумаченні асоційована автором із поняттям «баланс ринку».

В свою чергу, у (12) відзначено позицію можливості т. з. «оптимального» значення попиту, яке залежить, з одного боку, від потенційних (умовно кажучи, біологічних чи об'єктивних) потреб суспільства, а з іншого, за вже згаданого платоспроможного попиту. Концептуальною основою такого дуалізу можна розглядати теорію Ф. Кене [55] про те, що попит поділяється на такий, що визначає підприємницьке існування, а також т. з. «надпопит», наприклад, попит на розкіш. У даному разі слід особливо підкреслити, що попит по суті належить до категорії поля попиту, що визначає існування. Можна стверджувати про наступне: економічна система побудована таким чином, що об'єктивний попит завжди перевищуватиме платоспроможний. Тому можна стверджувати, що категорії «попит» і «пропозиція» не є суто економічними, а залежать від сукупності інших факторів, наприклад, соціально-політичних. Вище була розглянута проблема нееквівалентності обміну як безпосередній прояв зазначеного. Ідеальним (оптимальним) стан попиту може вважатися за позиції максимального наближення платоспроможного попиту до об'єктивного; перевищення цього значення описано відомим «ефекту Веблена» [38], що можливо лише для дуже обмеженої частини соціуму і в обмеженому переліку ринкових ситуацій.

$$\begin{array}{l}
 P_0 \\
 \text{opt}
 \end{array}
 \left\{
 \begin{array}{l}
 P_{01} \\
 \rightarrow \\
 \text{opt} \\
 \\
 P_{02} \\
 \rightarrow \\
 \text{max} \\
 \\
 P_{02} \rightarrow P_{01} \\
 \text{max}
 \end{array}
 \right.
 \quad (12)$$

де, P_{01} – попит, що розглядається за сукупністю потреб суспільства (потенційний попит);

P_{02} – платоспроможний попит.

Тому задача системи не збільшувати ринок як такий, а звести його технічні характеристики до оптимального значення за співвідношення 1,0 між попитом і пропозицією за умови максимального забезпечення попиту. При цьому закономірне зростання у часі ринку представляє собою функціональну інтерпретацію процесу зростання потреб суспільства.

Таке просте на перший погляд співвідношення у (11-12) має істотні доповнення за рахунок імплементації до формули факторів, які мають функціональний – прямий та/ і опосередкований, підсилюючий чи обмежуючий вплив, що може бути виражений математично як коефіцієнт (від 0,0 до 1,0) стосовно результуючого показника (13).

$$R = \left(\frac{Pr}{Po}\right) \times D_R \times S_{KS} \times I_R \times G_s \quad (13)$$

де, D_R – державне регулювання, яке гіпотетично може сприяти чи обмежувати ступінь досконалості ринку (аналогічно до нижче наведених показників формули (2);

S_{ks} – стан конкурентного середовища;

I_R – інфраструктура ринку;

G_s – грошова система.

Розгляд вищевказаних функціональних по відношенню до результуючого показника – стану ринку – факторів доцільно описати за аналогіями до загально відомої теорії мультиплікатора.

Так, регуляції (D_R) можуть виконувати роль позитивного і негативного мультиплікаторів за аналогією до теорії Дж. Кейнса [112] (на відміну від цієї теорії, фактор розглядається і як негативний мультиплікатор). Перший сценарій асоціюється автором монографії із тим випадком, коли регуляції виконують функції захисту конкурентного середовища та здійснення дієвої антикризової політики, тобто у неоліберальній концепції пояснення необхідності даного фактору, і в цьому випадку регуляції, очевидно, можуть сприяти досягненню ринку ефективного стану. У всіх інших випадках регуляції виконуватимуть

роль негативного мультиплікатора, будучи по суті обмежуючим фактором розвитку ринків.

Стан конкурентного середовища (S_{ks}) може бути оцінений як позитивний мультиплікатор за умови максимізації кількості товаровиробників, суб'єктів пропозиції загалом, мінімізації бар'єрів входження до ринку, відсутності масових картельних угод, які дисфункціонують ринок і т. д. Водночас розглядаємо як реальний сценарій можливість досягнення на ринку того рівня конкуренції, за якого це призводить до його руйнування та монополізації (детально це описано теорією Дж. Робінсон [36]). Очевидно, це має прояв у масовому перевиробництві та похідній від цього тенденції демпінгування цін, що у подальшому призводить до різкого зниження прибутковості бізнесу, скорочення кількості товаровиробників та обсягів виробництва із наступним зростанням цін внаслідок підвищення монополізації ринку. Якоюсь мірою ці ефекти мали прояв на ринку овочевої продукції України у 90-х рр. Функції держави у недопущенні такого катастрофічного для ринку і суспільства сценарію є логічними.

Мультиплікативна роль фактору інфраструктури ринку (I_R) може бути оцінена за критерієм сприяння веденню та розвитку бізнесу, сприяючи водночас максимізації його ефективності. В даному випадку слід наголосити на важливості техніко-технологічного забезпечення ринкового середовища сучасними інструментами ринку: чим цей показник вищий, тим інфраструктура ринку наближається до максимально сприятливого свого стану.

Мультиплікативність грошової системи (G_s) може бути оцінена за здатністю виконувати традиційні для неї функції. Будь-яке неповне їхнє виконання чи взагалі неможливість такого апріорі негативно впливає на стан ринку [107, с. 8].

Умови оптимізації ринку представлено в (14).

Як видно з (14), визнано т. з. оптимальний стан вказаних факторів ринку, що математично відображає ступінь сприяння досягненню співвідношення між попитом і пропозицією близьким до 1,0. При цьому досягнення балансу ринку,

якщо таке розуміється у математичній пропорції 1,0, не може принципово асоціюватися із досконалістю/ефективністю ринку. Адже на самому бідному ринку, за найнижчого попиту баланс ринку рано чи пізно досягається, проте про досконалість системи це ніяк не свідчить, адже не виконані обмеження (12) і (14).

$$\begin{array}{l}
 R \\
 \text{opt}
 \end{array}
 \left\{
 \begin{array}{l}
 \frac{Pr}{Po} \rightarrow 1,0 \\
 G_s \rightarrow \text{opt} \\
 S_{ks} \rightarrow \text{max} \\
 D_R \rightarrow \text{opt} \\
 I_R \rightarrow \text{opt}
 \end{array}
 \right.
 \quad (14)$$

Моделювання попиту і пропозиції є, по суті, єдиною задачею через взаємозалежності залучених величин. Натомість якісь обмеження можуть бути згрупованими стосовно попиту і пропозиції окремо.

Так, прогнозування попиту, як вважаємо, є менш складною задачею. Об'єктивний попит може бути представлений сукупністю необхідних благ в т. з. «розумних межах». Для ринку овочевої продукції це може бути показник рекомендованого рівня споживання овочів на душу населення протягом року відповідно до фізіологічних і медичних рекомендацій. Складність моделювання при цьому полягає у формуванні прийняттого платоспроможного попиту в цілому та стосовно кожного індивідууму, що, в першу чергу, залежить від комплексу факторів, наприклад, від досконалості фінансово-грошової системи та ін.

Технічно більш складною і водночас більш важливою задачею представляється моделювання пропозиції. Автор даної роботи методологічно тяжіє до логіки теорії стимулювання пропозиції Лаффера та ін. [229], за якою більш сприятливий економічний стан системи досягається за умови створення кращих умов для сфери виробництва (пропозиції) на відміну від теорії стимулювання попиту Дж. Кейнса [112].

Для цього запропоновано наступну сукупність умов (15).

$$\begin{array}{l}
 P_r \\
 \text{opt}
 \end{array}
 \left\{
 \begin{array}{l}
 R_v \rightarrow \max \\
 N_p \rightarrow \max \\
 V_v \rightarrow \min \\
 D_v \rightarrow \max \\
 Z_p \rightarrow \max \\
 RE \rightarrow \max \\
 МП \rightarrow \max
 \end{array}
 \right.
 \quad (15)$$

де, R_v – рентабельність бізнесу (виробництва);

N_p – норма прибутковості;

V_v – витрати виробництва (бізнесу);

D_v – додана вартість;

Z_p – заробітна плата;

RE – ресурсна ефективність;

$МП$ – мотивація до підприємництва

Хотіли б зазначити, що у даному випадку (11-15) наведено загально відомі економічні показники. Принциповим, проте, слід розглядати інтерпретацію таких у логіці функціонування ринку. Так, запропонована «формула ринку» передбачає наступне: система (бізнес) повинна тяжіти до найбільшої результативності, найменших витрат, що в сукупності забезпечить належні мотивації до підприємництва, а також утримання соціально прийняттого рівня доходів найбільш чисельної частини суспільства у вигляді заробітної плати [107, с. 9]. Маніпуляції значень в рамках вказаних обмежень у кожному конкретному випадку буде мати індивідуальний сценарій. Проте логіка функціонування системи є достатньо типовою. Інтерпретація запропонованого аналітичного апарату для управління репрезентативним ринком дозволяє визначити множину критеріїв і показників для опису та оцінювання стану останнього (табл. 15).

Характеристики універсального ринку

Групи критеріїв	Критерії	Показники	Індикативна роль показника
1	2	3	4
Економічні	Розмір ринку Економічна ефективність ринку	Вартість (оцінка попиту, пропозиції) в грошових одиницях/фізичних величинах. Розмір доданої вартості. Норма прибутковості. Рентабельність бізнесу (виробництва) Витрати виробництва. Відповідність фінансово-грошової системи та інфраструктури ринку.	Максимізація попиту до значень об'єктивного та оптимізація пропозиції за мети балансу значень близько 1,0 Відповідність до логіки функціонування будь-якої економічної системи.
Соціальні	Рівень соціально-економічної сегрегації основних груп агентів – учасників ринкових відносин. Соціальна ефективність ринку.	Розрив між об'єктивним і платоспроможним попитом. Рівень заробітної плати. Кількість робочих місць. Мотивації до підприємництва, праці, співпраці, корпоратизації системи відносин і т. ін.	Забезпечення прийнятних соціальних стандартів. Забезпечення мотивації всіх учасників ринку.
Екологічні	Екологічні наслідки від функціонування галузі і ринку	Оцінювання викидів та відходів у галузі Втрати родючості ґрунту	Мінімізація викидів та відходів, а також екологічних витрат на відновлення екології. Мінімізація втрат родючості ґрунту та витрат на її відновлення.

1	2	3	4
Регулятивні	Рівень лібералізації ринку. Стан конкурентного середовища. Ступінь втручання у ринок.	Ступінь обмеження ринку (бар'єрів входження на ринок). Захист конкуренції. Рівень протекціонізму. Рівень корупції, ступінь ідентифікації та обмеження опортуністичної поведінки учасників ринкових відносин. Адекватність системи моніторингу ринку (збір інформації, коректність її аналізування та прийняття рішень у сфері регуляцій). Ступінь політичної/кланової залежності уряду.	Функціональна роль фактору регуляцій на соціально-економічні показники системи ринку

Джерело: результат авторських досліджень

В контексті зазначеного хотіли б підкреслити, що постіндустріальне тлумачення ефективності моделі ринку – через запропоновані групи критеріїв – передбачає максимізацію вигоди для всіх учасників ринку, що повинно мати емпіричне (кількісне, якісне) підтвердження; у деяких випадках підтвердженням можуть бути експертні оцінки. Саме постановка питання про різноаспектність результативності ринку відрізняє, як вважаємо, даний тип від індустріального та до індустріального. Хотіли підкреслити необхідність узгодженого розгляду ринку і галузі через те, що, як правило, проблеми їх є однієї природи і взаємообумовленими водночас.

Як можна зазначити, мова йде про різноманітні показники – традиційно економічні, соціальні, у т. ч. на рівні морально-етичного оцінювання (наприклад, справедливого розподілу доданої вартості чи різницю у доходах та споживанні), екологічні (де такими запропоновано показники шкідливості галузі та співставлення витрат на відновлення екологічних параметрів – родючості землі). Окрему групу складають регулятивні показники, де вони оцінюються, передусім, за функціональністю державної політики щодо досяг-

нення заданих соціально-економічних та екологічних стандартів ринку та галузі, а також доцільності самої політики протекціонізму загалом.

Характеристики репрезентативного ринку (загальні критерії і показники, відображені у табл. 15) дають уявлення про загальний зміст оцінювальних критеріїв, тому для прийняття управлінських рішень необхідна інформація про стан ринку, яка б мала коректнішу кількісну інтерпретацію. Для цього запропоновано форму опису ринку у вигляді певної універсальної таблиці, яка могла б бути застосована для оцінювання будь-якого ринку (табл. 16). Як і у попередньому випадку (див. табл. 15), показники було узагальнено у чотири групи. Хотіли б зазначити, що у деяких випадках поділ економічних, соціальних та регулятивних показників є умовним, і представлений у даному випадку поділ є авторським поглядом. Проте загалом сукупність всіх показників надає, як вважаємо, достатньо повну і емпірично аргументовану картину. Також хотіли б зазначити, що в офіційній системі відображення статистичної інформації значна частина цих даних не фіксується, тому виникає необхідність або спеціальних розрахунків, або ж використання експертних оцінювань.

Наприклад, приблизними були оцінювання частки окремих груп бізнесу щодо основних соціоекономічних показників, розрахунки витрат праці у галузі, а також – на цій основі – оцінювання частки тіньової діяльності, витрати на регулювання і т. ін. В даному випадку опис ринку побудовано на сукупності як первинної (тобто безпосередньо статистичної), так і вторинної (як результат аналізування первинної) інформації. В деяких випадках було зроблено розрахунки по галузі ринку Вінницької обл. з подальшою екстраполяцією цих даних в цілому по Україні. Принциповим тут є сама форма моніторингу та приклад пошуку, розрахунку та інтерпретації даних.

При цьому вже згадана раніше теза про інженіринг у сфері модернізації ринку на основі зміни параметрів його функціонування/регуляції слід розглядати як процес маніпулювання кількісними співвідношеннями за сукупністю наведених формул і обмежень, що у сукупності дозволить звести управління змінами на ринку до логічної технічної операції, доцільність якої очікується у

вигляді загального суспільного приросту ефекту від ринку.

Таблиця 16

Таблиця опису стану ринку овочевої продукції в Україні, 2016 р.

Показники	Оцінки стану ринку
Економічні показники	
Вартість ринку, млн дол. США	1280,6
Обсяги виробництва, млн т.	9,9
Витрати (виробництва, переробки, логістичні, збутові), млн грн	2612,6
Заробітна плата, млн грн	532,4
Прибуток, млн грн	1255,9
Рента (плата за землю)	140,8
Додана вартість, млн грн	1259,9
Внутрішнє споживання, млн т.	7,03
Експорт, тис. т.	268,0
Імпорт, тис. т.	115,0
Частка малого бізнесу, % чи інші показники (щодо основних економічних показників)	близько 86,0
Частка середнього бізнесу, % чи інші показники (щодо основних економічних показників)	близько 9,0
Частка великого бізнесу, % чи інші показники (щодо основних економічних показників)	близько 4,0-5,0
Соціальні показники	
Кількість реципієнтів ринку (агентів, залежних від функціонування ринку, у т. ч. із врахуванням експорту-імпорту), млн осіб	Близько 44,0
Кількість бенефіціаріїв ринку (агентів, що отримують вигоду від функціонування ринку, у т. ч. з врахуванням експорту-імпорту), млн осіб	-
Кількість офіційно зайнятих у галузі (постійно, тимчасово, сезонно), млн осіб	9,25
Втрати праці у галузі (за типовими технологічними картами), тис. люд.- год.	456,4
Кількість зайнятих у галузі, що не зареєстровані офіційно (постійно, тимчасово, сезонно), млн осіб	15,6
Екологічні показники	
Викиди і відходи галузі, т.*	неістотні
Втрати родючості ґрунту, млн т.	7,9
Внесення органічних добрив, млн т.	9,9
Відновлення родючості ґрунту, млн т.	0,7

<i>Регулятивні показники</i>	
Податки (у т. ч. з виробників та споживачів), млн грн.	773,7
Митні збори, млн грн	56,14
Відрахування на соціальні заходи, млн грн	345,5
Дотації та державна допомога на галузь, млн грн	-
Витрати на регулювання, млн грн	179,5
Частка неспостережуваного ринку, %	близько 75

Примітки: статистичні дані по галузі відсутні; експертні дані дозволяють оцінити їх як незначні

Джерело: результат авторських досліджень

Однак для забезпечення такого інжинірингу, тобто прийняття необхідних і аргументованих управлінських рішень, актуалізується питання коректного оцінювання стану ринку. Адже у переважній більшості випадків рекомендовані показники самі по собі не надають знань про реальний стан ринку та необхідні зміни: для цього необхідна кваліфікована оцінка, яка б враховувала велику кількість іншої, аналітичної інформації. Така інформація має саму різну розмірність – фізичні, грошові одиниці, кількість осіб, люд.-год., відносні показники, бальні оцінювання – тому зведення її до певного одномірного значення вже є технічним завданням, що потребує спеціальної кваліфікації. Водночас у будь-якому випадку зведення цих різних за емпіричним відображенням даних є лише базовою основою для прийняття кінцевого висновку – саме на цій основі і не інакше можливо прийняти коректне управлінське рішення. Враховуючи наявність великої кількості різних показників кількісного та якісного змісту, вбачаємо доцільність використання нечітко-множинного підходу до зазначених операцій. У табл. 17 представлено авторське бачення такого оцінювання за 3-вимірною шкалою, де найнижчі значення (0,0-0,33 в. од.) відповідатимуть найнижчим, 0,34-0,66 в. од. – середнім, а 0,67-1,0 в. од. – найвищим оцінкам.

Як відомо, метод нечіткої логіки, що є прикладною розробкою відповідної теорії Л. Заде [230], побудовано на понятті лінгвістичної змінної, де якась конкретна економічна задача розв'язується через остаточний вираз природної або штучної мови. За цією теорією та методом зміст лінгвістичного значення визначається функцією належності, де кожен елемент множини показників співвідноситься із заданим лінгвістичним значенням.

**Нечітко-логічне оцінювання ступеня досконалості/ефективності
репрезентативного ринку**

Математичне оцінювання коеф., в. од.	Критерії	Характеристика ринку
1	2	3
0,00-0,33	Економічні	Вартість ринку, додана вартість, прибутковість тяжіють до мінімальних значень. Витрати виробництва мінімальні і забезпечують технології низької продуктивності; менеджмент витрат є неефективним. Грошова система не виконує своїх функцій. Інфраструктура ринку представлена застарілими інструментами, що представляють досить примітивні і незначні за обсягами ринкові обміни. Нееквівалентний ринковий обмін є яскраво вираженим.
0,34-0,66		Вартість ринку обмежена і є істотно меншою від можливих значень та рівня світових аналогів. Нееквівалентний обмін присутній і справляє істотний негативний вплив на ринок. Витрати виробництва відбивають технологічність, що істотно поступається світовим аналогам, їхня окупність і продуктивність істотно нижча від аналогів або ж у галузі спостерігається яскраво виражена строкатість досягнутих показників; менеджмент поступається за ефективністю аналогам. Інфраструктура ринку лише якоюсь мірою представлена сучасними інструментами. Грошова система частково виконує свої функції; національна грошова одиниця є нестабільною. Додана вартість формується за дисфункціональною (тією чи ін. мірою) пропорційністю у ланцюгу ринкових відносин.
0,67-1,00		Вартість ринку та прибутковість бізнесу тяжіють до максимально можливих. Додана вартість максимізована і раціональна та функціонально розподілена у ланцюгу ринкових відносин. Відсутня нееквівалентність ринкового обміну як масове явище. Витрати виробництва відповідають сучасному технологічному рівню, що характеризується максимальною продуктивністю та окупністю; менеджмент витрат є ефективним. Грошова система виконує свої функції у повному обсязі. Інфраструктура представлена сучасним інструментарієм, що масово охоплюють розвинуті ринкові обміни.

1	2	3
0,00-0,33	Соціальні	Різниця у доходах між різними групами агентів дуже велика; розрив між об'єктивним і платоспроможним попитом також дуже великий; все це супроводжується масовими дисфункціональними конфліктами, які істотно обмежують обсяги виробництва та продуктивність у галузі. Споживання даного виду продукції є недостатнім і нераціональним у переважній більшості споживачів. Рівень заробітної плати дуже низький. Кількість робочих місць в усіх секторах ринкового обміну мінімальна від можливої (або ж має місце велика кількість працівників з низькою продуктивністю праці, переважанням фізичної низько технологічної праці). Мотивації до підприємництва на низькому рівні, серед підприємців поширені негативні оцінювання ринкового середовища та дій уряду. Поширені тіньові схеми організації бізнесу та ринкових обмінів.
0,34-0,66		Відмінності у доходах різних груп агентів істотні, проте це не призводить до масових дисфункціональних конфліктів. Розрив між об'єктивним і платоспроможним попитом істотний, що значно обмежує споживання. Рівень заробітної плати значно менший від світових стандартів. Кількість робочих місць в усіх секторах ринкового обміну істотно менша від можливої. Мотивації до підприємництва присутні як масове явище. Поширюються корпоративно-асоціативні організаційні форми бізнесу. Присутні тіньові схеми організації бізнесу та ринкових обмінів.
0,67-1,00		Відмінності між доходами різних груп агентів у соціумі мінімальний. Розрив між об'єктивним і платоспроможним попитом мінімальний. Престижність праці у галузі висока. Досягнуто оптимального рівня споживання даного виду продукції переважною більшістю споживачів. Рівень заробітної плати відповідає світовим стандартам. Кількість робочих місць в усіх секторах ринкового обміну максимально можлива. Мотивації до підприємництва на високому рівні. Активно і масово поширюються корпоративно-асоціативні організаційні форми бізнесу.

1	2	3
0,00-0,33	Екологічні*	Екологічні обмеження не враховуються бізнесом і регулятивною політикою. Виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється за повсюдним негативним балансом відтворення родючості ґрунту.
0,34-0,66		Присутні екологічні стандарти, уніфіковані із світовими, які виконуються частково чи епізодично. Виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється за слабо негативного балансу відтворення родючості.
0,67-1,00		Екологічні обмеження враховано: створені відповідні системи моніторингу, контролю, санкцій та стимулювань. Виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється за позитивним балансом відтворення родючості ґрунту.
0,00-0,33	Регулятивні	Регуляції загалом дисфункціонально впливають на ринок, у суспільстві і серед підприємців такий вплив оцінюється однозначно негативно. Масові явища рейдерських захоплень. У регулятивній політиці відсутні пріоритети захисту конкуренції, антикризових дій, ідентифікації опортуністичної поведінки та здійснення ефективного моніторингу за станом ринку, або ж таке несуттєве або неефективне. Яскраво виражені тенденції політичної, кланової залежності уряду, що має повсюдну корупційну складову.
0,34-0,66		Регуляції загалом дисфункціонально впливають на ринок, у суспільстві і серед підприємців такий вплив оцінюється суперечливо. Мають місце рейдерські захоплення. У регулятивній політиці лише якоюсь мірою присутні пріоритети захисту конкуренції на ринку, антикризових дій, ідентифікації опортуністичної поведінки та здійснення ефективного моніторингу за станом ринку. Присутні ознаки політичної, кланової залежності уряду, що має істотну корупційну складову.
0,67-1,00		Регуляції здійснюють функціональний вплив на ринок. Ефективне здійснення антикризової політики та захисту конкуренції; високий рівень захисту інвестицій. Бар'єри входження до ринку не становлять істотних перешкод для бізнесу/інвесторів. Рівень протекціонізму загалом мінімальний і дієвий щодо усунення дисфункціональності нееквівалентного ринкового обміну, тому обмеження національного ринку в системі міжнародного ринку мінімальні. Корупція не несе істотного дисфункціонального впливу.

Примітки: * - стосовно ринку овочевої продукції в Україні

Джерело: авторська інтерпретація системи критеріїв і показників, наведених у табл. 15

Функції належностей подібних нечітких множин, як рекомендовано за [231], доцільно будувати методом парних порівнянь з подальшою апроксимацією гаусової кривої:

$$\mu^t(x) = \exp\left(-\frac{(x-z)^2}{2c^2}\right), \quad (16)$$

де, $\mu^t(x)$ – функція належності змінної x до нечіткої множини t ;

z та c – параметри функції належності – координата максимуму та коефіцієнт концентрації [231, с. 17-45].

Відповідність, що може бути визнана як достатньо аргументована, може бути визначена експертною групою. На данному етапі досліджень використано позицію автора монографії. У разі необхідності відповідна експертна система знань може бути розширена як за рахунок кількості критеріїв і показників, так і за збільшення кількості експертних оцінок. Загальний для методу принцип формування структури відповідності у вигляді нечіткої бази знань передбачає, що така складає певну сукупність правил «якщо – тоді», що віддзеркалюють точку зору і тим самим досвід експерта щодо інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків, при цьому коректність висновків (висловлювань) не змінюється при незначних коливаннях показників.

За такого використання принципу ієрархічності експертних знань можливо нівелювати ефект різної розмірності показників (факторів впливу), де останні слід класифікувати ієрархічно і за нею побудувати т. з «дерево висновку» [231, с. 60-76]. Ієрархічний взаємозв'язок між факторами впливу і прогнозуванням стану ринку (R) може бути представлено деревом нечіткого логічного висновку (рис. 28).

На прикладі оцінювання ринку (за сукупністю запропонованих критеріїв та показників у табл. 16-17 такий розв'язок дозволить надати чітку оцінку такого стану. Як вже відзначалося, нами було використано 3-вимірну шкалу: відповідно, стан ринку із найвищими оцінками вважатиметься найбільш досконалим. При цьому у таких оцінюваннях одразу фіксуватиметься пріоритетні напрями змін.

Варіанти заключних висновків

I Неєфективний ринок

II Умовно-ефективний ринок

III Ефективний ринок

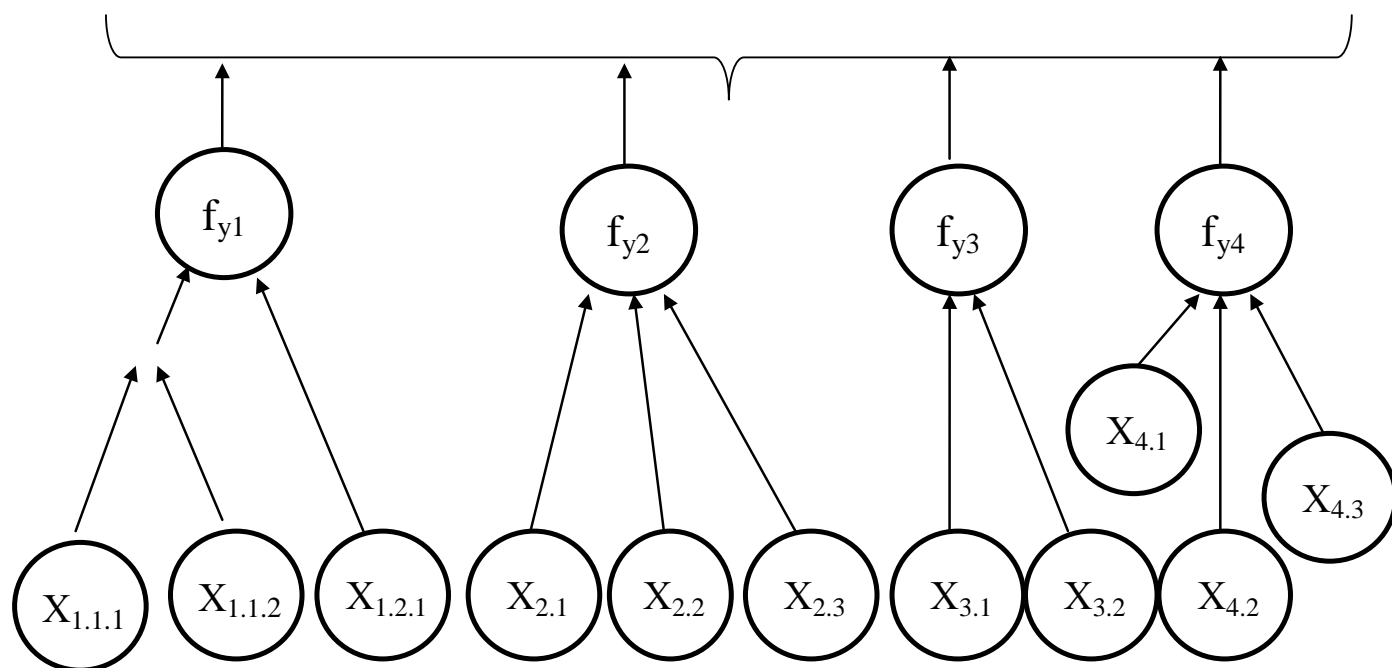

Рис. 28. Ієрархічне дерево нечіткого висновку про стан ринку

Джерело: авторська інтерпретація теорії і методу, викладених у [230-231]

Хотіли б зазначити, що нечітко-множинне оцінювання може бути здійсненим за іншою шкалою, якщо є потреба відобразити більш деталізовані стани об'єкту.

Змістовна інтерпретація одиничних та узагальнених факторів впливу для різних компонент системи оцінювання ринку наведена у табл. 18.

Таким чином, механізм формування нечітко-логічного висновку по даній конкретній економічній задачі передбачає послідовне формування набору окремих показників, їхнє групування та розрахунок значень груп показників, на основі чого проводиться оцінювання стану, а відтак, і стану ринку.

Ієрархічні фактори оцінювання стану ринку

Позначення фактора	Фактори
Варіанти оцінювання стану ринку	
I	Неефективний стан ринку
II	Умовно-ефективний ринок
III	Ефективний ринок
Фактори верхнього рівня ієрархії	
y ₁	Економічність ринку
y ₂	Соціальність ринку
y ₃	Екологічність ринку
y ₄	Регулятивність ринку
Фактори нижнього рівня ієрархії	
x _{1.1}	Вартість ринку, грн
x _{1.2}	Розмір доданої вартості, грн
x _{1.3}	Рентабельність бізнесу, в. од.
x _{1.4}	Витрати (виробництва, переробки, логістики, збуту), грн.
x _{1.5}	Функціональність грошової системи, бали, експертні оцінки
x _{1.6}	Стан ринкової інфраструктури, бали, експертні оцінки
x _{2.1}	Розрив між об'єктивним і платоспроможним попитом, бали
x _{2.2}	Відмінності у доходах різних груп агентів, що є реципієнтами ринку, бали
x _{2.3}	Заробітна плата, грн
x _{2.4}	Кількість робочих місць, од.
x _{2.5}	Мотивації до підприємництва у галузі, бали, експертні оцінки
x _{3.1}	Оцінювання викидів та відходів галузі, фізичні од./ грошові оцінки
x _{3.2}	Втрати родючості ґрунту, фізичні од./ грошові оцінки
x _{4.1}	Бар'єри входження до ринку, бали, експертні оцінки
x _{4.2}	Функціональність регуляцій за критерієм здійснення антикризових функцій та захисту конкуренції, бали, експертні оцінки
x _{4.3}	Рівень корупції, спеціальні методи якісного оцінювання, бали
x _{4.4}	Захист власності та інвестицій

Джерело: авторські дослідження

Зазначене оцінювання за набором окремих показників, дозволяє деталізовано дослідити стан досліджуваного ринку.

3.2. Опис моделі еквівалентності ринкового обміну та її реалізація на прикладі ринку овочевої продукції України

Під еквівалентністю ринкового обміну розуміємо емпіричне відображення основних інформаційних показників, що можуть бути індикаторами такої еквівалентності стосовно якихось конкретних, сегментноспоріднених (за товаром) ринків. Такими показниками є ціни на споріднені товари та заробітні плати (платоспроможність населення) у різних країнах. Еквівалентний ринковий обмін досягається як ефект вирівнювання основних показників у зазначеному порівнянні. Під нееквівалентністю, відповідно, розуміємо явище порушення такого співвідношення або ж наявності суттєвих відмінностей між різними ринками.

Методологічна роль характеристик еквівалентності та нееквівалентності вбачається у наступному: оцінювання ефективності/досконалості ринків однієї і тієї ж продукції різних економічних систем, що є диференційованими за національними межами, необхідно здійснювати за сукупністю кількісних і відносних показників, які надають уявлення про: 1) співвідношення цін на споріднений товар; 2) купівельну спроможність населення даної країни. При цьому індексне співставлення цих значень є абсолютно універсальною характеристикою досліджуваного ринку у порівнянні із певним аналогом ринку, що визнаний як ідеальний об'єкт. Оцінювання зазначеного і дозволяє визначити досконалість якогось ринку. Гіпотеза такої методології будувалася на припущенні, що у реальному економічному середовищі ринки різних країн і економічних систем, навіть за достатньо високого рівня економічного лібералізму через сукупність причин перебувають у різному стані, який відрізняється за наведеними показниками і що може бути визначене кількісно, і це відбиває стан горизонтальної ієрархії ринків за їхньою ефективністю, а також повсюдну складну – багатокomпонентну – модель еволюції різних ринків.

У 1 главі монографії було здійснено огляд ключових джерел методологіч-

ного рівня щодо даного питання. Додаткова аргументація щодо об'єктивності методології дослідження ринків за критерієм еквівалентності ринкового обміну може бути здійснене у такому вигляді.

Так, зазначена логіка диференціації ринків будувалася історично на припущенні А. Сміта [19] про визначальну роль неспостережуваних функцій ринку (т. з. «невидимої руки»), які А. Курно визначав як здатності – за вільних відносин між покупцями і продавцями – цін на ті самі товари «легко й швидко вимірюватися» [17, с. 135-147], а з точки зору Д. Рікардо [4] – бути підставою для формування найбільш ефективної структури національної економіки у масштабах світового ринкового обміну, коли факт економічної свободи визначає вирівнювання цін врешті-решт. При цьому А. Маршал визначив як критерій самовдосконалення ринку здатність «...в певний проміжок часу сплачувати за той самий товар однакову ціну» [20]. Подібна здатність, як вже зазначалося, Дж. Міллем [21, с. 99], Ф. Броделем [8] та ін., було віднесено до однієї з основних характеристик ринку капіталістичного типу.

Водночас універсальність «невидимої руки» та принципу вільної конкуренції у реальному економічному середовищі, на основі якого така універсальність і досягається, ставилися під сумнів неодноразово різними методологічними школами – Дж. Кейнсом [112], Дж. Робінсон [36], Е. Чемберліном [111], Я. Корнаї [126, с. 329], та ін.: характерним є термін, залучений В. Желеновим [17, с. 144] із цього приводу – «штучні перепони» для ринку, іншим аналогом означення подібних факторів є варіант Я. Корнаї [126, с. 329] – т. з. «успадковані несприятливі умови» ринку. Іншим принципово відмінним підходом до констатації часто визначальної ролі політичних та економічних факторів, т. з. естрактивних інститутів (таких, що дозволяють правлячій еліті керувати економікою країни задля власної вигоди у занепаді націй, національних економік та ринків) можна вважати точку зору Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона [232].

В процесі аналізування реального функціонування ринків та ринкових обмінів, що є похідними від стану таких ринків, зазначене означає, як вже

вказувалося, на необхідності врахування таких неекономічних факторів як додаткових чинників ціноутворень.

При цьому численними авторами, наприклад В. Железновим [17, с. 137], Ф. Броделем [8], І. Валлерстайном [7], М. Кемпбеллом та Б. Стенлі [16] та ін. було акцентовано увагу на тому, що ринок в якійсь історичний відрізок часу не є сформованою субстанцією, а, передусім, еволюціонуючим інститутом, який постійно змінюється. Такі зміни, зауважимо, відбуваються у більш та менш ефективно функціонуючих економічних системах та країнах, тобто до ринків навіть в економічно розвинутих країнах можуть бути претензії з боку його учасників, суспільства тощо. Така критика формується на фоні можливих негативних ефектів зменшення функціональності ринків до гіпертрофованого стану як масового явища через згасання конкуренції та функції максимізації суспільного ефекту від функціонування ринку, несправедливий чи нераціональний розподіл благ, невиправдану нерівність доходів, необґрунтовану низьку зайнятість, завищені ціни і т. ін. у ринковій економічній системі.

На фоні такої динаміки слід виходити також із припущення про те, що капіталістичний ринок не є єдиним чи переважаючим в якійсь системі чи країні: опис зазначеного ефекту підпадає під згаданий у главі 1 монографії термін «пунктирного капіталізму» [8], а також розглянутих вище теорій ідеї Ш. Фур'є [63], В. Зомбарта [15], Р. Арона [64] та ін.

Саме на основі вище зазначеного було обґрунтовано специфіку авторської методології у контексті розгляду ринку через його діалектичність, багатоаспектність, ієрархічність (див. рис. 3). І саме на основі цього було обґрунтовано тезу про ефект масового підпорядкування у сучасній світовій економіці ринків менш ефективних економічних систем – більш досконалим ринкам. Таке підпорядкування і означає ефект нееквівалентного обміну, який визначає сутність процесу. Знову ж таки, роль таких методологій полягає у наданні нової аргументації щодо того, що наявні на даний момент недосконалі/неефективні ринки окремих національних економік повинні вдосконалюватися у напрямку зменшення такого підпорядкування через

зменшення нееквівалентності ринкових обмінів. Таке зменшення має багатоаспектний позитивний ефект для всіх учасників ринкових відносин даної недосконалої національної економіки. Таким чином, універсальна функція репрезентативного ринку передбачає вирівнювання цін, але у *довгостроковому* періоді та за *досягнення* умови досконалості даного ринку, що є основою для відповідної управлінської задачі щодо даного ринку.

Отже, явище еквівалентності ринкового обміну потребує методологічного та методичного опису, оцінювання, моделювання. У монографії це буде здійснено стосовно вітчизняного ринку овочевої продукції.

Так, методика визначення рівня еквівалентності окремого ринку передбачає наступний алгоритм:

1) визначення ідеального параметру стосовно досліджуваного ринку (у нашому випадку було обрано ринок овочевої продукції економічно розвинутих країн світу – США, Німеччини, ринок яких було визнано як умовно досконалий, а також для відносного порівняння ринок Польщі, Молдови, Еквадору);

2) визначення «споживчого кошика» даного ринку продукції;

3) визначення порівняльних цін кошику та його відносна фіксація щодо платоспроможності населення відповідної країни;

4) визначення відносних індексних показників, які надають уявлення про рівень еквівалентності ринкового обміну у досліджуваних об'єктах.

Принципами такої методики є наступні:

1) принцип фіксації показників на чітко визначений період у різних економічних системах (у наших дослідженнях таким було обрано дату на 1 листопада 2017 р.);

2) принцип аналізування порівняльних даних (споживний кошик визначався за показником фізіологічних норм споживання овочів);

3) принцип цінового співвідношення у споживанні, де близько 20% припадає на продукцію за мінімальними цінами, близько 70% – за середніми та близько 10% – за максимальними цінами.

Акцентуація чіткої дати аналізування була викликана значними відмін-

ностями, що спостерігаються у часі. Так, за даними сайтів ринків оптової торгівлі [233] України та Польщі, ціни на овочі у вересні та листопаді відрізнялися дуже істотно, причому не тільки за рівнем цін, але й у співвідношенні щодо окремих культур та країн. Зокрема, у вересні ціни на низку овочевої продукції у Польщі були нижчими аніж в Україні, тоді як у листопаді цього взагалі не спостерігалось, на будь-який період сезону споживання можна навести подібні відмінності. Тому аналізування доцільне на будь-яку, але чітко визначену для всіх досліджуваних ринків дату.

Принцип цінового співвідношення представляється важливим з огляду на значні відмінності між цінами на один і той же вид продукції, який часто досягає 100% і більше. Це спостерігалось і на оптових ринках, і у роздрібній торгівлі. Крім того, необхідно обрахувати єдиний показник споживання окремого кошика. В середньому по Україні різниця між мінімальними та максимальними цінами на овочі складала за нашими даними 2,3 разів. Тому виходили із припущення, що співвідношення 20%: 70%: 10% є вірним для будь-яких країн; подібна точка зору наведена у роботах з маркетингу, наприклад у [140].

Прикінцевими показниками оцінювання еквівалентності ринкового обміну (*EPO*) запропоновано наступні:

1. *Індекс ринкового обміну (ІнРО)* – встановлюється стосовно кожної окремої країни і кожного окремого ринку (у нашому випадку – овочевої продукції). Даний індекс є результируючим показником в процесі аналізування *EPO* за співвідношенням цін та заробітної плати в окремих країнах. Математично являє собою відношення вартості споживчого кошика до середнього рівня заробітної плати, де позитивна динаміка пов'язується із зменшенням кінцевих даних і навпаки.

2. *Індекс еквівалентності ринкового обміну (ІнЕРО)* – розраховується від ідеального значення – параметру якоїсь обраної країни як еталона, де *ІнРО* приймається за (1,0), а стосовно досліджуваного ринку – як відносної частки від цього значення. Позитивна динаміка пов'язується із збільшенням даних щодо

досліджуваного ринку і навпаки.

Зазначена методика була реалізована у наукових дослідженнях наступним чином. Так, при визначенні споживчого кошика виходили із рекомендованих по Україні і ФАО даних щодо фізіологічного рівня споживання овочів (табл. 19-20), а саме – 161,0 кг на душу населення щорічно у зазначеному співвідношенні між різними культурами. Тобто цей показник був прийнятий як універсальний за будь-яких умов.

Таблиця 19

Річна норма фізіологічного обґрунтованого споживання овочів на душу населення (за даними Українського науково-дослідного інституту харчування [234])

Продукт	Кількість, кг	% від загальної кількості
Всього овочів, у т. ч.:	161,0	100,0
Томати	39,0	24,2
Огірки	15,5	9,6
Часник	5,25	3,3
Цибуля	5,25	3,3
Капуста білоголова	30,0	18,6
Капуста цвітна, брюссельська та ін.	11,6	7,2
Морква	15,5	9,6
Буряки столові	7,0	4,3
Редиска, редька	1,6	1,0
Перець солодкий	7,0	4,3
Баклажани	3,3	2,1
Кабачки, патисони	3,3	2,1
Горох овочевий	3,3	2,1
Кукурудза цукрова	3,7	2,3
Шпинат, щавель	1,6	1,0
Салат	2,9	1,8
Інші овочі	5,2	3,2

Джерело: інтерпретація автором даних з [234]

При подібному аналізуванні необхідно акцентувати увагу на особливостях споживання овочів у різних країнах та на динаміці у часі по Україні.

Так, за статистичним даними (табл. 20-21), впродовж 1990-2010-х рр. в Україні спостерігалася значна динаміка рівня споживання овочів, де його усталене зростання припало на період з 2000 р. і до останнього часу, досягнувши фізіологічно раціональних норм починаючи з 2011 р. Криза 90-х рр., як можна зазначити, відбувалася на фоні істотного зменшення даного показника.

Таблиця 20

**Споживання основних продуктів харчування в Україні
в розрахунку на одну особу за рік, кг.**

Продукти	Мінімальні норми *	Раціональні норми **	Роки ***				
			1990	2000	2005	2010	2016
М'ясо і м'ясопродукти	52	80	68,0	32,8	39,2	52,0	51,4
Молоко і молокопродукти	341	380	373,0	199,1	225,6	206,4	209,5
Яйця, шт.	231	290	272,0	166	238,0	290	267
Хліб і хлібопродукти	94	101	141,0	124,9	123,5	111,3	101,0
Картопля	96	124	131,0	135,4	135,6	128,9	139,8
Овочі й баштанні	105	161	103,0	101,7	120,2	143,5	163,7
Плоди, ягоди, виноград	68	90	47,0	29,3	37,1	48,0	49,7
Риба і рибні продукти	12	20	18,0	8,4	14,4	14,5	9,6
Цукор	32	38	50,0	36,8	38,1	37,1	33,3
Олія	8	13	12,0	9,4	13,5	14,8	11,7

* Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 14.04.2000р. №56

** За термінологією МОЗ України «Орієнтовний набір продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005-2015 рр.»

*** Баланс та споживання основних продуктів харчування населення України [235]

Аналізування структури виробництва та споживання овочів в Україні впродовж 1990-2016 рр. (табл. 21) підтверджує вище визначену тезу про негативну динаміку показників у 90-х рр. та позитивну – з початку 2000-х рр.

В контексті розгляду проблеми слід враховувати особливості національного споживання овочів. Так, на 2016 р. за даними ФАО [194], таке споживання

щорічно становило в Україні 164,4 кг, у Молдові – 175,0, у Польщі – 195,0, у Німеччині – 225,0, у США – 240,0 кг на душу населення (табл. 22). Очевидно, зростання у такій послідовності індексу достатності споживання овочів з 1,02 до 1,49 в. од. є непрямим свідченням досконалості даного ринку. Так само слід сприймати як економічний успіх даного ринку зростання цього індексу в Україні з початку ринкових реформ майже удвічі.

Таблиця 21

Динаміка виробництва та споживання овочевої продукції в Україні

	Роки										
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Виробництво	7458	6377	6195	7606	8873	10562	10815	10668	10323	9792	9998
Зміна запасів на кінець року	132	100	201	196	-22	514	458	-13	183	-213	-100
Імпорт	17	41	29	100	311	285	213	237	225	95	115
Усього ресурсів	7343	6318	6023	7510	9206	10333	10570	10918	10365	10100	10213
Експорт	145	194	30	150	335	303	346	379	294	212	268
Витрачено на корм	721	755	728	1214	1337	1473	1568	1747	1620	1564	1591
Витрачено на посадку	73	68	86	90	118	126	127	130	117	110	115
Втрати	231	322	177	393	835	991	1077	1231	1223	1203	1209
Фонд споживання	6173	4979	5002	5663	6581	7440	7452	7431	7019	6890	7030
у розрахунку на 1 особу, кг.	119,7	96,7	101,7	120,2	143,5	162,8	163,4	163,3	163,2	160,8	164,4

Джерело: статистичні дані [235]

Оцінювання вартості споживчого кошика та купівельної спроможності населення у різних країнах засвідчило наступні дані – табл. 22.

Як бачимо, національні економіки у розрізі реалізації власних ринків овочевої продукції відрізняються більш ніж істотно. По-перше, як вже зазначалося, інтенсивністю споживання овочів, на що вказує діапазон коливань індикатора достатності майже у 1,5 разів; по-друге, купівельною спроможністю

населення, яка різниться по вказаних країнах більш ніж у 20 разів; по-третє, цінами на овочі, які зростають по мірі зростання показника заробітної плати, але у значно менших пропорціях – лише у 2,5 разів. Тому можна пояснити і істотні відмінності між показниками *Ipo* – по вказаних країнах цей діапазон складав значення від 12,3 до 1,5 в. од. або більш ніж у 8 разів.

Таблиця 22

Споживчий овочевий кошик в країнах світу

Показники	Україна	Молдова	Еквадор	Польща	Німеччина	США
Індикатор достатності	1,02	1,08	1,11	1,21	1,39	1,49
Середній рівень заробітної плати, дол. США	175,0	260,0	350,0	1536,0	2820,0	3563,0
Ціна реалізації овочевого кошика, дол. США*	<u>117-215**</u> 180***	<u>121-248**</u> 202***	<u>146-323**</u> 257***	<u>169-409**</u> 301***	<u>207-516**</u> 378***	<u>258-602**</u> 450***
<i>Ipo</i> , в. од. ****	12,3	9,3	8,8	2,4	1,6	1,5

Примітки: * - на 1.11.2017 р. , овочевий кошик – 161,0 кг згідно з даними табл. 20, що відрізняється від реального споживання овочів у цих країнах (за індексом достатності);

** - діапазон цін від мінімальних до максимальних;

*** - середня ціна, що була обрана для подальших розрахунків, обраховувалася згідно з наведеною вище структурою споживання за різними цінами;

**** - Індекс ринкового обміну, розраховувався за формулою: середня ціна овочевого кошика/щорічна середня заробітна плата.

Джерело: розрахунки автора згідно з запропонованою у 3.2 методикою обрахунку *Ipo* та на основі статистичних даних [194, 235]

Слід зазначити можливість групування країн за показником *Ipo*: так, його значення щодо економічно розвинутих країн світу (США, Німеччини, Польщі) перебували в межах 2,4-1,5 в. од., тоді як інших (Еквадор, Молдова, Україна) – від 8,8 до 12,3 в. од.

Якщо розглядати ринок овочевої продукції США як найбільш досконалий

з досліджуваних за критерієм співвідношення цін та купівельної спроможності населення (див. табл. 22), то тоді результати обчислення рівня еквівалентності ринкового обміну різних країн можуть бути представлені наступним чином – табл. 3.9. Знову ж таки, як і щодо *IPo* (див. табл. 22), можна спостерігати різкий розподіл показників між двома групами країн, де, наприклад, відповідні ринки Польщі та Німеччини наближаються до еталонного рівня, тоді як ринки України, Молдови, Еквадору – складають лише 12-17% від ідеальних параметрів.

Характерним виглядає і те, що, очевидно, РОПУ зовсім не є винятком: аналогічні диспропорції було відзначено і щодо м'ясної продукції (табл. 23).

Таблиця 23

Індекс еквівалентності ринкового обміну стосовно ринків овочевої продукції різних країн

Показники	Україна	Молдова	Еквадор	Польща	Німеччина	США
<i>IEPo</i> овочева продукція, в. од.	0,12	0,16	0,17	0,70	0,94	1,00
<i>IEPo</i> м'ясна продукція, в. од.	0,17	0,22	0,43	0,72	1,0	0,96

Джерело: авторські дослідження

Таким чином, незважаючи на відносно величезні у світовому масштабі обсяги виробництва овочів в Україні, т. ч. імпорتنий потенціал галузі, загалом національний ринок овочевої продукції перебуває у стані маргінального. Це виражається як у значно нижчих цінах на продукцію, так і купівельної спроможності населення. Умовно кажучи, вітчизняний ринок на порядок поступається за досконалістю еталонному, звідси – є недосконалим і неефективним загалом. Хотіли б підкреслити, що головна причина зазначеного після формування ринкової економіки в Україні в цілому з початку 2000-х рр. є політичні, вірніше, політекономічні, а не економічні фактори. Саме ця обста-

вина, а не собівартість, конкурентоспроможність чи якість вітчизняної продукції є проблемою даного ринку.

Звідси, перспективи ринку полягають у максимальній інтеграції до світового ринку саме за показниками цін та заробітних плат. При цьому зміни можуть реалізовуватися лише у межах двох відповідних векторів: 1) зростання цін на овочеву продукцію – за даними на 2017 р. – приблизно у 2,3-2,5 разів; 2) заробітних плат (за тією ж часовою інтерпретацією) – у 20 разів. І якщо зростання цін регулюватиметься економічними механізмами в міру посилення імплантованості вітчизняного ринку до світового, то позитивна динаміка заробітних плат представляється, як вже зазначалося, переважно політичним процесом, який відбуватиметься у безпосередній координації із універсальними ринковими законами та відповідними економічними механізмами.

3.3. Нормативно-правова та контрактна регламентація процесу формування ринкових механізмів в Україні та галузі

В свою чергу, інтелектуальний комплекс авторської теорії надає можливість визначити загальну модель побудови ринкової економіки, у т. ч. окремих ринків, у контексті його нормативно-правової регламентації та контрактації. Так, аналізування вище зазначеного дозволяє стверджувати, що процес формування ринкової економіки в Україні в правовому полі мав певну послідовність та логіку. Такі, очевидно, формувалися як відгуки на масштабні трансформаційні процеси формування ринкових відносин, що відбувалися в країні, у т. ч. на основі переважаючого ситуаційного реагування на окремі явища, що вважалися кризовими або ж лобійованими потужними структурами, які змогли добитися якихось змін.

Очевидно, логіка процесу юридичної контрактації в країні, що до цього часу мала зовсім іншу економічну систему, повинна була відштовхуватися від пріоритетів: 1) законодавчого закріплення визначальних інститутів ринкової

економіки, а саме: приватної власності, нових форм економічної діяльності, що побудовані на приватній власності, самої ідеології розвитку суспільства на засадах капіталізму та ринкової економіки навіть у будь-яких соціалізованих варіантах; 2) правового визначення діяльності таких форм та системи в цілому, тобто встановлення «правил» нової економічної системи; 3) легітимізації нових форм господарювання; 4) створення умов для формування та поширення сучасної інфраструктури ринку, фінансово-грошової системи, інших елементів ринкової економічної системи; 5) вже з врахування раніше зазначеного, тобто досягнення раніше визначених пріоритетів – формування умов, що сприяли б інтеграції національного ринку до світового на основі підвищення конкурентоспроможності економіки та підвищення ефективності ринку в Україні.

При цьому, зрозуміло, на всіх етапах актуальними були б корективи з огляду на нові умови, особливості процесу, виявлені дисфункції чи неочікувані позитивні ефекти. Достатньо важко визначити послідовність всіх зазначених етапів: найкращим варіантом, звісно, було прийняття всього одразу ж. Проте з врахуванням відсутності досвіду побудови ринку у даного покоління, це все ж таки мав бути послідовний і логічно узгоджений за намірами та отриманими результатами процес.

Враховуючи вищезазначене, універсальна модель процесу (що відображена на рис. 29) у нашому розумінні передбачає такі чотири послідовні етапи, впродовж яких в країні повинні бути прийняті необхідні нормативно-правові акти:

1. Формування у соціумі ідеології ринку: процес передбачає політичні ініціативи, ініційовані чи принаймні узгоджені із владою, які мають за мету досягти суспільної підтримки для нових (відносно нових) для соціуму інститутів – приватної власності, політики економічного лібералізму, ринкової економіки, ринку як такого та окремих форм ринкового обміну і т. д. При цьому мова йде про принципово нові для соціуму інститути (т. з. «імплантування» інститутів) або ті, які до цього мали незначне поширення чи значення (т. з. «вирощування» інститутів у вітчизняному інституційному середовищі).

IV. Досягнення умов еквівалентного обміну для національного ринку у системі світового ринку

Задача перспективного рівня, ініційована в Україні з 2014 р.

III. Формування необхідного рівня функціональної інфраструктури ринку, грошової системи, регуляторної політики, конкурентного середовища

Здійснюється із суперечливою результативністю із середини 90-х рр. (досягнуто лише якогось рівня функціональності всіх зазначених елементів)

II. Легітимізація основних інститутів ринку (приватної власності, ринкового обміну в умовах економічного лібералізму, ринкової ідеології як основи нової економічної системи, організаційних форм та детермінантних груп агентів ринку)

Фактично було зкомпроментовано в Україні впродовж 1992-1996 рр. Реалізовувалося як альтернативний, стихійний процес.

I. Формування ідеології ринку та його суспільної підтримки за імплантації нових для соціуму інститутів (приватної власності, основопологаючих структур та елементів ринкового обміну)

Було здійснено у колишньому СРСР впродовж 1985-1991 рр. (Закони СРСР «Про державне підприємство» (1987 р.), «Про кооперацію» (1988 р.), «Про індивідуальну трудову діяльність» (1987 р.), «Про загальні засади підприємництва в СРСР» (1989 р.))

Модель

Об'єкт: ринок овочевих продукцій в Україні

Рис. 29. Парадигмальна модель побудови ринкової економіки в національних масштабах та її інтерпретація в Україні з 80-х рр. XX ст.

Джерело: авторська розробка на основі вивчення досвіду формування ринку в історичному аспекті та інших країнах

У випадку колишньої УРСР інститути ринку не були принципово новими для суспільства, проте механізми та технології їхнього втілення, очевидно, мали суто «західне» походження.

2. Створення інститутів ринку: процес включає юридичну легітимізацію інститутів ринку та легітимізацію груп агентів, що визначають саме існування ринку, де, в свою чергу, формуються групи агентів, що залежать від ринку (реципієнти) та отримують вигоду від його функціонування (бенефеціарії).

3. Побудова основних елементів ринку та необхідних складових ринкового середовища, в першу чергу, конкурентного середовища, а також регулятивної політики, інфраструктури ринку, грошово-кредитної системи і т. д.

4. Досягнення умов еквівалентного обміну для національного ринку у системі світового ринку: процес передбачає досягнення належного – стосовно світових стандартів – рівня конкурентоспроможності вітчизняної економіки, пропозиції (в контексті якогось окремого ринку), купівельної спроможності та споживання, які дозволили б вийти на рівень еквівалентності ринкового обміну таких стандартів. В кінцевому рахунку це означатиме досягнення прийнятного рівня досконалості/ефективності вітчизняного ринку.

Рис. 29 відображає не тільки модель юридичної регламентації процесу формування ринку в конкретній країні, але й перебіг зазначеного у реальності в Україні.

Так, передусім, хотіли б зазначити, що I етап формування ідеології ринку і капіталізму було фактично створено у колишньому СРСР, і в незалежній Україні процес продовжувався на певному правовому і – що саме основне – ідеологічно сформованому фундаменті суспільного сприйняття ринку. Безпрецедентний за масштабами для українського соціуму процес прискореного формування ринкових основ економіки з початку 90-х рр. супроводжувався достатньо активною законодавчою діяльністю на рівні прийняття Законів України, постанов та розпоряджень Кабінету міністрів, Указів Президентів України. Слід відзначити, що така законодавча формалізація, очевидно, відбувалася під впливом великої кількості чинників, значна частина з яких були

неекономічними, тому є підстави стверджувати про певну суперечливість процесу; окрім цього, не можна не враховувати відсутність досвіду подібних реформ, що унеможливило уникнення помилок та прорахунків.

Зі свого боку вважаємо, що опис хронології та перебігу прийняття законодавчих актів щодо формування ринкової економіки в Україні потребує детального аналізування для визначення особливості, дисфункції та перспективи такого на майбутнє. З іншого боку, науковий опис перебігу формування ринку розглядали як алгоритм певних логічних дій та процесів, порушення якого супроводжується зниженням результативності та ефективності реформ.

Для розуміння драматизму процесу в цілому відлік доцільно здійснювати із сумновідомої Постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7.08.1932 р., за якою вже влітку 1933 р. за цим законом було засуджено 150 тис. осіб. Адміністративна система економіки із всіма своїми атрибутами існувала в колишньому СРСР до середини 80-х рр. І ще у травні 1986 р. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», що була офіційно спрямована проти ділків «тіньової економіки», в реальності боролися, насамперед, проти малих форм особистої господарської діяльності.

Проте сам процес ринкової трансформації у колишньому СРСР можна асоціювати із процесом «перебудови» впродовж 1985-1991 рр. Фундаментальним при цьому можна вважати Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», прийнятий у червні 1987 р. Згідно з ним, на підприємствах було введено принцип господарського розрахунку – право підприємства самостійно витратити свій прибуток, що залишався після розрахунків з державою. Підприємства почали самостійно планувати свою роботу, виходячи з державних замовлень, контрактів, укладених з постачальниками та споживачами, могли вести оптову торгівлю. Значно розширилося число підприємств, що мали право самостійного виходу на зовнішній ринок. Роль союзних міністерств зводилася до підготовки контрольних цифр та визначення держава-

мовлення для підприємств. Продукція, що була вироблена понад держзамовлення, могла реалізовуватися за ринковими цінами, тобто фактично їх було легітимізовано юридично та на ментальному рівні, що було істотним кроком до ринку.

1 травня 1987р. набув чинності Закон СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», згідно з яким допускалося індивідуальне підприємництво у сфері виробництва товарів народного споживання і побутового обслуговування, тобто було легітимізовано приватне підприємництво. Всього на початку 1987 р. індивідуальну трудову діяльність вели 100 тис. осіб, на початку 1988р. – 300 тис. осіб, тобто 0,2% зайнятих.

У 1988 р. було прийнято Закон СРСР «Про кооперацію», який можна асоціювати із легітимізацією альтернативних щодо існуючих досі організаційних форм та масштабною диверсифікацією господарської діяльності за умов майже тотального дефіциту в країні. Вперше в основу документу було покладено детермінантну роль особистої ініціативи та приватної власності. За цим законом громадянам СРСР гарантувалося право добровільного вступу в кооператив і вільного виходу з нього; участь в управлінні всіма справами кооперативу; самостійність колективного господарювання і незалежність кооперативу в прийнятті рішень щодо виконання його статутних завдань; право отримувати готівкові доходи від кооперативної діяльності, відповідні до кількості та якості праці. Цей закон призвів до появи величезного числа різних кооперативів. Так, до літа 1988 р. у кооперативах працювали більше 200 тис. осіб. Згідно з цим законом, з'явилася також можливість створення недержавних банків. До 1 січня 1989 р. в СРСР діяв 41 комерційний банк, до середини року – 143.

У 1989 р. був опублікований закон «Про загальні засади підприємництва в СРСР», яким поглиблювалися юридичні та економічні основи приватного підприємництва, у т. ч. із можливістю володіння засобами виробництва.

На 1990 р. соціально-економічна ситуація в СРСР значно погіршилася в силу цілої низки обставин, що вимагало адекватних урядових дій. Влітку

1990 р. уряд М. Рижкова розробив економічну антикризову програму, яку підготувала робоча група на чолі з акад. Л. Абалкіним; в основі нової політики полягала ідея поступовості – починаючи із 1991 р. – входження в ринок (т. з. принцип «спочатку стабілізація, а потім ринок»), де зберігалось поєднання державного сектора та ринкових відносин. Одночасно з урядовою програмою з'явилися й інші. Альтернативну програму переходу до ринкової економіки, що отримала назву «500 днів», підготувала група вчених на чолі з акад. С. Шаталіним і Г. Явлінським, яка передбачала за короткий термін – 500 днів – провести масштабну приватизацію державної власності, запровадження вільного ринкового ціноутворення з паралельною індексацією заробітних плат та соціальних допомог, а також допущення регульованого безробіття.

Проте на той час керівництвом СРСР була надана перевага програмі економічних реформ, що була розроблена міністром фінансів СРСР В. Павловим (прем'єр-міністра Кабінету міністрів СРСР у грудні 1990 р.), за якою передбачалося здійснення жорсткого державного контролю при переході до ринку, що, по суті, нівелювало процес формування ринку. Таким чином для колишнього СРСР суперечливість ринкових реформ стала чи не визначальною особливістю. Можна стверджувати, що саме питання ринку стало одним із основних, що призвели до розпаду колишнього СРСР, де відсутність дієздатної і виваженої політики впровадження ринкових реформ стала катастрофічним фактором.

Аналізування нормативно-правових актів на терені безпосередньо України датували із 17.10.1990 р., коли було прийнято Закон УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу», тому що, на нашу думку, зміст цього законодавчого документу, а саме його адміністративна спрямованість на регуляції АПК знайшли продовження у цілій низці актів вже після набуття країною незалежності. Тобто наслідуваність загального вектору аграрної політики на ігнорування по суті побудови дійсно ринкових механізмів при формуванні ринкової економіки в країні стала безпосереднім економічним фактором, при цьому дуже важливим і негативним

в цілому.

Так, із більш ніж 300 законодавчих актів, що були прийняті за період 1992-2017 рр. в Україні і які були спрямовані чи мали відношення до галузі та процесу ринкових реформ, нами було виділено близько 70, які в більшій чи меншій мірі відносяться до впливових щодо формування аграрного ринку та ринку овочевої продукції в Україні. Перелік таких за хронологією представлено у Додатку 1.

Для фахового оцінювання важливості зазначених нормативно-правових актів їхній зміст аналізувався експертною групою викладачів ВНАУ та ВНТУ у кількості 17 чол. (5 докторів та 12 кандидатів економічних наук), які в силу своєї діяльності – захищених дисертацій, викладання дисциплін чи напрямів наукової діяльності – могли надати кваліфіковану оцінку документів та володіли проблемою формування ринкових відносин в аграрній сфері України. Перед експертами ставилося основне питання про те, наскільки той чи інший документ сприяв розвитку ринку (та ринку овочевої продукції зокрема).

При цьому попереднє обговорення визначило, що подібне оцінювання доцільно здійснити за трьома позиціями:

- 1) документи, що мали переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин;
- 2) документи, що містили якісь елементи такого орієнтування;
- 3) документи, що містили переважно адміністративний зміст і на розвиток ринкових відносин істотного впливу не мали.

Іншим критерієм оцінювання стала диференціація нормативно-правових актів на ті, що мали істотний вплив на розвиток ринку і тих, що такого не мали і причини залишилися декларативними. Прикладом останніх може бути питання охорони ґрунтів за умов ринку, для чого були прийняті такі нормативно-правові акти: 04.08.2000 р. – Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державний технологічний центр охорони родючості ґрунтів» №1218, Закон України «Про охорону земель» від 19.06.2003р. (№ 962-IV), Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів опти-

мального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 01.02.2010 р. №164, а також ціла низка інших, які були покликані забезпечити охорону земельних ресурсів України в процесі ведення сільськогосподарського виробництва, і які науковцями і практиками оцінюються як недові в цілому щодо основної заявної функції.

В цілому ж із 69 згаданих документів (Додаток 1) до тих, що мали переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин, були віднесені 18 (близько 26%); до тих, що містили якісь елементи орієнтування на розвиток ринку також 18, і 33 (близько 48%) були оцінені як і, що містили регулятивні норми, і не мали відношення до становлення ринкових відносин (як правило, це були регламентуючі акти, що упорядковували порядок здійснення технічних операцій з функціонування аграрного сектору економіки).

Кількісні пропорції можуть не відображати значення окремих актів, проте якусь інформацію щодо того, яка увага приділялася окремим проблемам, це все ж таки надає. Загалом можемо стверджувати, що ринок в аграрній сфері України, у т. ч. безпосередньо ринок овочевої продукції, впродовж 25 років формувався на основі близько 42 нормативно-правових актів, де, у свою чергу, лише близько 18 за змістом і визначили особливості формування аграрного ринку, у т. ч. і ринку овочевої продукції в Україні (табл. 24).

Таблиця 24

Основні нормативно-правові акти, що визначили процес формування ринку овочевої продукції в Україні*

№ з/п	Хронологія прийняття нормативно-правового акту	Назва нормативно-правового акту
1	2	3
1	14.02.1992 № 2115-ХІІ	Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»
2	04.03.1992 № 2164-ХІІ	Закон України «Про приватизацію державного майна»
3	10.04.1992 № 2270-ХІІ	<i>Закон України «Про оренду державного та комунального майна»</i>
4	07.05.1993 № 334	Постанова Кабінету Міністрів України «Про першочергові заходи щодо підготовки і проведення земельної реформи»

1	2	3
5	10.11. 1994 № 666/94	Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва»
6	17.11.1995 № 916	Постанова Кабінету Міністрів України «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку»
7	08.08.1995 № 720/95	Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям»
8	28.06.1996 № 254к/96-ВР	Конституція України
9	10.07.1996 № 290/96	Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»
10	19.07.1996 № 755	Постанова Кабінету Міністрів України «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення»
11	17.08.1997 № 469/97-ВР	Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію»
12	19.03.1997 № 246	Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення оптово-продовольчих ринків, організації закупівель сільськогосподарської продукції в господарствах приватного сектору, реформування системи споживчої кооперації»
13	23.12.1997 № 771/97	Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»
14	05.08.1997 № 848	Постанова Кабінету Міністрів України «Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції»
15	06.10.1998 № 161-XIV	Закон України «Про оренду землі»
16	09.06.1999 № 997	Постанова Кабінету Міністрів України «Про оптові продовольчі ринки»
17	19.10.1999 № 1928	<i>Постанова Кабінету Міністрів України «Про активізацію діяльності біржового ринку продукції агропромислового комплексу та необхідних для його потреб матеріально-технічних ресурсів»</i>
18	03.12.1999 № 1529/99	Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»
19	19.12.2000 № 1348/2000	Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах»
20	07.08.2001. № 601/2001	Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів»
21	8.08.2002. № 694/2002	Указ Президента України «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку»
22	15.05.2003 № 742-IV	Закон України «Про особисте селянське господарство»
23	19.06.2003 № 973-IV	Закон України «Про фермерське господарство»
24	19.06.2003 № 963-IV	<i>Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»</i>

1	2	3
25	24.06.2004 № 1877-IV	Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України»
26	30.08.2004. № 1021/2004	Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку аграрного ринку»
27	18.10.2005 №2982-IV	Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»
28	24.02.2010 № 196	<i>Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Аграрної біржі»</i>
29	02.12.2010 № 2755-VI	Закон України «Податковий кодекс України»
30	07.07.2011 № 3613-VI	<i>Закон України «Про Державний земельний кадастр»</i>
31	31.10.2011 № 1120-р	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку овочівництва та переробної галузі»
32	08.04.2011 № 445	<i>Указ Президента України «Про Державне агентство земельних ресурсів України»</i>
33	09.02.2012 № 4391-VI	<i>Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»</i>
34	05.08.2012 № 813	Постанова КМУ «Про затвердження Порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 р. надається компенсація вартості страхових платежів (премій)»
35	03.09.2013 № 425-VII	Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»
36	22.04.2013 № 364	<i>Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення публічного акціонерного товариства «Аграрний фонд»</i>
37	17.10.2013. № 806-р	<i>Розпорядження Кабінету Міністрів України. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року.</i>
38	02.06.2013 № 327/2013	<i>Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення здійснення економічних реформ»</i>
39	07.04.2015 № 285-VIII	Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» щодо спрощення припинення юридичних осіб шляхом злиття, приєднання, поділу, перетворення (реорганізації)
40	08.12.2015 № 867-VIII	«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі»
41	26.01.2016 № 935-VIII	Про внесення змін до Закону України «Про захист економічної конкуренції» щодо підвищення ефективності системи контролю за економічними концентраціями»
42	31.03.2016 № 1067-VIII	Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств»

Примітки: * - за хронологією; курсивом відзначено нормативно-правові акти, що не мали реального впливу на економічні процеси (оцінка автора та експертів); жирним відзначено нормативно-правові акти, що мали детермінантний вплив (оцінка автора та експертів);

Джерело: авторське узагальнення на основі експертних опитувань

В свою чергу, у цьому випадку було виділено також акти, що не мали якогось істотного функціонального впливу, таких було відзначено близько 10 (до 25%). Звертає на себе увагу диференціація процесу у часі (рис. 30), що надає уявлення про логіку процесу загалом.

Так, якщо відобразити процес прийняття визначальних для процесу нормативно-правових актів за змістом у наявній послідовності (рис. 30), то можна зробити висновок про те, що основна кількість таких актів була прийнята впродовж 1992-1999 рр. Наприклад, у 2010-х рр. увага законодавців до питань ринку була швидше всього епізодичною.

Можна розбити процес на окремі блоки, а саме:

- 1) трансформація традиційно існуючих для адміністративної економічної системи організаційних форм відповідно до вимог ринку;
- 2) впровадження елементів земельного ринку та їхнє прискорення;
- 3) впровадження сучасної інфраструктури ринку;
- 4) розвиток безпосередньо аграрного ринку України;
- 5) дерегуляція вітчизняного аграрного ринку;
- 6) легітимізація нових організаційних форм, що виникли в результаті формування ринку;
- 7) окремі документи ситуаційного і переважно регуляційного змісту (які, до речі, складають більшість прийнятих актів).

На рис. 30, відповідно вказані нормативно-правові акти, які було диференційовано на 3 блоки, послідовність яких у часі представляється апріорною: 1) утворення основних інститутів ринку; 2) створення умов для ефективного функціонування новостворених інститутів ринку; 3) корегуючі регуляційні заходи по створенню умов для підвищення ефективності та результативності ринку.

Саме розподіл у часі, представлений на рис. 30, надає підстави для оцінювання процесу юридичної імплементації ринкових реформ. Безумовно, прийняті акти диктувалися реаліями життя або ж здійснювалися цілеспрямовано з метою досягнення результативності ринкових трансформацій.

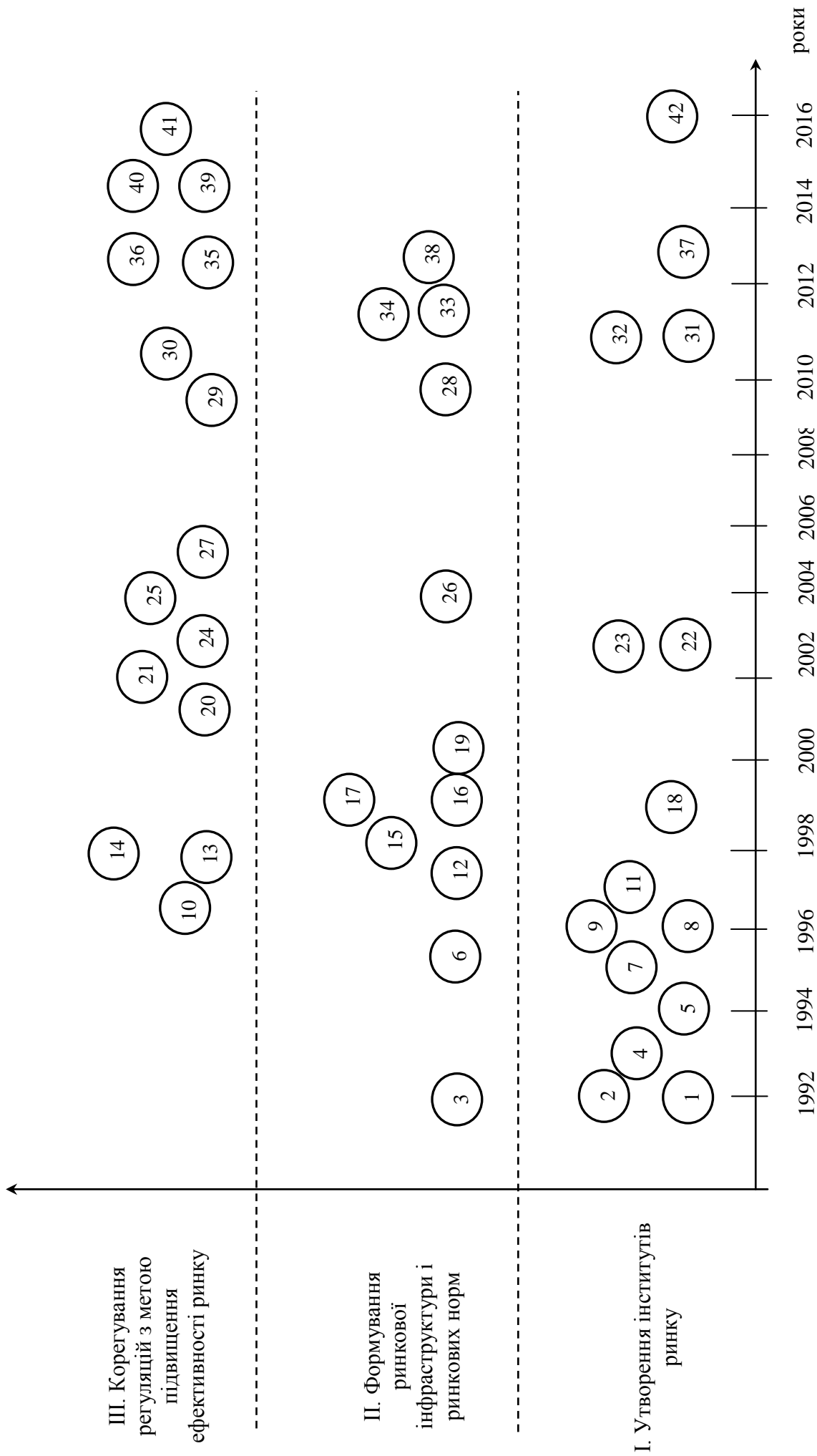

Рис. 30. Хронологія прийняття нормативно-правових актів з метою формування аграрного ринку в Україні*

*Примітки: * нумерація відповідає представленій у табл. 24.*

Джерело: авторські дослідження відповідних документів

Більше того, загально відомою є констатація факту побудови на початок 2000-х рр. в Україні ринкової економіки, тобто досягненні основної задачі. Питання полягає у причинах низької ефективності ринкових реформ, а також у тому, що збереглася велика кількість проблемних питань, які і досі не вирішені, а їхня актуальність має загально суспільне визнання, наприклад, ринок землі, зовнішньоекономічна інтеграція, грошово-кредитна політика, державна політика в аграрній сфері загалом і т. ін. На нашу думку, таку суперечливу ситуацію визначив негативний ефект відсутності логіки змін.

Так, наприклад, основний документ країни – Конституція України – було прийнято лише у 1996 р., хоча незалежність країни відбулася фактично у 1991-1992 рр., і така незалежність вимагала першочергового визначення економічних основ нової країни. При цьому у згаданому документі фактично відсутні положення про визначальну роль ринкової економіки та всієї стратегії розвитку соціуму на основі визначальної ролі цього фактору. При цьому щодо функцій та особливостей діяльності Президента, парламенту та депутатів, проведення виборів та ін., як вважаємо, другорядних і не для цього документа по суті питань відведено близько 50% тексту. В Конституції – це важко пояснити – не згадується про приватну власність як таку (у статті 13 відзначено лише, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки, а також те, що усі суб'єкти права власності рівні перед законом; у статті 14 стверджується право власності на землю). Єдина по суті економічна стаття Конституції (стаття 42) засвідчує право кожного про підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, а також те, що держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Ніякими аргументами пояснити ігнорування базових економічних положень ринкової економіки у Конституції, на наш погляд, неможливо.

З іншого боку, лише у 2003 р. були прийняті Закони України «Про особисте селянське господарство» та «Про фермерське господарство», тобто лише через 10 років після незалежності була легалізована основна органі-

заційна форма аграрного бізнесу ринкового типу; що ж стосується такої форми як сімейне фермерське господарство, то це відбулося лише у 2016 р.

Загалом же, згідно з рис. 30, II-III етапи ринкових реформ юридично залишилися виконаними лише частково, часто всупереч владі та консервативно налаштованій частині суспільства, тоді як IV етап досягнення рівня еквівалентності ринкового обміну світових стандартів – був ініційований лише останнім часом. Таким чином, процес юридичного становлення ринкової економіки в Україні представляється достатньо суперечливим і непослідовним, а також таким, що в цілому лише загострив проблему результативності ринкових реформ в країні.

Слід підкреслити, що позиція автора монографії передбачає важливу функціональну роль контракції соціально-економічних відносин учасників ринку як безпосереднього фактору економічної ефективності ринку (17).

$$E_{\phi}R = f_{kv}(V_R) \rightarrow \max, \quad (17)$$

\rightarrow
 \max

де, $E_{\phi}R$ – ефективність ринку;

V_R – винагорода загальна (від функціонування ринку);

f_{kv} – функціональний вплив фактору контрактних відносин.

При визначенні моделі юридичної регламентації нових для соціуму інституційних норм, як у випадку здійснення ринкових реформ в Україні, необхідно сформулювати основи контракції даного процесу із заданою функціональністю, де правові норми мають бути узгоджені із економічними. Адже ринок є інституційно-функціональним об'єктом, що представляє собою систему прояву, легітимізації та узгодження інтересів різних груп агентів-учасників ринкових відносин, які об'єктивно є конфліктними відносно один до одного, і це вимагає юридичної формалізації відносин. Звідси ефективність ринку обумовлена особливостями структури і змісту відповідного контракту.

Історія інтерпретації теорії контрактів в економічній теорії датується з

другої половини ХХ ст. Основні роботи у цьому плані належать Р. Коузу [1], П. Мілгрому та Дж. Робертсу [236], С. Мастену [237], О. Уільямсону [198], О. Харту [238], У. Меклінгу [239] та ін. На пострадянському просторі проблеми контрактації соціально-економічних відносин вивчалися А. Аузаном [240], Б. Корнейчуком [241], М. Одінцовою [242], А. Олійником [243], В. Тамбовцевим [244], А. Шастітко [245] та ін., у т. ч. в Україні – В. Семцовим [246], В. Луць [247] та ін. Здебільшого роль контрактів в економіці представляється як багатofункціональна, де контрактація забезпечує максимізацію створення доданої вартості всіх учасників ринкових відносин як головну функцію, а досконалість економічної системи пов'язується із мінімізацією витрат на виконання контрактів, де вигоди від виконання останніх перевищують витрати на них.

Водночас слід зазначити, що специфіка питання контрактації у пострадянських економіках обумовлена проблемою явно меншою функціональністю ринків у порівнянні з економічно розвинутими країнами. Тобто на фоні бідних неефективних ринків контрактація набуває значно вищої актуалізації.

Саме визначення як економічного терміну «контрактація» може бути ілюстроване наступними посиланнями. Так, В. Тамбовцев визначає поняття «контракт» як план дій між двома та більше сторонами, при цьому суть цього плану має полягати у фіксації зобов'язань між сторонами [248, с. 134-135]. На думку А. Олійника [243, с. 240], контракт не стільки обмежує взаємодію між сторонами, скільки створює передумови для такої. В рамках т. з. «класичної юридичної теорії» [249] під контрактом розуміється складна система взаємних домовленостей дій сторін, а також гармонізація індивідуальних інтересів цих сторін в результаті укладання угоди; при цьому реалізація контрактів на практиці є складною – тобто багатofакторною – задачею з багатоваріантним вирішенням. Б. Корнійчук [241, с. 244] та А. Олійник [243, с. 229] стверджували, що контракти – це угоди про обмін відносними правами власності. О. Вільямсоном акцентовано увагу на тому [250, с. 688], що контракт – це угода між покупцем і постачальником, в якій умови обміну визначаються ціною,

специфічністю активів і гарантіями. П. Мілгромом та ін. [236, с. 376] обґрунтовано тезу про те, що контракт (угода) – це обіцянка, за невиконання якої настає юридична відповідальність.

Огляд історії даного питання засвідчив еволюційність поглядів на роль і сутність економічних контрактів. Фактологічною основою питання стали історично численні судові рішення з розв'язання економічних конфліктів різних країн. В теоретичному контексті, за даними [238], за основу контрактації найчастіше визнають теорію трансакційних витрат Коуза, згідно з якою передбачається обмежена раціональність учасників, а роль контракту полягає у забезпеченні мінімізації трансакційних витрат при укладанні та виконанні контрактів.

На основі цього підходу була надалі сформульована теорія агентських відносин, де було акцентовано увагу на відносинах між принципалом (замовником) та агентом (виконавцем), які, в умовах асиметрії інформації та наявності конфлікту інтересів, здатні здійснювати неузгоджені дії конфліктного характеру, і це й обмежує отримання доданої вартості. Подібний негативний ефект визнаний як т. з. «опортуністичні» моделі поведінки. Звідси, основним є розроблення механізму протидії цим явищам.

На основі зазначених підходів було сформовано теорію неповних контрактів, якою передбачено роль асиметрії інформації між учасниками економічних відносин, а також наявність загалом раціональної поведінки агентів. Тому основним завданням контрактації є забезпечення найбільш повної інформації для всіх учасників контрактних відносин.

Зазначені теорії було побудовано на різноманітних підходах до ідентифікації ролі контрактів в економічних системах. Так, Дж. Нейман, О. Моргенштерн [251], П. Мілгром [252] та ін. розглядали це як питання ігрового моделювання поведінки учасників контрактних відносин. А. Сміт [253], Д. Гордон [254] та ін. акцентували увагу на необхідності забезпечення ефективності контрактів на основі імпліцитних їхніх варіацій, де головну роль відіграватиме процес розроблення механізмів примушення до виконання угод.

А. Алчіан, Г. Демсец [255] та ін. контракти пов'язували, передусім, із розглядом репрезентативної фірми суто через контракти, які укладаються реципієнтами для вирішення окремих завдань. Дж. Акерлоф [256], М. Спенс [257] та ін. при розгляді контрактів головною вбачали проблему опортуністичної поведінки учасників контрактних відносин. У вищезгаданих роботах О. Вільямсона [238], Р. Коуза [1] та ін. контракти розглядалися через агентську взаємодію з врахуванням поведінки індивідів, що приймають рішення в умовах обмеженої раціональності та ресурсів. За концепцією реляційних стимулюючих контрактів В. Семцова [246], проблема контрактних відносин – це, перш за все, специфіка неформальних умов та міжособистісних відносин між сторонами угоди.

Разом з тим огляд вітчизняної та зарубіжної літератури засвідчив, що питання контрактної структуризації відображено, перш за все, у роботах наукової школи неоінституціоналізму, де здебільшого прийнято подіяти економічні угоди (контракти) на: класичні, неокласичні та реляційні [241, с. 181-182; 242, с. 241; 244, с. 34-37].

Варто відзначити, що класичний контракт – це угода, яка виключає (не передбачає, не розглядає економічний опортунізм зі сторони учасників контрактних відносин [241, с. 183; 244, с. 35]. В таких угодах передбачається фіксація обов'язків сторін як константа. Дослідники вважають [236, с. 192; 242, с. 198-199; 244, с. 35; 258, с. 191; 259, с. 358], що класична угода може функціонувати лише теоретично, у вигляді своєрідного ідеалу, до якого мають прагнути сторони економічних взаємовідносин, тому що у реальному економічному житті зафіксувати все у початковій угоді просто неможливо.

Особливе місце в економічній теорії належить неокласичним контрактам, оскільки такі, як вважається, є найпоширенішими. На думку дослідників [241, с. 181-182; 244, с. 36; 260, с. 153] неокласичні контракти – це угоди, які передбачають виникнення та використання асиметрії інформації з метою здійснення поведінки опортуністичного типу, тобто у власних інтересах, яка не є очікуваною у суспільстві; звідси, такі контракти покликані, умовно кажучи,

«породжувати» у своєму змісті механізми протидії опортунізму. Цей тип угод орієнтований на існування гаранта зобов'язань (влада, авторитет та ін.). Г. Монусова [261, с. 127] та А. Аузан [240] розглядають економічний контракт як різновид т. з. «соціального контракту», де такий укладається безпосередньо із державою.

Окреме місце у теорії та практиці контрактації займає реляційний контракт. П. Мілгром та ін. [251, с. 198], Ч. Гетц та ін. [262, с. 1091] визначили реляційний контракт як угоду, де сторони не намагаються створити всеосяжний контракт, а домовляються лише стосовно загальних принципів виконання угоди: отже, не акцентують увагу на деталізації плану дій, а визначають загальні цілі контракту, а також механізми вирішення конфліктних ситуацій, які можуть потенційно виникати під час виконання зобов'язань. З іншої точки зору, [241, с.182-183; 242, с. 266-267] реляційні контракти тлумачаться як такі, де неформальні домовленості переважають над юридично зафіксованими. Український дослідник економічної контрактації В. Семцов вважає [246], що обов'язковою умовою реляційної угоди є наявність можливості перманентного узгодження інтересів учасників угоди впродовж дії угоди, у т. ч. шляхом використання імпліцитних механізмів, які, як правило, не стосуються зміни загальних положень угоди; такий контракт потенційно створює умови задля більш ефективного використання ресурсів завдяки оптимізації відносин між контрагентами.

Таким чином, з огляду на вище зазначену інформацію можна зробити висновок про те, що у теорії контрактів відбувалася трансформація концепту про зміст ідеального економічного контакту у напрямку «класичний – неокласичний – реляційний» контракт, що історично передбачало перегляд принципів фіксації, оцінювання, вирішення та використання потенціалу економічних конфліктів у багатосторонніх економічних угодах.

3.4. Моделювання контрактних відносин між основними реципієнтними групами агентів ринку

З нашої точки зору, ефективна (тобто найбільш результативна за мінімізацією витрат на процес) контрактація ринку повинна будуватися за максимізацією врахування принципів всіх зазначених контрактів, а саме:

1) здатності контракту фіксувати цілі, функції та обмеження учасників ринкової угоди з огляду на параметри функціонування даного ринку;

2) враховувати можливість ідентифікації та мінімізації опортунізму учасників ринку, у т. ч. пов'язані із цим ризики;

3) водночас мати можливість зміни умов контракту на основі максимізації вигоди учасників, де методологією визначення такого може бути загальновідомий в економічній науці принцип Паретто; останній стосовно типової задачі контрактації трактується нами як ситуація, коли можливі зміни не погіршують стан жодного учасника за можливого покращення стану хоча б одного з них.

Звідси, як і будь-який регулятивний процес по суті, контрактація являє собою особливу управлінську систему, при реалізації якої повинні бути забезпечені класичні управлінські функції (рис. 31).

Відобразити зміст універсального економічного контракту (ринку) можна, як вважаємо, за допомогою матриці співвідношення між задачами, функціональним алгоритмом, принципами та суб'єктно-об'єктивними передумовами процесу контрактації – рис. 32. Звідси можна визначити всі особливості контрактації стосовно досліджуваного об'єкту.

Так, насамперед, слід визначити принципи контрактації, які впливають із сутності та особливостей вищезгаданих класичних, неокласичних та регуляційних контрактів, а саме:

1. Принцип *реляційності* – врахування ролі неформальних угод і відносин між учасниками, у т. ч. щодо тих з них, які нелегітимізовані (т. з. групи «*прихованих агентів*» – авторський термін).

2. Принцип *позитивної динаміки* умов контракту (авторський термін) –

можливість для учасників переглянути такі умови лише за можливості досягнення більшої вигоди для учасників відповідно до згаданої вище Паретто-моделі змін.

3. Принцип *обґрунтованих санкцій* (авторський термін) – розроблення санкційних умов, які були б зрозумілі, визнані та узгоджені всіма учасниками (дані норми відповідають змісту класичного та неокласичний типів контрактів).

При цьому по суті своїй такі санкції водночас покликані виконувати і мотиваційні функції, коли реципієнт ринку отримує однозначні сигнали про те, що вигідніше дотримуватися угоди, аніж порушувати таку.

4. Принцип *відкритості* – максимальної інформативності всіх аспектів відносин між учасниками угоди, що апріорі покликано зменшити ефект асиметрії інформації.

Рис. 31. Функції контрактації як системи управління процесом формування, функціонування та розвитку репрезентативного ринку

Джерело: авторські дослідження

Слід особливо підкреслити що такі принципи є обов'язковими умовами для ефективних контрактів, які, в свою чергу, визначають ефективність системи, яку регулюють. В даному випадку маємо приклад виконання неекономічними факторами прямої економічної дії: будь-яке порушення зазначених

принципів призводить до обмеження ефективності функціонування системи (ринку зокрема), де невиконання (чи неповне виконання) функцій автоматично призводитиме до дисфункціональності ринку.

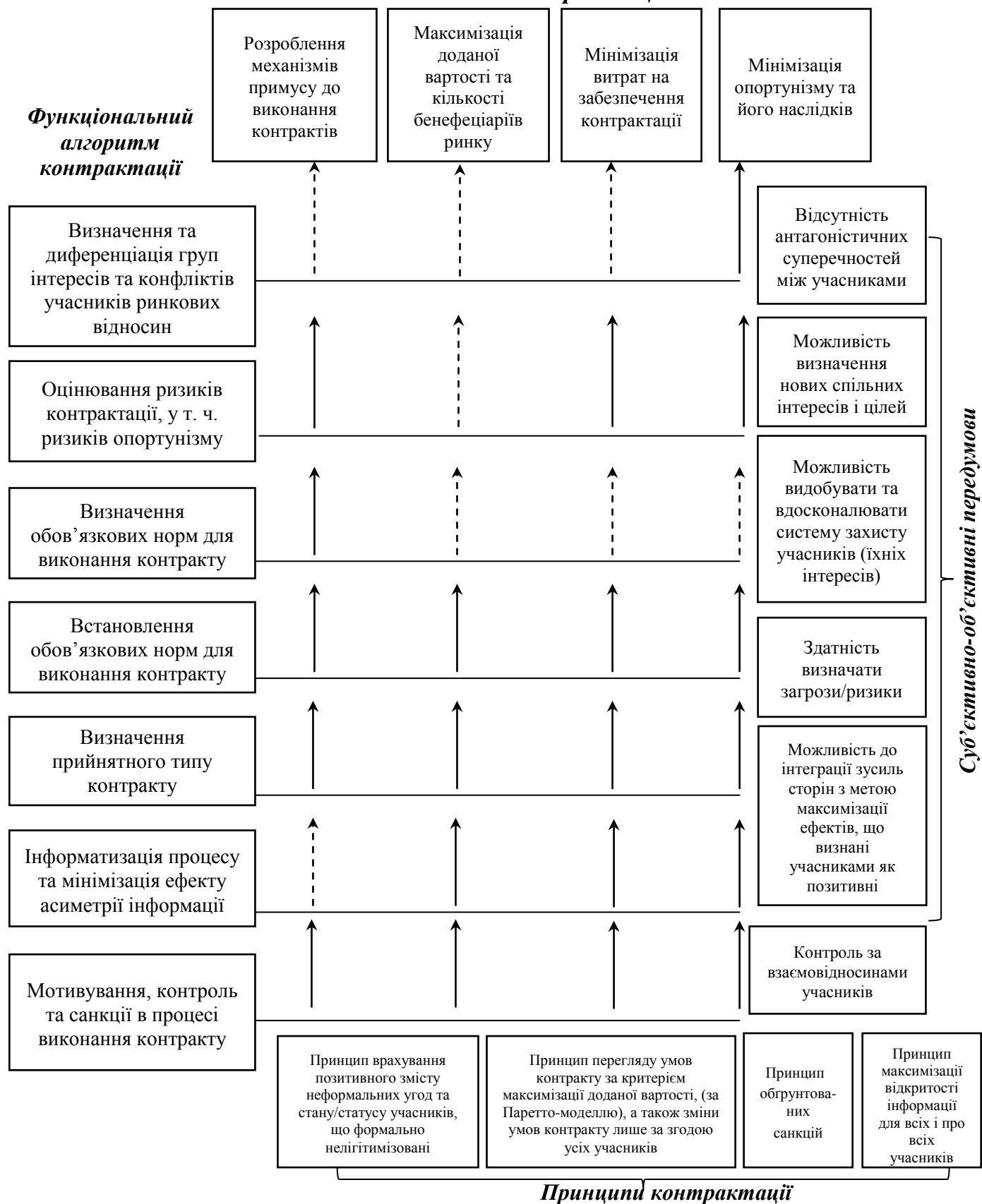
Відповідно, зазначені принципи контрактації визначають цілий спектр інших складових угоди відповідно до схеми рис. 32. Так, будь-який ефективний економічний контракт має чіткий набір обов'язкових задач: встановлювати механізми примусу до виконання угод, досягнення найбільш можливого рівня формування доданої вартості (або алокаційної ефективності), зменшення до найбільш можливих за умов контракту витрат на контрактацію, а також здатність мінімізувати/нейтралізувати можливі небажані дії учасників (див. рис. 32).

Такі задачі досягаються при реалізації контрактації за умови дотримання алгоритму окремих етапів процесу контрактації, диференціація та послідовність яких визначається пріоритетом забезпечення функцій угоди (див. праву частину рис. 32). Такими були визначені:

- 1) встановлення змісту конфлікту інтересів на основі структурної диференціації учасників;
- 2) на цій основі – ідентифікація ризиків при виконанні контракту;
- 3) із врахуванням попереднього – визначення обов'язкових норм для виконання угоди;
- 4) надалі – побудова найбільш прийняттого типу контракту;
- 5) на основі аналізу даних попередніх етапів – створення системи моніторингу за виконанням угоди, яка б передбачала максимально можливу інформатизацію процесу та зменшення ефекту асиметрії інформації;
- 6) з врахуванням вище зазначеного – розроблення системи мотивування та контролю за виконанням контакту.

В свою чергу, до обмежень (передумов) контрактації слід віднести особливості агентської структури учасників угоди (суб'єктний фактор) та об'єктивні передумови побудови системи взаємовідносин учасників будь-яких угод (див. ліву частину рис. 32).

Задачі контрактації

Суб'єктивно-об'єктивні передумови

Примітки: —> безпосереднє забезпечення функціональності;
 - - - - -> опосередковане забезпечення функціональності.

Рис. 32. Матриця функціональної контрактації ринку

Джерело: авторські дослідження

До таких передумов були віднесені: відсутність дисфункціональної конфліктності між учасниками, здатність системи ідентифікувати ризики і загрози для учасників, потенціал системи до захисту інтересів учасників та контролю за ними, а також можливість до інтеграції (кооперації) зусиль учасників на основі здатності вибудовувати нові, вигідні для всіх умови контрактації.

Авторське бачення змісту контрактації ринку передбачає також постулат про природну ієрархічність даного різновиду економічних контрактів. Це означає, що контрактне забезпечення ринкової економіки чи якогось сегментного ринку здійснюється на трьох рівнях (рис. 33).

Так, загалом для соціуму обов'язковим є визначення того типу соціального контракту, який пропонується інститутами політичної влади: нами це розглядалося як найвищий рівень ієрархії контрактів у окремій економічній системі. Як і інші ієрархії контрактації, соціальний контракт є виключно важливим, адже визначає принципи, характер відносин між державою і суспільством щодо економічної (в першу чергу, регулятивної) політики, її типу, інтенсивності та соціальних наслідків.

Вибір такої політики для окремої країни представляється біфуркацією (точкою доленосного вибору в історії) катастрофічного змісту (тобто, такого, що призводить до різких змін). Тому визначення таких потребує певної класифікації можливих сценаріїв.

Так, у роботах, наприклад [263], стосовно можливого типу соціальної політики виділено основні її три типи: ліберальний, консервативний, соціально-демократичний. Подібної диференціації загалом можливо дотримуватися і при визначенні типів економічної/регулятивної політики. Як вважаємо, в контексті контрактації ринку такими типами є: ліберальний (що орієнтований на визнання провідної ролі ринкових механізмів у забезпеченні функціонування репрезентативної економічної системи), соціально-орієнтований (такий, що тяжіє до максимізації отримання економічної вигоди якомога більшої частини соціуму) та консервативний (орієнтований на дотримання схвалених соціумом принци-

пів економічної політики, яка довела свою успішність впродовж остатнього тривалого періоду для формування відповідної усталеної системи інститутів).

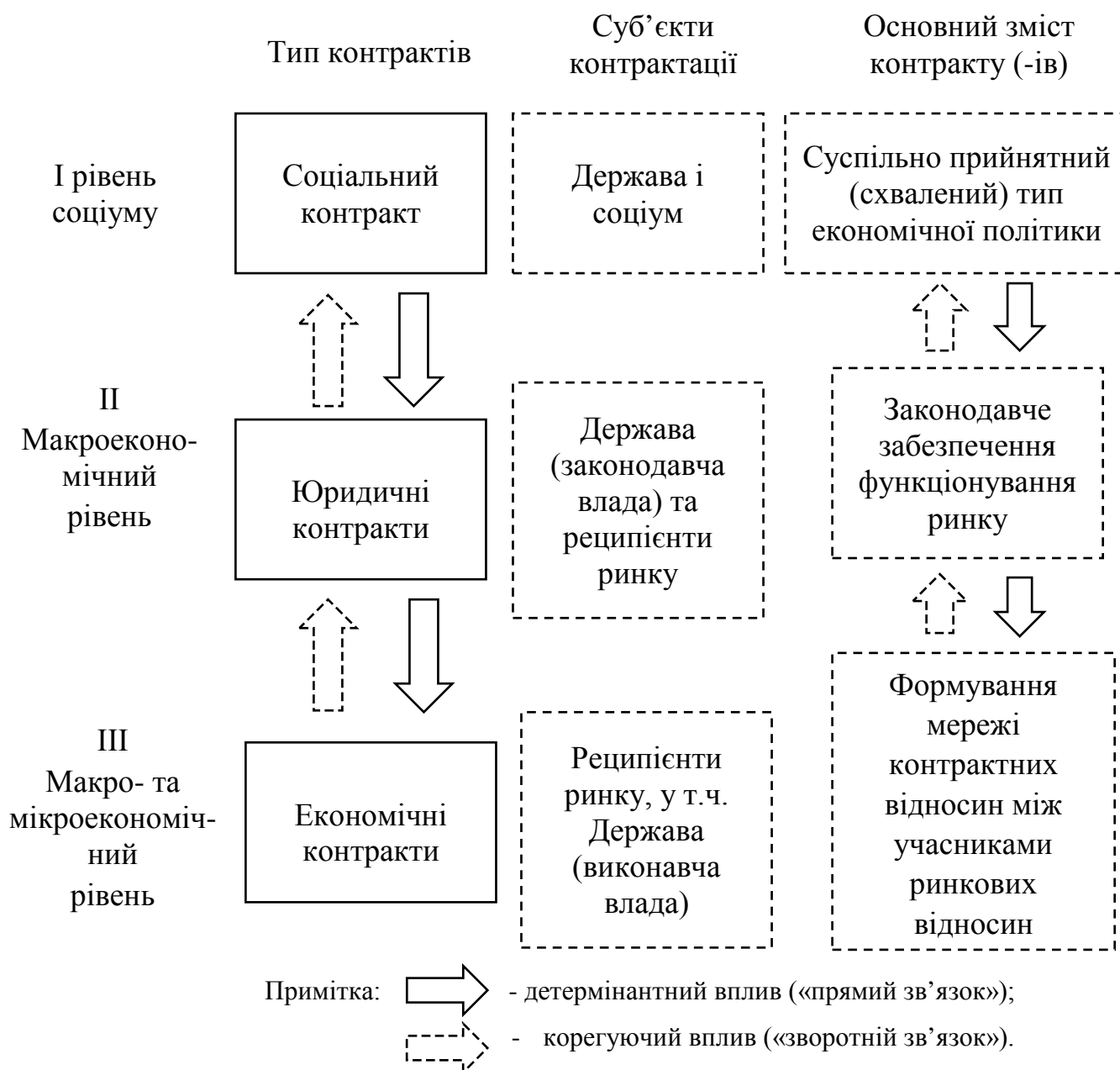

Рис. 33. Ієрархічні рівні контрактації ринкових відносин

Джерело: авторські дослідження

Відповідно, ліберальний тип можна асоціювати з ідеологією економічного лібералізму у широкому тлумаченні, а з точки зору сучасної практики, економічної політики країн, де переважають пріоритети ринку (класичним прикладом можна розглядати політику рейганоміки у США та тетчеризму у Великобританії). Соціальний тип може асоціюватися із країнами

Скандинавії та ін., де присутні дуже потужні системи соціальної підтримки та перерозподілу благ. Консервативний тип притаманний країнам із давньою успішною економічною історією, яка ґрунтувалася на загалом незмінній політиці.

Приклад України та вітчизняного ринку овочевої продукції, зокрема, є відбиттям проблеми дилеми сценаріїв між ліберальним та соціальноорієнтованими типами, тоді як консервативний тип поки що не має належного історичного досвіду. На нашу думку, до моменту досягнення рівня допустимої ефективності/конкурентоспроможності вітчизняної економіки єдиним прийнятним варіантом був і залишається ліберальний тип економічної політики. Вище було акцентовано увагу на непослідовності процесу формування ринкової економіки в Україні, що і було викликано, як вважаємо, відсутністю політичної волі до вибору між пріоритетами ринку та політичним популізмом. У зв'язку із цим Г. Монусовою наводяться [261] терміни «передчасно сформоване суспільство благополуччя» та «інституційна бідність», що досить влучно описують український досвід ринкових реформ. Звідси і ринок овочевої продукції, у т. ч. у подальшій невіддаленій його перспективі, повинен ґрунтуватися на принципах економічного лібералізму, де наукові основи моделі ефективного ринку складатимуть сутність такої політики, у т. ч. в у змісті її контрактації [264].

На макроекономічному (II) рівні контрактації (див. рис. 33), т. з. «юридичних контрактів», сутністю якої є процес законодавчого забезпечення функціонування ринку, де основні угоди укладаються між державною (законодавчою владою) та всіма реципієнтами ринку. В свою чергу, закони економічно реалізуються на III рівні контрактації (т. з. «економічні контракти»), де основні угоди формуються і реалізуються між державою в особі виконавчої влади та реципієнтами ринку, а також в межах відносин між самими групами агентів ринку. При цьому хотіли б наголосити на важливості ефекту «зворотнього зв'язку» між рівнями ієрархії, де імпульси економічної політики різних рівнів та відповідні угоди повинні корегуватися в міру визначення можливості

досягнення більш вигідного стану, у разі відсутності такого зв'язку, як правило, жодна політика та її контрактація не матимуть аргументованого вигляду.

Така диференціація за ієрархією важлива тим, що дозволяє визначити сторони (а звідси, групи агентів і суть конфліктних інтересів між ними), а також особливості та зміст контрактних угод на кожному рівні.

Як зазначалося (див. рис. 31), процес контрактації передбачає опис конфігурації груп агентів, що є детермінантними, реципієнтними та бенефеціарними до ринку (рис. 34). На основі цього можуть бути описані конфлікт інтересів та оцінені ризики опортунізму з боку окремих груп агентів, від чого об'єктивно і залежить досконалість ринку.

Рис. 34. Опис реципієнтних до ринку груп економічних агентів

Джерело: авторська розробка

Особливістю агентської моделі ринку, на відміну від інших економічних об'єктів чи проектів, є те, що детермінантні, реципієнтні та бенефеціарні групи

агентів у даному разі фактично співпадають. Навіть визначені групи, т. з. «прихованих агентів» ринку, належать до споживачів безпосередньо чи опосередковано, які отримують вигоду від ринку навіть у тому випадку, коли вони, наприклад, дотримуються політичних поглядів, що є альтернативними до ідеології капіталізму, тобто навіть підсвідомо їм вигідно підтримувати ринок. Це апіорі зменшує коло конфлікту інтересів. Економетричний вираз динаміки таких груп агентів і в домінуючих, і в солідарних моделях поведінки в міру створення, розширення та розвитку ринку так чи інакше є складовою загальної мультиплікативної моделі математичного оцінювання позитивних соціально-економічних ефектів від діяльності та стану ринку. Таким чином можемо стверджувати про наявність корпоративних інтересів реципієнтів ринку, які полягають у досягненні найбільш можливого рівня ефективності/досконалості ринку.

Суть конфлікту може бути представлена через матрицю, що передбачає співвідношення традиційно економічних (доходність, прибутковість бізнесу, пов'язаного із діяльністю ринку і та ін.) і соціально-екологічних (зайнятість, рівень заробітної плати, справедливість розподілу доданої вартості, екологічні втрати, вплив діяльності ринку на якість життя та ін.) пріоритетів (рис. 35); конфліктність при цьому асоціюється із набором альтернативних сценаріїв, коли одній групі пріоритетів приділяється більше уваги за рахунок інших: в реальній економічній політиці такий вибір між пріоритетами супроводжується різним бюджетуванням, обмеженнями, економічним стимулюванням.

Слід відзначити, що запропонована матриця має чотири принципові позиції, які зовсім не є нереалістичними у реальному ринковому середовищі. Дана схема є прикладним відображенням раніше наведеного у роботі авторського концепту динаміки ринку (див. рис. 16), де було визначено принципові позиції самого процесу розвитку ринку. При цьому слід підкреслити, що матриця пріоритетів ринку (рис. 35) відображає не тільки сценарій, коли пріоритети (інтереси) суперечать (сектор E_2 або C_2), але й варіант їхньої функціонально-результативної узгодженості (E_2C_2), а також повної

дисфункціональності (E_1C_1). У такому контексті можна чітко представити критерій досконалості репрезентативного ринку, коли стан «недосконалості» і асоціюється із низькими економічними та соціально-екологічними ефектами, тоді як «досконалості» – із високим рівнем, де вони досягаються не за рахунок один одного, а саме завдяки ефекту взаємоузгодженого балансу.

Економічні пріоритети (результати)	Високі	E_2 <i>Олігархізація (ринок деструктивної конкуренції)</i>	E_2C_2 <i>Досконалий (ефективний) ринок</i>
	Низькі	<i>Неефективний ринок</i>	<i>Популістський ринок</i>
		E_1C_1	C_2
		Низькі	Високі
Соціально-екологічні пріоритети (результати)			

Рис. 35. Матриця позиціонування сценаріїв розвитку ринку за співвідношенням пріоритетів «економічна результативність – соціально-екологічна результативність»

Джерело: авторська розробка

У такому співвідношенні секторів згаданої матриці чітко виділяються бажані і небажані сценарії розвитку – звідси, типи ринку. Так, тип ринку E_2 – це класичний ринок високої монополізації (олігерхізації), де соціальні ефекти є мінімізованими, а економічна ефективність ринку залежить скоріше від розміру монопольної ренти та бажання монополістів змінювати ситуацію, аніж від традиційних економічних факторів чи пріоритетів. Такий тип ринку є достатньо поширеним в окремих галузях народного господарства України і, як правило, підпадає під сценарій , що передбачений таким різновидом теорії державного

регулювання як «захоплення регулятора» [265]. Відсутність значущих соціальних (неекономічних) ефектів тут можна пояснити наслідком монополій, неефективною регулятивною політикою тощо.

Ринок типу E_1C_1 є достатньо типовим для України. Це «бідний», нерозвинений ринок з низькими обсягами, вартістю, рентабельністю бізнесу та соціальними показниками. Такий ринок закономірно формується на перших стадіях ринкових реформ, проте доволі численними можуть бути приклади збереження такого стану у тривалому часі. Мінімальні ефекти зумовлені початковим станом розвитку ринку чи впливом різних деструктивних інститутів у вже формально сформованій ринковій системі.

Ринок типу C_2 (т. з. «популістський ринок», авторський термін) може бути віднесеним до найбільш маловірогідних ринків. Як правило, це ринок з високою регуляцією, де політична еліта забезпечує собі ренту за рахунок обмеження бізнесу. У тривалому періоді зберігати такий стан жоден ринок не здатний. Найчастіше такий тип має місце під впливом якихось політичних процесів і знаменує собою етап трансформації до певного часу ефективного ринку до стану E_1C_1 .

Хотіли б зазначити, що вітчизняний ринок овочевої продукції не належить до вказаних типів, а натомість являє собою перехідний варіант від E_1C_1 (з 90-х рр. або початку ринкових реформ в Україні) до більш ефективних його форм, де останнім може бути визначений тип E_2C_2 . Саме цей тип асоційований автором із станом ефективності/досконалості ринку. Ефект (E_2C_2) стосовно ринку овочевої продукції в Україні може тлумачитися наступним чином: достатньо висока рентабельність галузевого бізнесу визначає інвестиційну привабливість, що мультиплікує підвищену зайнятість, наслідком чого є високі обсяги пропозиції, конструктивна конкуренція та відносне зниження цін, а також зростання доходів, прибутків, заробітної плати, ренти. При цьому вдається досягти мінімізації екологічних втрат/витрат (наприклад, у сфері викидів та зменшення родючості ґрунту), але при цьому достатньо вирівняний розподіл частки доданої вартості у всьому ланцюгу пропозиції овочевої продук-

ції, тобто уникнення олігохізації ринку, але максимізації кількості залучених у такому ланцюгу.

Аналізування ризиків опортунізму реципієнтів ринку наведено у табл. 25, де дотримувалися шкали «високий», «середній», «низький» ризик стосовно таких 4 основних груп агентів: споживачі (за диференціацією за критерієм економічної активності), влада, бізнес, громадські інститути.

Таблиця 25

Оцінювання опортунізму учасників ринкових відносин

Агенти	Зміст опортунізму	Оцінка ризику*	Фактор мінімізації ризику
A _С - споживачі у т. ч. AS1 – аполітична чи критично налаштована до реформ частина соціуму	Політичний опортунізм, ухилення від ринкоорієнтованої економічної поведінки	Середня	Ідеологічна роз'яснювальна робота, фактор часу на підтвердження позитивних наслідків ринкових реформ
A _V - політична влада (регулятор)	Корупція, ухилення від сприяння бізнесу та іншій діяльності в рамках ринкових проектів та регулятивній політиці, отримання рентної вигоди через лобювання окремих інтересів	Висока	Активізація політичного процесу у напрямку постійного оновлення влади до суспільно прийняттого варіанту. Розробка соціального контракту (суспільної угоди в плані економічної регулятивної політики)
A _B - бізнес	Ухилення від перерозподілу винагороди на соціальні пріоритети, економічна пасивність, тяжіння до рентиорієнтованої поведінки	Висока	Розробка ефективних соціальних (I), юридичних (II), економічних (III) контрактів
A _O - неполітичні, неурядові (громадські) організації	Низький рівень активності та тяжіння до окремих політичних рухів	Мінімальна	Організаційна селекція та відбір за результатами варіантного вибору з можливих альтернатив

Примітки: * - за співвідношення критеріїв вірогідність/важливість

Джерело: авторська розробка

Оцінювали ризики опортунізму як за недоотримання вигоди у різних її формах, так і з точки зору можливої негативної дії мультиплікативного змісту,

наприклад, коли влада неефективними регуляторними рішеннями зумовлює згорання бізнесу як поетапного і тривалого у часі процесу. При цьому хотіли б звернути увагу на те, що показник ризику істотно різниться щодо різних груп агентів, проте у багатьох випадках даний фактор може представляти критичне негативне значення. Так, за нашими оцінками, останнє характерне насамперед, щодо регулятора, в меншій мірі – для бізнесу, ще в меншій – щодо споживачів та громадських інститутів.

Вважаємо також, що визначені вище задачі, функції та принципи контрактації інституту ринку є по суті координатами до побудови досконалого типу контракту, який забезпечуватиме максимізацію позитивних ефектів та результатів. Нижче – на рис. 35 – наведено схему формування такого типу контракту, де алгоритмізація процесу вибору альтернатив передбачає аналізування особливостей, обмежень та переваг загального контракту, а також гібриду такого між досконалим і недосконалим типами.

Наведені на рис. 36 типи контрактів надають можливість моделювати умови динаміки ринку, де типізацію контрактів побудовано на основі основних теорій контрактів, розглянутих вище.

Так, попередній критерій передбачає оцінювання потенціалу розвитку ринку, за яким його визначено як необмежений. Загальний контракт, таким чином, може варіювати в межах «досконалого – недосконалого», де перший передбачає наявність повної інформації про наслідки та альтернативи, а також наявність альтернатив, чого позбавлений недосконалий тип контракту. Виходили з припущення про наявність у реальному економічному середовищі певного гібридного варіанту контракту – умовно досконалого, який передбачає риси досконалого (наявність альтернатив), а також недосконалого – об'єктивну відсутність можливості забезпечити повну інформативність.

В свою чергу, умовно досконалий контракт може передбачати дві принципові варіації за критерієм максимізації головного ефекту – доданої вартості учасників ринкових відносин у мережі обмежень критеріїв ефективності ринку: 1) т. з. «несприятливого вибору», коли учасники ринку не мають

можливості обирати альтернативи; 2) т. з. «сприятливого вибору», коли такі альтернативи є, такі розшифровуються і придатні до вибору з боку реципієнтів.

Загальний контракт Економічний партнер представлений бізнесом (Б); відносини із (Б) здійснюються на основі ринкових норм і домовленостей. Розмір винагороди при цьому для всіх учасників потенційно необмежений $\Delta V_R \rightarrow \max$ як і перспективи розвитку ринку		
Досконалий контракт 1) наявність повної інформації про наслідки та альтернативи; 2) наявність альтернатив		Недосконалий контракт 1) відсутність повної інформації про наслідки та альтернативи; 2) відсутність альтернатив
Умовно досконалий контракт 1) відсутність повної інформації; 2) можливість альтернатив		
Контракт сприятливого вибору можливість зміни ситуації шляхом вибору з альтернатив за критерієм максимізації винагороди		Контракт несприятливого вибору відсутність такого вибору

Рис. 36. Типізація контрактів в процесі реалізації моделі розвитку репрезентативного ринку

Джерело: авторська розробка

Нижче представлено авторську аргументацію моделювання контрактних відносин учасників репрезентативного ринку; до такого репрезентативного варіанту, як вважаємо, повністю належить і ринок овочевої продукції.

Так, моделювання ринкових контрактних відносин передбачає випадок відносин між владою *B* (регулятором), бізнесом (*B*) та споживачами (*C*). При цьому вважаємо, що *C* мають можливість приймати ринкові рішення без зовнішніх обмежень, роль регулятора є мінімальною, а вигоди – через додану

вартість – формуються лише завдяки діяльності *B*; при цьому всі учасники проекту можуть зробити вільний ринковий вибір, *C* і *B* виступають як окремі агенти із власними інтересами, а вибір *C* є індиферентним до вибору *B*, тобто вплив політичних (та інших незгаданих неекономічних) факторів є незначним.

Додатковим припущенням є теза про те, що винагорода всіх учасників представляє собою суму винагород (безпосередньо обумовлених та мультиплікативних), що є функціональними до ефективності діяльності *B*; при цьому така винагорода формується відповідно до існуючих юридичних обмежень (наприклад, податків), проте можуть мати місце додаткові, у т. ч. неформальні домовленості.

Як було вже зазначено, предметом потенційного конфлікту між учасниками проекту є наявність різних інтересів: в той час як *B* намагається мінімізувати соціальні винагороди, *C* намагається максимізувати розмір такої.

Реалізація конфлікту полягає у площині дискусії та альтернатив щодо методики нарахування винагороди та залежності такої від прибутку *B*. Задача полягає у визначенні найбільш сприятливого варіанту контрактних взаємовідносин для всіх сторін, який би забезпечив подальшу участь всіх у контракті.

Модель недосконалого/досконалого регулятивного контракту.

Дія контракту відбувається у полі певних регулятивних норм, визначених *B*, де роль регулятора є максимізованою. Недосконалість контракту (в даному випадку і надалі) означає припущення, що розглянуті економічні відносини здійснюються без наявності повної інформації про наслідки та альтернативи; при цьому умови контракту не припускають навіть можливості реалізувати альтернативні варіанти.

Можливі 2 варіанти ситуації:

1) розмір винагороди є достатнім з огляду на потреби *C*, що виключає конфлікт інтересів: зазначене не має місця в Україні і немає сенсу розглядати його;

2) розмір винагороди є меншим від потреб *C*, що виражається у високих цінах і низьких заробітних платах та інших джерелах доходів громади (у

монографії зазначене представлене вище як ефект нееквівалентності ринкового обміну). У цьому разі із самого початку наявним є конфлікт інтересів з огляду на різницю між очікуваннями від ринку і реальністю. Вирішення конфлікту обумовлене наявністю чи відсутністю альтернативи пошуку умов ринкової взаємодії, а саме: ефективності такого набору учасників ринкових відносин та умов контракту між ними. Але у цьому випадку *C* повинні мати юридичну підставу переглянути контракт, що і стане підставою для визнання дій *B* і *Б* як опортуністичних.

Звідси *C* потенційно може мати більшу винагороду при альтернативному контракті, відповідно відсутність альтернатив чи вибору з таких не може бути визнане як допустимий варіант. Таким чином, дана модель описує неминучу опортуністичну модель поведінки з боку всіх її учасників, що дозволяє зробити висновок про невідповідність даного контракту ефективному його типу.

Модель недосконалого ринкового контракту.

Відмінності від попередньої моделі полягають у тому, що дії контракту реалізуються у полі ринкових норм і домовленостей, які певною мірою узгоджено із існуючими регулятивними нормами; при цьому прямої участі *B* не бере. Економічний партнер представлений ринковими фірмами (Φ), які забезпечують свою діяльність, виходячи із мети максимізації прибутку за умови фіксованого врахування інтересів інших агентів. *C* офіційно отримують фіксовану винагороду, яка не залежить від розміру прибутку, де гарантом угоди є регулятор.

Недосконалість контракту в даному випадку зумовлена унеможливленням реалізувати альтернативи, тоді як досконалість передбачає таку можливість.

Аналогічно до попередньої моделі можливі 2 варіанти ситуації:

1) розмір винагороди є достатнім з огляду на потреби *C*. Як зазначалося, це визнано як нереалістичний варіант;

2) розмір винагороди є меншим від потреб *C*. Це є поширеною ситуацією на даний час в Україні і може бути описаним як безпосередній конфлікт

інтересів в межах типу ринку E_{1-2} (див. матрицю на рис. 34). За таких умов конфлікт не може бути вирішеним в межах існуючого контракту.

Переваги даного типу контракту гнучкості домовленостей із B у порівнянні із незмінними законодавчими нормами, як у попередньому випадку.

Таким, що об'єднує обидва варіанти, є припущення, що C можуть мати більшу винагороду від діяльності ринку за альтернативного контракту. Неможливість спростувати альтернативу вищої винагороди при інших контрактах ставить під сумнів ефективність існуючого варіанту. Таким чином, дана модель описує неминучу опортуністичну модель поведінки з боку всіх її учасників.

Висновок: заявлена модель може бути визнаною опортуністичною, а принципи реалізації моделі є тотожними як у варіанті із регулятивним, так і ринковим різновидом. В цих умовах зміна регуляторних правил на ринкові в принципі ситуації не змінює. Звідси – висновок про перспективність – з врахуванням раніше зроблених обмежень про неможливість повної інформативності процесу – лише умовно досконалого типу контракту, який можливий реально лише в ринковому варіанті. Таким чином, окремим варіантом угоди є узгодженість щодо участі у прибутках.

Модель недосконалого контракту участі у прибутках.

Розглядається випадок агентських відносин, коли Φ забезпечують винагороду C , що лінійно залежить від прибутку, і це може бути гарантовано регулятором в межах «соціального» контракту вищого рівня. При цьому Φ мають право визначати інтенсивність своєї діяльності, від чого залежить її прибуток і винагорода інших агентів. Логічно, що розмір винагороди не обумовлений потребами C , або ж, припустимо, що такі враховуються в більшій чи меншій мірі. За таких умов – у порівнянні з іншими типами контрактів – учасники мають найменшу асиметричність та обмеженість інформації про потенціал прибутку та винагород від діяльності ринку, що додатково є мінімізуючим корупцію фактором.

Модель передбачає такі результати: поле конфлікту інтересів є значно

вужчим аніж у попередніх випадках. Адже C , погодившись на контрактні умови, не ставить під сумнів розмір винагороди, так само як і B . Конфлікту буде уникнуто по суті у тому разі, коли Φ намагатиметься максимізувати прибуток від своєї діяльності і їй це вдасться, чому сприятиме мінімізації опортунізму C та B (виходимо з припущення, що B не ухиляється від соціальних пріоритетів своєї діяльності).

Водночас за даних умов недосконалість цього контракту обумовлена неможливістю визначити альтернативи. На етапі до укладання контракту C не мають відомостей про ефективність B та кон'юнктуру ринку. Проте цей ризик може бути визнаний як об'єктивний і мінімальний у порівнянні з іншими моделями контрактації.

Модель умовно досконалого контракту сприятливого вибору.

Розглядається випадок ринку, коли, на відміну від попереднього варіанту, C здійснюють ринковий вибір стосовно достатньо великої кількості різних Φ за всіх інших передумов. Таким чином особливістю даного контракту є наявність альтернатив з метою пошуку варіанту максимізації всіх можливих позитивних ефектів від діяльності ринку. При цьому існує ризик втрати винагороди у разі альтернативи наявності неефективно та ефективно діючих Φ , або ж всіх неефективних Φ . В обох випадках динамічні параметри моделі передбачають, що C у стислі терміни здатне змінити умови контракту, у т. ч. партнерів – більш ефективно функціонуючих Φ , звідси модель за таким сприятливим вибором може бути визнана більш функціональна.

Окремим, менш ефективним випадком, є модель умовно досконалого контракту несприятливого вибору, за якою змінити умови поточного контракту неможливо або це супроводжується високими трансакційними витратами. Через корупцію, політичний тиск і т. ін. Така модель не має переваг від попередньої, при цьому фактор опортунізму становить детермінантну функціональну роль при її реалізації.

Таким чином, найбільш придатним для ринкових відносин та функціонування інституту ринку загалом може бути визначена модель умовно доскона-

лого контракту сприятливого вибору, зміст якої за всіма канонічними складовими відповідає принципам ідеології економічного лібералізму. Це означає обов'язковість наявності у такому типовому контракті таких функцій і норм (табл. 26).

Таблиця 26

Зміст типового ринкового контракту

Управлінські функції в процесі контрактації	Загальні норми контракту	Тлумачення у вигляді типових норм контракту
Планування	Постановка цілей, задач, обмежень, самого процесу контрактації та його наслідків в обмеженому та тривалому періодах	1. Чітке визначення прав та обов'язків учасників. 2. Чітке розуміння всіма учасниками правил поведінки інших учасників.
Організація	Функціональна інтерпретація та координації дій учасників ринкових проектів	3. Опис моделі формування вигоди стосовно будь-якого учасника. 4. Чітке визначення умов розривання контракту.
Мотивування	Визначення мотивів учасників ринку та їхня легітимізація	5. Визначення умов та обставин можливості змінити умови контракту, де були б описані зміни умов співпраці та поведінки всіх учасників.
Самовдосконалення	Зміна контрактних відносин за зміни умов співпраці та згоди з боку інших партнерів	6. Опис моделі формування додаткових вигод всіма учасниками.
Контроль	Контроль, санкції, обмеження опортуністичної діяльності учасників	7. Регламентація умов контролю, моніторингу, санкцій в процесі виконання контракту. 8. Чітке визначення того, що може вважатися умовами невиконання контракту.

Джерело: авторські дослідження

Отже, зміст підрозділу 3.4 монографії демонструє переваги функціонального ринкового контракту над іншими, які заключаються, насамперед, у можливості визначати та реалізовувати потенціал наявних ринкових відносин у майбутньому, тобто алгоритмізацію процесу забезпечення максимізації ефективності ринку (ринкових відносин) як закономірного процесу синхронізації та узгодження інтересів учасників за критерієм вигідності для всіх сторін.

Авторський підхід було побудовано на гіпотезі про роль контрактації як невід'ємного і важливого функціонального фактору у наступному: 1) здійсненні ринкових реформ в окремій національній економіці; 2) забезпечення функціональності ринку; 3) досягнення даним ринком суспільно прийнятного рівня ефективності/досконалості.

3.5. Особливості формування, функціонування і розвитку ринків аграрної продукції

У структурі ринку України в цілому класифікують гаму окремих видів, таких як ринок засобів виробництва, ринок робочої сили, фінансовий ринок, ринок послуг, валютний ринок, ринок нерухомості, ринок освіти та ін. Серед багатьох нині функціонуючих галузевих ринків, одним з досить давніх явищ людської цивілізації, розвитку економіки багатьох країн світу є аграрний ринок. Аграрний ринок, як одне з найдавніших явищ економічного життя, а відтак людської цивілізації взагалі (першими предметами обміну були результати праці землеробських і скотарських племен), потребував відродження та формування в Україні. У світі він продовжував виконувати просту за формою функцію – задоволення потреб кожного громадянина як покупця, продавця чи споживача продуктів харчування.

З плином часу, з використанням надбань світової науки в економічній діяльності людей аграрний ринок набув якісно нових форм і зайняв домінуюче місце серед багатьох товарних ринків. Учені впродовж багатьох років намагалися удосконалити визначення ринку аграрної продукції, використовуючи різні ознаки, властивості та риси, що притаманні у форматі його місця, ролі, значення, завдання, умов і засад функціонування у суспільному виробництві та житті людей.

Формат аграрного ринку надзвичайно багатовидовий та різноманітний. Аграрний ринок нерідко ототожнюється з сільськогосподарським, продоволь-

чим або агропродовольчим, на якому переважно предметом купівлі-продажу є сільськогосподарська продукція і агропродовольчі товари. У його середовищі створюється і розвивається система економічних відносин між виробниками та споживачами, формуються виробничо-економічні зв'язки і має місце органічне поєднання аграрного виробництва й інших галузей національної економіки. З часу його виникнення і до наших днів аграрний ринок залишається дуже простим за формою і надійно служить задоволенню потреб кожного жителя як покупця, продавця чи споживача продуктів харчування.

На думку Ю. Коваленко, «аграрний ринок – це система установ, методів і ресурсів здійснення обмінних процесів, головним завданням якої є координація й управління агропромисловим виробництвом країни з метою задоволення споживчих потреб її громадян» [266, с. 21]. Він вважає, що аграрний ринок залишається дуже простим за формою, але потребує дослідження та виявлення природи внутрішньої будови ринку, еволюції його розвитку й ефективного функціонування тощо, якого в економічній літературі поки що не вистачає, та й трактування його є недостатньо чітким. Дане визначення аграрного ринку досить широко характеризує його цільове призначення як цілеспрямовано і структурно упорядкованої системи управління агропромисловим виробництвом. Кінцева мета такої системи – чітка організація обмінних процесів сільськогосподарською продукцією і агропродовольчими товарами для задоволення потреб споживачів.

Велика кількість науковців переконана, що «аграрний ринок – це складна система товарного обігу, яка включає виробництво й рух продукції до споживачів. Аграрний ринок формується і функціонує під впливом об'єктивних економічних законів, зокрема, закону вартості та закону попиту і пропозиції» [267, с. 191].

За визначенням Т. Осташко «аграрний ринок виступає сферою взаємодії продавців і покупців, пов'язаних системою обмінних товарно-грошових відносин, охоплює безпосередніх виробників і споживачів сільськогосподарських товарів та посередників [268, с. 138]. Учені припускають, що в основі

трактування аграрного ринку знаходиться система товарного обігу, і він проявляє регулювальну функцію у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання на основі дії законів попиту та пропозиції.

На думку Ю. Білика, аграрний ринок в економічному відношенні визначає сферу взаємодії суб'єктів ринку по забезпеченню виробництва і вільного руху сільськогосподарської продукції, продуктів її переробки, тобто продовольчих товарів, технологій, засобів виробництва і послуг для агропромислового комплексу, аграрної науково-технічної продукції [269, с. 178].

В основу організації й розвитку аграрного ринку П. Шаповал та О. Шканова вкладають роль і значення інфраструктури ринку [270-271].

Найважливішою умовою формування цивілізованого аграрного ринку є його структурні елементи, яким властиві різноманітність каналів реалізації, форм купівлі-продажу, посередників та покупців, а також розвинена мережа сервісного, насамперед, науково-інформаційного обслуговування товаровиробників [272, с. 415]. У свою чергу, І. Охріменко сутність аграрного ринку розкриває як «...систему установ, методів та ресурсів здійснення обмінних процесів, завданням якої є координація та управління агропромисловим виробництвом країни з метою забезпечення її продовольчої безпеки та споживчих потреб громадян» [273, с. 30]. Таке визначення значно повніше віддзеркалює одну з найбільш істотних особливостей ринкової економічної системи, яка полягає в тому, що в ній рішення щодо розміщення ресурсів і виробництва приймаються на основі цін, що виникають у процесі добровільного обміну між виробниками, споживачами і власниками факторів виробництва [274, с. 456].

Як показують дослідження, на більшості економістів-аграрників формування і наповнення організованого й прозорого аграрного ринку потужними та ефективними складовими, що можуть узгодити інтереси сільськогосподарських товаровиробників і споживачів, має стати мережа інститутів ринкової структури, таких як біржі, торгові доми та інші елементи інфраструктури.

Проте вони повинні не просто забезпечувати операції з купівлі й продажу, а й брати активну участь у формуванні реальної об'єктивної ціни. М. Малік і О. Шпикуляк вважають, що необхідною умовою формування конкурентоспроможного аграрного сектору є розбудова інституційної системи регулювання аграрного ринку, яка визначає сектори та об'єкти регуляторних впливів [275, с. 174].

Останніми роками поряд із поняттям «аграрний ринок» деякі вітчизняні вчені-аграрники стали вживати поняття «ринок сільськогосподарської продукції». Так вони поняття ринку сільськогосподарської продукції подають як широку сферу господарської комерційної діяльності й прикладення праці, що одержала великі можливості розвитку в нових умовах роботи. Так, на думку В. Андрійчука, для продуктивного вивчення внутрішньої будови ринку сільськогосподарської продукції його доцільно розглядати за кількісними і якісними критеріями, виходячи з того, що виробництво продукції та її пропозицію здійснює велика кількість незалежних один від одного товаровиробників. Він не вважає за доцільне ринок сільськогосподарської продукції розглядати комплексно, тобто як ринок покупців і продавців та як структуризоване явище за окремими його сегментами і підсистемами, яким притаманна своя ринкова інфраструктура, різні види сільськогосподарської продукції й різне співвідношення між продавцями і покупцями та особливості дії важелів державного регулювання. Виходячи з того, що ринок сільськогосподарської продукції – це ринок сільськогосподарських товаровиробників, де проявляються риси чистої конкуренції, погоджуємося з ученим, що його недоцільно розглядати як структуризовану підсистему [276, с. 66].

Так, у словнику іншомовних слів зазначено, що термін «аграрний» походить від латинського *agrarius* – земельний і пов'язаний лише із землекористуванням [277, с. 20]. У свою чергу, у сучасному тлумачному словнику української мови термін «аграрний» подано як земельний, той хто займається сільським господарством [278, с. 17].

На нашу думку, сутність поняття «аграрний ринок» і «ринок сільсько-

господарської продукції» є одна й та ж сама, призначення яких полягає у виробництві і торгівлі продуктами сільського господарства як у натуральному вигляді, що використовуються безпосередньо для особистого споживання, так і продуктами переробки сільськогосподарської сировини. Цю ж позицію поділяють автори економічної енциклопедії, які трактують «аграрний ринок» як ринок сільськогосподарської продукції [279].

Місткість аграрного ринку визначається за обсягом виробництва сільськогосподарської продукції, його спеціалізацією, рівнем купівельної спроможності покупців та кількістю продукції, що купується одним споживачем, середніми цінами на сільськогосподарську продукцію та іншими факторами. В сучасних ринкових умовах за приватної власності на засоби виробництва і різних організаційно-правових форм товаровиробників, аграрний ринок відіграє стабілізуючу роль у підтриманні економічних зв'язків між ними і є регулятором розвитку галузей національної економіки та розподілу трудових ресурсів.

В свою чергу, аграрний ринок характеризується своєрідною масштабністю і високою насиченістю складових. Він складається з окремих сегментів, які взаємозв'язані між собою та формують його структуру. Кожен окремий сегмент наділений властивими йому однорідними функціями і забезпечує в повному обсязі виконання визначеного виду діяльності.

Отже, аграрний ринок є надзвичайно складним механізмом, що формується із низки сегментів факторів окремого призначення і в його середовищі розвивається система виробничо-економічних зв'язків між складовими, що забезпечують товарорух від виробника до споживача. Характерною рисою аграрного ринку є забезпечення її внутрішнього руху, що забезпечує виконання єдиного процесу виробництва та реалізації. Умовами ефективного функціонування аграрного ринку є наявність великої кількості товаровиробників сільськогосподарської продукції, платоспроможного споживача, розвинутої інфраструктури, досконалої конкуренції та нормативно-правового забезпечення з регулювання відносин.

Підставою для виокремлення аграрного ринку із загалу ринкового госпо-

дарства країни в окремий формат, можуть бути фактори, до яких належать: товарна продукція, котра є технологічно однорідною і результатом праці лише сільськогосподарських товаровиробників; забезпеченість сільськогосподарською продукцією вітчизняного ринку значною мірою залежить від низки ризиків; у кінцевому результаті процесу виробництва створюється кінцевий або проміжний товар, який повинен відповідати запитам кінцевих споживачів; лєвова частка виробленої сільськогосподарської продукції реалізується у натуральному вигляді для безпосереднього споживання; ринок сільськогосподарської продукції виступає постачальником сировини для виробництва товарів аграрного ринку; сільськогосподарська продукція обмежена в термінах реалізації і потребує досконалої логістичної спрямованості; ринок сільськогосподарської продукції потребує регулювання в міжсезонний період; доходи сільськогосподарських товаровиробників повною мірою залежать від результатів їхньої діяльності лише на ринку сільськогосподарської продукції; рівень державної продовольчої безпеки та зростання доходів сільських товаровиробників може формуватися через регулювання лише ринку сільськогосподарської продукції [280, с. 91]. Тобто, за рахунок особливостей, ролі і значення відбулася диверсифікація поняття «аграрний ринок». У сферу його діяльності стали включати торгівлю не лише сільськогосподарською продукцією, а й засобами виробництва для сільського господарства.

Сучасні ринкові трансформації аграрного сектора України, які супроводжуються постійною модифікацією ринкових відносин потребують нових методів в організації аграрного ринку як складної економічної системи, в якій взаємодіють багато елементів, притаманних ринковій економіці.

Аграрний ринок виконує низку важливих функцій, від чого залежить ефективність його функціонування та розвитку (рис. 37).

Для забезпечення ефективного функціонування аграрного ринку потрібно виконувати наступні функції: стимулюючу, інформативну, ціноутворення, контролюючу, санації, відтворювальну, інтегративну, посередницьку, регулятивну. Найважливішою серед них є відтворювальна функція аграрного ринку,

тому що для гарантування продовольчої безпеки держави аграрний ринок повинен забезпечувати населення країни належною кількістю продуктів харчування та продовольчих товарів сільськогосподарського походження.

Рис. 37. Функції формування та функціонування аграрного ринку

Джерело: сформовано автором

Регулятивна функція полягає у врегулюванні аграрних ринкових відносин, різних економіко-правових процесів (виробництво, обмін, розподіл, споживання) визначаючи пропорції і напрямки розподілу економічних ресурсів на мікро-, макрорівнях за рахунок збільшення або зменшення попиту і пропозиції, що впливає на визначення ринкової ціни, закріплюючи це на законодавчому рівні.

Стимулююча функція спонукає виробників товарів і послуг знижувати індивідуальні витрати порівняно із суспільно необхідними, підвищувати їх якість і споживчі властивості.

Інформативна функція надає сільськогосподарським виробникам інформацію про суспільно необхідну кількість товарів та послуг (витрати на їх виробництво, якість, номенклатуру) в умовах зміни цін та відсоткових ставок за

кредити та інформує споживачів про асортимент продукції, ціну та інші споживчі характеристики.

Функція ціноутворення формує суспільну вартість агропродовольчої продукції в результаті взаємодії суб'єктів аграрного ринку.

Функція санації полягає в тому, що аграрний ринок завдяки конкуренції очищає економічний простір від неконкурентоспроможних господарюючих суб'єктів і підтримує тих, які можуть виробити і задовольнити різні вимоги споживачів щодо таких параметрів сільськогосподарської продукції як якість, ціна, асортимент та ін.

Інтегративна функція проявляється в тому, що аграрний ринок об'єднує суб'єктів в одне ціле, сприяючи тим самим формуванню єдиного економіко-правового простору як межах окремої держави, так і в межах світового ринку.

Контролююча функція сприяє контролю з боку споживачів за виробництвом сільськогосподарської продукції, її ціною, обмежує небажану поведінку і дії суб'єктів аграрного ринку тим самим утримуючи від порушення законодавства та громадського порядку.

Посередницька функція полягає у тому, що споживачі самостійно обирають постачальника, який забезпечує належну якість продукції, ціну, рівень сервісного обслуговування й інші вимоги, які висуває споживач.

Забезпечення продовольчої безпеки держави та підвищення життєвого рівня населення в Україні багато в чому залежить від державного регулювання та організації аграрного ринку як на рівні окремих регіонів, так і держави в цілому. Це передбачає створення в умовах сучасної трансформаційної економіки дієвої ринкової інфраструктури, сталий розвиток продуктових ринків та ефективних механізмів їх функціонування.

Особливо необхідним є вплив держави на процеси, які відбуваються на аграрному ринку. Особливо вимагають докорінного удосконалення розподільні відносин, що може бути досягнуто внаслідок агропромислової інтеграції з метою одержання якіснішої продукції із сільськогосподарської сировини, і досягнення більшої економічної вигоди всіх учасників агропромислового

виробництва за кінцеві результати господарювання.

З метою більш глибокого аналізу структури формування аграрного ринку необхідно розглянути його систему побудови. За допомогою системного підходу, аграрний ринок розглядається як система, яка формується із підсистем нижчого рівня і необхідних ресурсів. Для цього потрібне глибоке знання складу системи, закономірностей її функціонування та чітке формулювання мети створення кожної підсистеми й системи в цілому.

Аналізуючи погляди відомих вітчизняних науковців В. Андрійчука та Ю. Коваленка, структуру системи аграрного ринку можна розглядати як складну систему, що формується із сукупності таких взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих систем нижчого порядку як споживчий платоспроможний попит, пропозиція, сільськогосподарське виробництво, ринкова інфраструктура та регулювання [266, 276] (рис. 38).

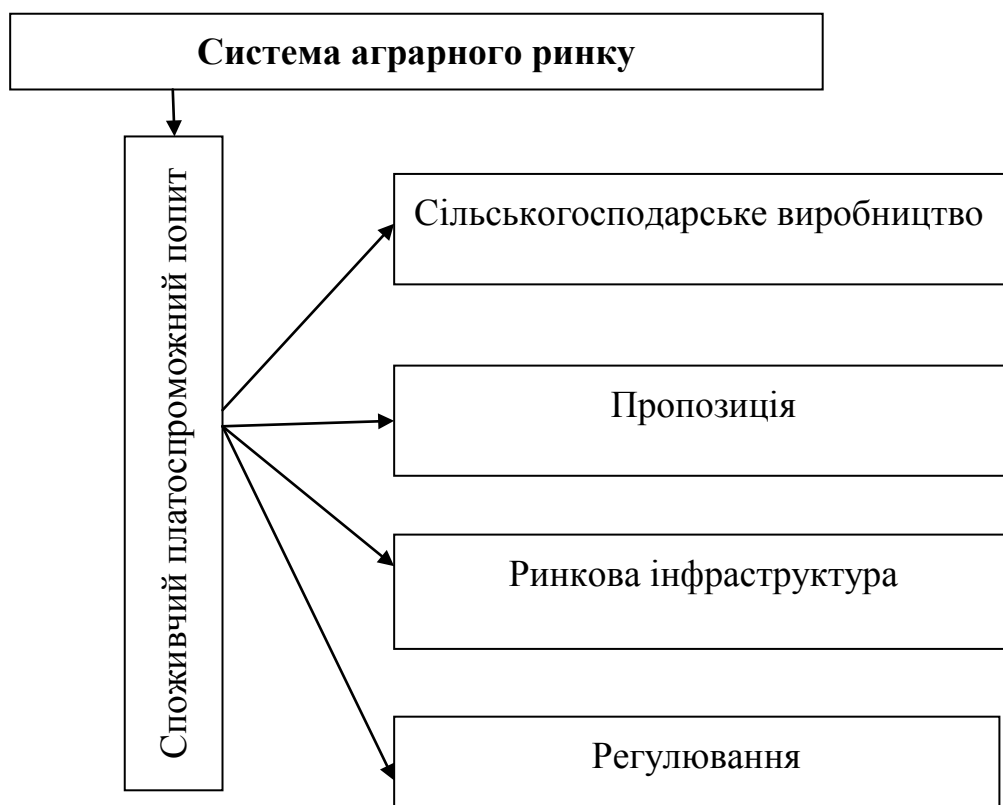

Рис. 38. Структура системи аграрного ринку

Джерело: сформовано автором за даними [266, 276]

Центральне місце системи аграрного ринку займає споживчий платоспроможний попит. Системою, яка взаємодіє безпосередньо з суб'єктами ринку

(споживачі, біржі, аукціони, оптові продовольчі ринки, міські ринки, збутова мережа підприємств АПК та ін.), є ринкова інфраструктура, що інтегрує сигнали стосовно попиту та ринкових цін на аграрну продукцію.

Гарантія продовольчої безпеки покладаються на систему аграрного ринку – пропозиція, що формує собою ту кількість сільськогосподарської та продовольчої продукції, яка виробляється товаровиробниками для задоволення потреб споживачів з однієї сторони і, у вигляді державних продуктових програм, що забезпечені бюджетним фінансуванням. Проте, як показує досвід нашої країни, поки що не запроваджено дієвого організаційно-економічного механізму втручання держави в обмінні процеси на аграрному ринку, що несе негативний вплив на діяльність сільськогосподарських товаровиробників.

Аграрний ринок охоплює також саме сільськогосподарське виробництво товарів і послуг, де також необхідно враховувати особливості функціонування кожної із галузей в сучасних ринкових умовах.

В структурному відношенні вітчизняний аграрний ринок формують продуктові ринки, що являються окремими сегментами цього ринку, на якому предметом купівлі-продажу виступають сільськогосподарська продукція та продовольчі товари.

Ми поділяємо точку зору таких науковців як В. Галушко та О. Ковтун, які вважають, що аграрний ринок є ринком з чистою (досконалою) конкуренцією [281, с. 113].

В системі агробізнесу аграрний ринок дійсно відповідає більшості критеріїв даної ринкової структури, на якому настільки велика кількість продавців і покупців, що за рідкісним винятком жоден товаровиробник або їх групи і споживачі (покупці) не спроможні контролювати ринок щодо окремих видів сільськогосподарської продукції. Головні суб'єкти аграрного ринку, такі як невеликі сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, господарства населення вважаються чистими конкурентами між собою.

Проте коли аграрний ринок розглядати комплексно і структурувано за окремими його продуктовими ринками (для деяких з них може бути притаман-

на своя ринкова інфраструктура та домінуюча роль на такому сегменті певного виду сільськогосподарської продукції та різне співвідношення між продавцями і покупцями) то виникає ймовірність формування моделі ринку з недосконалою конкуренцією.

Також система аграрного ринку враховує те, що деякі моделі ринкової економіки (монополії, олігополії) потенційно несуть у собі загрозу незбалансованого зростання і спаду обсягів виробленої сільськогосподарської продукції та цін, що обумовлює необхідність формування і функціонування системи стабілізації і регулювання ринкового середовища.

З вищевикладеного випливає, що системна основа побудови аграрного ринку вимагає науково обґрунтованих дій, головним в яких виступає стратегічна спрямованість щодо насичення його якісною, доступною сільськогосподарською продукцією у зв'язку із постійними викликами внутрішнього і зовнішнього ринків.

Також слід наголосити, що аграрний ринок має низку характерних особливостей, які необхідно враховувати для забезпечення злагодженої роботи всіх його суб'єктів, зокрема:

1. Аграрний ринок є економіко-правовою регульованою системою, в першу чергу, як організаційна структура із взаємопов'язаними ланками – товаровиробниками, споживачами та інфраструктурою, а також як економічно-правова система відносин, між складовими якої повною мірою проявляється регулятивна роль держави;

2. Мета аграрного ринку – це здійснення товарного обміну продукцією сільськогосподарського виробництва між суб'єктами аграрного ринку та надання послуг у сфері сільського господарства задля задоволення особистих потреб та для забезпечення провідної позиції держави на світовому ринку сільськогосподарської продукції, техніки, засобів виробництва та продовольства.

3. Предмет діяльності аграрного ринку – це обмінні операції між виробниками сільськогосподарської продукції, сільськогосподарської техніки,

послуг та їх споживачами;

4. Аграрний ринок виконує активну управлінську роль координатора економічних процесів з метою задоволення потреб масового споживача сільськогосподарської продукції та продовольства;

5. Особлива державна підтримка аграрного ринку, яка проявляється у бюджетній, кредитній, ціновій, регулятивній сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення;

6. Основою аграрного ринку виступає товарне сільськогосподарське виробництво, головним засобом виробництва якого є природні ресурси, насамперед землі сільськогосподарського призначення.

7. Аграрний ринок характеризується залежністю від природно-географічних факторів, що свідчить про сезонний характер виробництва і підвищений ризик від такої діяльності;

8. Велика затратність і технологічна обмеженість зберігання сільськогосподарської продукції протягом тривалого часу.

Аграрний ринок як сукупність економічних відносин, що складаються в сфері обміну з приводу реалізації сільськогосподарської продукції, функціонує на базі єдиних економічних законів. Головним серед них є закон вартості, відповідно до якого продукція реалізується, зважаючи на відрахування з її створення, але за тією вартістю, якою покупець оцінює задоволення відповідних потреб; закон економії ресурсів, що передбачає постійне удосконалення якості продукції з одночасним зниженням рівня витрат. Порушення цього закону зумовлює неможливість повноцінної дії закону вартості; закон рівноваги, згідно з яким при різних інших умовах обсяг сільськогосподарської продукції, запропонованої до продажу, врівноважується купівельноспроможним попитом потенційних покупців. Іншими словами, ефективний ринок аграрної продукції зумовлює такі обсяги виробництва, щоб у будь-який момент часу потреби відповідних покупців могли бути забезпечені в повному обсязі, причому за сприятливими для покупця цінами.

Основними ознаками створення і функціонування ефективного аграрного ринку є конкуренція, право власності і економічна свобода. Об'єктивною умовою досконалої конкуренції виступає створення сприятливого конкурентного середовища.

Таким чином, на нашу думку, під ефективним аграрним ринком слід розуміти логічно упорядковану систему підприємств, організацій і установ повноцінної інфраструктури, принципів і методів її функціонування відповідно до умов СОТ, яка забезпечує збалансованість попиту і пропозиції, рівноважний ціновий паритет та належний рівень конкурентоспроможності продукції для задоволення зовнішніх вимог міжнародних ринкових відносин та внутрішніх потреб суспільства.

Аграрний ринок та його інфраструктура дуже тісно пов'язані між собою, оскільки від того, наскільки вдало сформована інфраструктура аграрного ринку, і буде залежати ефективність розвитку аграрного ринку.

Сутність категорії «інфраструктура ринку» науковці тлумачать по-різному. Так, на думку С. Мочерного, дана категорія «відображає сукупність різних установ та інститутів, певних видів діяльності, які забезпечують рух об'єктів власності: банки, фондові й товарні біржі, біржі робочої сили, валютні біржі, інформаційні центри тощо» [282]. А Б. Губський, в свою чергу, визначає інфраструктуру ринку як «систему інституцій, що забезпечують безпосереднє здійснення обмінних процесів, як фізичне місце контактування, взаємодії ринкових контрагентів, операторів ринку, тобто покупців та продавців. Основними елементами ринкової інфраструктури виступають біржі, оптові ринки, аукціони, ярмарки, торгові дома, міські ринки, магазини дрібнооптової та роздрібною торгівлі» [283, с. 87]. Інші науковці стверджують, що ринкова інфраструктура – це сукупність елементів, які забезпечують безперервне багаторівневе функціонування господарських взаємозв'язків, взаємодію суб'єктів ринкової економіки і регулюють рух товарно-грошових потоків [284, с. 36].

Колектив авторів під керівництвом П. Саблука вважає, що ринкова інфраструктура – це загальна основа безпосереднього здійснення обмінних процесів,

фізичне місце контактування, взаємодії ринкових контрагентів, операторів ринку, тобто покупців та продавців. Основними формами фізичної ринкової інфраструктури виступають біржі, оптові ринки, аукціони, ярмарки, торгові дома, міські ринки, магазини дрібнооптової та роздрібною торгівлі [18]. Іноді до ринкової інфраструктури відносять також банки, страхові, факторингові та лізингові компанії, аудиторські фірми і т. п. Проте зазначені науковці вважають це помилковим і приєднуються до думки, що ці компоненти ринкового середовища утворюють підприємницьку інфраструктуру, яка обслуговує бізнес взагалі, а не один із його компонентів – збут продукції [285-286].

Формування ринкової інфраструктури має два напрями: 1) з боку функцій (функціональний аспект); 2) з боку фізичних елементів (фізичний аспект).

Тому, на наш погляд, під інфраструктурою аграрного ринку в сучасних умовах трансформаційних змін слід вважати систему інституцій на мікро-, макро-, мезорівнях, які формують взаємовигідні зв'язки між окремими ринками аграрного сектора та кінцевими споживачами аграрної продукції, сприяючи вільному процесу ціноутворення і ринкового товарообміну, стабільності, детінізації та забезпечують максимізацію прибутків виробників аграрної продукції та мінімізацію витрат кінцевих її споживачів.

Досліджуючи формування інфраструктури аграрного ринку, доцільно буде повернутися до початку цього процесу. Процес формування інфраструктури аграрного ринку в Україні розпочався ще на початку 90-х років, коли відбувся перший етап відродження біржової торгівлі, організаційно-правові засади якої були закладені в законі України «Про товарну біржу», який був прийнятий в 1991 році [287].

При формуванні інфраструктури аграрного ринку необхідно дотримуватись певних умов, які впливають з умови формування самого ринку. Так, М. Ажнюк до цих умов відносить суспільний поділ праці, самостійність та економічну відповідальність, наявність різних форм власності, конкуренцію, вільне ціноутворення та стабільну грошову систему (рис. 39) [288].

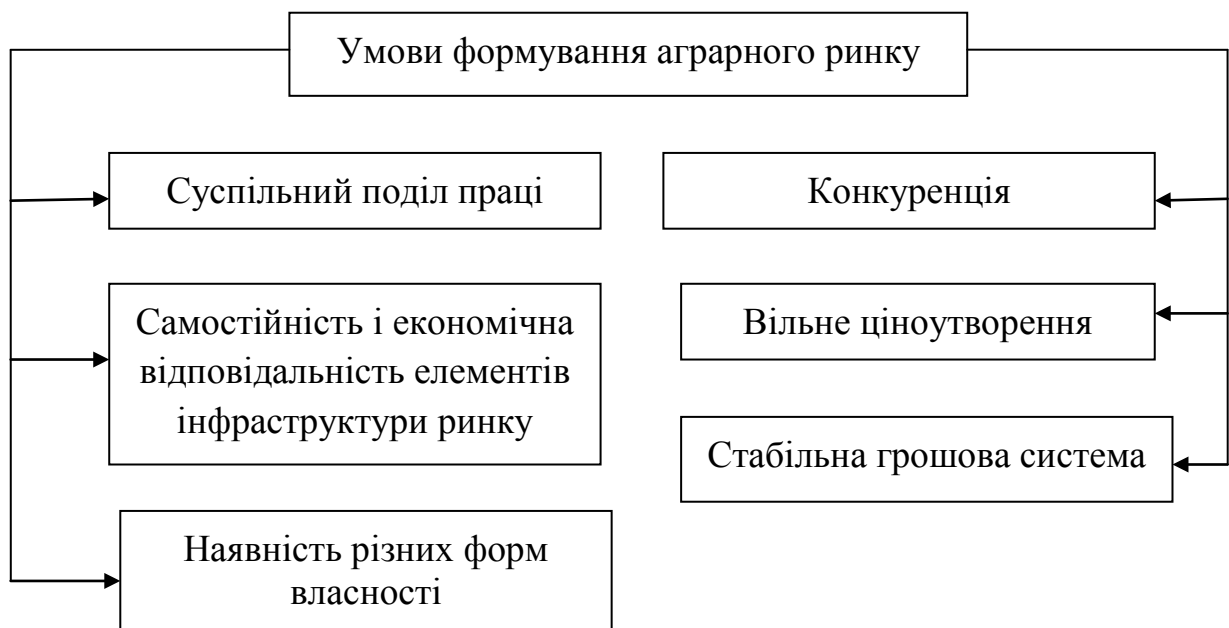

Рис. 39. Умови формування аграрного ринку

Джерело: сформовано за джерелом [288]

Розглянемо вплив кожної із зазначених умов на формування самого ринку і визначимо їх взаємозалежність. Так, суспільний поділ праці при формуванні інфраструктури аграрного ринку є тією об'єктивною умовою, яка дає змогу визначити спеціалізацію кожного елемента інфраструктури ринку, їхню роль на ринку, основні функції та завдання.

Самостійність та економічна відповідальність елементів інфраструктури ринку дає можливість посередникам, оптовим та роздрібним продавцям, банкам, фінансовим інститутам, логістичним і консалтинговим компаніям та іншим елементам інфраструктури аграрного ринку діяти самостійно в прийнятті конкретних рішень у межах закону та нести персональну відповідальність за їх прийняття і виконання.

В умовах формування ринкових відносин наявність різних форм власності (приватної, колективної, державної), приватна серед яких є визначальною, являється необхідною умовою формування інфраструктури аграрного ринку. Це дає можливість елементам інфраструктури аграрного ринку вибирати форму власності відповідно до сфери діяльності та вимог законодавства, що склалися в певний момент часу.

Конкуренція як одна з умов формування інфраструктури аграрного ринку

створює позитивний ефект при формуванні даної інфраструктури, оскільки товаровиробники, які є структурними елементами інфраструктури аграрного ринку, вимушені створювати максимум вигод як для себе, так і для споживачів, для того щоб зайняти місце в цій інфраструктурі.

Вільне ціноутворення в умовах ринкової економіки дає змогу зробити спільними інтереси як товаровиробника, так і споживача, оскільки виробник сільськогосподарської продукції та продовольства буде зацікавлений у їх продажу за вигідною ціною, а споживач – в купівлі якісної та відносно недорогої продукції.

За наявності стабільної грошової системи під час процесу формування інфраструктури аграрного ринку вигоду отримують всі елементи інфраструктури аграрного ринку, оскільки будуть впевнені в тому, що їхній бізнес буде вдалим і стабільним, а споживачі зможуть мати інструменти впливу на виробника. На основі зазначених умов, що забезпечують формування аграрного ринку, ми сформуваємо умови формування постіндустріального аграрного ринку (рис. 40).

Так, в умовах формування постіндустріального ринку при формуванні нового типу економічної системи, де може бути реалізований потенціал виробників аграрної продукції різних організаційно-правових форм які функціонують в умовах особливого монополістичного недосконалого типу конкуренції.

Процес формування інфраструктури аграрного ринку повинен відповідати певним принципам, до яких належить: економічна самостійність інфраструктурних елементів аграрного ринку, економічна рівність, відповідальність, географічний принцип, демографічний принцип, законність, маркетинговий принцип, принцип системності, принцип адаптованості до сучасних умов, державна підтримка [289, с. 47] (рис. 41).

Принцип економічної самостійності інфраструктурних елементів аграрного ринку при формуванні інфраструктури аграрного ринку дозволить підприємствам, які входять в інфраструктуру аграрного ринку, самостійно

планувати господарську діяльність, розпоряджатися доходами та майном.

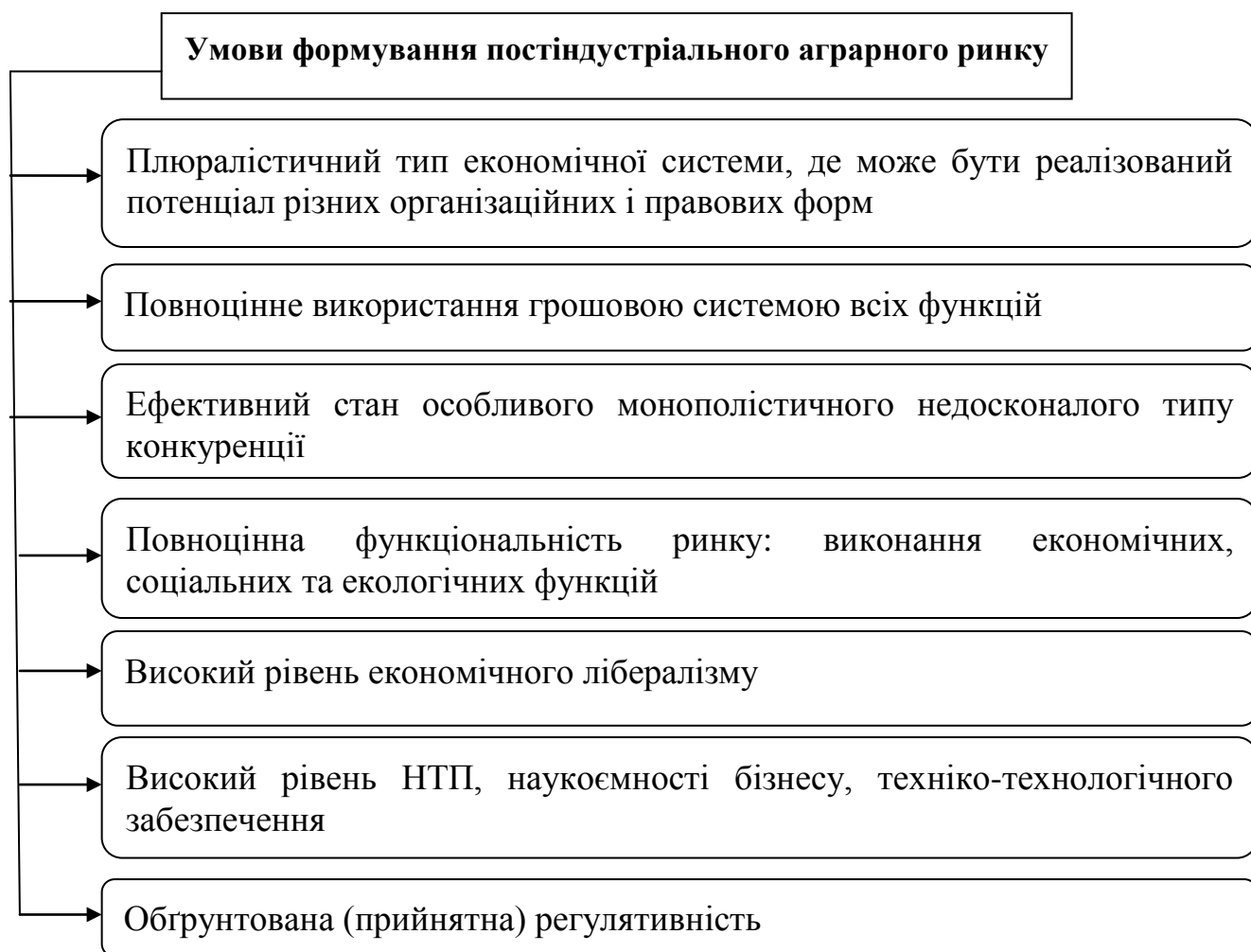

Рис. 40. Умови формування постіндустріального аграрного ринку

Джерело: розроблено автором

Принцип економічної рівності дасть можливість вирівняти права інфраструктурних елементів аграрного ринку відповідно до частки, яку вони займають у даній інфраструктурі.

Принцип відповідальності при формуванні інфраструктури аграрного ринку дозволить дотримуватися встановлених умов та норм щодо формування інфраструктури аграрного ринку.

Дуже важливе значення при формуванні інфраструктури аграрного ринку має географічний принцип. Його суть полягає у тому, що інфраструктура ринку повинна формуватися на відносно невеликій відстані від самого ринку. Це дозволить мінімізувати витрати при транспортуванні, зберіганні, упакуванні та реалізації продукції.

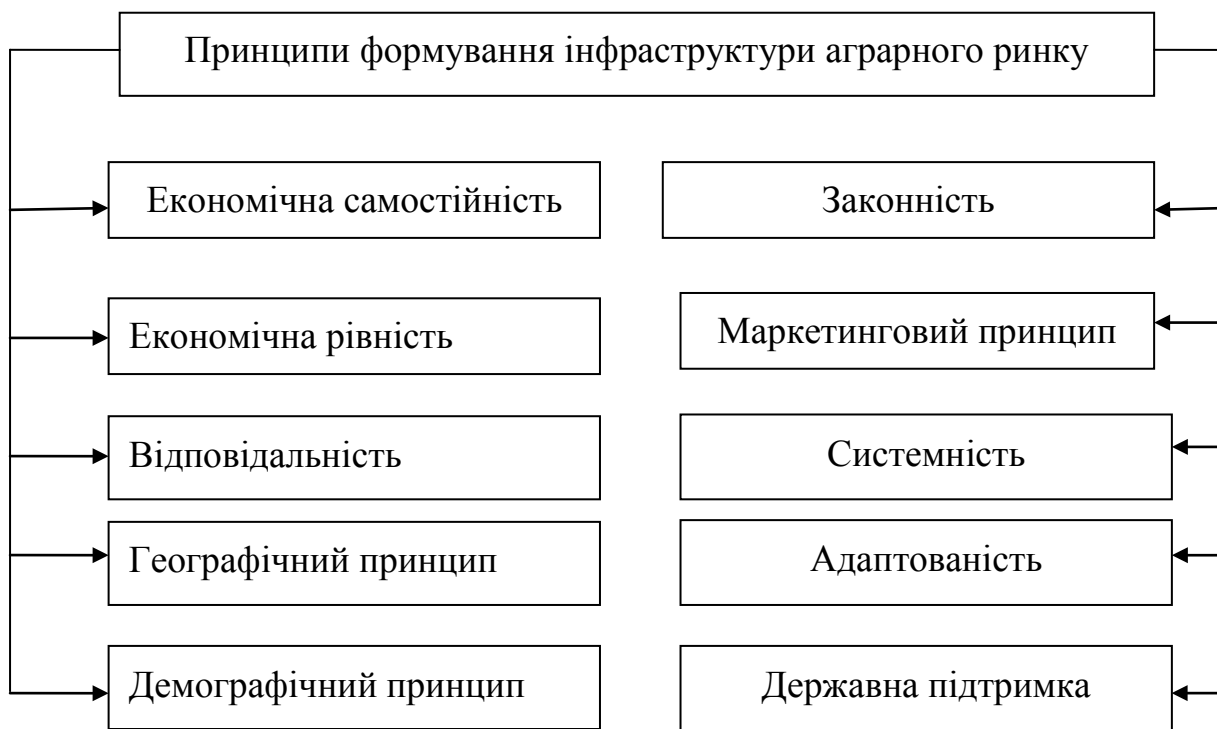

Рис. 41. Принципи формування інфраструктури аграрного ринку

Джерело: сформовано за [289]

Суть демографічного принципу полягає у тому, що потужну, конкурентоспроможну інфраструктуру необхідно формувати у тому регіоні, де велика густина населення.

При формуванні інфраструктури аграрного ринку чи будь-якого іншого ринку потрібно дотримуватися чинного законодавства. Законність, як один із принципів формування інфраструктури аграрного ринку, дасть змогу зменшити сектор тіньової економіки, тим самим збільшивши надходження коштів у місцеві бюджети.

Дотримання маркетингових умов при формуванні інфраструктури аграрного ринку дозволить вивчити смаки та уподобання споживачів, організувати ефективну рекламу, стимулювати збут сільськогосподарської продукції та здійснювати пропаганду.

Будь-яка діяльність, яка здійснюється на ринку, повинна бути системною. При формуванні інфраструктури аграрного ринку системність має велике значення, тому що, коли всі інфраструктурні елементи аграрного ринку будуть здійснювати свою діяльність організовано та працювати для однієї мети, тоді і в

цілому аграрний ринок буде працювати ефективно.

Вміння адаптуватися до сучасних змінних умов ринку дає можливість суб'єктам інфраструктури аграрного ринку зменшити свої виробничі витрати, зменшити часові проміжки часу від виробництва до реалізації сільськогосподарської продукції і виправити можливі недоліки в своїй діяльності в умовах змінного середовища, оскільки формування інфраструктури аграрного ринку – процес довготривалий, і потребує постійного вдосконалення.

В сучасних умовах глобально-трансформаційних змін подальше удосконалення інфраструктури вітчизняного аграрного ринку має роль держави як регулятора цього процесу. Держава повинна бути зацікавлена в формуванні та розвитку аграрного ринку в цілому та його інфраструктурних елементів, оскільки тільки такий аграрний сектор здатен підняти економіку України на новий рівень економічного розвитку.

Таким чином, для того щоб сформувати ефективний та конкурентоспроможний аграрний ринок не тільки в Україні, а й в Європі та світі, необхідно дотримуватися основних умов та принципів формування його інфраструктури, і потрібно використовувати як науковий, так і практичний досвід.

У сучасних умовах трансформаційних змін стратегічно важливим завданням національного аграрного ринку є забезпечення продовольчої безпеки країни. Ефективне вирішення продовольчої безпеки країни пов'язано з стабільним та ефективним функціонуванням вітчизняного аграрного ринку, насичення його високоякісними та екологічнобезпечними продуктами харчування [290, с. 157]. Безперечно, що розв'язання належним чином проблеми продовольчої безпеки залежить від збалансованості між попитом і пропозицією та цінової ситуації на агропродовольчому ринку, рівнів доходів і купівельної спроможності населення країни.

Створення необхідних передумов для ефективного вирішення проблем продовольчої безпеки держави і формування сталого розвитку аграрного ринку вимагає цілеспрямованого відтворення і модернізації на прогресивній техніко-технологічній основі та раціонального використання ресурсного потенціалу

вітчизняного АПК.

У системі відносин аграрного ринку виділяють дві складових: 1. Вільна поведінка на ринку сільськогосподарських та інших виробників і покупців на всіх рівнях, що визначає оптимальне співвідношення попиту і пропозиції. 2. Економічні механізми регулювання ринку, вдале поєднання ринкового саморегулювання з державним регулюванням, мета яких – орієнтувати суб'єктів ринку на ефективну діяльність. Державне регулювання аграрного ринку буде ефективним лише за умови максимального врахування інтересів всіх суб'єктів ринку, в першу чергу, це справедливий розподіл прибутків між ними [14, с. 22].

Сталий розвиток продуктових ринків вимагає створення розвиненої інфраструктури аграрного ринку, тобто комплексу елементів, які б обслуговували ринковий механізм. Формування ринкової інфраструктури передбачає обслуговування ринкового процесу товарообміну для забезпечення його стабільності, надійності, прозорості та ефективності. Схематично структуру ринкового середовища аграрного ринку можна представити таким чином (рис. 42).

Центральне місце в інфраструктурі аграрного ринку належить оптовій і роздрібній торгівлі, торговим біржам, підприємствам, аукціонам, агроторговим домам тощо, головне призначення яких – забезпечити купівлю-продаж сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.

Реалізація сільськогосподарської продукції відбувається в основному за двома напрямками – через оптову та роздрібну торгівлю. Оптова торгівля пов'язана з реалізацією агропродовольчої продукції ринковим посередникам, які в подальшому реалізують її через роздрібну торгівлю. Через магазини роздрібної торгівлі агропродовольча продукція надходить до кінцевого споживача.

Для кожного каналу реалізації характерні суттєві відмінності як у методологічних принципах відображення процесу реалізації, так і в його документальному оформленні, веденні аналітичного обліку, узагальненні даних, побудові облікових реєстрів, інформаційному забезпеченні звітності.

Рис. 42. Схема організації інфраструктури аграрного ринку

Джерело: сформовано автором

Вибір каналів реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства визначається багатьма факторами: кон'юнктурою ринку, наявністю можливостей з переробки сільськогосподарської продукції, наявністю і доступністю складських приміщень зберігання і пакування, розвиненої логістики та ін.

Сучасна інфраструктура аграрного ринку в Україні знаходиться в стадії формування відповідно до розвитку аграрних відносин у країні. Характерною особливістю становлення інфраструктури аграрного ринку в сучасних умовах є те, що в ній виникло багато посередницьких структур, які не забезпечують прийнятну ціну для виробників, при цьому маючи на цій посередницькій

операції значний економічний зиск, а вітчизняні аграрні товаровиробники втрачають значну частину економічного прибутку. Проте в умовах сталого розвитку ринкової економіки зусилля посередницьких структур мають бути спрямовані на встановлення взаємовигідних відносин із товаровиробниками та покупцями (споживачами), що дозволить сформувати максимальну ціну реалізації продукції з одного боку, й прийнятну ціну для споживачів аграрної продукції – з іншого.

На основі викладеного вище можна зробити висновок, що для аграрного ринку України характерним є тривалий процес створення системи організацій, установ, підприємств та налагодження методів їхньої діяльності, які спрямовані на здійснення операцій з купівлею-продажем аграрної продукції. Будь-який механізм працює злагоджено тільки тоді, коли ефективно та продуктивно працюють його складові. Так само аграрний ринок зможе працювати ефективно тільки тоді, коли буде мати потужну інфраструктуру.

В сучасних умовах трансформаційних змін інфраструктура вітчизняного аграрного ринку суттєво відстає від вимог як товаровиробника, так і споживача. Тому для вирішення цієї проблеми потрібно удосконалити більш адаптовану до сучасних умов інфраструктуру аграрного ринку. Цей процес може бути реалізованим лише при дотриманні основних умов та принципів формування цієї інфраструктури, а завдання по його реалізації мають вирішувати усі суб'єкти аграрного ринку в тому числі і держава, яка має створити всі необхідні умови для розвитку аграрного бізнесу.

Таким чином, тільки економічна самостійність та рівність суб'єктів аграрного ринку, їхня відповідальність та адаптованість до сучасних умов на засадах законності, системності та стабільній грошовій системі і політичній ситуації, дозволить сформувати в нашій державі ефективний аграрний ринок з відповідною інфраструктурою.

Висновки до глави 3

1. В умовах загострення продовольчої проблеми особливого науково-теоретичного і практичного значення набувають дослідження впливу економіч-

них трансформацій на розвиток вітчизняного аграрного ринку і потребують нових методів в його організації. На сучасному етапі аграрний ринок залишається фактично визначальною частиною будь-якого національного ринку. При цьому ефективність функціонування аграрного ринку залежить від повноти виконання своїх функцій та цілей.

2. Структура як складної системи ринку аграрної продукції формується як органічна, цілісна, складна сукупність взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих підсистем ринку. Системна побудова ринку аграрної продукції має стратегічну спрямованість щодо насичення його конкурентоспроможною аграрною продукцією у зв'язку із викликами внутрішнього і зовнішнього ринків.

3. У монографії обґрунтовано тип, цілі, задачі, передумови, обмеження та алгоритм процесу контрактації, який був би орієнтованим найбільшою мірою на досягнення максимізації досконалості ринку. Інтерпретація вищезазначених положень контрактного регулювання репрезентативного ринку передбачає, що найбільш придатним для ринкових відносин та функціонування інституту ринку загалом може бути визначена модель умовно досконалого контракту сприятливого вибору, зміст якої за всіма канонічними складовими відповідає принципам ідеології економічного лібералізму.

4. Розвиток ринку передбачає, окрім економічного, безпосередній соціальний та регулятивний зміст з огляду на наявність різних груп реципієнтних до ринку економічних агентів, які мають різні інтереси та очікування від ринку. Звідси, контрактація ринку потребує особливого контрактного регулювання відносин між учасниками, де критерії ефективності носять багатоаспектний зміст.

5. Моделювання ефективності контрактації ринку передбачає розв'язок управлінської задачі на пошук оптимального стану ринку у мережі обмежень, цільових завдань та функцій, а також відповідності принципам узгодження інтересів всіх зацікавлених реципієнтів із збереженням мотивацій до підвищення ефективності ринку.

Захопив ринок – піднімай ціни. Закон економіки.

Уолтер Райт, із серіалу «Breaking Bad»

ГЛАВА 4

РИНКОВІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОЇ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ОВОЧІВНИЦТВА УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

4.1. Структурні та функціональні особливості розвитку ринку овочевої продукції

Аграрні реформи, які здійснюються останнім часом в агропромисловому комплексі України, довели необхідність докорінної перебудови всієї системи економічних відносин, яка охоплює одночасно виробництво, розподіл, обмін і споживання аграрної продукції. Виробництво овочів завжди було і надалі залишається важливим елементом вітчизняного агропромислового комплексу. Овочі є одним із основних елементів у повноцінному харчуванні населення. Тому формування вітчизняного аграрного ринку, зокрема й овочевого, як його невід'ємної складової, вимагає посиленої уваги з боку держави, тому що існує потреба у забезпеченні умов підвищення конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках за збалансованого використання ринкових та державних механізмів регулювання.

Відтак у сучасному аграрному секторі економіки України залишається ще остаточно не сформованим дієвий ринок аграрної продукції, у якому певна частка належить ринку овочевої продукції. Ринок овочевої продукції у загальному вигляді є специфічним і самостійним сектором аграрного ринку.

Овочівництво є провідною галуззю сільського господарства, що потребує значних організаційних, трудових та фінансових ресурсів і залежить не лише від природних факторів та ентомологічних умов, але й від загальної економічної та соціально-політичної ситуації в країні. Крім того, галузь овочівництва є

не лише ефективним сектором економіки але й гранично важливим соціальним фактором з огляду на те, що йдеться про потужне зростання кількості нових робочих місць, розширення і поглиблення податкової бази місцевих та державного бюджетів, піднесення рівня добробуту та якості життя селян тощо. Важливо також зазначити, що стратегічний курс на розвиток ринку овочевої продукції призведе до активного відродження великих і малих підприємств переробки овочевої сировини, створення нових виробничих потужностей щодо сортування, фасування та пакування овочів, їх охолодження та якісного зберігання. При цьому, відкриються нові перспективи щодо створення ринків збуту овочевої продукції як в Україні, так і за її межами.

Ми розглядаємо поняття ринку овочевої продукції як організаційно-економічну систему виробництва овочів для споживання в свіжому і переробленому вигляді і просування цієї продукції до споживача. Крім того, ринок овочевої продукції – поняття багатогранне і є системою, в якій узгоджуються економічні інтереси виробників і споживачів у процесі вільної купівлі-продажу [291, с. 128]. Споживачами виступають як окремі особи, так і різні організації – переробки, зберігання, оптово-роздрібною торгівлі. Як суб'єкти інфраструктури продовольчого ринку овочевої продукції виступають виробники і споживачі овочів. Це сільськогосподарські підприємства нових організаційних структур, господарства населення, фермерські господарства, підприємства сфери агробізнесу, що включають переробку, зберігання і збут продукції.

За визначенням О. Шестопаля, ринок овочів, як і ринок плодів, формується із покупців, які маючи різні потреби, ресурси, ставлення до товару, утворюють різні сегменти [292, с. 109]:

- ринок кінцевих споживачів (особи, які купують овочі для власних потреб і особистого споживання);
- ринок виробників (особи, які купують овочі як сировину для переробки і виготовлення готової продукції);
- ринок проміжних продавців (оптова і роздрібна торгівля);
- зовнішній ринок.

Процес формування ринку овочевої продукції полягає у комплексній взаємодії суб'єктів ринку. Ефективне функціонування ринку овочевої продукції неможливе без відповідного інфраструктурного забезпечення, що потребує реалізації системних дій на усіх етапах, від виробництва до переробки та транспортування.

В свою чергу галузь овочівництва має низку специфічних особливостей:

- Низька транспортабельність продукції, внаслідок чого овочі необхідно вирощувати поблизу місць споживання; утруднена механізація окремих виробничих процесів, особливо зберігання, що вимагає значних затрат ручної праці;
- великий набір вирощуваних культур, для кожної з яких властива особлива агротехніка;
- потреба в працівниках певної спеціальності і відповідній техніці;
- організація товарної обробки, зберігання та реалізації овочів;
- висока трудомісткість робіт, що зумовлює високі сумарні витрати.

На думку Р. Скупського, сучасний ринок овочевої продукції в Україні характеризується такими особливостями [293]: 1) суттєво вираженою регіональною диференціацією як ціною, так і видовою по овочевих культурах; 2) досить обмеженим асортиментом продукції (10-15 видів овочів); 3) недостатньо високою її якістю; 4) нееластичністю овочевого попиту (на рівні 0,2-0,25); 5) високим ступенем конкуренції (велика кількість дрібних виробників); 6) браком зручної для споживача розфасовки та упаковки; 7) відсутністю належного маркетингового забезпечення, зокрема, інформації про кон'юнктуру ринку; 8) браком спеціалізованих сховищ (20% вирощених овочів «борщового набору» не доходять до споживача саме через це) тощо.

Овочі є традиційним продуктом у раціоні харчування населення, а якщо врахувати високу питому вагу жителів міст, то це гарантує велику місткість вітчизняного ринку овочевої продукції.

Повноцінно функціонуючий ринок овочевої продукції включає в себе сукупність декількох складових ринкового механізму, що формує ядро цього

ринку і його окремих спеціалізованих ринків та ринкової інфраструктури у взаємозв'язку і взаємодії. Кожна із складових формується із структурних елементів, які є найважливішими параметрами ринку овочевої продукції, які впливають як на виробників, так і на споживачів. Крім цього, окреме місце належить механізму державного регулювання, який забезпечує ефективне функціонування ринкового механізму [294].

Для аналізу факторів, що впливають на зміну рівня кон'юнктури ринку овочевої продукції, доцільно проводити дослідження за такими напрямками: пропозиція, попит, цінова ситуація, державне регулювання, торгівля та інфраструктура ринку.

Основними категоріями ринку овочевої продукції є саме попит і пропозиція на овочеву продукцію, яка реалізується через оптову і роздрібну торгівлю. На рівень і динаміку ринкових цін впливає та зумовлює структурні зміни виробництва і реалізації овочевої продукції як збалансованість попиту і пропозиції, так і фактори зовнішнього середовища (економіко-політична ситуація, рівень державного регулювання та ін.). Загальновідомо, що на величину попиту впливають як цінові, так і нецінові фактори. Вплив нецінових факторів попиту призводить до збільшення або зменшення обсягу попиту на певний вид продукції протягом певного періоду часу. На ринку ці фактори взаємодіють, де кожний з них має свій механізм дії.

Ринковий попит на овочеву продукцію формується під впливом таких факторів як кількість потенційних споживачів, розмір їх доходів, якість та ціна на овочеву продукцію та цінові очікування покупців.

Досліджуючи значення вітчизняного ринку овочевої продукції, в продовольчій безпеці країни. В. Рудь зазначає, що пропозиція на внутрішньому ринку країни формується в основному за рахунок вітчизняного виробництва [295].

Глибоке дослідження вітчизняного ринку овочевої продукції неможливе без оцінки тенденцій у розвитку виробництва як передумови формування пропозиції овочевої продукції.

Пропозиція овочевої продукції – це кількість і якість овочевої продукції,

яка реалізуються на ринку в певний проміжок часу за визначеною ціною. Пропозиція овочевої продукції залежить від природних, організаційно-економічних і технологічних факторів. До перших належить клімат, родючість ґрунтів, рельєф. Щодо комплексу організаційно-економічних факторів, то основними тут є поділ праці, форми організації її та виробництва, розвиток інфраструктури ринку, грошова і кредитно-податкова політика держави. Серед технологічних чинників провідне місце належить якісному обробітку ґрунту, проведенню в оптимальні строки системи захисту насаджень від шкідників і хвороб, своєчасному догляду за рослинами та збиранню врожаю, а також його подальшій товарній обробці, зберіганню й переробці. Основними сегментами системи пропозиції є: вітчизняне виробництво овочів, їх імпорт, переробка, зберігання, товарна обробка, маркування продукції, транспорт і зв'язок.

Обсяги пропозиції овочевої продукції визначаються на основі прогнозування розвитку вітчизняної галузі овочівництва. Задоволення потреб населення та діяльності овочепереробних підприємств в овочах залежить від рівня забезпечення виробників необхідними ресурсами, насінням овочевих культур, удосконалення територіальної організації та інших факторів, розвиток яких можна спрогнозувати і здійснити в бажаних напрямках і пропорціях. Основні параметри економічного розвитку галузі овочівництва (обсяг, якість, асортимент овочевої продукції тощо) визначатимуться не лише специфічними умовами відтворення виробництва та розподілу продукції, характерною особливістю яких є скорочення й різке подорожчання ресурсів, а, насамперед, дією об'єктивних законів ринку. Серед них провідне місце належить закону вартості, попиту, пропозиції. Це викликає необхідність зорієнтувати виробництво на найповніше задоволення потреб споживачів і одержання максимального прибутку на основі прогнозування виробництва овочів.

В умовах ринкової економіки центральне місце на ринку належить ринковій інфраструктурі, оптовій і роздрібній торгівлі, тощо. Саме ці елементи визначають товарний оборот продуктів овочевої галузі (рис. 43).

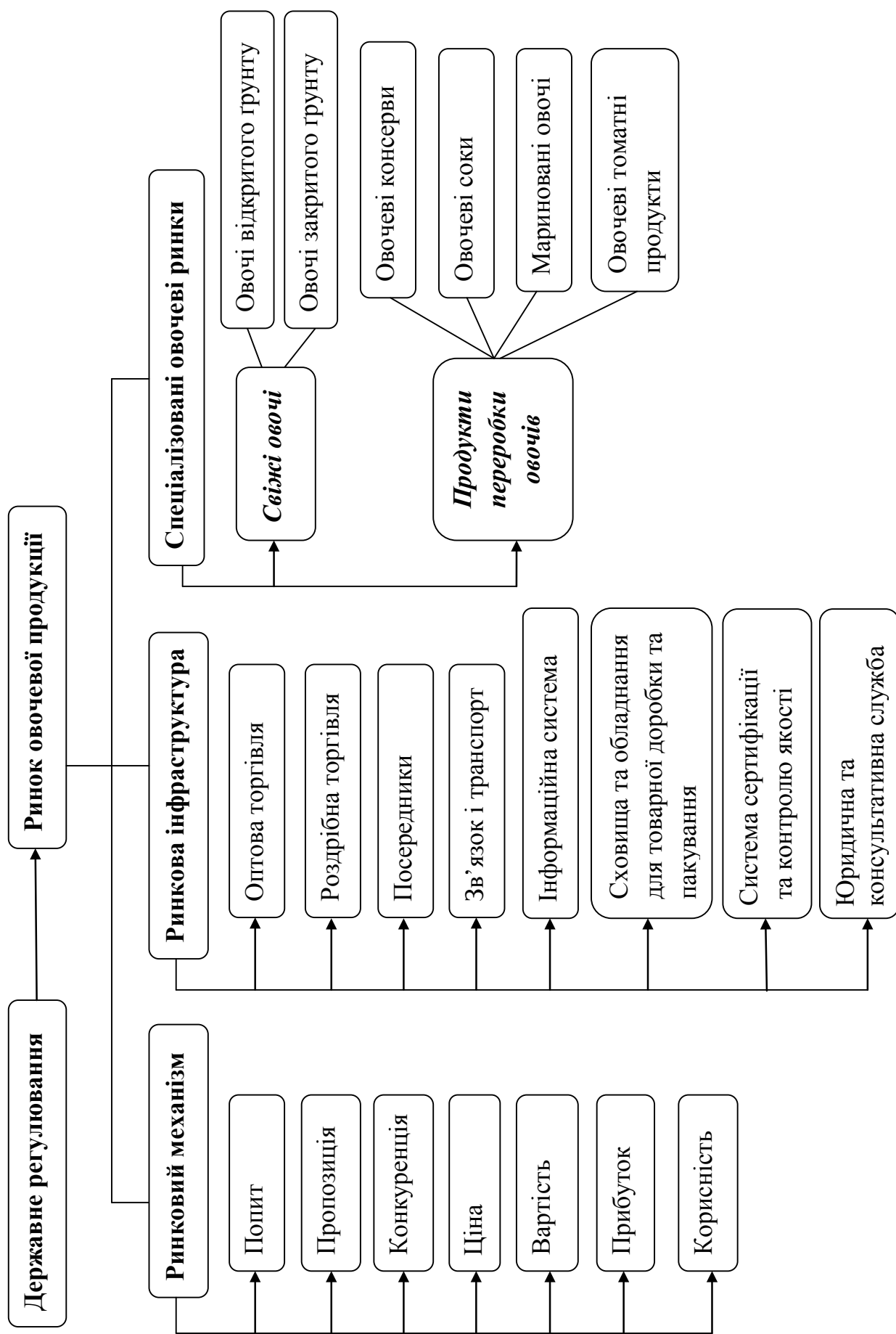

Рис. 43. Функціональні особливості та взаємозв'язки на ринку овочевої продукції

Джерело: сформовано автором

Формування інфраструктури ринку овочевої продукції ґрунтується на поєднанні природно-ресурсного, виробничого, маркетингового і інноваційного потенціалів з урахуванням економічних інтересів усіх суб'єктів ринку, задоволення потреб споживачів у безпечній овочевій продукції за достатності усіх інфраструктурних елементів.

Отже, враховуючи вищезазначене, інфраструктурними елементами ринку овочевої продукції є оптова та роздрібна торгівля, фінансово-кредитні установи, діяльність посередницьких структур, що забезпечують надання інформації і консультування, збирання, обробку, зберігання, транспортування та реалізацію овочевої продукції. Оцінка усіх інфраструктурних елементів у взаємозв'язку і взаємозалежності дозволяє визначити потенційно можливий стан ринку (ідеальний стан ринку) і його потенційні можливості.

Процес формування інфраструктури ринку овочевої продукції є комплексне поєднання елементів виробничої та невиробничої сфери, функціонування яких визначає ефективність економіки в цілому.

За посилення ролі продовольчого ринку в світовій економіці, не менш важливе значення відіграє і його інтегруюча роль, оскільки багато господарських структур світу вимагають особливої територіальної організації інфраструктури.

Формування регіональних ринків залежить від кількості населення, питомої ваги міського та сільського населення в регіоні, природного чинника, рівня розвитку овочівництва за окремими категоріями господарства, співвідношення попиту і пропозиції [296, с. 135].

На думку К. Яковенка, потреба у створенні великотоварного виробництва виникає на основі приватної власності. Велике підприємство зможе ефективніше використовувати техніку, нові технології, що сприятиме зростанню виробництва овочів і поліпшенню постачання переробних підкомплексів сировиною, а населення міст і промислових центрів – різноманітною овочевою продукцією [297, с. 21].

В. Криворучко вважає, що концепція розвитку ринку овочевої продукції

базується на раціональному розміщенні виробництва овочевої продукції за зонами та регіонами України, удосконаленні форм господарювання в громадському секторі, розвитку фермерства та ін. [298, с. 188]. Поряд з цим, галузь овочівництва не може функціонувати без добре розвиненої переробної промисловості, яка зазнала змін під час переходу до ринкової економіки.

Швидка адаптація до постійно мінливого навколишнього середовища в умовах глобального постіндустріального суспільства можлива лише за наявності самостійних інфраструктурних галузей економіки. Розвиток галузі овочівництва виступає головною рушійною силою розвитку попиту на продукцію овочівництва. Зміна структури виробництва овочів, поглиблення глобалізації зовнішньоекономічної діяльності впливають на характер формування ринкової інфраструктури овочевої продукції, адаптацію її елементів до умов зовнішнього середовища. У свою чергу, галузева інфраструктура ринку овочевої продукції має комплексний вплив на економічний розвиток на мікро-, -макро та мегарівні.

Визначено механізм формування і функціонування ринку овочевої продукції, як складної багаторівневої системи економічних відносин, що виникають між суб'єктами ринку, які виконують функції оптової торгівлі, транспортування, зберігання, стандартизації та сертифікації, цінового моніторингу, комунікаційних та консалтингових послуг, що покликані обслуговувати виробників овочевої продукції. Це, в свою чергу, сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки країни через ефективні взаємовідносини між учасниками вітчизняного ринку овочевої продукції у напрямі нарощування обсягів виробництва та підвищення якості продукції.

Разом із посиленням ролі вітчизняного ринку овочевої продукції у світовій економіці, важливе значення відіграє його інтегруюча роль, що проявляється у взаємодії і взаємозв'язку суб'єктів як в середині країни, так і різних країн світу. Швидка адаптація суб'єктів ринку овочевої продукції до постійної трансформації умов і середовища можлива тільки за наявності самостійних інфраструктурних галузей. Зростання ролі галузевої інфраструктури у подаль-

шому розвитку світового господарства пов'язане із зростанням вимог споживачів до якості інфраструктурної забезпеченості. Подальший розвиток інфраструктури стимулює додаткове використання потенційних можливостей окремих регіонів у виробництві овочевої продукції, тим самим підвищуючи територіальну ефективність факторів виробництва.

Подальше поглиблення зовнішньоекономічних відносин впливає на характер використання інфраструктури, адаптацію її елементів до умов зовнішнього середовища. Тенденції світового ринку овочевої продукції формують значний вплив на інфраструктуру ринку овочевої продукції.

На основі зазначеного можемо констатувати, що формування і функціонування ринку овочевої продукції має тісний зв'язок із рівнем інфраструктурного забезпечення, пов'язане із зростанням вимог споживачів до якості продукції, інфраструктурного забезпечення, що підтверджується підвищенням попиту на овочеву продукцію.

Визначальними складовими оцінки ринку овочевої продукції та його інфраструктурних елементів є дослідження динаміки посівних площ, структури виробництва, реалізації, асортименту та якості, цін реалізації, економічних результатів діяльності суб'єктів ринку як на сировину так і на кінцеву овочеву продукцію [291, с. 128].

Дослідити особливості формування ринку овочевої продукції (як ринку чистої конкуренції) і вплив на нього факторів внутрішнього і зовнішнього середовища можна за допомогою проведення маркетингових досліджень. Вони є джерелом інформації про стан, місткість і кон'юнктуру ринку овочевої продукції, за допомогою чого розробляються виробничі програми відповідно до вимог ринку. Науковцями визначено основні складові маркетингового дослідження ринку овочевої продукції: аналіз товарної пропозиції, стану попиту і споживання, оцінка збуту продукції, аналіз внутрішнього середовища підприємства, розробка комплексу маркетингу [299]. Проте, на наш погляд, роль маркетингових досліджень ринку овочевої продукції зводиться до мінімуму, оскільки даний ринок відноситься до моделі ринку з чистою конкуренцією.

Основним виробником овочів в Україні за останні майже 20 років стали господарства населення, частка яких у структурі виробництва овочів зростає декілька раз, а надходження овочевої продукції від крупнотоварних сільськогосподарських підприємств значно зменшилась. Як зазначає А. Юрченко, що оскільки сьогодні 60-90% овочевої продукції виробляється в особистих селянських та фермерських господарствах, тому відсутність чіткої схеми реалізації: (виробник – оптова торгівля – роздрібна торгівля – споживач) негативно впливає на цінову ситуацію на ринку овочевої продукції та не дає можливості виробнику отримати достатній дохід із вирощеної продукції. Це спричинило зміну ролі сільськогосподарських підприємств і господарств населення в задоволенні потреб споживачів, насиченні ринку овочевою продукцією [300].

Ефективність функціонування ринку овочевої продукції залежить від економічних відносин, раціонального поєднання виробництва, переробки, зберігання і реалізації овочів. Варто зазначити і те, що у визначенні обороту продукції овочівництва центральне місце належить оптовій і роздрібній торгівлі та інфраструктурі ринку.

Особливості формування ринку продукції овочівництва полягають у визначенні та оцінці суб'єктів попиту і пропозиції. Саме завдяки їм формується загальний обсяг пропозиції овочів. Слід зауважити, що ринок овочів суттєво вирізняється поміж інших ринків сільськогосподарської продукції такими особливостями, як різноманітність видового складу (буряк столовий, цибуля, капуста білоголова, капуста цвітна, морква, огірки, помідори, кабачки, баклажани, редис, кріп, петрушка та ін), трудоємність виробництва продукції, біологічна особливість вирощуваних рослин (продукція швидко псується і є низько-транспортабельною). Але, попри це, ринок овочевої продукції продовжує своє становлення, перш за все, завдяки харчовим і лікувальним властивостям його товару.

З розвалом колишнього СРСР зруйнувалася централізована система імпорту, система закупівель продукції у вітчизняних виробників і розподіл про-

дукції. В країні розпочалася економічна дестабілізація, порушилися міжгосподарські та міжгалузеві економічні зв'язки, відбулася трансформація форм власності, відповідно це й негативно вплинуло на овочівництво. Різко зменшилася урожайність, погіршилась якість овочів та з'явилася тенденція до зниження їх споживання. Спеціалізовані овочеві підприємства втрачали своє значення через ліквідацію системи гарантованих закупок овочів та відсутність інфраструктури ринку овочевої продукції. Присадибне овочівництво має деякі переваги, зокрема, тут практично надомна праця як працездатних осіб, так і людей похилого віку. У поєднанні різних категорій працюючих можна краще доглянути за цінними овочевими культурами, своєчасно виконувати вибіркове збирання врожаю овочевих культур, зокрема, огірків, помідорів, перцю, кабачків, баклажанів із нерівномірним визріванням.

Виділяють низку факторів, які безпосередньо впливають на рівень споживання овочів. Основним факторами впливу на рівень споживання є обсяг виробництва овочів усіма категоріями виробників, який, в свою чергу, залежить від кліматичних факторів, погодних умов, технології вирощування і врожайності, посівних площ, відведених для посіву та якості посівного і посадкового матеріалу. Також на рівень споживання впливають імпорт овочевої продукції, оптово-роздрібні ціни як на овочі, так і на інші продукти їх переробки, які переважно формуються залежно від величини їх пропозиції і якості.

Специфіка овочевого ринку пов'язана з особливостями овочів як товарної продукції, що має певні споживчі властивості. Вони впливають на весь шлях реалізації даного продукту, який починається від поставки господарюючими суб'єктами овочевої продукції до кінцевого споживання. До найважливіших особливостей овочів як товарної продукції слід віднести: 1) соціальну значущість овочів як продуктів харчування; 2) економічну вагу овочів, що формує сталий попит на різноманітну продукцію овочевої галузі на локальному, національному та світовому ринках; 3) глобалізація економіки змушує аграрних товаровиробників здійснювати активний пошук масштабних ринкових сегментів, і в цьому відношенні широкий асортимент овочевої продукції та виборів з

неї гарантує зайняття певної ніші ринку та постійні грошові надходження; 4) високі витрати праці при виробництві овочевої продукції; 5) овочі мають великі перспективи з позицій нарощування їх вартості, тим самим посилюючи конкурентоспроможність суб'єкта господарювання [301, с. 94].

Характерною особливістю ринку овочевої продукції є наявність сезонних коливань цін. Для усунення необґрунтованих розривів між цінами в розрізі чого слід вирішувати транспортну проблему. Потрібно створювати великі плодоовочеві оптові ринки, а виробництво продукції здійснювати в спеціалізованих підприємствах різних форм господарювання.

Слід відзначити, що система ціноутворення є незаперечною передумовою розвитку ринку овочевої продукції та формування на ньому попиту і пропозиції. Ф. Котлер, відомий американський вчений дослідив, що цінова політика продавця залежить від типу ринку (чиста конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія, чиста монополія), який і ставить певні проблеми у ціноутворенні [26, с. 355]. Враховуючи основні ознаки, які характерні для ринку овочевої продукції, його можна віднести до ринку чистої конкуренції, на якому ні один із продавців особливо не впливає на величину поточних ринкових цін товару. Ринкова ціна формується на ринку чистої конкуренції завдяки взаємовідносинам між продавцями і покупцями. Саме це і є однією з особливостей ринку овочевої продукції в Україні.

В Україні ціни на овочеву продукцію формуються, в основному, на основі рівня поточних ринкових цін. Споживач може придбати схожий товар у конкурента, тому й виробник не має змоги підняти ціну вище ринкової. Адже, передусім, продавцю не вигідно встановлювати ціну нижче ринкової. Такий метод ціноутворення спричиняє збитки у роботі аграрних підприємств, адже одержані грошові доходи не забезпечують покриття усіх витрат на виробництво і реалізацію продукції [302].

Як зазначає відомий економіст А. Сміт, за умов вільної конкуренції ринок працює як своєрідний регулятор природного тяжіння руху товарних потоків до стану ринкової рівноваги. Попит і пропозиція стають факторами встановлення

ринкової ціни [2, с. 376]. Він припустив, що продавці на ринку можуть домовитися про ціни на товар.

У свою чергу А. Маршалл вважає, що ні продавець, ні покупець не можуть диктувати ціни на ринку, вони можуть тільки пристосовуватися до них. На ринку і між продавцями, і між покупцями встановлюються конкурентні відносини. Продавці змагаються між собою за покупців, а покупці – за кращого продавця товарів, за якісніший товар. Конкуренція є також характерною рисою взаємовідносин між продавцями й покупцями. Вони конкурують один з одним, намагаючись встановити взаємоприйнятні умови купівлі-продажу. Внаслідок цієї конкуренції ціни встановлює ринок залежно від того, скільки запропоновано товарів, який попит на них існує і які граничні витрати покладено в основу ціни [2, с. 376].

На думку більшості науковців, нецінова конкуренція є найбільш визначальною умовою для ринку овочевої продукції, оскільки її інструментами є підвищення якості продукції, вирощування нових сортів, поліпшення умов продажу, удосконалення системи збуту та ін. Підтвердженням цього є думка Е. Чемберлена, який акцентував увагу на тому, що продукт – це найрухоміша в економічній системі категорія, що є більш рухливою, ніж ціна. Нецінова конкуренція впливає з різноманітності продукції і різниці у витратах обігу. Конкуренція якості товарів може стримувати конкуренцію цін. Якість – це додаткова рушійна сила ринку.

Однак в сучасних умовах глобально-трансформаційних змін вітчизняні виробники овочевої продукції неспроможні конкурувати за нецінковою конкуренцією з імпортною овочевою продукцією. До того ж, овочева продукція загалом є продукцією з низькою конкурентоспроможністю тому, що кожен з товаровиробників овочевої продукції має незначну питому вагу. А у конкуренції лідирує той, хто досягає певних переваг на ринку: своєчасно і за прийнятними цінами поставлятиме вирощену продукцію [303, с. 278].

Е. Горн зазначає, що організаційна структура внутрішнього ринку формується із двох секторів – оптового і роздрібного. Оптова торгівля продукцією

являє собою одну з форм товарного обігу, за допомогою якої здійснюються економічні зв'язки між багатьма товаровиробниками овочів за оптовими цінами. Роздрібна торгівля є формою обігу продукції, за допомогою якої задовольняються потреби населення за роздрібними цінами [304].

П. Саблук визначає оптовий ринок як велике торговельне підприємство, яке діє постійно і має в своєму розпорядженні комплекс необхідних засобів для купівлі-продажу широкої номенклатури сільськогосподарських та продовольчих товарів [305, с. 241].

За визначенням В. Писаренка, оптовий ринок – це місце регулярних торгових угод оптовиків з метою продажу-купівлі різномірної плодоовочевої продукції [306].

Як показує зарубіжний досвід, оптові ринки успішно функціонують протягом багатьох років у країнах Західної Європи, США Японії. Основною метою створення оптових ринків є забезпечення можливості формування умов успішної реалізації овочевої продукції як вітчизняних, так і зарубіжних товаровиробників в одному центрі. Крім цього, важливою є роль оптових ринків і в ціноутворенні овочевої продукції.

Система оптових ринків продукції овочівництва вирішує такі завдання: цілорічне безперервне забезпечення населення високоякісними овочами; забезпечення стійкого виходу товаровиробників на конкурентоспроможний немонополізований ринок; зустрічний продаж овочевої продукції переробного призначення; спрощення і прискорення процесу руху овочів до кінцевого споживача, взаєморозрахунків і платежів [307].

Залежно від структури товарного асортименту розрізняють продовольчі оптові ринки та овочеві аукціони. Овочеві аукціони успішно функціонують у країнах Західної Європи. Суть аукціонної системи реалізації овочевої продукції можна визначити так: продавець встановлює на овочеву продукцію найвищу ціну, яка в результаті торгів може бути або знижена, або залишиться на тому ж рівні в залежності від гостроти конкуренції між покупцями. Аукціони створюються виробниками, тобто на інтеграційній основі в її кооперативній формі.

У 2014 р. в Нідерландах налічувалося 40 аукціонів, які рівномірно розміщені по території країни в усіх її провінціях. Через аукціони реалізується 100% тепличних овочів, 85% овочів відкритого ґрунту, 80% фруктів, 50% шампінйонів. Аукціони створюються в районах виробництва овочевої продукції і організують свою роботу на основі угод з фермерами. Великі аукціони об'єднують 500-800 і навіть більше господарств, їх розміри невеликі. Наприклад, в провінції Westland, де розміщений аукціон Westland Noord, середній розмір овочівницької ферми складає 4 га, в тому числі 0,7 га під склом. Фермер – член аукціону, сплачує вступний внесок та робить щорічні відрахування в розмірі 4-5% від вартості реалізованої продукції, які використовуються для виплати заробітної плати персоналу аукціону, на поточні витрати, управління, придбання нового та модернізацію наявного устаткування [306]. За умовами договору фермер зобов'язаний поставляти на аукціон продукцію заданого обсягу, асортименту, відповідної якості та в певні терміни. В свою чергу, аукціон гарантує закупівлю та оплату фермеру продукції, надає транспортні послуги та послуги із зберігання, сортування, пакування товару.

В Україні сформувалася і діє система стихійного оптового продажу овочевої продукції. Слід зазначити, що характерною особливістю цього ринку є те, що ланцюг виробник – оптовик – продавець – споживач, перевантажений великою кількістю посередників, що значною мірою підвищує ціни на овочі. Зв'язки між виробником, оптовим і роздрібним покупцем нестабільні, мають безсистемний та епізодичний характер. Витрати на збут перевищують виробничу собівартість овочевої продукції майже у 1,5-2 рази. На основі цього можна зазначити, що в Україні поки що не створено систему крупнооптової торгівлі через організовані продовольчі ринки. Крім того, характерною особливістю оптових продавців є наявність кредитних відносин. Оптовий ринок в перспективі може стати альтернативним каналом поставок овочевої продукції.

Р. Близький зазначає, що основним місцем реалізації овочевої продукції залишаються міські ринки, оскільки вони вже стали традиційним для споживачів місцем для закупівлі овочів. Причина в тому, що на ринки продукція

надходить свіжою, має кращий товарний вигляд, є можливість вибору. Крім цього, ринкові продавці більш гнучкі стосовно попиту і пропозиції, що відображається на роздрібних цінах [308, с. 335].

Проведення дослідження особливостей і тенденцій розвитку ринку овочевої продукції в Україні в умовах ринкових трансформацій показали, що відбулася переорієнтація діяльності сільськогосподарських підприємств, змінилися їх пріоритети та структура вирощування овочів, хоча обсяги виробництва цієї продукції, посівні площі під нею та валові збори залишаються майже на однаковому рівні з року в рік, що підтверджується статистичними даними.

Найбільші обсяги вирощування овочів забезпечують господарства населення, що пов'язано із низкою факторів, основними з яких є низький рівень рентабельності вирощування овочевої продукції та низька купівельна спроможність кінцевих споживачів. Завдяки цим господарствам в останні роки стрімко зросли обсяги реалізації продукції на ринку [306].

Ми не погоджуємося з даним твердженням, адже формування господарств населення як основного виробника овочів, пов'язано як з історичними передумовами їх становлення в країнах колишнього Радянського Союзу, так і з особливостями їх розвитку в сучасних трансформаційних умовах.

На сьогодні ще залишаються невирішеними питання галузі овочівництва, серед яких першочергово необхідно виділити наступні: нестача ринкової і науково-технічної інформації виробничого призначення; існування застарілих технологій обробки і розповсюдження інформації; відсутність достовірних цифрових картографічних матеріалів; інформаційні потоки неспрямовані на обслуговування виробничих структур населення; не налагоджені контакти і не забезпечений обмін інформацією з міжнародними та національними центрами наукової інформації в тому обсязі, якого потребує сучасний розвиток галузі.

Таким чином, як внутрішні, так і зовнішні фактори вимагають невідкладної реструктуризації інформаційного забезпечення вітчизняного овочепродуктового підкомплексу, організації системи моніторингу ринку овочевої продукції і матеріально-технічних засобів, налагодження процесу розповсюдження

ринкової і науково-технічної інформації, формування системи інформаційно-консультаційних послуг, освоєння та пропаганди досягнень НТП для обслуговування сільськогосподарських товаровиробників, реалізаторів і споживачів їхньої продукції.

Позитивним моментом формування ринку овочевої продукції в Україні є те, що відбуваються активні процеси створення ринкової інфраструктури, включаючи розширення діючих і створення нових оптових продовольчих ринків і баз, ярмарок, агропромислових фірм і комбінатів. Оптову реалізацію свіжих овочів можуть здійснювати кооперативні аукціони, торгові центри та оптові ринки.

Колишні оптово-роздрібні овочеві комбінати в своїй більшості змінили організаційно-правову форму господарювання і, у зв'язку із скороченням обсягів продукції, що закладається на зберігання, в повній мірі не використовують наявні площі для зберігання овочевої продукції. Оптовою закупівлею, зберіганням і реалізацією овочевої продукції займаються в основному посередницькі структури, проте вони мало уваги приділяють саме зберіганням вітчизняної овочевої продукції.

Тенденції, що спостерігаються на ринку овочевої продукції України, в останні роки, демонструють відсутність стабільності і збалансованості виробництва, збирання, зберігання, переробки та реалізації, цін, що в цілому визначає умови господарювання на ньому. В Україні не сформована інфраструктура ринку сільськогосподарської продукції, яка б забезпечувала вільний прозорий рух овочевої продукції, а тому товарна його наповненість відповідно впливає на ціноутворення [308, с. 333].

У країнах з ринковою економікою постійно ведеться пошук напрямів удосконалення взаємовідносин між державою та товаровиробниками, і залежно від багатьох факторів спостерігається послаблення чи посилення державного втручання. В сучасних умовах господарювання держава вже не тільки визначає загальні правила і межі функціонування ринкової економіки, а й самодоповнює ринковий механізм.

В умовах сьогодення об'єктивними причинами необхідності державного регулювання ринку овочевої продукції є:

- відсутність досконалої конкуренції;
- недосконалість цінового механізму, який робить виробництво овочів неефективним;
- повільна адаптація до сучасних умов господарювання ринку овочевої продукції.

На сучасному етапі державне регулювання має бути складовою індикативного планування і спрямовуватися, насамперед, на стабілізацію виробництва овочів. Найважливіші цілі економічної політики України мають бути конкретизовані в політиці таких державних пріоритетів: прискорення структурної перебудови економіки з метою розвитку конкуренції; збільшення обсягу випуску продукції, яка користується попитом, експортоспроможна та імпортозамінна; модернізація та технічне переозброєння підприємств, виробничих потужностей яких не вистачає для створення замкнених циклів виробництва. Економічна політика має реалізовуватися лише через державне регулювання економічних процесів в умовах ринкової економіки. Для цього наша держава має велику кількість випробуваних світовою та вітчизняною практикою економічних, правових та адміністративних важелів. Ефективність державного регулювання залежить від того, наскільки розумно і виважено використовуються ці важелі. Одним із цих основних важелів є ціни, які й надалі відіграватимуть важливу роль в економічному впливі держави на економіку [309, с. 18].

Однак у сучасних глобально-трансформаційних умовах вітчизняний товаровиробник овочевої продукції ще неспроможний конкурувати з імпортною продукцією. До того ж, овочева продукція загалом є продукцією з низькою конкурентоспроможністю, тому що кожен з товаровиробників овочевої продукції має незначну питому вагу. А у конкурентній боротьбі лідирує той, хто досягає певних переваг на ринку – своєчасно і за прийнятними цінами поставлятиме вирощену продукцію на ринок.

Сприятливою умовою для економічного розвитку галузі овочівництва є різноманітність овочевої продукції. Економічна поведінка суб'єктів галузі овочівництва залежить від впливу факторів мікро- та макроекономічного середовища. Прискореному розвитку ринку овочевої продукції сприятимуть заходи до підвищення попиту щодо вживання свіжих овочів.

Як свідчить світовий досвід, одним із факторів, що сприяє ефективному розвитку сільського господарства значною мірою сприяє застосування інформаційних технологій, які завдяки обміну і обробці інформації за допомогою телекомунікацій, накопиченню і зберіганню великих обсягів інформації в банках даних з можливістю оперативного доступу до них забезпечують великі можливості підвищення продуктивності праці, оперативного продажу товарів і надання послуг, що особливо актуально на ринку овочевої продукції. Вони набули поширення в інформаційних системах малих і великих підприємницьких структур, міжнародних організацій та забезпечили їх інтеграцію в глобальний процес інформаційного оновлення.

Аналіз потреб суб'єктів аграрного ринку України, і, насамперед, виробників овочевої продукції, показує, що простого інформаційного обслуговування представників аграрної сфери недостатньо, і є велика необхідність в одержанні консультаційних послуг та в підтримці, в кінцевому підсумку, прийняття актуальних, своєчасних і раціональних рішень. В умовах сьогодення в областях України існують різні консультативні служби, але їх основна проблема полягає в недостатності достовірної, всеосяжної і цілісної інформації, що необхідна для вироблення слушних рекомендацій і варіантів рішень. Українськими вченими наразі напрацьовано достатньо технологій ефективного й раціонального ведення сільськогосподарського виробництва, розроблено оригінальні інформаційні технології комплексного аналізу і прогнозування екологічних, економічних та інших процесів за даними спостережень для підтримки оперативних управлінських рішень.

Особливості формування і функціонування ринку овочевої продукції полягають у створенні комплексної багаторівневої системи, основною метою

функціонування якої є забезпечення ефективних взаємовідносин між безпосередніми виробниками овочевої продукції і її проміжними та кінцевими споживачами. Взаємозалежність пропозиції та попиту забезпечує формування оптимального товарного асортименту овочевої продукції. Ефективне функціонування ринку овочевої продукції визначається наявністю розвинутого інфраструктурного забезпечення, яке розглядається через взаємоузгодженість процесів ресурсозабезпечення, виробництва, реалізації, зберігання, доробки, транспортування і переробки продукції. У свою чергу, насичення ринку овочевою продукцією вітчизняного виробництва належної якості, кількості і асортименту сприяє зниженню рівня імпортової залежності та створює передумови у гарантуванні продовольчої безпеки.

Отже, основні передумови повноцінного розвитку ринку овочевої продукції, передусім, пов'язані зі змінами його кон'юнктури та опосередковані об'єктивними законами ринку. Тому виробництво овочів необхідно зорієнтувати на задоволення потреб споживачів як кінцеву мету ринку. При цьому збалансований попит і пропозиція на ринку овочів, конкуренції на основі покращення їх якісних показників, створення ринкової інфраструктури, служб маркетингу, розвиток систем інформаційного забезпечення, дієва державна підтримка нададуть пріоритетності у створенні повноцінного вітчизняного ринку овочів.

4.2. Еволюція ринку овочевої продукції в Україні

Для більш широкої характеристики галузей сільського господарства і, зокрема, овочівництва, різні вчені в різні історичні періоди досліджували їх розвиток за окремими етапами. Так, П. Саблук розвиток сільського господарства та українського селянства ХХ ст. умовно розділив на вісім етапів [310, с. 327-331]:

1. Кінець столипінської реформи 1907-1915 рр.;
2. Більшовицький переворот 1917-1921 рр.;

3. Нова економічна політика (НЕП) з 1931 р.;
4. Колективізація, ліквідація куркульства як класу, голодомор 1932-1933 рр., розвиток кооперації;
5. Післявоєнна відбудова 1945-1954 рр.;
6. Період економічного зростання 1960-1980 рр.;
7. Перебудова 1980-1990 рр.;
8. Реформування відносин власності 1991-2000 рр.

Усі ці етапи зводилися до найважливіших трьох:

1. Столипінська земельна реформа (1907-1915).
2. Колективізація (1929-1935 рр.) та голодомор (1932-1933 рр.).
3. Українська земельна реформа (1992-2000 рр.).

В свою чергу, С. Корінієнко та В. Рудь, дослідивши економічні основи і перспективи розвитку овочівництва, еволюцію галузі овочівництва розділили на 5 етапів [311, с. 14-18]:

1. **Етап примітивного землеробства.** На території України цей період розпочався ще у кам'яний вік (2-4 тис. до н.е.). Людина вибирала рослини з найбільшими плодами й насінням, кращими смаковими якостями, при цьому часто відбиралися рослини з аномальними ознаками, але корисними відхиленнями. Поступово від збирання переходили до вирощування окремих культур, таких як капуста, огірки, томати. В історичних джерелах цей період відомий під назвою Трипільська культура.

2. **Етап овочівництва періоду феодальних відносин.** Розпочався з утворення держави Київська Русь. В цей період на Дніпровських заплавах почало розвиватися городництво: більше всього вирощували ріпку і цибулю, де остання мала ритуальне значення. Так, арабський письменник Ібн Фадлан писав, що російські купці приносили цибулю в жертву своїм богам. Смоленський князь Ростислав Мечиславович, як пишеться в літописі 1150 р., подарував єпископу Мануїлу «на горе город з капустником, женою и детьми». В цей час овочівництво як галузь розвивалось дуже повільно.

3. **Етап овочівництва періоду розвитку капіталістичних відносин по-**

чався із середини ХІХ ст. В цей час інтенсивно зростали площі під овочевими культурами, особливо навколо великих міст – в районі Донбасу, на півдні. Овочівництво стає товарним і рентабельним. Розширюється набір овочевих культур за рахунок картоплі, помідор, гарбузів та ін.

Поширюється овочівництво закритого ґрунту. На початку ХХ ст. під Києвом у селах Куренівка та Пригорне нараховувалось 60 тис. парникових рам в основному котловинного типу на біологічному обігріві (кінський гній); поширилися також односкілові та двоскілові теплиці, в яких, крім розсади, огірків і зелених культур, вирощували перець, баклажани, ранню і кольорову капусту.

Велике значення у цей час для становлення овочівництва як науки мали теоретичні дослідження з біології рослин: роботи з систематики рослин К. Ліннея, А. Декандоля, Е. Регеля, роботи з фізіології рослин К. Тімірязєва та Н. Железнова та інших дослідників. Велика літературна спадщина залишена одним із засновників наукового рослинництва А. Болотовим, містить результати спостережень за картоплею, овочевими культурами, опис обробітку низки овочевих культур в Центральній Росії.

У другій половині ХІХ і на початку ХХ ст. російськими вченими і практиками були створені капітальні праці з практичного овочівництва. Багато зроблено М. Ритовим, засновником російського наукового овочівництва. У посібнику з овочівництва відкритого та захищеного ґрунту, городнього насінництва ним узагальнено досвід городників та результати власних досліджень. Дуже цінний аналіз міститься в публікаціях Н. Кічунова. Під керівництвом В. Едельштейна були розпочаті дослідження закономірностей формування врожаю овочевих рослин в залежності від їх видової і сортової приналежності і умов зовнішнього середовища, перші результати яких були узагальнені в монографії «Нове в городництві».

Великий внесок у розвиток теоретичних основ овочівництва був внесений вченими відділу овочевих культур ВИР ім. Н.І. Вавілова, На базі екологічного вивчення сортового різноманіття овочевих рослин були розроблені основи

класифікації культур, виділений вихідний матеріал, успішно використаний у практичній селекції.

4. *Етап овочівництва радянського періоду.* Разом із колективізацією розпочалося утворення великих спеціалізованих овочевих господарств. Так, на півдні України, зокрема на Херсонщині, на початку 30-х років створюються радгосп «Овочевий», елітно-насінницьке господарство «Приозерне», сільсько-господарська колонія, введено в експлуатацію 9 тис. га зрошуваних земель, побудований на той час найбільший в Європі переробний комплекс – консервний завод, завод склотари, переробні цехи. До 1940 р. площа під овочевими культурами в степовій зоні України збільшилася до 500 тис. га, а валовий збір овочів сягав 1,5 млн т.

До 1990 р. посівні площі залишалися на тому ж рівні, але валові збори зросли до 7,5 млн т., тобто урожайність овочів була на рівні 150 ц/га. При цьому індивідуальний сектор давав 25% продукції, суспільний – 75%. Зростання врожайності було тісно пов'язане з ростом площ зрошуваних земель. Наприклад, найпотужнішими господарствами по виробництву овочевої продукції були такі, як «Городній велетень» – в Херсонській обл., радгосп «Берестовий» – в Донецькій області, а по закритому ґрунту – Київська овочева фабрика, Броварський тепличний комбінат.

5. *Етап сучасного розвитку овочівництва.* Розпочався на початку 90-х рр. і характеризувався різким спадом виробництва овочів. В окремі роки площа під овочевими культурами скорочувалась до 400 тис. га, валові збори – до 5 млн. т, а врожайність – до 100 ц/га. Починаючи з 2000 р., площі під овочевими культурами зросли до 520 тис. га. Але по валових зборах (5,4 млн т.) і за врожайністю (130 ц/га) доки ще не досягнуто рівня кінця 80-х років.

Етап характеризується тим, що виробництво овочів переміщується в індивідуальний сектор (75%), а доля суспільного сектора скоротилася до 25%.

По ґрунтово-кліматичних зонах розміщення посівних площ овочевих культур розподіляється таким чином: Степ – 45%, Лісостеп – 35%, Полісся – 16%, Гірські Карпати – 4%. Структура посівних площ по культурах в Україні

така: капуста – 17%, огірки – 12%, томати – 21%, морква – 8%, цибуля ріпчаста – 13%, столовий буряк – 8%, інші – 21%.

Наукові підвалини овочівництва як науки, були закладені у роботах Р. Шредера, М. Ритова, І. Мічуріна, В. Едельштейна, М. Кічунова та ін.

Для більш широкої характеристики еволюції ринку овочевої продукції можна розділити на п'ять історико-економічних етапів до постіндустріального його типу, що базуються на визначених пріоритетах, принципах, організаційно-економічних механізмах забезпечення реалізації овочевої продукції:

1. Ринок овочевої продукції у період до початку першої світової війни 1914 р. та до кінця дореволюційного – 1917 р.
2. Післявоєнний період до Великої вітчизняної війни 1923-1941 рр.
3. Післявоєнний період – 1945-1990 рр.
4. Період першого десятиріччя незалежної України – 1991-2000 рр.
5. Сучасний ринок овочевої продукції – від 2000 р. і по даний час.

Перший етап. З першої половини I тис. в Україні, до скасування кріпосницького права, існувало три форми власності на землю: велика приватна власність (князів, церков, поміщиків та ін.), дрібна приватна власність селян та колективна власність на землю сімейних, часткових і територіальних общин, де кількість земель періодично перерозподілялась і не закріплювалась для постійного користування документально. Відтак вирощування овочевих культур на значних площах поширено не було. Селяни ж біля власних будівель насаджували лише основні види овочевих культур для власного споживання, що і без відповідних умов зберігання та транспортування не мали товарного значення. Так, за умов кріпосного права, більшість селян не мали у власності землі, а в основному орендували частину поміщицьких земель, за що обробляли власними кіньми та інвентарем панські ділянки.

У більшості літературних джерел йдеться мова про те, що на території сучасної України торгівля овочевою продукцією почала розвиватися на територіях – Херсонської, Миколаївської, Одеської сучасних областей і на території Кримського півострова. Широких масштабів вона набула після

приєднання Криму до Росії в 1783 р., а особливо в кінці XIX ст. Також овочівництво досить широко розвивалося в Подільській губернії, особливо в Придністровських районах. Можна стверджувати, що виникнення та подальший розвиток ринку овочевої продукції, а також налагодження зовнішньоторговельних відносин в Україні розпочалося приблизно в середині XVIII ст.

Поштовхом для подальшого розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції були дві масштабні реформи – Селянська реформа (1861 р.), метою якої було скасування кріпацтва, та Столипінська реформа (1906-1914 рр.), що стосувалася формуванню приватної власності селян на общинні землі і товарному обігу. Але після першої реформи селяни і надалі залежали від общини, через яку сплачувалися кошти за землю і змушені були відбувати панщину. Зміни в цій реформі відбулися в подальшому – в 1863, 1881 рр., що стосувалися ціни на землю за умови її викупу селянами, необхідності зниження викупних платежів, тощо. Так, якщо порівнювати розміри селянського землеволодіння у 1887 та 1905 рр., то вони збільшилися в цілому по Україні у 4,5 разів з 6,2 до 30 га. Однак реформа була частковою і задовольняла інтереси лише панівної соціальної групи населення. Можливий корисний ефект від другої реформи, за висновками багатьох вчених, було нівельовано, і поміщицьке землеволодіння в переважній більшості збереглося [310-313]. І лише в міру розвитку капіталізму в Росії, а особливо залізничного транспортного сполучення, овочівництво стало товарною-промисловою галуззю. Так, суднами овочі переправлялись із Одеси, Херсону, Миколаєва в інші міста України. Основним торгово-промисловим центром для збуту овочевої продукції вважалося м. Київ, яке було центральним пунктом укладання угод щодо вивезення продукції до Росії. Достатньо добре проявлялося промислове овочівництво навколо великих міст, де всебічно підтримувалося керівництвом і овочева продукція мала безпечний збут [314].

Певними особливостями і складністю відзначається оптова торгівля овочами в Криму та формування цін на них. Виробники чекали щороку покупців із Москви, яким реалізовували стандартну відібрану овочеву продукцію.

Угоди укладалися, як правило через, «комісіонерів» з місцевих торговців або так званих посередників.

Високий дохід товаровиробників цілковито залежав від швидкості і своєчасності збуту через відсутність транспортного сполучення. Ціни на овочі формувалися в залежності від наступних факторів: 1) якість і обсяг виробництва овочів; 2) залежно від виробництва овочів в інших районах; 3) залежно від виробництва овочів в цілому по Україні (їх перевиробництво чи дефіцит).

У формуванні цін на ринку овочевої продукції спостерігалася цікава ситуація: оптові покупці, перш ніж укласти будь-які угоди, оцінювали майбутній урожай і практично після першої вдалої угоди і фіксації в ній цін на овочі швидко відбувалася закупка товару й іншими торговцями. Однак вони чітко визначили, вигідна чи ні початкова ціна. Роздрібні ціни на ринку в декілька разів перевищували оптові, що пояснюється попередньою домовленістю між торговцями щодо встановлення цін.

У подальшому поступі ринку овочевої продукції однією з основних помилок вважається відсутність вивчення його потреб: особливостей, смаків споживачів, ємності, тенденцій розвитку тощо, через складність, обмеженість досвіду, кваліфікованих спеціалістів та належної організації. Причому відзначалася важливість і необхідність вивчення тенденцій не лише сучасного стану, а й розвитку у майбутньому – прогнозування. Тобто маркетингові дослідження повністю ігнорувалися, в результаті чого формувалася пропозиція овочевої продукції тих сортів, які були чи знаходилися поза ринковими вимогами.

До основних регуляторів торгівлі дореволюційного періоду можна віднести високу вартість зберігання та тривалість перевезення овочевої продукції у різні періоди року, значні втрати овочів та ін. Основою дохідності від збуту овочевої продукції на ринку, як і в пік розвитку ринкової економіки, відзначалася конкурентоспроможність продукції. Вона мала проявлятися в обмеженому означеному асортименті і лише відповідно до потреб споживачів, великих партіях цінного односортного і однотипного товару.

Ситуація у розвитку ринкових відносин в овочівництві значно погіршився

з початком I світової війни, що було зумовлено відтоком кваліфікованої робочої сили, перевантаженням транспорту, розвитком шкідників і хвороб овочів через неналежний догляд, проблемами реалізації, зменшенням площ під овочами, нерівномірністю розміщення, зменшенням урожайності, погіршенням якості продукції, переважанням виробництва овочів у господарствах населення. В цілому галузь овочівництва не мала значної інвестиційної, а для окремих верств населення, споживчої цінності.

Другий етап характеризує новий виток подій у розвитку ринку овочевої продукції, на який суттєво впливали не лише економічні, а, перш за все, політичні чинники. Після революції керівництво країни обирає новий курс перетворень, де головним стає розвиток промисловості, а провідним класом суспільства визнається робітничий. Власність на землю ліквідується, встановлюється монополія на основні види продовольства, торгівлю та його розподіл, забороняється вільна торгівля, оплата праці натуралізується, розподіл товарів зрівнюється, а т. з. залишки селянської продукції відбираються примусово через продрозверстку [313, с. 131].

Слід відзначити, що починаючи з 1917 р., наприклад, у Правобережній Україні до 1920 р. влада змінювалась декілька раз, що призвело до того, що було знищено значну частину панських господарств.

Заперечення товарно-грошового господарства та ринку на практиці не увінчалось економічним успіхом, що провокувало постійно виникаючі диспропорції, і спровокувало падіння сільськогосподарського виробництва, дефіцит товарів, велику емісію паперових грошей, ріст цін, повернення до карточної системи. Рішучою дією В.І. Леніна був перехід до НЕПу (1922-1928 рр.), що зараз часто згадується сучасними науковцями як позитивний приклад розвитку ринкової економіки. Були сформовані основи т. з. «соціалістичного ринку» з відповідним йому механізмом, що швидко викликало підйом виробничих сил, насичення ринку, зниження цін, податкового тиску та введення нової грошової одиниці [312, с. 17; 313, с. 133; 315, с. 16].

У цей час спостерігається підвищена увага до овочевої продукції та забез-

печення нею населення, розширюється виробництво овочів середніми селянськими господарствами, розвиваються середні спеціалізовані господарства. Переробкою та зберіганням займалися поодинокі виробники-городники. В кінці 20-30 рр. ХХ ст. утворюються перші спеціалізовані овочеві господарства, розширюються площі захищеного ґрунту (парники і теплиці), починають застосовувати машинний посів і догляд за рослинами на кінній, а згодом – на тракторній тязі. Проте велика роздробленість та низький рівень інтенсивності виробництва, слабка організація торгівлі не забезпечували формування достатньої товарної пропозиції селянськими господарствами, які до кінця 30-х років займали більше 80% площ овочів в Україні.

Із впровадженням п'ятирічних планів овочівництво почало стрімко розвиватися не лише в Криму, а й по всій Україні. Держава всебічно підтримувала цю галузь, виділяючи значні фінансові ресурси на його розвиток. Одним із основних планових завдань народного господарства, з ціллю повноцінного забезпечення як міського, так і сільського населення овочевою продукцією, стало налагодження її масштабної промислової переробки особливо в районах концентрації промислового виробництва. Так, буквально в перші роки п'ятирічок було побудовано низку великих плодоконсервних заводів в Черкасах, Херсоні, Вінниці та ін., якими у 1959 р. вироблено овочевої сировини, що склало 32% загальних обсягів СРСР. Серед продуктів переробки виробляються переважно овочеві консерви, пюре, кетчупи та ін. Таким чином, у розвитку промислового овочівництва відбулися докорінні зміни: збільшувалася кількість виробників овочів. Овочівництво перетворилось у великотоварну галузь. Більшість колгоспів мали великі площі під овочевими культурами. Це все дало змогу значно підвищити урожайність і, як результат, валовий збір овочів.

Необхідність розвитку овочівництва в Україні обґрунтовувалося низкою факторів, до яких належать: висока потреба населення в овочах, сприятливі природні та економічні умови вирощування та переробки овочів, висока щільність населення, можливість вивозу овочевої продукції в межах колишнього

СРСР. Слід зауважити, що в економічних дослідженнях вчених цих часів практично зникли зі сторінок питання збуту овочевої продукції, вивчення ринку, попиту, пропозиції. Тобто орієнтація йшла не на попит споживачів, а на розширення масштабного виробництва овочів. Проблема збуту вирішувалася шляхом державних закупівель та масової переробки овочів.

Однак не дивлячись на те, що в літературі тих часів зазначалося про виконання, перевиконання п'ятирічних планів та успіхи індустріалізації країни, економіка не була процвітаючою. Вона характеризувалася односторонньо – нарощування оборонної могутності і важкої промисловості за рахунок секторів, спрямованих на задоволення потреб людини, низького рівня життя, і, як правило, примусової праці. А спровоковане урядом штучне коливання цін, яке невпинно призвело до голоду 1932-1933 рр., населення вдало називало «цінові ножиці», які вміло відрізали частину доходів населення від реалізації продукції на ринку [316, с. 202].

Третій етап. Війна завдала значних матеріальних втрат галузі овочівництва. Скоротилися посівні площі під овочами, зруйновані машинно-тракторний парк, теплично-парникове господарство. Так, з 1940 по 1945 рр. обсяги виробництва овочів було зменшено на 52%. Однак у повоєнні роки широко розгорнулося колективне та індивідуальне городництво. Так, в наступні три роки післявоєнної п'ятирічки було збільшено площі під овочами і обсяги виробництва. Законом про п'ятирічний план на 1946-1950 рр. ставилося завдання про відтворення обсягів виробництва овочів. У післявоєнний період партія і уряд прийняли заходи, направлені на розвиток овочівництва, збільшення асортименту оброблюваних овочевих культур, щоб забезпечувати населення СРСР протягом всього року свіжими овочами. Довкола великих міст і промислових центрів були створені великі спеціалізовані радгоспи овочівників. Збільшення виробництва овочів досягалося завдяки підвищенню врожайності овочевих рослин у відкритому ґрунті і різкому розширенню площ в захищеному ґрунті, головним чином під плівковими покриттями. Цей період характеризується дуже низькою і невчасною оплатою праці колгоспників та

надмірними податками, при цьому не враховувалися основні економічні та агрономічні принципи щодо ефективності розміщення сільськогосподарських культур, спеціалізація у різних регіонах, природні умови.

В цілому для цього етапу було характерно: відновлення зруйнованої під час війни розсадницької бази, розширення площ овочів у колгоспах і радгоспах, виділення довгострокових кредитів, поліпшення сортового складу овочевих культур, поліпшення заготівлі і збуту – розбудова овочесховищ, розширення мережі заготівельних організацій, підвищення заготівельних цін, і дозвіл закупляти продукцію за цінами місцевих ринків, збільшення обсягів споживання, розвиток науки овочівництва, механізація окремих технологічних операцій тощо.

У 1954 р. почалися концентрація і спеціалізація овочівництва – використовували високородючі заплавні землі та торфовища для вирощування овочів і постачання їх в райони з менш сприятливим кліматом. Так, у 80-х рр. країна вважалася однією з найбільш розвинених республік, де вирощувалося близько 30% валового виробництва овочів. Саме в цей час почала особлива увага приділятися якості овочевої продукції поряд з підвищенням продуктивності праці, цьому сприяла підтримка держави.

У 70-х рр. основна площа під овочевими культурами припадала на колгоспи і радгоспи – 62%. В цей період економістами виділяється низка основних завдань розвитку овочівництва: підвищення урожайності, якості продукції, її здешевлення, удосконалення системи збуту і зберігання свіжих овочів, ефективне використання врожаю, що перекликаються з проблемами сьогодення. З 1970 р. на основі нідерландського досвіду було організовано заводське виготовлення тепличних конструкцій і розгорнуто тепличне будівництво, що забезпечило значний приріст площ, підвищення врожайності та виробництва овочів. Широке застосування знайшли споруди з плівковими покриттями. Визначилося кілька напрямків спеціалізації овочевиробничих господарств:

- 1) Приміське господарство;
- 2) Виробництво овочів на вивіз;

3) Виробництво сировини для консервної промисловості;

4) Насінництво овочевих культур.

Господарства, які займаються виробництвом овочів для реалізації населення у свіжому вигляді, часто мали цехи переробки, де консервується частину продукції. Господарства, що виробляли сировину для переробки, частину ранньої продукції реалізовували населенню. Овочі для переробки місцевого попиту вирощували і неспеціалізовані господарства.

Недостатня кількість овочесховищ вважалися однією з основних причин нерівномірного споживання овочів, а обмежена місткість існуючих зумовлювали значні втрати. Одним із основних заходів з підвищення товарності і дохідності овочів вважалося налагодження системи збуту [317, с. 15]. Саме гарантія збуту для усіх категорій господарств виділялася в окрему і основну проблему. Адже державні заготівлі овочів хоч і збільшилися, у 1965 році порівняно з 1940 р. у 4 рази, однак становили лише 25% їх валового виробництва.

Валовий збір овочів в 1972 р. склав 19,9 млн. т, врожайність – 122 ц з 1 га. Створена промисловість по переробці овочів, виробництву консервів, томатного соку, пюре, пасти і заморожених овочів. У 1972 р. площу зимових закслених теплиць складала 6,9 тис. га, теплиць весняних з плівковим покриттям 2,3 тис. га, парників 1,8 тис. га, ґрунту, що утеплює, з плівковим покриттям 2,6 тис. га.

Хоча варто відзначити, що точиться запекла боротьба двох ідеологій – комуністичної та буржуазної, що є відображенням історичного процесу переходу від капіталізму до соціалізму, однак вирішити питання збуту без дії законів ринкової економіки виявилось практично не можливо [318, с. 3]. Відтак ще з середини 60-х років відродився аналіз ринку і ринкових відносин. Однак ринкова економіка ґрунтується на економічній свободі та рівності всіх господарюючих суб'єктів незалежно від форми власності, що, звичайно, суперечило адміністративним принципам соціалістичної влади і відкинуло її розвиток з усіма притаманними появами на 30 років вперед [319, с. 54].

Варто зазначити, що Радянська Україна в міжнародному поділі праці участі практично не брала. Справді, відставання аграрного розвитку від провідних країн світу негативно позначилося в цілому на економіці України. Так, у 80-ті роки в Україні, середній урожай овочевих культур вважався нерентабельним.

До 90-х років в Україні виробництво овочів постійно розширювалося і не виникало проблем збуту лише завдяки активній підтримці держави. При цьому, незважаючи на даний стан поступового розвитку, існували і явні недоліки даної системи господарювання, до яких слід віднести: незбалансованість цін і доходів, відсутність цін рівноваги, нееквівалентність обміну, орієнтація на кількісні показники, постійне зростання фондомісткості та собівартості, відсутність механізму самофінансування, значні державні дотування роздрібних продовольчих цін, імпорту, списання безнадійних боргів у значних розмірах тощо. Товаровиробники не знали на той час проблем цінової конкуренції і тільки через це падіння ефективності виробництва не гальмувало темпів економічного зростання. Цей період характеризується запереченням законів ринкової економіки, масштабністю виробництва та значним державним інвестуванням. Уже в 1989 р. в економічних дослідженнях вчені все частіше орієнтуються на ринкову систему. Так, одні з ринковими відносинами пов'язують стихійні сили і практично асоціюють ринок з базаром, а інші розглядають як засіб, який спроможний далі забезпечувати подальший розвиток економіки [320, с. 511]. Важливим у розвитку ринку овочевої продукції у СРСР був перехід від системи примусових заготівель по фіксованих, як правило, надто занижених цінах по закупці сільськогосподарської продукції, що сприяло в розвитку товарно-грошових відносин. Особливим ривком, спрямованим на розвиток торгівлі, була можливість реалізації овочів, які вироблялися колгоспами понадпланово, а також до 30% планово в містах за договірними цінами з урахуванням цієї продукції до державних закупок. А дозвіл реалізувати підсобними господарствами продукцію, на так званих «колгоспних ринках», стимулював до розширення вирощування ними овочів та забезпечення

потреб споживачів [320, с. 520].

Створення інтенсивних технологій виробництва овочів у відкритому і захищеному ґрунті, селекція нових сортів і гібридів, розробка наукових основ насінництва сприяли перетворенню овочівництва у велику спеціалізовану галузь промислового виробництва.

Наприкінці цього етапу доречним буде виділити деякі спільні та відмінні риси у формуванні та розподілі пропозиції овочів у 80-х рр. ХХ ст. та сучасності – початку ХХІ ст. з огляду на наявність та подібність проблем збуту (табл. 27).

Четвертий етап. У 1991 р. Україна стала незалежною державою. Однією з основних причин економічної нестабільності в країні, наслідки якої помітно перейшли у нове ХХІ ст. вважається заполітизованість економіки. Постало одне з основних наукових питань – наскільки держава має втручатися у розвиток національного господарства і чи взагалі повинна. Так, Прудон про функції держави в умовах сьогодення зазначав, що державні закони були павутинням для багатих і сильних, путами для слабких і бідних, рибальською сіткою у руках уряду [52]. На нашу думку, як і багатьох вчених, необхідність поєднання державного регулювання і ринкової економіки є необхідним. Адже про неможливість самостійного ефективного існування останньої доводилося здавна, зокрема, фундатором класичної школи А. Смітом [19]. Досить цікаво з приводу функціонування економічної системи без участі держави висловився П. Макаренко: «Тоді згасає життєдіяльність економічної системи. Настає період, коли загострюються властиві їй недоліки та проблеми. Вона не дає достатнього простору для розвитку продуктивних сил» [315, с. 58].

Більшість вчених виділяє два етапи аграрної реформи в Україні. Перший – уповільнений до 2000 р. або, як часто зазначають, застійний. Другий етап розпочався в третьому тисячолітті і вважається інтенсивним.

В Україні аграрну реформу передбачалося здійснити за основними напрямками: земельна реформа, метою якої є закріплення землі за селянами, господарська реформа передбачала перетворення колгоспів і радгоспів у

приватно-ринкові структури; формування та розвиток аграрного ринку, фінансова стабілізація, основною метою котрої було зупинити диспропорцію цін, наявного безробіття та зниження доходів населення; соціальний розвиток – розвиток сільських територій та територіальної громади. Такі заходи є досить складними і не можуть обмежуватися в часі.

Таблиця 27

**Ознаки формування пропозиції овочів в Україні
у 80-х роках ХХ ст. та ХХІ ст.**

Спільні риси	Відмінні риси
Формування обсягів товарної овочевої продукції	
	У 80-х роках близько 85% зусиллям суспільного сектору, натомість впродовж останніх 15 років 75-80% ОСГ
Товарність продукції різних категорій господарств	
У с/г підприємствах значно вища, ніж в ОСГ: у 80-х роках ХХ ст. становила 60 і 25%, на сьогодні 100 і 35%	
Канали реалізації овочів	
Працівникам господарств (продаж або в рахунок оплати праці)	У 80-х роках структура каналів реалізації: державні закупівлі (до 90% товарної продукції), іншим організаціям та підприємствам, організаціям споживчої кооперації (5-6%), на колгоспному ринку (4-5%). У ХХІ ст. продаж сільськогосподарськими підприємствами: переробним підприємствам (45-50%), на ринку (4-5%), населенню (0,1-0,2%), за іншими каналами (45-50%).
Ціноутворення та регулювання цін	
Врахування закону вартості	У 80-ті роки – основним регулюючим законом був закон планомірного розвитку. Ціна формувалась у напрямку від виробника до споживача. Ціни встановлювалися і контролювалися державою. На даному етапі розвитку економіки – основним законом є закон попиту та пропозиції. Ціна формується у зворотному напрямку. Притаманна повна лібералізація цін – практично без втручання держави.

Джерело: розроблено автором

Починаючи з 1986 р., під впливом загальної негативної тенденції в АПК, в Україні у галузі овочівництва не спостерігається зниження обсягів виробництва овочів. Лише з 1988 р. у галузі овочівництва відбувається зниження обсягів виробництва. Так, з 1987 по 1990 рр. відбулося зниження обсягів виробництва овочів на 12%. Ця тенденція є характерною саме для колгоспів та радгоспів, а от у господарствах населення намітилися зворотна тенденція – виробництво овочів почало розширюватись і підвищилась їх урожайність. В 90-х роках минулого століття в Україні істотно зменшилися внесення під овочеві рослини органічних і мінеральних добрив, неефективно використовуються зрошувані землі. Внаслідок цього в господарствах суспільного сектора врожайність зменшилася з 14,6 т/га в середньому за 1986-1990 рр. до 7,4 т/га – на початку XXI століття. В 1991 р. ситуація на зовнішньому ринку ускладнилася – експорт овочів значно знизився через скорочення вітчизняного виробництва та порушення зовнішньоекономічних зв'язків.

Стан овочівництва захищеного ґрунту, що інтенсивно розвивався в 70-х роках минулого століття, також не відповідає сучасним вимогам. У 1999 р. в Україні налічувалось близько 1,5 тис. га теплиць під склом і під плівкою. Ріст цін на енергоносії, поліетиленову плівку, мінеральні добрива за низької врожайності призвів до збитковості більшості тепличних комбінатів. Так, із усієї сукупності, лише 1/3 тепличних комбінатів були прибутковими. У галузі практично припинилося введення нових культивацийних споруджень.

Цей період характеризується переважно низкою негативних факторів у розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції: відмова держави від закупівель продукції та централізованого постачання засобів виробництва, надання пільгових кредитів та безповоротних капіталовкладень, що зумовило виробничу та фінансову кризу сільськогосподарських підприємств, нестача інвестицій, що перешкоджало оновленню матеріально-ресурсного потенціалу, підвищення рівня інфляції, дефіцит продовольства, безробіття, зниження платоспроможного попиту на рівні споживання. Овочепереробні підприємства, станом на 1992 р., не мали власних коштів для технічного переоснащення і реконструкції,

їх рентабельність становила не більше 5-10%. Відновлення активної частини фондів становило 2-6%, замість нормативних 7-15%. Ці підприємства входили в ринкові умови з незадовільним технічним оснащенням, часто застарілим або експлуатованим понад нормативні терміни (34%), а більшість усіх робіт (60%) виконувалось вручну [321, с. 117]. Серед основних проблем галузі переробки овочевої сировини виділялись наступні: кількість, асортимент та якість, перевиробництво обумовлене високими цінами реалізації, незадоволення потреб споживачів.

П'ятий етап почався із наступного періоду аграрної реформи 2000-2002 рр. У ХХІ ст. в умовах становлення постіндустріального суспільства основним поштовхом розвитку реформаційних процесів стало прийняття нової редакції Земельного кодексу та Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 р. №529. Наслідком цього стало створення на базі колективних господарств за період до 2001 р. тисяч нових сільськогосподарських аграрних формувань різних організаційно-правових форм [310, с. 177; 322].

В овочівництві спостерігаються тенденції зниження посівних площ і зростання обсягів виробництва. Так, площі, які зайняті під посівами овочів в Україні за з 2000-2014 рр. зменшилися на 11%. Поступове зниження посівних площ з року в рік пояснюється зростанням урожайності овочів і, як наслідок, зростанням обсягів виробництва (65,6%) та зростанням (89,8%) виробництва овочів на 1 людину.

Позитивні тенденції розвитку вітчизняного ринку овочів також зумовлені зростанням ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, діяльність яких в сфері овочівництва останні декілька років є прибутковою.

Низький рівень забезпечення якісною сировиною овочепереробних підприємств в Україні є наслідком розвитку деструктивних процесів у ланцюгу «виробник – переробне підприємство», передусім, в контексті державного регулювання як виробництва овочів, так і їх реалізації переробним підприємствам.

Зауважимо, що у становленні та розвитку ринку овочів ХХІ ст. та до рево-

люційного періоду (до 1917 р.) минулого століття спостерігається подібність, що характеризується наступними факторами [323, с. 191]:

- значні ризики неефективності вирощування овочів;
- обмеженість формування товарної пропозиції овочів через швидку втрату якісних ознак;
- сезонне постачання овочів на ринок, що провокує посезонне споживче забезпечення населення;
- попит на овочі відрізняється залежно від матеріальної забезпеченості населення, оскільки для нього вони є продуктами першої необхідності;
- проблеми налагодження організованої системи збуту – зберігання, транспортування, формування партій овочевої продукції одного сорту тощо;
- невідповідність між попитом і пропозицією овочів, що часто супроводжувалося значним сезонним та міжрегіональним коливанням цін;
- відсутність маркетингу та ефективно організації збуту овочів реалізація здійснюється через низку посередників, що зосереджує у них основний капітал, а не в первинній ланці;
- проблеми зберігання, з ціллю швидкої реалізації овочів, спостерігається падіння цін за межу, що часто не забезпечує навіть покриття виробничих витрат.

Поряд з подібністю функціонування ринку овочів дореволюційного періоду і сучасності, слід відзначити і суттєву різницю у забезпеченні потреб населення та розміщення виробництва та ринків. Так, до 1914 р. ринки овочевої продукції зосереджувалися переважно поблизу великих міст – Києва, Харкова, Львова тощо, тобто доступу до продукції для більшості населення не було.

Виявлення і упорядкування даних щодо розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції у різні історичні етапи дають змогу синтезувати його модель переваг із трьох історико-економічних систем (табл. 28).

Узагальнюючи історико-економічні основи розвитку ринку овочевої продукції в Україні, слід відзначити, що впродовж усіх етапів еволюції спостерігається як подібність, так і відмінність у розвитку та занепаді галузі овочівництва.

Модель вітчизняного ринку овочевої продукції

Ринок овочевої продукції за етапами еволюції	Будова ринку овочевої продукції			Характеристика
	За кількісним критерієм	За якісним критерієм	За маркетинговою класифікацією	
1	2	3	4	5
- кінець XIX ст. – XX ст.	вільний	біполяризований	продавця	- Підтримка державного розвитку виробництва та торгівлі овочами на території поруч з великими містами; - Проблема земельних відносин – вимушеність збіднілого селянства працювати на общину, а пізніше на великих власників землі; - Територіальна розосередженість виробництва; - Нестабільність і обмеженість пропозиції на ринку. - Обмеженість видової структури пропозиції; - Товарне виробництво зосереджено переважно в поміщицьких господарствах та замощних селян; - Важливе місце у торгівлі маклерів-посередників між виробниками та торговцями; - Недостатній рівень переробки для забезпечення гарантії реалізації товаровиробниками овочів та забезпечення потреб споживачів; - Значне міжрегіональне та посезонне коливання цін; - Суттєве перевищення роздрібних цін над закупівельними; - Обмеженість маркетингових досліджень, вивчення кон'юнктури ринку.
- за часів Радянської влади	регульований			Період НЕПу 1922-1928 рр.: - Значна державна підтримка розвитку овочівництва; - Передача землі у власність селянам та розширення виробництва овочів підсобними господарствами;

				- Введення нової грошової одиниці – червонця; - Вільне ціноутворення; - Розвиток кооперативів, які охоплювали сферу вирощування насіння, вирощування та реалізація овочів; - Виділення кредитів кооперативам і селянам для розширення вирощування насіння овочів, придбання основних засобів, переробки та реалізації; - Розвиток наукових досліджень в овочівництві. Після колективізації 1928-1937 рр. - Ліквідація приватної власності на землю; - Поширення колгоспів та з часом радгоспів, зосередження в них основного виробництва плодів; - Індустріалізація і послаблення ролі галузі сільського господарства, в т. ч. овочівництва; - Розширення виробництва екстенсивним шляхом за рахунок збільшення площ сільськогосподарських культур; - Низький рівень урожайності овочів порівняно з країнами світу; - Проблема сезонності використання робочої сили; - Розширення державних заготівель овочевої продукції; - Відсутність конкуренції між товаровиробниками, формування низької економічної мотивації підвищення продуктивності праці; - Державне регулювання цін; - Проблема еквівалентності обміну, що постала після продажу техніки державою колгоспам; - Значні державні капіталовкладення в галузь овочівництва з метою уникнення збитковості через надто низькі ціни реалізації порівняно з витратами виробництва; Значні втрати продукції через перевиробництво та неефективність каналів збуту; - Практично нерозвинена зовнішня торгівля і відсутня участь у міжнародному поділі праці; - Ігнорування товарного виробництва та ринкових законів, через що порушилась еквівалентність обміну грошей на продукцію.

- кінець XX ст. – початку XXI ст.	вільний		покупця	- Практично відсутнє державне регулювання галузі овочівництва та підтримка розвитку ринку овочів; - Розбудова ринкової економіки, прагнення перебудувати стихійний ринковий механізм на економічний механізм організованого, регульованого ринку; - Руйнація промислового виробництва овочів та переважне зосередження його у господарствах населення; - Максимальна лібералізація цін, що стало наслідком диспаритету цін і збитковості овочівництва; - Значне міжрегіональне та сезонне коливання цін; - Приватна власність селян на землю; - Нерозвинена інфраструктура ринку; - Висока самозабезпеченість населення овочевою продукцією.
Вітчизняний ринок овочевої продукції				- Рівномірні можливості розвитку усіх категорій господарств; - Створення кооперативів господарствами населення та селянсько-фермерськими господарствами; - Функціонування та розвиток ринку овочевої продукції за змішаною моделлю економіки – американська у поєднанні з державним регулюванням (перерозподіл доходів, ресурсів, контроль за рівнем інфляції, фінансування виробництва тощо); - Розвинена зовнішня торгівля, розширення експортних поставок овочів; - Максимальна підтримка за напрямками трьох кошників (угода СОТ); - Захист вітчизняних товаровиробників; - підвищення митних тарифів на овочі, які достатньо широко вирощуються в Україні; - Поступовий розвиток інфраструктури ринку овочевих культур; - Розширення мережі оптових овочевих ринків та ін.

Джерело: розроблено автором

4.3. Динаміка виробництва овочів та інших ринкоутворюючих факторів в Україні

Нині Україна функціонує в умовах ринкової економіки. Світовий досвід доводить, що ринкова модель розвитку економіки, яка орієнтована на задоволення попиту споживачів і забезпечення необхідного експорту продукції, є найбільш життєздатною, що має пряме вираження у покращенні показників всіх критеріїв, які характеризують ринок. Проте, процес становлення ринкових відносин в Україні (т. з. «перехідний період») супроводжувався комплексом складних проблем, ключовою з яких для постпланової сільськогосподарської галузі стала необхідність підвищення ефективності та прибуткового ведення аграрного виробництва як об'єктивної потреби господарювання за ринкових умов. Ця проблема традиційно продовжує посідати центральне місце у процесі вибору перспективних напрямів розвитку вітчизняного агропромислового комплексу.

В аграрній економіці в результаті тривалих і кардинально-змістовних трансформацій спостерігаються закономірності планомірного поступового розвитку, тобто покращення кількісних і якісних показників. Сучасне сільськогосподарське виробництво України, зважаючи на позитивні зрушення після реформування державних і колективних сільськогосподарських підприємств у структурі ринкового спрямування, поки що перебуває у стані економічного спаду. Так, за період 1990-2016 рр. в усіх категоріях господарств спостерігається поки що зниження (на 10%) обсягу валової продукції сільського господарства (табл. 29). Проте в розрізі галузей сільського господарства характерним є те, що обсяг валової продукції в усіх категоріях господарств у галузі рослинництва за досліджуваний період зріс на 27,2%, однак для галузі тваринництва характерним був і залишається динамічний спад, який досліджуваний період склав 49,3%.

Динамічний спад валової продукції за досліджуваний період є характерним саме для сільськогосподарських підприємств у галузі рослинництва – 3,9% і тваринництва – 61%. Господарства населення навпаки, протягом досліджува-

ного періоду збільшили обсяги валової сільськогосподарської продукції у постійних цінах 2010 р., тим самим ставши стабілізаційним фактором розвитку аграрного сектору економіки України (табл. 30).

Таблиця 29

Валова продукція сільського господарства України, млн грн

Роки	Усі категорії господарств		
	валова продукція	з неї	
		рослинництва	тваринництва
1990	282774,2	145502,0	137272,2
1995	183890,3	106329,6	77560,7
2000	151022,2	92838,9	58183,3
2010	194886,5	124554,1	70332,4
2011	225381,8	157561,9	67819,9
2012	216589,8	145843,6	70746,2
2013	252859,0	175895,2	76963,8
2014	251438,6	177707,9	73730,7
2015	239467,3	168439,0	71028,3
2016	254640,5	185052,1	69588,4

Джерело: дані державної служби статистики України [324]

Після відходу від принципів планового ведення господарства, починаючи з 1991 р., відбулася руйнація господарських зв'язків та різке зменшення посівних площ і обсягів виробництва продукції рослинництва. Відносна стабілізація та досягнення позитивного ефекту спостерігається з перших років XXI сторіччя. З суспільної точки зору, всі галузі економіки, у тому числі галузь рослинництва, оцінюються за результатами діяльності, виходячи з рівня задоволення потреб суспільства – насичення внутрішнього ринку конкретними видами продукції. Однак для суб'єктів ринку головним стимулом є економічний ефект. Зважаючи, що останні роки господарські структури надають значну перевагу галузі рослинництва над тваринництвом, яка характеризується зростанням рівня виробництва, досягненням значного господарського ефекту. Підкреслимо, що, в першу чергу, це викликано досить високим рівнем рентабельності виробництва продукції рослинництва. При цьому галузь

рослинництва не лише повністю забезпечує своєю продукцією внутрішній ринок країни, а й формує основну частку експорту у товарній структурі АПК.

Таблиця 30

Валова продукція сільськогосподарських підприємств і господарств населення в Україні, млн грн

Роки	У тому числі					
	сільськогосподарські підприємства			господарства населення		
	валова продукція	з неї		валова продукція	з неї	
		рослинництва	тваринництва		рослинництва	тваринництва
1990	199161,3	117938	81223,3	83612,9	27564,0	56048,9
1995	99448,6	67549,1	31899,5	84441,7	38780,5	45661,2
2000	57997,7	45791,0	12206,7	93024,5	47047,9	45976,6
2010	94089,0	66812,7	27276,3	100797,5	57741,4	43056,1
2011	117110,9	89572,9	27538,0	108270,9	67989,0	40281,9
2012	110071,7	80462,6	29609,1	106518,1	65381,0	41137,1
2013	136590,9	103127,8	33463,1	116268,1	72767,4	43500,7
2014	139058,4	105529,5	33528,9	112380,2	72178,4	40201,8
2015	131918,6	99584,7	32333,9	107548,7	68854,3	38694,4
2016	145119,0	113392,6	31726,4	109521,5	71659,5	37862,0

Джерело: дані державної служби статистики України [324]

Надзвичайно важливу роль в економіці кожної країни завжди відіграло сільське господарство, яке, в першу чергу, забезпечує продовольчу безпеку держави і є сировинною базою для більшості галузей економіки. Розвиток аграрної сфери практично неможливий без забезпечення ефективного використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення. Екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва за радянських часів привів до розорювання малопродуктивних земель, що в свою чергу, посилювало вітрову ерозію, які стали загрозливим чинником зниження продуктивності земельних угідь.

Основними складовими підвищення ефективності використання землі у

сільському господарстві, як його основного виробничого ресурсу, є: продуктивність сільськогосподарського виробництва, система землеробства, родючість земель, екологічний стан земельних ресурсів. Враховуючи вищезазначені фактори впливу на продуктивність сільськогосподарських угідь на сучасному етапі спостерігається тенденція до збільшення обсягів сільськогосподарської продукції, отриманої з оброблюваних земель у вартісному і натуральному виразі на рівні країни і на регіональному рівні.

Сучасні вимоги ринкової економіки ставлять перед підприємствами завдання з урахуванням кон'юнктури ринку і вибраного напрямку спеціалізації практикувати динамічні сівозміни, які дають можливість господарю адекватно реагувати на вимоги ринку за умови дотримання наукових принципів чергування польових культур. На кожному полі має бути сівозміна хронологічно адаптована до типу ґрунту з відповідним спектром попередників і передпопередників, що дасть можливість дещо підвищити рівень культури землеробства та якісні характеристики сільськогосподарських угідь.

Глобалізація економіки гостро ставить питання про розвиток окремих галузей сільського господарства, які здатні забезпечити світову продовольчу безпеку. Крім того, перехід аграрного сектору України до ринкової економіки і членство України в СОТ зумовлює необхідність вирішення в науковому плані значної кількості питань, пов'язаних з економічним розвитком галузевих комплексів агросектору. З огляду на те, що Україна вже сьогодні займає провідні позиції щодо світового виробництва аграрної продукції, природно виникають підстави до розгляду її як одного з пріоритетних ринків сільськогосподарської продукції. У той же час, виникає комплекс питань, пов'язаних з повноцінним розвитком ринку овочевої продукції, які потребують негайного розв'язання, зокрема, концептуальних ринкових основ розвитку в умовах трансформації економіки, на основі аналізу стану й тенденцій його формування та організаційно-економічних проблем його функціонування.

Диспропорції у виробництві овочевої продукції, низька її рентабельність, концентрація виробництва в господарствах населення, відсутність повноцінної

агропромислової ринкової інфраструктури та системи маркетингу, критично низький рівень технічного та технологічного забезпечення промислового овочівництва, низька якість овочевої продукції та відсутність в Україні чіткої системи сертифікації сільськогосподарських підприємств за світовими та європейськими стандартами якості та норм безпеки продуктів харчування вказують на необхідність обґрунтування напрямів і заходів щодо подальшої модернізації галузі овочівництва в умовах трансформації економіки [325, с. 56].

Українське овочівництво має важливе соціальне значення і відіграє виняткову роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни та є важливою підсистемою сільського господарства, від ефективності виробництва продукції якої залежить наповнення ринку якісною овочевою продукцією. Виробництво овочевої продукції є однією з провідних сфер у вирішенні продовольчої проблеми та забезпечення населення країни повноцінними харчовими продуктами.

Галузь овочівництва, зазнала суттєвих організаційних змін, які істотно вплинули на формування й функціонування ринку овочевої продукції.

Значущість становлення вітчизняного ринку овочевої продукції, у першу чергу, пояснюється властивостями овочів як товарної продукції, що відзначається певною споживчою вартістю та впливає на весь шлях реалізації даного продукту, за умов забезпечення належного рівня конкурентоспроможності продукції овочівництва, зокрема через зростання технологічного рівня аграрного виробництва.

Необхідність нарощування потенційних можливостей овочепродуктового підкомплексу зумовлена, перш за все, потребою у забезпеченні населення країни високоякісною продукцією овочівництва, яка є основним джерелом поповнення організму різного типу вітамінами, мінералами, мікроелементами, унікальні властивості яких є однією зі складових здоров'я суспільства. Овочі є незамінним продуктом в раціоні харчування населення будь-якої країни, тому насиченість вітчизняного ринку овочевою продукцією забезпечить продовольчу безпеку України та створить необхідні передумови для заповнення нею відпо-

відної ніші на світовому ринку продовольства [326, с. 89].

Проте низка невирішених питань, що виникли в процесі реформування аграрного сектору економіки і, в тому числі, овочепродуктового підкомплексу, унеможливує досягнення цього, що, у свою чергу, спонукає до аналізу та оцінки причин і масштабності проблем, пов'язаних із повноцінним розвитком і регулюванням даного підкомплексу.

На розв'язання зазначених проблем Кабінетом міністрів України було розроблено Концепцію і різні програми в розрізі областей України з розвитку овочівництва та переробної галузі, основною метою яких є забезпечення населення України високоякісною овочевою продукцією [Додаток 2-3].

Особливістю вирощування овочів є те, що на практиці застосовують дві схеми (способи) їх виробництва – у відкритому і закритому (захищеному) ґрунті. При цьому варто зазначити, що в Україні переважно вирощуються овочі відкритого ґрунту, частка якого складає 95%. В цілому, за звітний період посівні площі під овочами відкритого ґрунту в усіх категоріях господарств зменшилась на 3,2%, під баштаними культурами – на 44,3% (табл. 31).

Таблиця 31

**Динаміка посівних площ овочевих і баштанних культур
в усіх категоріях господарств, тис. га**

Види культур	Роки										2016р. у % 1990р.
	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Усі категорії господарств											
Овочі відкритого ґрунту	455,9	503,4	538,1	461,8	497,7	294,4	465,4	463,3	440,4	441,5	96,8
Продовольчі баштанні культури	126,3	96,5	95,4	83,2	82,7	81,5	81,3	79,4	74,5	70,3	55,7

Джерело: дані державної служби статистики України [226]

Згідно з інформацією Державної служби статистики України, посівні площі овочів відкритого ґрунту за 1990-2016 рр. у сільськогосподарських підприємствах зменшились на 89%, а у фермерських господарствах збільши-

лись у 100 разів, господарствах населення – у 3 рази. В останні роки спостерігається тенденція зменшення посівних площ під баштаними культурами в аналізованих категоріях господарств (Додаток 4).

Дані явища підтверджують той факт, що зазначені категорії господарств стали стабілізуючим вектором формування нової моделі ринку овочевої продукції в Україні, що заснована на домінуванні господарств населення, як елемента формування ринку у перехідних країнах світу в умовах трансформаційних змін [325, 327].

У той же час, посівні площі овочевих культур в Україні, з яких зібрано урожай, є більшими в порівнянні з посівними площами цих культур. Це пояснюється тим, що у посівних площах, з яких зібрано урожай, включено посівні площі овочів закритого ґрунту. Площі, з яких був зібраний урожай овочів протягом 1990-2016 рр. в усіх категоріях господарств значно коливалися. Посівні площі овочів відкритого ґрунту скоротилися на 3,2%, а овочів закритого ґрунту, навпаки – підвищились у 2,4 рази (табл. 32).

Основні площі вирощування овочевих культур сконцентровано у господарствах населення, частка яких у 2016 р. склала 92%. У сільськогосподарських підприємствах посівні площі, з яких зібрано урожай, з року в рік знижуються (Додаток 5).

Сільськогосподарські підприємства (в домінуючій більшості це тепличні комбінати) є основними виробниками овочів закритого ґрунту. Закритий (захищений) ґрунт – це культивацийні споруди, приміщення, укриття або спеціально обладнані ділянки ріллі, де штучно підтримуються мікрокліматичні умови, що забезпечують позасезонні вирощування рослин. Вирощування овочевих культур у захищеному ґрунті у більшості випадків проводиться у зимовий, ранньовесняний і пізньо-осінній періоди. Вони дуже різняться технологічно і вимагають різного рівня та характеру капітальних вкладень і поточних витрат. Захищений ґрунт з 1 га дає значно більше овочевої продукції, ніж відкритий, за рахунок одержання декількох урожаїв на рік.

Закритий ґрунт складається із зимових і весняних теплиць (під склом та

плівкою), парників й утепленого ґрунту (з обігріванням і без нього). За площею найбільшу питому вагу мають весняні теплиці, потім – утеплений ґрунт, парники і зимові теплиці. Овочівництво закритого ґрунту поширене навколо великих міст, промислових центрів, а також у курортних зонах [328, с. 60].

Таблиця 32

**Посівні площі овочевих і баштанних культур в Україні,
з яких зібрано урожай, тис. га**

Види культур	Роки										2016р. у % до 1990р.
	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
<i>Усі категорії господарств</i>											
Овочеві культури – всього	457,2	489,3	518,6	467,8	504,1	502,8	470,7	463,8	447,1	447,1	99,9
у тому числі овочі відкритого ґрунту, тис. га.	455,9	471,2	516,1	464,9	501,0	499,5	465,4	455,3	440,4	441,5	96,8
овочі закритого ґрунту, тис. м ²	21672	23456	25310	28731	31679	33229	49652	49871	51431	52345	241,5
Продовольчі баштанні культури	111,6	89,1	83,9	81,9	81,8	80,7	80,1	77,3	73,6	70,2	62,9

Джерело: дані державної служби статистики України [226]

Вирощування овочевих та баштанних культур здійснюється на території практично всіх регіонів. Основні площі вирощування овочевих культур сконцентровано в областях з найбільш сприятливими умовами для їхнього вирощування (центральної, південної та східної частини України) на які припадає близько 63% від загальної посівної площі під овочевими та баштанними культурами в Україні (Додаток 6).

Поступове зниження посівних площ з року в рік у сільськогосподарських підприємствах практично в усіх областях України пояснюється зростанням урожайності і обсягів виробництва овочів, що, в свою чергу, призводить до перевиробництва овочевої продукції і, як наслідок, значного коливання цін на неї.

На сучасному етапі розвитку овочівництва в ринкових умовах господарювання галузь овочівництва демонструє тенденцію зростання виробництва овочів і баштанних культур лише у фермерських господарствах та господарствах населення. Так, за період 1990-2016 рр. виробництво овочів у фермерських господарствах збільшилось у понад 7 разів, а у господарствах населення – у понад 4 рази (Додаток 7).

Якщо розглядати валовий збір овочів усіх категорій господарств в розрізі способів їх вирощування, то можна зробити висновок, що в Україні протягом досліджуваного періоду переважно виробляються овочі відкритого ґрунту – в середньому 95%, а овочі закритого ґрунту складають лише 5%. Валовий збір овочів відкритого ґрунту зріс на 39%, а овочів закритого ґрунту – на 119%. Полімінальний тренд описує стабільне зростання обсягів виробництва овочів закритого ґрунту протягом досліджуваного періоду. Слід звернути увагу, що значення R^2 дорівнює 0,724, тобто не досить близьке до одиниці, що свідчить про помірну ступінь співпадання лінії з даними. Значення R^2 для обсягів виробництва овочів закритого ґрунту дорівнює 0,899, що свідчить про високий ступінь співпадання лінії із даними (рис. 44, рис. 45).

Рис. 44. Динаміка обсягів виробництва овочів відкритого ґрунту в усіх категоріях господарств в Україні, тис. т.

Джерело: дані державної служби статистики України [226]

Зазначені показники дають підстави прогнозувати подальше помірне зростання обсягів виробництва овочів при збереженні зазначених умов функціонування ринку овочевої продукції. На багатьох підприємствах, що займаються вирощуванням овочів, закритий ґрунт поєднується з відкритим, а часом створюється лише для вирощування розсади. Тоді його розміри залежать від площі садіння розсадних овочевих культур.

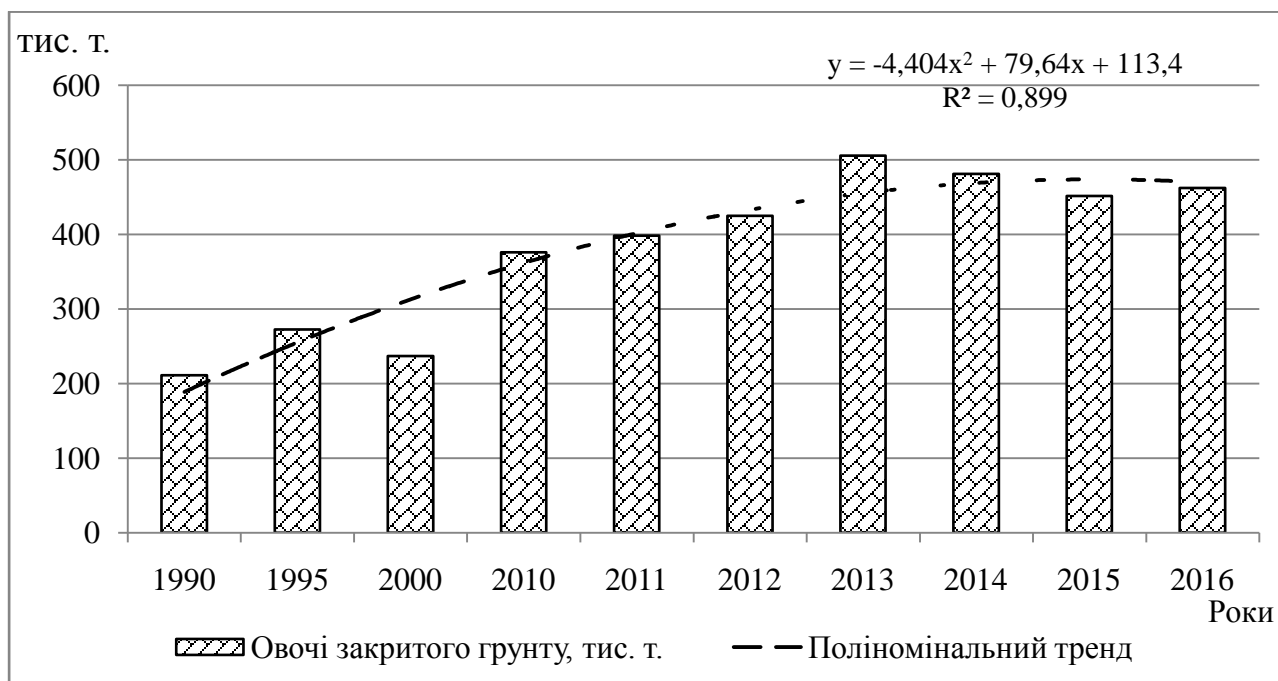

Рис. 45. Динаміка валового збору усіх категоріях господарств овочів закритого ґрунту в Україні, тис. т.

Джерело: дані державної служби статистики України [226]

Овочівництво захищеного ґрунту є капіталомісткою галуззю сільсько-господарського виробництва. Тому ефективність виробництва овочів у закритому ґрунті обумовлена в основному як тарифами на електроенергію, так і рівнем реалізаційних цін у міжсезоння [328, с. 60].

У регіональному розрізі сільськогосподарськими виробниками, що забезпечують найбільше виробництво овочів в Україні є: Херсонська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Київська, Дніпропетровська області (Додаток 8).

Результатом зростання обсягів виробництва овочів є зростання виробництва овочів на 1 особу на 72,7%, що підтверджує і лінійний тренд, а значення R^2 складає 0,775, що вказує на існуючу у динаміці явища як зростання, так і

спаду виробництва овочів на одну особу протягом досліджуваного періоду (рис. 46).

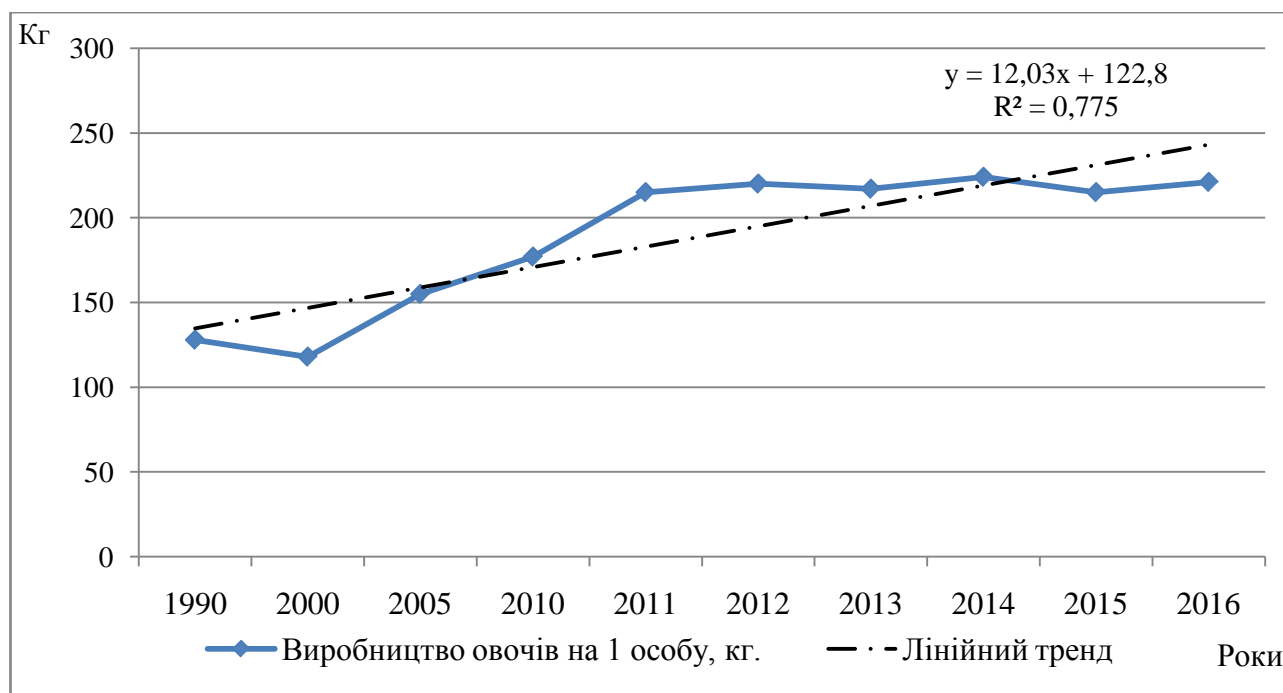

Рис. 46. Динаміка виробництва овочів в Україні на 1 особу, кг

Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [226]

У регіональному розрізі областями, що забезпечують найбільше виробництво овочів в перерахунку на одну особу є Херсонська область (1207 кг.), Миколаївська (434 кг.), Полтавська (364 кг.), Черкаська (286 кг.), Вінницька (299 кг.), Волинська (277 кг.) області (Додаток 9).

За даними ВООЗ, людині необхідно споживати 441 грам овоче-баштанної продукції на добу, або 161 кг на рік. У 2016 р. споживання овочів знаходилось на межі встановлених медичних норм – 164,4 кг, що на 44 кг вище рівня 1990 р. Тобто в умовах «білкової недостатності» овочі є свого роду «страховим полісом» здоров'я, оскільки багатий на овочі раціон оберігає організм людини, запобігає розвитку багатьох хвороб, забезпечує величезну кількість важливих для життєдіяльності речовин: вітаміни групи В, С, фолієву кислоту, калій, клітковину, мінеральні речовини та мікроелементи. В той же час, споживання овоче-баштанної продукції в Україні все ще нижче рівня аналогічного показника деяких країн СНД: Вірменії (288 кг), Грузії (184), Казахстану (195), Узбекистану (179), Азейбарджану (165). Крім того, при виробництві 215

кг/одну людину, до споживача надходить тільки 164,4 кг., а різниця 43,4 (25,6%) кг витрачається на: корм худобі, посів, експорт, решта пов'язано із втратами.

З використанням прогресивних технологій та сучасних засобів виробництва урожайність овочів в усіх категоріях господарств за звітний період підвищилась на 41,3%, а баштанних культур – на 17,2%. Виробництво овочів, в основному, розміщено у господарствах населення, де урожайність овочів є нижчою в порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами (Додаток 10).

Найвищий рівень урожайності овочевих культур склав 382,7 ц/га у 2016 р. в сільськогосподарських підприємствах, проте це не має суттєвого впливу на загальний рівень урожайності по країні (210,5 ц/га) внаслідок малої частки цих підприємств у загальній пропозиції (14%). Урожайність у господарствах населення становила у 2016 р. 196,1 ц/га. Слід зазначити, що урожайність за всіма категоріями господарств не перевищує 215 ц/га, це значно нижче рівня розвинених країн світу (11 рейтингова позиція серед країн Європи). Поряд з цим урожайність овочів закритого ґрунту є безумовно вищою (майже в 7 разів) від рівня урожайності овочів відкритого ґрунту. У 2016 р. середній рівень урожайності овочів закритого ґрунту склав 1241,5 ц /га (рис. 47).

На основі аналізу варто зазначити, що апроксиміляція R^2 по урожайності овочів закритого ґрунту склала 0,134, що вказує на різну величину урожайності протягом досліджуваного періоду. Даний показник для урожайності овочів закритого ґрунту за досліджуваний період склав 0,652, що характеризує більш помірне зростання.

У регіональному розрізі областями, що забезпечують найбільшу урожайність овочів в Україні є Херсонська, Миколаївська, Житомирська, Тернопільська, Київська, Полтавська області (Додаток 11). Крім цього, варто зазначити, що динаміка показників за 2013-2016 рр., що наведена в таблицях, показана без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та частини зони проведення антитерористичної операції.

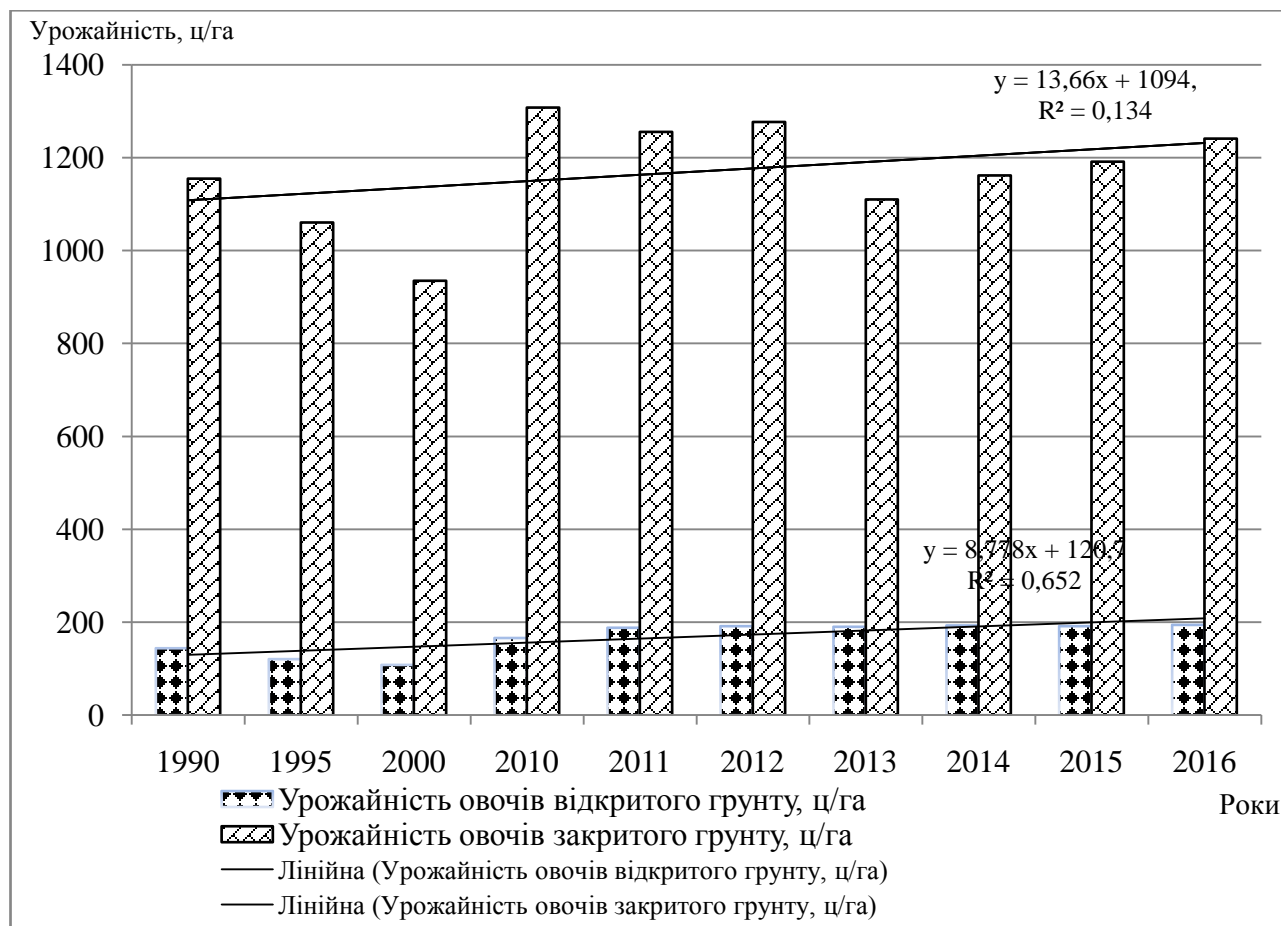

Рис. 47. Динаміка урожайності овочів відкритого і закритого ґрунту в Україні

Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [226]

В Україні галузь овочівництва демонструє зростання рівня урожайності в усіх категоріях господарств по різних видах овочевих та баштанних культур, що в свою чергу призводить до збільшення їх валових зборів. Так, протягом досліджуваного періоду зросли урожайність і валовий збір огірків на 73,4% і 43,4% відповідно. Аналогічні тенденції характерними є для таких овочевих культур як помідори, капуста, буряки столові, морква і цибуля. У 2016 р. структура виробництва (валового збору) овочевих і баштанних культур в усіх категоріях господарств складала: томати – 21,5%, капуста – 17,7%, цибуля ріпчаста – 10,9%, огірок – 9,5%, буряк столовий – 8,1%, морква – 8,4%, гарбуз – 5,4%, кабачки – 5,2%, часник – 2,2%, і баклажани – 2,7%, баштанні – 6,5% (Додаток 12). Виробництво зеленних культур є недостатнім – 2%, якщо в країнах Європи їх частка сягає 30%, у т. ч. салату – понад 10%.

На основі аналізу асортименту овочевої продукції в Україні можна зазна-

чити, що найпоширенішими овочевими культурами є помідори і огірки, які вирощуються у великих обсягах у відкритому, і в закритому ґрунті. Як уже було зазначено, що основними виробниками овочів є господарства населення. З плином часу дана тенденція тільки посилюється.

Ще однією характерною тенденцією для вітчизняного ринку овочевої продукції є те, що в Україні, в розрізі областей сформувалися центри концентрації посівних площ та виробництва овочів. Так в 2016 р. основним центром концентрації виробництва овочів у Вінницькій області був Вінницький район.

Індекс концентрації (відношення обсягу виробництва овочів в районі до валового виробництва овочів у Вінницькій області) склав 0,61. У декілька раз нижчим є індекс концентрації у Могилів-Подільському районі (0,16). Це основних два центри, які сформувалися в останні декілька років, на частку яких припадає 77%. Аналогічні тенденції розвитку і концентрації виробництва овочів у сільськогосподарських підприємствах спостерігаються по інших областях України і в їхніх районах.

4.4. Соціально-економічна структуризація ринку овочевої продукції в Україні

Ринок овочевої продукції являє собою складну систему вирощування, переробки, зберігання і продажу для повного забезпечення потреб споживача у високоякісній продукції. В Україні можна три типи виробників овочевої продукції:

1) реформовані підприємства – колишні колгоспи, створені на базі земельних і майнових паїв співвласників (сільськогосподарські виробничі кооперативи, приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства);

2) фермери – виробники, що одержали від держави 50 гектарів землі, або земельні паї і орендують додаткову землю та вирощують овочі;

3) господарства населення – господарства, що виробляють сільськогоспо-

дарську продукцію в основному для власного споживання, а вироблений надлишок реалізують на ринку.

Розрізняють такі зони вирощування овочів [329]:

1. Приміські зони, де овочі вирощують у відкритому і в закритому ґрунті. Приміські господарства мають широкий набір ранніх овочевих культур, тут зосереджена також більша частина площ закритого ґрунту. Для обігріву теплиць використовують тепло від теплоцентралей. Завданням приміських господарств є цілорічне забезпечення овочевою продукцією населення міст. Більшість її реалізують відразу після збирання врожаю, а решту закладають на зимове зберігання і використовують у міру потреби;

2. Сировинні зони переробної промисловості, в яких вирощують овочі переважно для переробних підприємств. Кліматичні і ґрунтові умови тут сприятливі для вирощування 2-3 культур. Вирощену продукцію переробляють на власних овочеконсервних заводах або реалізують державним чи акціонерним підприємствам;

3. Глибинні зони, овочівницькі господарства яких розміщені у сприятливих умовах для вирощування окремих овочів. Тут вони максимально дешеві і відзначаються високою якістю. Звідси їх перевозять в інші райони країни. Підприємства закритого ґрунту забезпечують господарства розсадою. Значну частину продукції закладають на тривале зберігання;

4. Зони, які історично склалися і спеціалізуються на вирощуванні окремих культур і навіть сортів завдяки сприятливому для них мікроклімату (Заліщицький р-н Тернопільської області – на вирощуванні помідорів, Ніжинський район Чернігівської області – на вирощуванні огірків і т. ін.).

5. Насінницькі господарства, що спеціалізуються на виробництві насіння овочевих і баштанних культур.

Як уже зазначалося, найбільшу питому вагу у структурі виробництва овочевих культур в Україні протягом 1990-2016 рр. займали господарства населення, частка яких в зросла від 25 до 88%, а обсяги виробництва овочів збільшилися у 4,5 рази.

Якщо сільськогосподарські підприємства в умовах колишнього Радянського Союзу відігравали роль основного виробника сільськогосподарської продукції, то в умовах ринкової економіки цю роль виконують господарства населення (малі форми господарювання). Дослідження стану економічного розвитку господарств населення дає можливість з'ясувати їх роль у розвитку галузей і стан розвитку країни, оскільки саме вони займають досить велику питому вагу в економіці країни. Особливої уваги потребує дослідження сучасного стану діяльності господарств населення в овочепродуктовому підкомплексі України, аналіз проблем їх діяльності та знаходження можливих шляхів покращення їх функціонування.

На сьогодні в економічній літературі зустрічаються такі поняття як «особисті господарства громадян», «сільські домогосподарства», «господарства населення» (за визначенням Державної служби статистики), «домогосподарства в сільській місцевості», «господарства сільських жителів», «селянські господарства», «сімейні господарства». Найбільш вживаним і використовуваним є терміни «сільські домашні господарства» і «особисті селянські господарства». При цьому в Законі України «Про особисте селянське господарство» визначається: «Особисте селянське господарство (ОСГ) – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних або родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг із використання майна особистого селянського господарства» [330]. Тобто, ОСГ – особлива форма непідприємницької діяльності з виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції. Селянське господарство ведеться з метою задоволення власних потреб сім'ї продовольством, товарний характер має лише деяка частина продукції, але отримані доходи при цьому спрямовуються не на комерційні цілі, а на особисте використання. Внаслідок аграрних реформ значна частина селян приєднала земельні паї, що їм належать, до своїх селянських господарств.

Державна служба статистики визначає, що «Господарства населення – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства» [324].

Ми погоджуємось із І. Свиноусом, що з огляду на принципову подібність зазначених господарських формувань (індивідуальна форма власності, переважно сімейна форма праці, невисокий рівень товарності виробництва) можна виділити ці форми господарювання в єдину групу, названу «особисті господарства населення» з наданням їм певного правового статусу [331, с. 54].

Як вагома частина аграрного сектора національного господарства ОСГ одночасно є і невід'ємною складовою сільської економіки і загалом сільського способу життя. Так, у 2016 р. з 4075,2 тис. ОСГ мають у користуванні земельні ділянки загальною площею 6268 тис. га, що в середньому припадає на одне ОСГ 1,53 га. Тим самим ОСГ забезпечують себе сільськогосподарською продукцією на площі 2580,9 тис. га, а значна частина виробляє її з метою реалізації на площі 2818,9 тис. га. Їх вклад у сільськогосподарське виробництво становить за підсумками 2016 р. 45,1%. Відповідно, понад 90% сільських жителів працездатного віку, а також значна кількість пенсіонерів та підлітків займаються сільським господарством як основним, додатковим видом діяльності. Все це, безперечно, є важливим економічним підґрунтям функціонування сільських територій [332, с. 18].

Як свідчать наведені у табл. 33 дані, у 2016 р. майже дві третіх сільських домогосподарств (72,6%) мають площу землі від 1 га і більше. Такі зміни характеризують результат реформ в напрямку зміни форм землеволодіння. В середньому із загальної земельної площі ОСГ, площа під посівами овочів складає 4%, і цей показник з кожним роком збільшується. Для окремих місцевостей сімейна форма господарювання в аграрному секторі нині залишається єдиним видом економічної діяльності. Понад 2 млн осіб, або близько 38% економічно

активних сільських жителів працездатного віку вважаються зайнятими в особистих селянських господарствах, а це перевищує 2/3 загальної чисельності зайнятих у галузі сільського господарства [333, с. 75].

Таблиця 33

Розподіл сільських домогосподарств за площею землі, %

Площа землі, %	Роки								2016 р. +- до 2006 р.	
	2006	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016		
Домогосподарства з площею землі, га:										
0,50 і менше	11,7	11,5	11,9	11,6	12,3	11,7	11,4	11,8	0,1	
з них до 0,25	3,1	3,3	3,3	3,2	3,8	3,3	3,1	3,3	0,2	
0,26 – 0,50	8,6	8,2	8,6	8,4	8,5	8,4	8,3	8,5	-0,1	
0,51 – 1,00	18,0	16,2	16,0	15,7	15,6	15,8	15,6	15,6	-1,4	
1,01 і більше	70,36	72,3	72,1	72,7	72,1	72,5	73,0	72,6	2,3	
з них										
1,01 – 5,00	27,5	30,4	31,4	31,3	30,2	29,7	30,2	30,0	2,5	
5,01 – 10,00	12,5	11,8	11,5	12,3	13,1	13,4	12,9	12,3	-0,2	
10,01 і більше	30,3	30,1	29,2	29,1	28,8	29,4	29,9	30,3	0	

Джерело: дані державної служби статистики України [334]

Сільськогосподарська діяльність ОСГ забезпечує формування чверті їхніх сукупних доходів, відіграє незамінну роль у трудовому вихованні молоді, відтворенні селянства як унікальної суспільної верстви. Для того щоб розглянути ефективність діяльності ОСГ необхідно визначити структуру доходів та видатків, а також їх динаміку в порівнянні з останніми роками. За останні роки доходи в середньому на одне ОСГ збільшились приблизно на 5%, при тому, що в порівняльній структурі між доходами одного домогосподарства міського і сільського доходи перших є вищими. Показники доходу на одного члена ОСГ в поточному році як в цілому, так і в розрізі доходів в міських господарств демонструють, що відбувся ріст. Щодо тенденцій зміни в витратах ОСГ, то вони теж зросли. Так ріст коливається від 3% до 8%, так як збільшення витрат ОСГ могло бути спричинено ростом інфляції, яка за 2016 рік склала 12,4%. Так, за даними офіційної статистики, середньомісячні сукупні витрати одного ОСГ у

2016 р. склали 5720,4 грн. У середньому на одного члена ОСГ сукупні витрати становили 2860 грн. Серед усіх сукупних витрат 93,2% становили споживчі витрати особистих селянських господарств [335].

Науковцями неодноразово проводились вибіркові дослідження економічної діяльності ОСГ в Україні. Як показують результати, в середньому 25% ОСГ отримують доходи від продажу виробленої сільськогосподарської продукції. Проте цей усереднений показник, вочевидь, не відображає реальний стан діяльності цих суб'єктів. Крім цього, детальніший аналіз надходжень від реалізації сільськогосподарської продукції в ОСГ із найбільшими доходами від продажу засвідчує наявність у них частини спеціалізованих господарств. Домінуючою є частка ОСГ товарного типу, що спеціалізується саме на продукції рослинництва, левову частку якої формує саме продукція овочівництва [332, с. 20].

Ринкові трансформації в аграрному секторі вітчизняної економіки посилили диференціацію ОСГ за характером виробництва, зумовивши зростання господарств споживчого та товарного типу. Диференціація ОСГ в Україні за характером виробництва овочевої продукції, зокрема формування вагомого прошарку господарств товарного спрямування, свідчить про наявність передумов розвитку в їхньому середовищі малого аграрного підприємства і можливості подальшого укрупнення, з можливим подальшим створенням фермерського господарства або сільськогосподарського підприємства.

Завдяки певній специфіці особисті селянські господарства забезпечують помірно великі обсяги виробництва овочевої продукції. Серед іншого забезпечують також свою високу маневреність і адаптованість в умовах докорінних соціально-економічних змін і перманентних криз трансформаційного періоду.

В результаті спаду (на 72,8%) обсягів овочевої продукції у сільськогосподарських підприємствах за 1990-2016 рр., ОСГ не допустили скорочення, а навпаки – забезпечили зростання її виробництва і зайняли вагому нішу в продуктивній структурі сільського господарства. При цьому їхня діяльність найбільшою мірою спрямована на забезпечення функціонування внутрішнього агропродовольчого ринку.

Результати досліджень дають підстави стверджувати, що потенціал ОСГ є і залишається вагомим і може бути з користю використаний для збалансованого, соціально-орієнтованого розвитку овочепродуктового підкомплексу України. Поряд з цим, особливості формування і розвитку ОСГ мають бути враховані як при розробці заходів аграрної політики, при визначенні перспектив подальшого їх розвитку, так і сільського господарства загалом [332, с. 21].

Отже, у ситуації, що склалася, ОСГ виявилися найбільш пристосованими до специфіки перехідного періоду до ринку. Без значних капітальних вкладень вони збільшують виробництво продукції, менш залежні від здорожчання енергоносіїв та інших матеріально-технічних ресурсів. Продукція цих господарств виявилася конкурентоспроможною на внутрішньому ринку. Саме тому їх можна вважати стабілізуючою формою господарювання, що стримує спад виробництва продукції тваринництва в сільському господарстві, а за умов безробіття забезпечує трудову зайнятість селян. В господарствах населення значно ефективніше вирощують овочеву продукцію.

Проте через незначні площі земельних ділянок і обсяги виробництва у самих ОСГ, вони не можуть забезпечити великі обсяги поставок на ринок овочевої продукції протягом року. Чому так виникає стає зрозумілим, адже овочі, вироблені особистими селянськими господарствами, практично не мають можливості попасти на довготривале зберігання у пристосовані для цього овочесховища, особливо при бездіяльності у цьому питанні організацій споживчої кооперації. Це ще раз доводить, що ОСГ не в змозі взяти роль велико-товарного виробництва овочевої продукції, а це гарантія нестабільності у довгостроковій перспективі [336, с. 21].

На основі зазначеного варто сказати, що саме ОСГ відіграли важливу стабілізаційну роль у розвитку сільського господарства в період його переходу до ринкових відносин і продовжують робити незамінний внесок у виконання ним своєї багатофункціональної місії [337, с. 152]. Вони забезпечують виробництво майже половини вартості валової продукції АПК України.

Водночас дискусійними залишаються питання, хто з виробників овочевої

продукції візьме на себе системоутворюючу роль подальшого формування та функціонування ринку овочевої продукції в умовах трансформаційної економіки і глобалізації ринку, та в подальшому зможе забезпечити експортні поставки овочевої продукції на міжнародний ринок.

Вагомим інфраструктурним елементом вітчизняного ринку овочевої продукції є діяльність тепличних комбінатів, які забезпечують виробництво овочів закритого (захищеного) ґрунту. Попит породжує пропозицію, і, як наслідок, в Україні швидкими темпами будуються теплиці. Що характерно, українські сучасні тепличні комплекси не поступаються закордонним: датським, нідерландським, ізраїльським. Створені спеціалізовані підприємства закритого ґрунту (тепличні, парниково-тепличні комбінати, овочеві фабрики) фактично цілий рік вирощують і реалізують на внутрішньому і зовнішньому ринку овочеву продукцію. Виробництво овочів на передових тепличних комбінатах засноване на індустріальних технологіях із застосуванням засобів автоматизації. Деякі тепличні комбінати розташовані безпосередньо в містах й оснащені механізмами для виконання виробничих процесів, а також засобами автоматизації подачі води, регулювання мікроклімату, стерилізації ґрунту тощо. Овочева продукція, що надходить для реалізації від тепличних комбінатів цілий рік і користується особливим попитом у позасезонний час.

Тепличне виробництво овочів важливе не стільки як продукт харчування для населення країни, але і як найважливіший і найбільш простий спосіб забезпечити людину багатьма вітамінами, макро-мікроелементами у позасезонний період.

Перше тепличне господарство на теренах України з'явилося 1946-го р. у столиці, яке і по сьогодні продовжує працювати під назвою «Київська овочева фабрика». На початку 1990-х обсяг цього тепличного господарства сягнув вже близько 800 га скляних теплиць і близько 2 тис. га плівкових. До 1991 р. на території нашої держави функціонувало близько 800-900 зимових теплиць і майже 5 тис. плівкових. Проте із підвищенням вартості енергоресурсів більшість тепличних комбінатів стали банкрутами, а плівкові споруди у колишніх

колгоспах, радгоспах були знищені. У Київській області, де працювало 5 великих тепличних комбінатів, наразі залишився лише один.

На думку О. Степанюка, переломним періодом для розвитку усього сільськогосподарства загалом і для тепличного зокрема, став закон України про фіксований сільськогосподарський податок, який набрав чинності 1 січня 1999 р. З того часу ситуація поступово почала погіршуватися, що проявлялося у подальшому зниженні кількості тепличних комбінатів в Україні [338, с. 37].

Близько 10 років тому почалося відродження тепличного господарства – інвестори відчули можливість непогано заробити на вщент зруйнованому ринку. У 2001 р. було створено профільну Асоціацію «Теплиці України», до якої наразі входить 21 підприємство. В 2017 р. в Україні працювало понад сімдесят тепличних комбінатів, найбільші з яких розташовані довкола великих міст – ВАТ «Комбінат «Тепличний», СВАТ «Київська овочева фабрика», Агрокомбінат «Пуща-Водиця», ЗАТ «Зміївська овочева фабрика» (Харківська), ТОВ АФ «Пролісок» (Київська обл.), ЗАТ «Тепличний», ВАТ АФ «Провесінь» (Львівська), СТОВ «Кримтеплиця», Уманський і Черкаський тепличні комбінати (Черкаська), ТОВ «ТК «Дніпровський» (Дніпропетровська). Великі тепличні комбінати переважно вирощують овочі у скляних теплицях, загальною площею від 6 га. Проте є і ряд великих тепличних комбінатів які обробляють великі площі земельних угідь (рис. 48).

Сучасний стан овочівництва закритого ґрунту в Україні характеризується як етап виходу з економічної кризи із подальшим помірним становленням її розвитку. Проте існує низка причин, які зумовлюють низькі темпи розвитку галузі овочівництва, до яких відносять дуже великі енергетичні витрати (природний газ і електроенергія), недостатній технологічний рівень і, як наслідок, низька продуктивність виробництва, фізично й морально застарілі споруди й обладнання, неефективна і затратна організація праці, низький рівень маркетингових досліджень та прогнозів ринку збуту готової овочевої продукції.

Були неодноразові спроби відродити овочівництво закритого ґрунту. Тепличні комбінати багато зробили для відродження галузі овочівництва після

тривалого занепаду. Було побудовано більше 100 га нових сучасних теплиць, реконструйовано 97% старих споруд. Активно впроваджуються новітні технології, які стали наслідком зростання урожайності овочевих культур за 2011-2016 рр. (від 20 до 35 кг/м²). В 2017 р. в Україні тепличними комбінатами оброблялося близько 600 га земельних угідь.

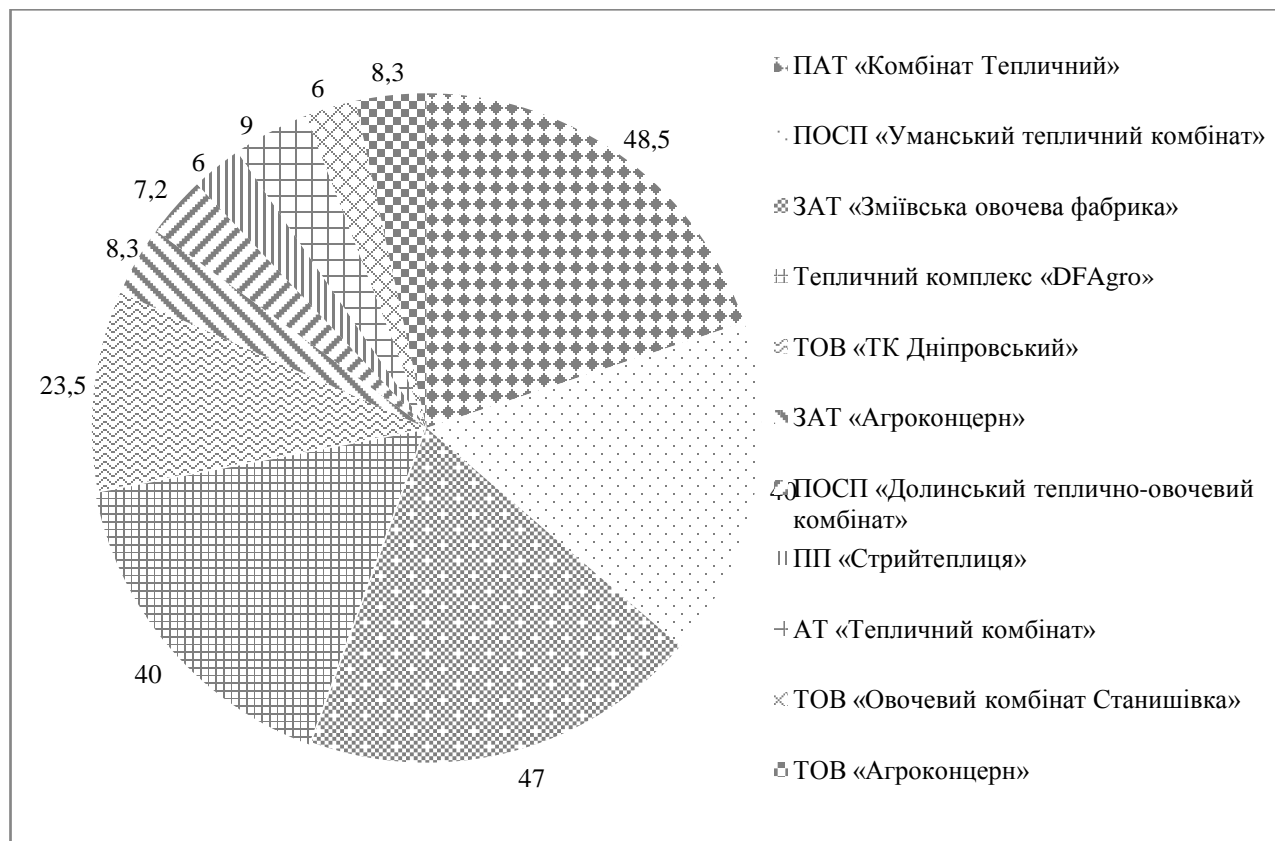

Рис. 48. Площі земельних угідь, що обробляються найбільшими тепличними комбінатами в Україні, га

Джерело: побудовано автором за даними [339]

В ТОП-5 виробників овочів, баштанних, коренеплодів закритого ґрунту (за чистим прибутком у 2015 р.) ввійшли: «Західний Буг» (1070 млн грн), «Уманський тепличний комбінат» (405 млн грн), «Органік Системс» (368 млн грн.), комбінат «Тепличний» (367 млн грн) та агрофірма «Роднічок» (347 млн грн) [340]. Стримуючим фактором для розвитку тепличного господарства є необхідність значних капіталовкладень для модернізації старих і будівництва нових теплиць. Інвестиції в реконструкцію 1 га зимової теплиці складають близько 300 тисяч дол., а інвестиції в будівництво 1 га нових

теплиць в 1 млн дол. Цей факт вимагає значних витрат власних коштів підприємства на придбання конструкцій теплиць, обладнання, матеріалів, оплати робіт і послуг, а також залучення кредитів банків.

За результатами діяльності найбільших тепличних комбінатів в Україні, можна зробити наступні висновки: обсяги виробництва і реалізації продукції у 2016 р. знизилися, що пояснюється зростанням цін на овочеву продукцію, і, як наслідок, зниженням попиту вітчизняних споживачів на неї та закриттям російського ринку. Зростання ціни, в свою чергу, пов'язано із значним здорожчанням енергоносіїв, що позначилося на зростанні собівартості продукції і зниженні рівня її рентабельності. Ринок овочів закритого ґрунту характеризується як ринок олігополії, на якому представлені декілька потужних виробників овочевої продукції, частка яких коливається в межах від 13 до 29% (табл. 34). Діяльність іншої частини тепличних комбінатів не дає підстави говорити про них, як про дієвих гравців цього ринку.

З розвитком ринку овочевої продукції зростають вимоги покупців до якості та асортименту товарів, які реалізуються через постійно зростаючу мережу супермаркетів. У зв'язку з тим, що значна частина продукції Уманського тепличного комбінату поставляється саме оптовим покупцям, які ставлять свої вимоги до упакування, сортування сільськогосподарської продукції, постало питання про використання сортувальної лінії.

В умовах вітчизняних трансформаційних змін на етапі становлення та розвитку аграрної економіки постає низка поки що невіршених проблем, таких як: запровадження для тепличних комбінатів пільгової ціни на природний газ та електроенергію, впровадження у виробництво нових ресурсозберігаючих технологій та інші. Так, починаючи з II півріччя 2014 р. майже всі вітчизняні тепличні комбінати перебувають у скрутні через газову кризу. Для більшості вона стала справжнім випробуванням на життєздатність. Ріст вартості російського газу і припинення його імпорту без адекватної заміни з інших джерел призвели до того, що витрати на опалення становлять більше 60% собівартості тепличних овочів.

Динаміка ринкових показників діяльності найбільших тепличних комбінатів в Україні

Тепличні комбінати	Роки	Оброблювальна площа, га	Обсяг реалізованої продукції, тис. грн	Чистий прибуток, тис. грн	Рівень рентабельності, %	Частка ринку, %
ПАТ «Комбінат Тепличний»	2014	47,5	270018,0	31660,0	13,1	26,9
	2015	48,8	367407,0	86571,0	25,8	28,9
	2016	48,5	346824,0	23364,0	8,3	28,3
ПОСП «Уманський тепличний комбінат»	2014	39,2	222835,9	26127,8	14,1	24,1
	2015	41,3	310940,1	53266,0	29,1	26,9
	2016	40,0	286040,4	21269,3	10,2	25,1
ЗАТ «Зміївська овочева фабрика»	2014	44,3	241019,0	24456,6	11,9	21,2
	2015	46,5	301411,0	41329,6	23,4	22,5
	2016	47,0	290211,0	13989,9	7,9	21,6
Тепличний комплекс «DFAgro»	2014	36,8	168812,3	19134,1	14,1	19,0
	2015	40,5	230937,6	23287,5	29,1	19,4
	2016	40,0	213091,7	11672,6	10,2	18,3
ТОВ «ТК Дніпровський»	2014	23,1	131314,0	15396,0	12,8	13,4
	2015	23,5	176927,5	23675,4	22,8	13,5
	2016	23,5	168048,7	17892,1	9,2	13,1

Джерело: побудовано автором за даними [340]

Також слід зазначити, що випереджаючий ріст цін на техніку, насіння, добрива, засоби захисту рослин, на енергоносії у порівнянні з цінами на овочі призводить до високої собівартості овочів закритого ґрунту. Тепличне овочівництво для одержання кінцевої продукції вимагає високих витрат, особливо в статтях використання мінеральних добрив і енергоносіїв [341, с. 218].

Залишається невирішеною ще одна одвічна українська проблема – відсутність овочесховищ і їх низька технологічна ефективність, що призводить до того, що частина з них просто пропадає. За оцінками експертів ринку овочевої продукції, близько 15% зібраного врожаю овочів банально згниває. Фермери зацікавлені в розвитку системи зберігання і логістики їх товарів, але з огляду на

низьку рентабельність цього бізнесу будівництво необхідної кількості сховищ проходить занадто повільними темпами. На даний час усі овочесховища можуть одночасно зберегти до 3 млн тонн овочів, що покриває лише 10% потреб. Хоч і обсяги експорту овочевої продукції в останні роки і зросли (доказом чого служить рекордний експорт тепличних огірків і томатів до ЄС у 2015-2016 рр.), проте українська продукція «з поля» в ЄС не потрібна, тому вітчизняним виробникам овочевої продукції потрібно серйозно працювати над подальшим розвитком інфраструктури передпродажної доробки і логістики.

У 2016 р. українські тепличні овочі продавалися в основному в Польщу та країни Балтійського регіону, оскільки у них не є обов'язково наявність міжнародного сертифіката. Однак для того, щоб розширити географію поставок овочевої продукції в рамках ЄС, у наступних роках, тепличним комбінатам України все-таки варто задуматися над сертифікацією. Ситуація з імпортом овочевої продукції протилежна. Так, у 2015 р. Україна закупила 16,9 тис. тонн овочів за кордоном. При цьому за перше півріччя 2016 р. на нашу територію було завезено 31,9 тис. тонн овочів, що на 48% більше, ніж за весь попередній рік [342].

Як уже зазначалося вище, великі вітчизняні тепличні комбінати переважно вирощують овочі у скляних зимових теплицях, загальною площею від 6 га. Найбільш капіталомісткими є засклені теплиці. Вихід овочевої продукції в них становить приблизно 35-40 кг/м². Значно дешевше плівкові теплиці на сонячному обігріві. Виробництво овочевої продукції в них становить приблизно 20 кг/м², однак плівка вимагає частої заміни (в середньому 1 раз на два роки). Однак лише 2,8% існуючих у 2017 р. в Україні теплиць скляні, 41,7% – полікарбонатні, а 55,5% – плівкові або тимчасові. Загальна площа скляних теплиць становить близько 500 га. Підрахувати ж площу всіх малих плівкових теплиць, які розміщені у господарствах населення немає можливості, однак експерти називають цифри від 5 до 7 тис. га. У деяких регіонах України (Херсонська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька, Запорізька області) є чимало сіл, селищ, де теплиці стоять чи не в кожному дворі, а овочева

продукція, що у них вирощується, призначена для задоволення як власних потреб домогосподарств, так і для реалізації на ринку. Це, в свою чергу, призводить до виникнення іншої проблеми – відсутності можливості виробництва великих обсягів овочів закритого ґрунту господарствами населення і їхньої ролі у становленні та розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції.

За даними офіційної статистики, у 2016 р. під овочами закритого ґрунту зайнято понад 5,9 тис. га. В 2017 р. прогнозується розширення площі теплиць на 50-60 га. Левова частка (93%) їх використовується для вирощування томатів і огірків, решту відводять під перець солодкий, баклажани, салатні та зелені культури, гриби. Наразі в приватному секторі площа закритого ґрунту в 14 разів більша, ніж у тепличних комбінатах. Але урожайність у тепличних комбінатах майже втричі вища, ніж у господарствах населення. Загалом по Україні урожайність томатів становить $17,5 \text{ кг/м}^2$, а огірків – $14,5 \text{ кг/м}^2$. Хоча є багато тепличних комбінатів, які застосовують новітні технології вирощування й отримують урожаї не нижчі, ніж у Нідерландах, Німеччині. Серед кращих – комбінат «Тепличний» у Калинівці Броварського району Київської області (площа 48,5 га), де урожайність томатів становить $52,4 \text{ кг/м}^2$, а огірків – $34,4 \text{ кг/м}^2$ (в розрахунку на гектар це 520 і 340 тонн відповідно).

Активно вирощувати овочі закритого ґрунту в Україні почали з 2003 р., що сприяло тому, що протягом наступних років обсяги їх виробництва зросли, склавши у 2011 р. – 398,0 тис. тонн, а у 2016-му – 598,3 тис. тонн. Однак у 2017 р. сільськогосподарські підприємства зменшили виробництво овочів у теплицях на 29%. В свою чергу, господарства населення за 2011-2016 рр. навпаки, наростили виробництво тепличних овочів на 94% (з 254,6 до 494 тис. тонн). Частка господарств населення в цьому сегменті постійно зростає: якщо в 2011-2012 рр. вона становила близько 70%, то в 2013-2014 рр. – 76,4 і 76,8% відповідно, то у 2016 р. – 83,9%. При цьому ріст виробництва українських тепличних овочів в останні роки відбувався в більшості екстенсивним шляхом – завдяки збільшенню кількості плівкових теплиць у господарствах населення. У господарствах захищеного ґрунту більша частина виробничих процесів вико-

нується вручну. Тому розмір посівів овочів у спеціалізованих господарствах становить від 300 до 800 га.

Враховуючи тенденції розвитку вітчизняного і світового ринку овочевої продукції, спеціалізація вітчизняних тепличних комплексів сформувалася наступним чином: овочі – 79%, квіти – 19 і гриби – 2%. Основні види овочів, які вирощують у зимових скляних теплицях великих тепличних господарств: огірки, томати, солодкий перець, баклажан, салатні культури і зеленні культури (кріп, петрушка, базилік, коріандр). У весняних плівкових теплицях і парниках, які характерні в основному для господарств населення, вирощують більш розширений асортимент овочевих культур: томати, огірки, кабачки, солодкий перець, баклажан, диня, кавун, салат, кріп, петрушка, селера, столовий буряк, рання капуста, ревінь, щавель тощо.

Зазначені явища ще раз підтверджують, що суб'єкти вітчизняного ринку овочевої продукції все більше зіштовхуються в останній час із принципово новими викликами і проблемами, що обумовлені соціально-економічними наслідками процесів глобалізації, насамперед, технологічними та інноваційними змінами.

Отже, враховуючи специфіку виробництва овочів закритого ґрунту та подорожчання газу для підприємств, говорити про збільшення площ закритого ґрунту в тепличних комбінатах в найближчим часом важко – стоїть питання про збереження тих, які вже є. Тому поки що овочева продукція вітчизняних виробників втрачає свою конкурентоздатність через високу ціну, що зумовлена високою собівартістю. Найважче доводиться великим тепличним комбінатам. Поряд з цим кількість плівкових теплиць у господарствах населення постійно зростає. Господарства населення, особливо з південних регіонів країни, які використовують плівкові теплиці з сонячним обігрівом, перебувають у більш сприятливому становищі, і конкуренція з їхнього боку ще більш загострилася і складає серйозну конкуренцію на ринку тепличної продукції, що сприяє зниженню цін на неї. Та й кількість таких виробників щороку зростає. У 2017 р. очікується збільшення площ і урожайності плівкових теплиць у господарствах

населення на 2,6 і 2,4% відповідно.

Знаючи труднощі вітчизняних виробників тепличних овочів, деякі зарубіжні фахівці вважають, що скляні теплиці в Україні не мають тривалої перспективи. Власники ж невеликих плівкових теплиць розбирати їх аж ніяк не збираються. Девальвація гривні їм навіть де в чому допомогла: коли оптові ціни на томати падають нижче 1 дол./кг, возити їх із Туреччини, не кажучи вже про Йорданію і Марокко, не вигідно, тож росте попит на вітчизняну продукцію. До речі, саме дрібні виробники забезпечили різке зростання виробництва тепличних томатів у Туреччині, Тунісі, Йорданії, Єгипті та Марокко, і в результаті ці країни зайняли істотні позиції на європейському ринку тепличної овочевої продукції. Подальший розвиток їх експорту обмежує лише дефіцит водних ресурсів [342].

На основі SWOT-аналізу діяльності тепличних комбінатів, проведеного О. Гавриш з використанням рейтингової оцінки господарської діяльності, встановлено, що державні тепличні господарства потребують наявності потужного ресурсного потенціалу. У приватних тепличних господарствах, на відміну від державних, спостерігається відповідальність та організованість елементів управлінської системи, а також можливість довгострокової орієнтації працівників на досягнення визначених довгострокових цілей [343, с. 60].

Великі державні тепличні комбінати повинні зосередитися на утриманні ринкових позицій, в той час як приватні – на розвитку ринку овочевої продукції. Це свідчить про те, що з розвитком ринкової економіки в Україні державні підприємства поступово втрачають свої позиції на ринку сільськогосподарської продукції, в той час, як приватні, навпаки, постійно їх нарощують. Разом з тим, державні комбінати виробляють значно ширший асортимент продукції, ніж приватні, що надає їм можливість уповільнити темпи втрати ринкових позицій за рахунок діяльності підприємства на тому сегменті ринку, який проігнорували приватні виробники. Цінові та товарні стратегії як приватних, так і державних тепличних комбінатів співпадають, що пов'язано з сезонністю виробництва.

Для подальшого розвитку вітчизняної галузі овочівництва необхідним є подальший розвиток інфраструктури ринку овочевої продукції та ефективного механізму його державного регулювання. У свою чергу, виробникам овочів необхідно випускати якісну, а отже, і конкурентоспроможну овочеву продукцію. Для її реалізації на державному рівні має бути розроблена й прийнята стратегія стабільного економічного розвитку економічних відносин між суб'єктами ринку овочевої продукції [344, с. 50].

Першочерговими кроками у підвищенні ефективності виробництва овочів закритого ґрунту у тепличних комбінатах мають стати пошук альтернативних джерел енергозабезпечення, опанування ринків країн ЄС, утвердження систем управління якістю продукції та становлення маркетингу якості продукції.

4.5. Динаміка основних економічних показників ринку овочевої продукції в Україні

Дослідження ринку овочевої продукції у період глобально-трансформаційних змін залишається недостатньо вивченим. Поки що мало наукових досліджень, що стосуються розгляду економічних проблем, його формування та функціонування, визначення напрямів підвищення економічної ефективності функціонування овочевого ринку. Поряд з цим, низка важливих питань формування ринку овочевої продукції й дотепер на стадії досліджень. Сучасні умови розвитку АПК України вимагають поглиблених досліджень процесів формування ринку овочевої продукції, визначення ролі держави в його регулюванні, прогнозування тенденцій розвитку, вирішення проблем, пов'язаних із просуванням продукції на зовнішні ринки. Необхідність пошуку внутрішніх джерел і шляхів активізації зовнішньоекономічної діяльності на ринку овочів вимагає проведення наукових досліджень, пов'язаних із подальшим розвитком теоретичних основ його формування і регулювання, оцінювання впливу окремих умов та факторів на підвищення рівня його експортної орієнтації. Рівень сформованості та функціонування ринку овочевої продукції в значній мірі впливає

на економічну ефективність овочевого виробництва. Тому з'ясування особливостей формування ринку овочевої продукції в сучасних умовах та розробка новітніх методів впливу на нього з боку держави потребує дослідження.

Позитивні тенденції розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції також зумовлені зростанням ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, діяльність яких в сфері овочівництва є прибутковою. Так, згідно з даними табл. 35, господарські товариства і приватні підприємства виявились найбільш пристосованими до специфіки трансформаційного періоду в сучасних умовах ринкової економіки. Вони успішно здійснюють виробництво та реалізацію овочів відкритого ґрунту про що свідчать показники зростання рівня рентабельності.

Проте утворення інших організаційно-правових форм, зокрема виробничі кооперативи (колишні радгоспи, колгоспи), державні підприємства, які за умов колишнього Радянського Союзу були домінуючою структурною ланкою виробництва овочів, не змогли поки що пристосуватись до сучасних вимог ринку, що безпосередньо позначилось на показниках ефективності виробництва і реалізації овочів.

Таблиця 35

**Рентабельність виробництва овочів відкритого ґрунту
сільськогосподарськими підприємствами різних
організаційно-правових форм, %**

Організаційно-правові форми підприємств	Роки							2016 р. у % до 2010 р.
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Сільськогосподарські підприємства у тому числі:	23,5	9,9	-6,8	7,0	16,7	47,5	48,3	24,8
господарські товариства	25,8	10,6	-15,0	18,1	14,1	53,7	57,1	31,3
приватні підприємства	23,1	10,0	0,7	-1,2	18,8	43,3	46,1	23,0
виробничі кооперативи	19,3	5,1	-16,9	-5,6	-21,1	36,3	32,1	12,8
інші недержавні підприємства	15,0	14,1	-20,7	8,2	19,2	15,3	16,6	1,6
державні підприємства	0,8	-44,8	-12,8	-8,3	46,4	3,6	11,2	10,4

Джерело: дані державної служби статистики України [345]

Ситуація у господарських товариствах і приватних підприємствах забезпечується професійним підходом керівництва до організації процесу виробництва, вмілим використанням новітніх технологій та засобів обробітку ґрунту. Так, сільськогосподарськими підприємствами у 2016 р. обсяги реалізації овочів збільшились на 19,3% в порівнянні з 2012 р., проте повна собівартість 1 ц продукції підвищилась на 24,5%, а середні ціни реалізації зросли на 88,9%, що призвело до значного зростання прибутку та рівня рентабельності, що свідчить про розвиток галузі овочівництва (табл. 36).

Таблиця 36

Ефективність виробництва овочів сільськогосподарськими підприємствами в Україні

Показники	Овочі – всього	у т. ч. овочі відкритого ґрунту	овочі закритого ґрунту
2012 рік			
Кількість реалізованої продукції, тис. т	826,2	698,7	127,5
Повна собівартість продукції, тис. грн	1759530,9	617216,6	1142314,3
Чистий дохід (виручка) тис. грн	1716537,9	575468,7	1141069,2
Прибуток (збиток) тис. грн	-42993,0	-41747,9	-1245,1
У розрахунку на 1 ц продукції:			
- повна собівартість, грн	212,97	88,34	896,11
- середня ціна реалізації, грн	207,77	82,36	895,13
Рівень рентабельності (збитковості), %	-2,4	-6,8	-0,1
2013 рік			
Кількість реалізованої продукції, тис. т.	729,1	608,0	121,1
Повна собівартість продукції, тис. грн	1747132,5	656400,1	1090732,4
Чистий дохід (виручка) тис. грн	1833318,5	702367,5	1130951,0
Прибуток (збиток) тис. грн	86186,0	45967,4	40218,6
У розрахунку на 1 ц продукції:			
- повна собівартість, грн	239,64	107,96	900,96
- середня ціна реалізації, грн	251,46	115,52	934,18
Рівень рентабельності (збитковості), %	4,9	7,0	3,7
2014 рік			
Кількість реалізованої продукції, тис. т.	788,1	672,6	115,5
Повна собівартість продукції, тис. грн	1896306,7	749638,8	1146667,9
Чистий дохід (виручка) тис. грн	2163764,2	874934,2	1288830,0
Прибуток (збиток) тис. грн	267457,5	125295,4	142162,1
У розрахунку на 1 ц продукції:			
- повна собівартість, грн	240,6	111,5	992,2
- середня ціна реалізації, грн	274,6	130,1	1115,2
Рівень рентабельності (збитковості), %	14,1	16,7	12,4

2015 рік			
Кількість реалізованої продукції, тис. т.	956,3	859,5	97,1
Повна собівартість продукції, тис. грн	2348874,4	1277328,6	1071545,8
Чистий дохід (виручка) тис. грн	3732439,8	1915825,6	1091210,9
Прибуток (збиток) тис. грн	1383565,4	638497,0	19665,1
У розрахунку на 1 ц продукції:			
- повна собівартість, грн	245,6	148,6	1103,7
- середня ціна реалізації, грн	390,3	222,9	1123,8
Рівень рентабельності (збитковості), %	30,4	47,5	14,1
2016 рік			
Кількість реалізованої продукції, тис. т.	985,9	893,1	92,8
Повна собівартість продукції, тис. грн	2612753,2	1398530,5	1214222,7
Чистий дохід (виручка) тис. грн	3868671,6	1690638,3	1287971,2
Прибуток (збиток) тис. грн	1255918,4	292107,8	73748,5
У розрахунку на 1 ц продукції:			
- повна собівартість, грн	265,0	156,6	1306,4
- середня ціна реалізації, грн	392,4	189,3	1387,9
Рівень рентабельності (збитковості), %	13,6	19,7	7,7

Джерело: розраховано за даними державної служби статистики України [345]

Щодо овочів відкритого ґрунту, то за звітний період характерною була ситуація зростання собівартості в останні роки, що, в свою чергу, призвело до зростання їх ціни. Проте, тенденції більшого зростання ціни по відношенню до собівартості зумовила зростання прибутку, починаючи з 2014 р. Аналогічні тенденції зростання собівартості, ціни і прибутку спостерігаються і по овочах закритого ґрунту, що також призвело до зростання прибутковості виробництва за досліджуваний період.

Зауважимо, що найбільшу питому вагу у виробничих витратах сільськогосподарських підприємств складають матеріальні витрати – 77%, оплата праці – 13%, амортизаційні відрахування – 4%, відрахування на соціальні заходи – 2%, та інші витрати, частка яких складає 4% у загальній частині витрат. Серед матеріальних витрат найбільшу частку (70%) формують витрати на насіння. Тому одним із найближчих за часом актуальних завдань галузі є освоєння сучасних передових технологій генетики селекції насіння овочевих культур та вихід на показники вартості одиниці продукції на рівні провідних країн світу.

Проблема, яка постала останніми роками перед виробниками овочевої продукції – рентабельний збут продукції. Ціна, за якою усі категорії сільсько-

господарських підприємств реалізують вироблену продукцію, поряд із собівартістю, зі своєї сторони впливає на формування рівня прибутковості бізнесу. Ціни реалізації овочів значно коливаються по роках, що впливає на ефективність функціонування галузі.

Витрати на виробництво овочів у господарств населення у півтора – два рази вищі ніж у сільськогосподарських підприємствах через неефективне використання ресурсного потенціалу, застосування ручної праці, відсутність інноваційних розробок і механізації. У господарствах населення при вирощуванні овочів у структурі витрат левову їх частку становить ручна праця, що супроводжується збільшенням трудомісткості. Основними причинами значних витрат ручної праці є низький рівень комплексної механізації виробничих процесів і незадовільна організація виробництва, особливо на приватних ділянках. На відміну від інших галузей рослинництва, овочівництво – найбільш трудомістка галузь. Частка витрат праці у загальній структурі собівартості при виробництві зерна складає близько 6%, овочів відкритого ґрунту – понад 30%. Процес оброблення зернових складається із 20-25 технологічних операцій. Виробництво овочів включає 35-40, а виробництво насіння – до 50 технологічних прийомів. На вирощування зернових та технічних культур необхідно витратити від 7 до 15 тис грн/га, вирощування товарних овочів – в середньому – від 27 до 45 тис грн/га залежно від культури, насінників однорічних овочевих культур – до 55 тис грн/га, дворічних овочевих культур – від 60 до 70 тис грн/га. Крім того, вирощування зернових культур передбачає одноразовий збір, а овочеві збирають багаторазово з подовженим терміном [346, с. 55].

Отже, на основі зазначеного можна зробити висновок, про те, що галузь овочівництва в Україні – прибуткова, адже середній рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств складає 15%, хоча даний показник є нижчим в порівнянні із вирощуванням іншої сільськогосподарської продукції галузі рослинництва. У той самий час повна собівартість овочів в Україні зросла відповідно на 5,7%, а ціна реалізації – на 42,8%, що підвищує конкурентоспроможність продукції і збільшує прибутковість аграрного виробництва.

Тенденції постійного росту собівартості виробництва овочів, з однієї сторони, і циклічного та значно більшого росту цін реалізації, з іншої, в сукупності з означеними тенденціями змін у формуванні виробничого потенціалу становлять одну з головних передумов підвищення господарського ефекту.

Крім цього, слід зауважити те, що ціни реалізації овочів особистими селянськими господарствами майже вдвічі більші від цін реалізації сільськогосподарських підприємств, що ще раз підтверджує економічну зацікавленість особистих селянських господарств у виробництві і реалізації овочів (рис. 49).

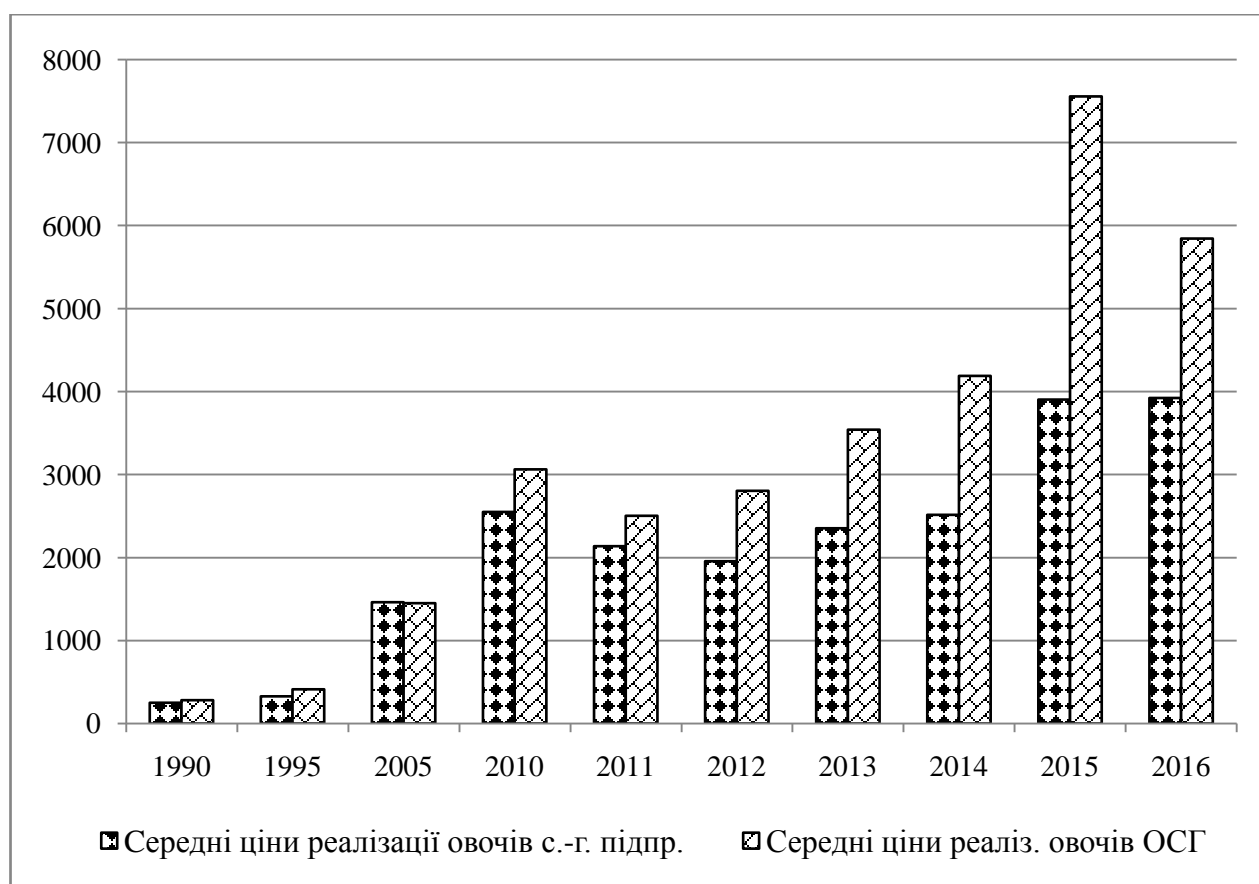

Рис. 49. Середні ціни реалізації овочів основними виробниками, грн/1 т.
Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [324]

Попередні кілька років тотального перевиробництва та низьких цін на овочі витіснили із сегмента зайвих товаровиробників овочевої продукції. Так, у 2011 р. рекордне виробництво овочів зумовило дуже низькі ціни на ринку овочів. На ринку залишилися лише великі виробники, які вирощують овочеві культури на великих площах. Незважаючи на складні кліматичні умови, що призвели до зниження якості та зберігання овочевої продукції, цінові тенденції

у 2015 р. досягли своїх верхніх позначок (3904 грн за 1 т. у сільськогосподарських підприємствах), чим шокували потенційних споживачів і принесли прибутки виробникам овочів (рентабельність 30%), які змогли удосконалити й зміцнити матеріально-технічну базу підприємств. У свою чергу, у господарств населення зростання середньої ціни реалізації у 2015 р. по відношенню до попереднього, склало 80,3%.

Сучасна система ціноутворення на ринку овочевої продукції України не створює балансу цін між виробниками та споживачами. Розпад централізованої системи розподілу сільськогосподарської продукції і продовольства, брак нової системи, яка відповідала б умовам ринкової економіки на фоні скасування всіх видів контролю за цінами призвели до виникнення великої кількості посередницьких структур і приватних осіб, що зацікавлені в одержанні максимального прибутку [347, с. 54].

Існує досить значна різниця між цінами на овочі в традиційній мережі та на міських ринках. Цінова ситуація міських ринків досить активно змінюється під впливом попиту і пропозиції, а на внутрішньому ринку мають місце сезонні коливання цін на овочеву продукцію. У наш час, на внутрішньому ринку спостерігається тенденція підвищення цін на овочеву продукцію, що зумовлено інфляційними процесами та загальним подорожчанням продуктів харчування в Україні та світі.

Також в Україні спостерігаються значні коливання цін у регіонах, строках та каналах реалізації овочевої продукції. Так, найвищого рівня ціни досягають під час надходження на ринок перших партій нового врожаю овочів: капусти – у квітні-травні; цибулі ріпчастої, буряка і моркви – у червні. Найнижчі ціни на овочі довгострокового зберігання встановлюються в листопаді. При цьому ціни на овочі значно різняться в регіональному розрізі. Найнижчими ціни на овочі складаються в тих регіонах, де найбільш сприятливі умови для їхнього вирощування і відповідно, високий рівень пропозиції [348, с. 91].

Сільськогосподарське підприємство є реальним суб'єктом ринку, проте не має можливості збувати продукцію кінцевому споживачеві. Йдеться про

класичний принцип «виробник – споживач», лише в цьому випадку ціна а продукцію буде достатньою, щоб відшкодувати витрати виробництва та одержати прибуток. Тут працює «золоте правило ринку» – виробив – продав – одержав прибуток. Кінцевий покупець буде цілком підпорядкований цій пропозиції й не диктуватиме умови продажу. Методологічною основою процесу ціноутворення повинен стати закон вартості, який регулює обмін товарів відповідно до кількості витраченої праці [349, с. 84].

Ціновий механізм сучасного ринку включає в себе формування системи цін, до яких належать: відпускні та договірні ціни, закупівельні ціни, оптові і роздрібні ціни тощо. Високим рівнем відзначається ціна реалізації на овочі підприємствами-виробниками посередницьким та комерційним структурам. Перепродаж продукції через кількох посередників зумовлює ріст цін у роздрібній торгівлі у 3,5-4 рази і зосереджує основну частину прибутку у проміжній ланці. При цьому, через відсутність прямих зв'язків у системі «виробник-споживач» рівень ціни на овочеву продукцію визначає не пропозиція, а посередник. Відтак ціна, сформована таким чином, практично не забезпечує прибутку товаровиробнику, а виробництво стає збитковим.

На основі проведеного структурного аналізу господарської діяльності суб'єктів ринку основними тенденціями розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції є:

1. Незадовільний технологічний рівень виробництва овочевої продукції. Малі обсяги товарної продукції для оптового продажу та експорту внаслідок розпорошеності пропозиції за господарствами населення та недостатньої кількості сільськогосподарських підприємств, які б постачали продукцію через маркетингові канали. Це має негативний вплив на ефективність формування та функціонування овочевого ринку на його загальнодержавному та регіональному рівнях.

2. Відсутність ефективної інфраструктури. В Україні до цього часу не створено крупнооптової торгівлі через організовані продовольчі ринки, де гарантовано збут продукції на економічно вигідних умовах. Внаслідок цього

ланцюг «виробник – оптовик – роздрібний продавець – споживач» залишається переважаним великою кількістю суб'єктів господарювання. Для постачання багатьох видів овочевої продукції на експорт потрібні серйозні інвестиції в інфраструктуру.

3. Низький розвиток агрологістики. В усьому світі управління товаропотоками аграрної продукції є високоприбутковим бізнесом, який розвивається як через створення спеціалізованих підприємств, так і в складі великих торговельних компаній. Невідповідність вітчизняної овочевої продукції європейським стандартам.

4. Процес розвитку економічних відносин між сільгоспвиробниками та організаційно-правовими формами ринкової інфраструктури стримується через: низький рівень закупівлі овочів за прямими угодами, заготівельними і переробними підприємствами, комерційними структурами через біржову торгівлю, торгові дома, відсутність інтервенційних закупівель державними структурами тощо.

Наявність усіх вищезазначених проблем не дозволили сповна використати природний і економічний потенціал країни щодо розвитку овочівництва до намічених обсягів, які гарантують стабільне наповнення продовольчого ринку якісною овочево-баштанною продукцією за прийнятними для споживачів і виробників цінами, та дозволяють одночасно розширити постачання цієї продукції в інші країни світу.

Отже, на основі проведених досліджень варто зазначити, що ринок овочевої продукції в Україні останніми роками динамічно розвивається, проте ще не насичений. Його відмінна характеристика від інших сегментів аграрного сектору полягає в тому, що за правильного підходу до вирощування й маркетингу ця галузь є високорентабельною навіть у сезон перевиробництва овочевої продукції. Позитивні тенденції розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції зумовлені зростанням ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, діяльність яких в сфері овочівництва є прибутковою. Проте коливання цін реалізації овочевої продукції з року в рік призводить до

зниження зацікавленості у її виробництві.

Перетворення в аграрній економіці періоду становлення ринку зумовили системні трансформації господарського укладу, що дістало відповідне відображення у структурі суб'єктів виробництва. Підвищення рівня рентабельності вирощування овочевої продукції, перехід до великотоварного виробництва з меншими виробничими витратами спричинили поступове зростання урожайності і, як наслідок, валового виробництва, що, в свою чергу, призвело до скорочення загальної кількості сільськогосподарських підприємств, які займалися вирощуванням овочів. Однак інша частина результатів наших досліджень показує, що при поступовому зменшенні кількості господарських структур починають прослідковуватись деякі ознаки укрупнення за рахунок переформатування, що є відображенням об'єктивних процесів формування господарської системи відповідно до сучасних ринкових умов. Це, в свою чергу, призводить до того, що стали більш відчутними коливання обсягів виробництва і рівня забезпеченості населення в розрізі окремих овочевих культур. У кінцевому результаті все це ускладнює цінову ситуацію на ринку продовольчих товарів, зумовлює різке зростання цін на овочі у неврожайні роки і невиправдане зниження їх при високому рівні насичення ринку.

На основі викладеного матеріалу можна зазначити, що потенціал України стосовно галузі овочівництва є досить високим. Родючі землі та клімат дають можливість вирощувати різноманітні овочеві культури, що дає змогу розвиватися в бажаних для економіки країни темпах. При цьому рівень рентабельності виробництва овочевої продукції характеризується відносно стабільними показниками. Тому, оцінюючи ефективність овочівництва за останні десятиріччя в цілому та зважаючи на зазначені тенденції, можна стверджувати, що галузь прибуткова, хоча переважно і продовжує задовольняти потреби внутрішнього ринку в овочевих продуктах незважаючи на вкрай незначні економічні стимули. За окремими видами овочевої продукції рентабельність протягом тривалого періоду має позитивне значення, що є позитивним явищем та заслуговує на окрему увагу. Попри негативні тенденції, сільськогосподарські

підприємства все ще залишаються одними із основних виробників овочевої продукції, хоча за існуючих ринкових реалій цін на фактори виробництва та цін на готову продукцію, залишаються слабоспроможними без зовнішньої підтримки відновлювати виробничий потенціал овочівництва у достатніх для розвитку галузі обсягах.

Висновки до глави 4

1. Суб'єкти вітчизняного ринку овочевої продукції зіштовхуються в останній час із принципово новими викликами і проблемами, що обумовлені соціально-економічними наслідками процесів глобалізації, насамперед, значним пристосуванням і удосконаленням ринкової інфраструктури аграрного ринку, що передбачає обслуговування ринкового процесу товарообміну для забезпечення його стабільності, надійності, прозорості та ефективності. При цьому визначальною особливістю вітчизняної інфраструктури аграрного ринку є суттєве відставання від вимог як виробника, так і споживача, тому висувається необхідність формування нової, більш адаптованої до сучасних умов інфраструктури, що можливо лише при дотриманні основних умов та принципів її формування.

2. Сучасний ринок овочевої продукції являє собою складну систему виробництва переробки, розподілу, обміну і споживання овочів, що формується під дією внутрішніх факторів залежно від кон'юнктури внутрішнього і зовнішніх ринків продовольства. Ефективність функціонування ринку овочевої продукції залежить від раціонального розвитку агропромислового виробництва в цілому і від ринкової інфраструктури.

3. Структуроутворюючими елементами системи ринку овочевої продукції виступає кон'юнктура овочевої продукції, яка реалізується через оптову і роздрібну торгівлю, яка визначає рівень і динаміку цін та зумовлює структурні зміни виробництва овочів. З іншої сторони, ринок овочевої продукції формується за рахунок ринку споживачів (особи, які купують овочі для власних потреб і особистого споживання), ринку виробників (особи, які купують овочі

як сировину для переробки і виготовлення готової продукції), ринком проміжних продавців (оптова і роздрібна торгівля) і зовнішнім ринком.

4. Для більш широкої характеристики галузей сільського господарства, в тому числі овочівництва, в різні історичні періоди науковці досліджували їх розвиток за окремими етапами. Так, найпоширенішою і найзмістовнішою є характеристика еволюції ринку овочевої продукції, яку можна розділити на п'ять історико-економічних етапів, як окремого, постіндустріального його типу, що базуються на визначених пріоритетах, принципах, організаційно-економічних механізмах забезпечення реалізації овочевої продукції.

Узагальнюючи історико-економічні основи розвитку ринку овочевої продукції в Україні, слід відзначити, що впродовж усіх етапів еволюції ринку овочевої продукції вдалося віднайти подібність, а також відмінні риси ринкового середовища різних періодів та синтезувати модель переваг історично відомих економічних систем. До подібних рис відносяться рівні умови виробництва для всіх категорій господарств, активний розвиток промислового овочівництва, активна державна підтримка галузі овочівництва, розвиток торгівельної структури та оптимальне ціноутворення для усіх агентів ринку. Поряд з подібністю функціонування ринку овочевої продукції слід відзначити значні ризики неефективності виробництва овочів, обмеженості формування товарної пропозиції овочів через швидку втрату якісних ознак, високі транзакційні витрати, що обумовлені сезонністю постачання овочів на ринок, низької еластичності та незбалансованості попиту на овочі залежно від матеріальної забезпеченості населення, проблеми налагодження організованої логістично-ефективної системи збуту, порушення балансу між попитом і пропозицією овочів, що часто супроводжувалося значним сезонним та міжрегіональним коливанням цін і відсутністю маркетингу та ефективно організації збуту овочів.

5. Головною метою проведення економічного моніторингу ринку овочевої продукції є визначення показника вартості (ємності) ринку як одного із найголовніших чинників у питаннях насиченості, економічності та інвес-

тування коштів. Комплексно провівши дослідження ринку овочевих культур в Україні, виявили його тенденції фактороутворюючого змісту: виробництво овочів розміщене в ОСГ, зміцнення позицій спеціалізованих овочевих підприємств, слабка асортиментна політика, зростання ємності ринку; зміцнення позицій овочепереробних підприємств, відсутність виваженої державної політики регулювання. Попри все, сільськогосподарські підприємства все ще залишаються одними із основних виробників овочевої продукції, хоча за існуючих ринкових реалій цін на фактори виробництва та цін на готову продукцію, залишаються слабоспроможними без зовнішньої підтримки відновлювати виробничий потенціал овочівництва у достатніх для перспективного розвитку галузі обсягах.

6. Позитивні тенденції розвитку вітчизняного ринку овочів також зумовлені зростанням ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, діяльність яких в сфері овочівництва є прибутковою. Дана ситуація забезпечується професійним підходом керівництва до організації процесу виробництва, вмілим використанням новітніх технологій та засобів обробітку ґрунту.

7. Перетворення в аграрній економіці періоду становлення ринку зумовили системні трансформації господарського укладу, що дістало відповідне відображення у структурі суб'єктів виробництва. Підвищення рівня рентабельності вирощування овочевої продукції, перехід до крупнотоварного виробництва з меншими виробничими витратами спричинили поступове зростання урожайності і, як наслідок, валового виробництва, що, в свою чергу, призвело до скорочення загальної кількості сільськогосподарських підприємств, які займалися вирощуванням овочів. Однак інша частина результатів наших досліджень показує, що при поступовому зменшенні кількості господарських структур починають прослідковуватись деякі ознаки укрупнення за рахунок переформатування, що є відображенням об'єктивних процесів формування господарської системи відповідно до сучасних ринкових умов.

Задовольнити потребу неважко; важко створити потребу.

Американський вислів

ГЛАВА 5

СТВОРЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО РИНКУ ОВОЧЕВОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО ТИПУ

5.1. Основні тенденції розвитку торгівлі овочевою продукцією

Поряд із скороченням кількості сільськогосподарських товаровиробників відбулися й суттєві зміни у каналах реалізації овочевої продукції, які, на нашу думку, ще не набули оптимального співвідношення. Так, у 1990 р. структура реалізації овочів сільськогосподарськими підприємствами склалась наступним чином: переробним підприємствам – 89,4% (3775, 6 тис. т.), на ринку – 8,0% (337,7 тис. т.), населенню (в рахунок плати праці та пайовикам в рахунок орендної плати) – 2,6% (109,4 тис. т.), інші канали – 0%. До середини 90-х років частка реалізації овочів переробним підприємствам знизилася більш ніж у двічі, а населенню і на ринку збільшилася майже в шість разів. Продовження зазначених тенденцій прослідковується аж до середини першого десятиліття ХХІ століття. Починаючи з 2005 р., зростає частка реалізації переробним підприємствам, яка у 2016 р. склала 55,3% (556,2 тис. т.), і за іншими каналами – 41,3% (457,6 тис. т.). Проте реалізація овочів на ринку і населенню з кожним роком знижується і в звітному році складає 3,4% (29,1 тис. т.) і 0,0% (0,5 тис. т.) відповідно (рис. 50). Сільськогосподарські підприємства та господарства населення є основними постачальниками овочів на переробні підприємства, на долю яких в середньому припадає 70 і 30% відповідно.

На споживчий ринок овочева продукція надходить не лише переважно через звичні канали – переробну промисловість, як це відбувалось за умов планового господарювання, але і й через міські ринки і канали, що є характерними для розвинених ринків – до пунктів вторинної переробки

централізованого роздрібу та через власну дистрибуцію. Через нецентралізовані магазини роздрібної торгівлі, наприклад, напряму від господарств чи через посередників реалізується до 90% загального продажу свіжої та замороженої овочевої продукції.

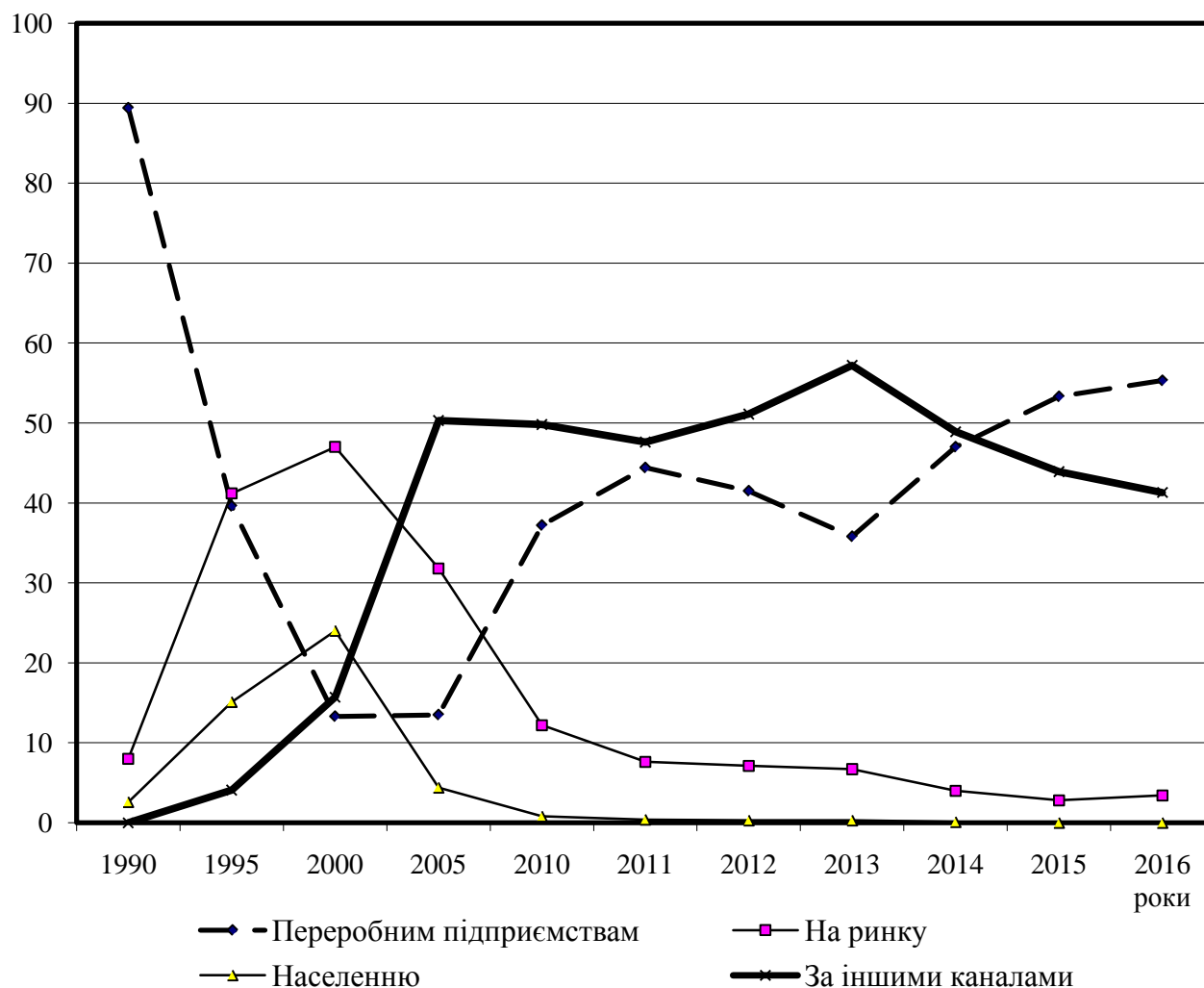

Рис. 50. Структура реалізації овочів сільськогосподарськими підприємствами за основними каналами у 1990-2016 роках, %

Джерело: побудовано автором за даними державної служби статистики України [324]

Останнім часом вітчизняний ринок замороженої овочевої продукції знаходиться у стадії інтенсивного розвитку. Така тенденція пояснюється зростанням обсягів виробництва овочевої продукції, підвищення рівня доходів населення, що спричинило за собою зміну раціону харчування споживачів. На сьогодні потреби вітчизняних споживачів у замороженій овочевій продукції задовольняються лише на половину. Вітчизняний ринок заморожених овочів представлений в більшості іноземними виробниками, що значно знижує рівень

конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників.

У раціоні харчування людини понад 1/3 мають становити свіжі і перероблені плоди й овочі, що є природним джерелом легкозасвоюваних вуглеводів, вітамінів, мінеральних елементів, харчових волокон тощо. На сьогодні потреби споживачів у овочевій продукції задовольняються приблизно на 103%. В Україні спостерігається нерівномірне використання овочевої сировини у свіжому вигляді у зв'язку з чітко вираженою сезонністю виробництва. Крім цього, основними проблемами розвитку українського ринку замороженої овочевої продукції є нестача якісної сировини, конкуренція іноземних компаній, сезонність попиту, недостатність науково обґрунтованих рекомендацій щодо сортопридатності овочів до заморожування. Так, брак сучасних технологій для очищення і заморожування овочевої продукції гальмують розвиток ринку, а також недостатнє фінансування та недотримання технологічного циклу виробництва.

Найефективнішим способом перероблення рослинної сировини, що гарантує збереження вихідних споживних властивостей, визнано заморожування. Крім високої біологічної цінності, заморожена овочева продукція є безпечною для споживання в зимово-весняний період і доступнішою за ціною, ніж овочі із закритого ґрунту, вирощені з застосуванням різних хімічних речовин.

На жаль, існуючі технології заморожування не завжди забезпечують високу якість готової продукції. Результати дослідження проведені Р. Близьким щодо якості овочевої продукції, замороженої різними способами, свідчать про істотні зміни якісних показників деяких видів овочів: змінюється їхній зовнішній вигляд, колір та консистенція після розморожування [350, с. 50].

В Росії та країнах Східної Європи рівень споживання овочів і фруктів, в тому числі заморожених, швидко підвищується з року в рік, але знаходиться ще на досить низькому рівні порівняно з країнами європейського ринку. Річне споживання замороженої рослинної продукції в розвинених країнах світу перевищує 40-100 кг в рік на 1 людину. Лідерами у споживанні є Великобританія, Німеччина, Франція. В Україні річне споживання замороженої плодо-

овочевої продукції становить лише 300 грам на 1 людину, що у 10-15 разів нижче у порівнянні з європейським рівнем. Це підтверджує потенційні можливості розвитку ринку в цій частині Європи, а також і потенціал фірм, які займаються виробництвом та торгівлею замороженими овочами.

До кризи ринок продуктів глибокої заморозки в Україні динамічно розвивався. В 2008 р. обсяг ринку овочів зріс на 4%. Такий зростаючий попит пояснюється зростанням ділової активності міського населення, а значить, і дефіцитом часу на приготування їжі в домашніх умовах. Рекордного обсягу ринок досягнув в 2008 р., що привернуло до нього увагу великих компаній, які почали витісняти з цього бізнесу невеликі фірми. Але економічна криза в Україні призупинила цей процес. Падіння ринку в сегменті овочів склало 70%. Трохи пізніше галузь почала відновлюватись, і вже в 2010 р. ринок продуктів глибокої заморозки знову почав зростати [351, с. 63]. Ринок замороженої овочевої продукції в Україні розвивався менш динамічно – приріст у секторі овочів склав 40% в натуральному вираженні. На даний час український ринок замороженої продукції, з одного боку, перебуває у процесі свого формування і поки ненасичений, а з іншого боку – досить вузький і специфічний.

В структурі продажу замороженої овочевої продукції на вітчизняному ринку найбільшу питому вагу складають овочеві суміші 53% та овочі – 30%. Виробництво фасованих заморожених овочів в Україні складає від 40 до 45%, решта продукції продається в нефасованому вигляді. Це зв'язано, перш за все, з тим, що великий об'єм нефасованого продукту ввозиться для подальшої переробки або продається через роздріб. Це пояснюється тим, що споживач може оцінити його якість і привабливість ще до покупки, він дешевше за аналогічний фасований продукт. В Україні споживання заморожених овочів на 1 людину значно нижче, ніж у США, країнах ЄС і Росії, що створює передумови для подальшого розвитку і зростання ринку.

Ринкові відносини дедалі більше стають основними факторами регулювання виробництва овочевої продукції, впливають на рівень і динаміку цін та інші показники ефективності. Сучасні параметри розвитку овочепродук-

тового підкомплексу визначаються не тільки специфічними умовами виробництва і розподілу продукції, характерною особливістю яких є скорочення та різке подорожчання застосовуваних ресурсів, а, перш за все, об'єктивними законами ринку та змінами його кон'юнктури [352, с. 24].

Внаслідок того, що Україна протягом декількох років перебувала у стані глибокої економічної кризи, що позначилося на тому, що її сучасний стан виробництва характеризується високим рівнем зносу основних фондів, їх фізичною та моральною застарілістю. Особливо це стосується галузей, що належать до переробного комплексу країни, який зазнав найбільших втрат.

Переробна овочева продукція є важливою складовою харчового ланцюга. Забезпечення продукцією переробки овочів є однією із задач сучасного продовольчого ринку. Основними проблемами в овочепереробній галузі є відсутність у багатьох підприємств налагоджених зв'язків з постачальниками сировини та доступу до ринків збуту, висока енергоємність виробництва, низький рівень забезпеченості власними овочесховищами для зберігання продукції протягом року та постійної підтримки виробничого процесу [353]. Недостатній розвиток в Україні овочепереробної промисловості став наслідком скорочення виробництва овочевої продукції та зростання її імпорту протягом останніх років.

На сучасному етапі розвитку ринку свіжої овочевої продукції в Україні зв'язки між виробниками, посередниками, оптовиками і роздрібними торговцями можуть бути представлені наступним чином (рис. 51).

На основі аналізу маркетингових ланцюгів можна зробити висновок, що існує дуже мало безпосередніх зв'язків між виробниками і кінцевими роздрібними продавцями свіжої продукції. Ланцюг з низькою активністю вказує на те, що фермерам бракує контактів і спроможності продавати власну овочеву продукцію безпосередньо в супермаркети.

Маркетингова система має враховувати специфічні особливості, властиві певним сферам підгалузей сільського господарства. Такими особливостями для овочепродуктового підкомплексу є: характер товару, характеристика попиту,

поведінка споживачів, розміщення виробництва та різноманітність організаційних форм суб'єктів ринку плодоовочевої продукції. Економічні стосунки між всіма учасниками ринку овочевої продукції повинні базуватися на принципах взаємовигідної кооперації або на створенні інтегрованих систем.

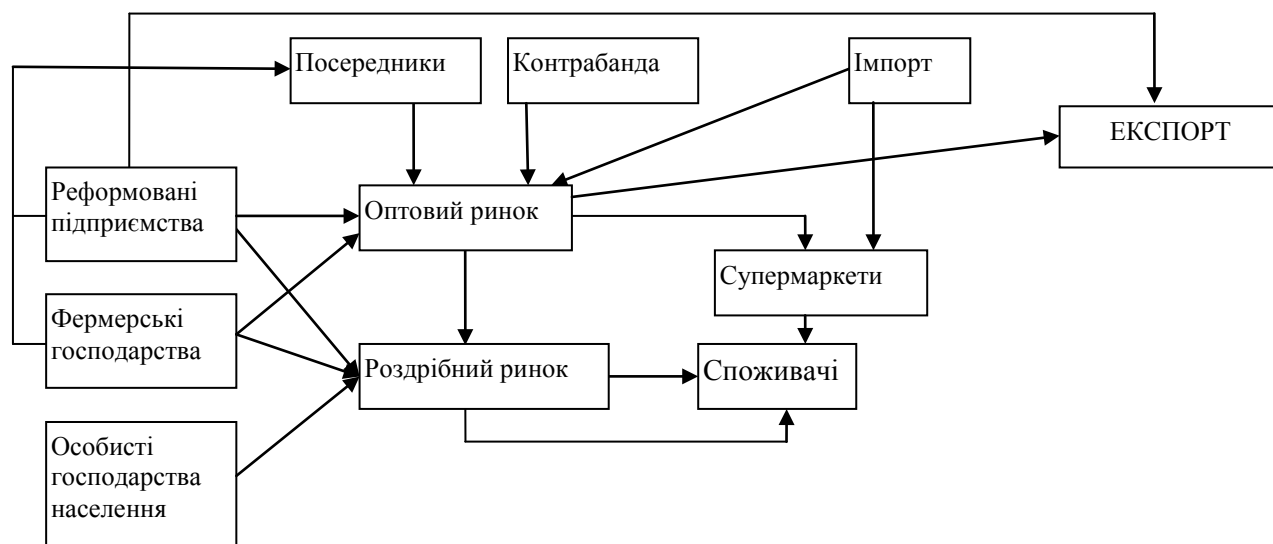

Рис. 51. Маркетингові ланцюги свіжої овочевої продукції

Джерело: розроблено автором

Організаційний розвиток ринку овочевої продукції повинен включати створення гуртових ринків, проведення аукціонів, торгівельно-виробничих утворень, торгівельних і закупівельних підприємств та інших форм. Повинно бути забезпечено рівномірний потік продукції до кінцевого споживача протягом всього року.

Ще одним негативним наслідком для овочівництва стало згортання плодоовочевої консервної промисловості та майже повна ліквідація переробних ліній у підсобних цехах сільськогосподарських підприємств. В Україні є достатня кількість потужностей для виробництва консервів, проте рівень їх використання становить 25%, що пов'язано з відсутністю довгострокових відносин між ланками «виробник – переробник». На сьогодні фактичний рівень споживання продуктів промислової переробки становить 8,6 умовних банок при 48,8 необхідних, тобто відсоток виконання норми становить 17,6%. Не відповідає сучасним вимогам споживачів і виробництво консервів для дитячого харчування за обсягом і асортиментом. Поки що не задовольняються вимоги

покупців і щодо зовнішнього оформлення банок, маркування, етикетки та самої упаковки. Як наслідок, сучасний стан промислової переробки овочів зменшив зацікавленість великих господарств у розширенні площ та інвестування в галузь овочівництва. Водночас, глобалізація економічних зв'язків і здешевлення логістичних схем зумовили масове завезення овочів в Україну з інших країн світу, де спостерігається стрімка спеціалізація галузі за принципом «вирощуємо вдома лише те, що прибуткове, а все інше купуємо». Внаслідок чого намітилася тенденція до скорочення обсягів виробництва та експорту вітчизняних продуктів переробки овочів.

Фактори, які впливають на зростання економічної ефективності виробництва та переробки овочів поділяють на п'ять груп: фактори пропозиції, фактори попиту й обміну, фактори взаємодії підприємств із державою, фактори економічних взаємовідносин із підприємствами, фактори зовнішнього середовища, що визначають прибутковість підприємства в ринкових умовах. Зазначені фактори дають змогу комплексно оцінити рівень ефективності виробництва та переробки овочевої продукції, що є підґрунтям для оцінки результатів діяльності й розробки напрямів підвищення економічної ефективності [354, с. 70].

Приватизовані великі овочепереробні підприємства протягом останніх 15-17 років пережили досить складний період. Різке зменшення обсягів виробництва овочів у 90-роках та ціла низка інших зазначених вище причин, що спостерігались протягом майже 10-ти років, змінилось періодом відносно стабілізації виробництва, починаючи з перших років попереднього десятиріччя.

У секторі переробки овочів та фруктів в Україні є 335 підприємств, які забезпечують роботою близько 19 тисяч осіб. Тут помітна динаміка зростання виручки, але в 2015 р. спостерігалася збитковість галузі, хоча майже 60% підприємств були прибутковими. Внесок сектора переробки овочів до ВВП – близько 0,2%. Овочепереробні підприємства у 2016 р. виробили консервованої овочевої продукції обсягом 143 т., що є на 38,9% менше в порівнянні з 1990 р. Обсяги виробництва соків фруктових та овочевих у звітному році зменшилось

на 40,9% по відношенню до 1990 р., і на 8% по відношенню до попереднього року. Суттєве зниження обсягів виробництва відбулося і по сумішах соків – 55% за звітний період. Поряд з цим, обсяги виробництва цих видів продукції майже у 2 рази більші ніж виробництво консервованих овочів (рис. 52). В цілому по овочепереробній галузі зниження виробництва зазначених видів продукції пов'язано зі зниженням обсягів виробництва овочів та суттєвим зростанням ринкової ціни на сировину для овочепереробних підприємств. Варто також зазначити, що в овочепереробній галузі намічаються тенденції концентрації, що призводить до формування монополістичних об'єднань, а ринок продукції овочепереробної галузі характеризується швидше всього як ринок олігополії ніж монополістичної конкуренції.

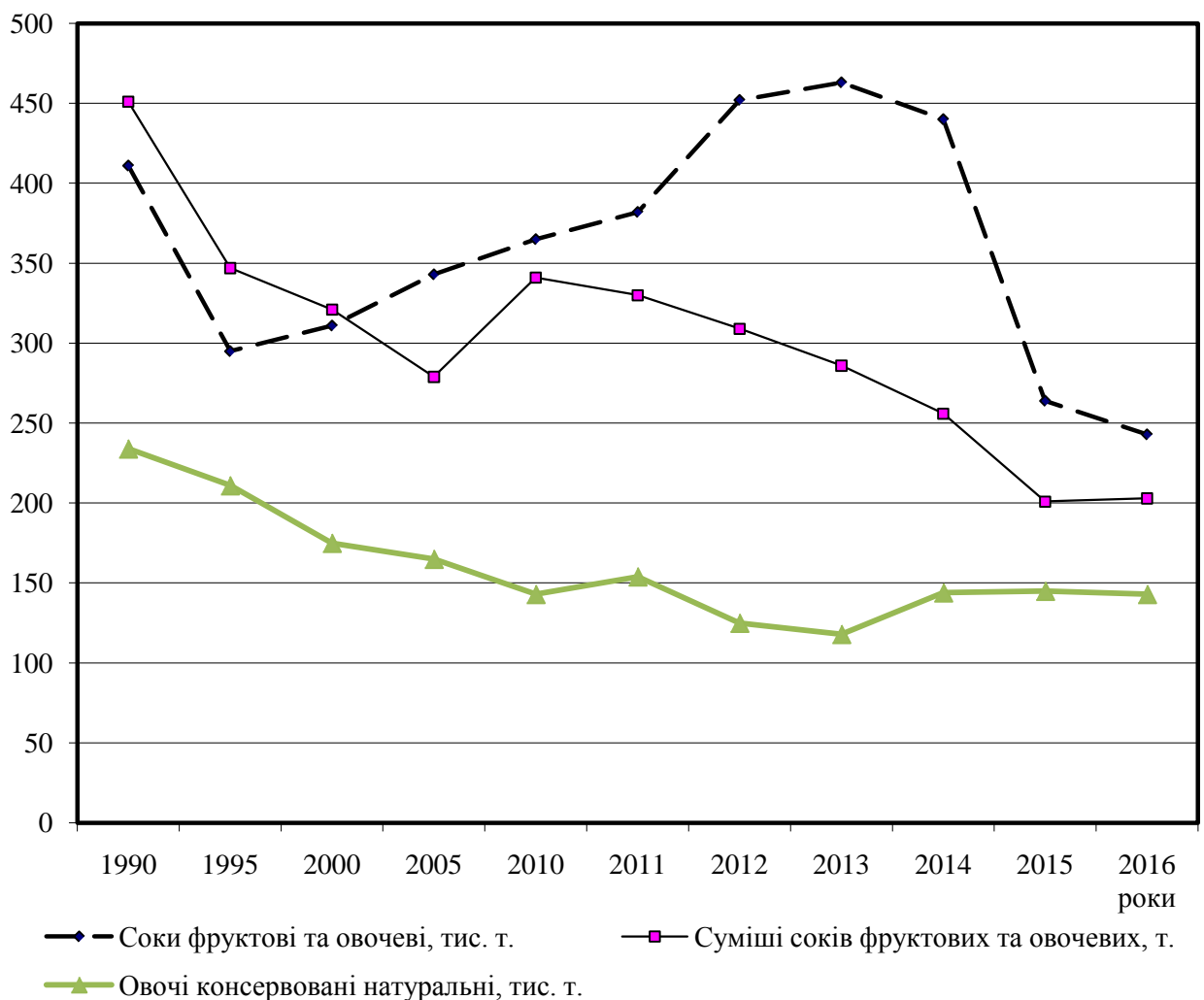

Рис. 52. Виробництво продуктів переробки овочів овочепереробними підприємствами, тис. т.

Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [324]

Для великих овочепереробних підприємств стабільна за якістю та ціною пропозиція сировини на ринку залишається проблемною. Постачальники сировини надають перевагу альтернативним каналам реалізації овочів, на яких вони можуть швидко одержати готівку: на міських ринках, через власну фірмову мережу, через інші канали реалізації. Частка високоякісної сировини, яку забезпечує овочепродуктовий підкомплекс, становить лише 55% від загального виробництва, що послаблює пропозицію навіть на внутрішньому ринку та відкриває більші можливості для імпорту.

За останні роки збільшилася питома вага реалізації овочів безпосередньо у сільськогосподарських підприємствах. Проте, якщо у 1990 р. питома вага овочепереробних підприємств в переробці овочів складала понад 70%, то у 2016 р. – лише 18%. Це ще підкреслює, наскільки сильними є децентралізуючі тенденції у відносинах між суб'єктами у вертикалях просування продукції, адже згідно з законом економіки розміру, в своїй ефективності невеликі поступаються великим спеціалізованим переробним підприємствам, де досягається нижча собівартість переробки одиниці продукції. В цілому дрібномасштабна переробка овочів – збиткова.

Якщо за умов функціонування планової економіки виробництво і збут продукції овочівництва визначався на основі директивного плану, то з певного моменту виробники овочів і овочепереробні підприємства, функціонуючи за ринкових відносин, почали працювати і реалізовувати продукцію самостійно, що викликало проблему налагодження по вертикалі співпраці між учасниками ринку на нових мотиваційних засадах. Для більшості з них таке переформування стосунків не було результативним, тому постачання овочевої сировини стало проблемою, з якою зіштовхнулися всі овочепереробні підприємства України, Росії та інших пострадянських держав. В наукових колах ця проблема відома під назвою низької ринкової адаптивності керівників сільськогосподарських та переробних підприємств. Великі овочепереробні підприємства повинні відходити від поведінки орієнтації лише на сьогоденну рентабельність у своїй діяльності та починати розвивати довгострокові

партнерські взаємовідносини між товаровиробниками овочів. З року в рік, з метою забезпечення овочепереробних підприємств сировиною, керівництвом все більшої кількості підприємств приділяється суттєвіша увага застосуванню нових методів співпраці з виробниками овочів, утворення та зміцнення заготівельної мережі та збільшення закупівлі овочів в приватних господарствах. Частка овочевої продукції, що закуплена у населення, становить до 43% від загальної кількості закупівель.

Розладнання зв'язків між сільськогосподарськими виробниками, які вирощують овочеву продукцію, і приватизованими овочепереробними підприємствами призвело до незадовільної діяльності останніх та зменшення їх кількості. Втрата мотивації сільськогосподарських підприємств до вирощування овочів для збуту на великі овочепереробні підприємства обернулася дефіцитом овочевої сировини, що за багаторічний період призвело до зменшення питомої ваги переробки реалізованої сільськогосподарськими товаровиробниками овочів. Використання застарілих технологій, нестабільність закупівельних цін, непроведення систем управління якістю і безпекою готової продукції (відсутність роботи в системі управління якістю ISO-9000 і управління безпекою ХАССП), недокомплектованість сучасним холодильним і технологічним устаткуванням, нерозвиненість ринку спецій, добавок, або їх дороговизна, обов'язковість сертифікації готової продукції для виходу на закордонні ринки загострило ситуацію та призвело до поступового зникнення з ринку феномену «обласних» чи «великих міських» овочепереробних комплексів, що за радянських часів займали майже монопольне положення [355].

На основі проведеного дослідження варто зазначити, що скорочується кількість дрібних овочепереробних підприємств, що є характерною тенденцією в овочепереробних галузях колишніх соціалістичних країн, зокрема країн Східної Європи. У зв'язку з прогнозованим посиленням жорсткості контролю й санітарних норм, пов'язаних з подальшою інтеграцією України до світового ринку, можна зробити висновок, що дана тенденція скорочення дрібних підприємств збережеться.

За результатами аналізу виробничих потужностей найбільших овочепереробних підприємств України встановлено, що група компаній «Верес» здійснює виробництво 24 муб/рік; ЗАТ «Чумак» та ЗАТ «Ніжинський консервний завод» – по 20 муб/рік; консервний завод Univer – 15 муб/рік; ЗАТ «Крафт» та СП «Микаленд» – по 12 муб/рік. Дані підприємства є лідерами у своїй товарній групі овочевої консервації, зокрема: ЗАТ «Чумак» – лідер по томатних консервах; група компаній «Верес» – по грибах; ЗАТ «Ніжинський консервний завод» – по огірках; ВАТ «Волинь-Холдинг» – крупний виробник кетчупів; Білоцерківський, Кам'янець-Подільський, Бродовський, Бережанський, Богуславський консервні заводи спеціалізуються на виробництві консервованого зеленого горошку [356, с. 53].

Сучасному аграрному виробництву і овочівництву, зокрема, притаманне явище сезонності виробничого процесу, що позначається на діяльності переробних підприємств. Останні змушені планувати параметри власного виробничого процесу таким чином, щоб якнайменше відчувати вплив даного явища у постачанні сировини та реалізації виробленої продукції.

Результати аналізу досвіду діяльності українських овочевих переробних підприємств з явищами сезонності свідчать, що вони розробили та застосовують систему заходів протидії даному явищу. Зокрема група компаній «Верес» у період сезонного попиту застосовує розвиток всесезонних напрямів – продукції соусної групи: майонезів, гірчиці, соусів, кетчупів. Окрім того, зосереджує зусилля на переробці грибів, виробництво та попит на які, меншій мірі, залежить від сезонності, що дає можливість виробляти та реалізувати продукцію упродовж року. При цьому технологічна організація виробничого процесу на підприємстві істотно не змінюється, оскільки даний допоміжний продукт відповідає існуючій асортиментній групі, позиціонується як поза сезонний і підприємство має необхідні виробничі потужності для його переробки.

Іншою галузевою особливістю є необхідність роботи в умовах періодичного замороження оборотних засобів, оскільки виробничий пік припадає на

весну-літо, а максимум продажів – на зиму. З урахуванням цього, а також повної залежності переробних підприємств від результатів роботи аграрних товаровиробників, проблеми овочепереробної галузі, у першу чергу, пов'язані із нестабільністю виробництва у сільському господарстві. Щоб забезпечити випуск стабільно якісної продукції, окремі переробні підприємства формують власну сировинну базу. Так, група компаній «Верес» вирощує сировину на 1,5 тис. га, не враховуючи шампінйонного комплексу, і, починаючи з 2002 р., на 100% забезпечує власне виробництво гірчицею, зеленим горошком і кукурудзою. На ЗАТ «Ніжинський консервний завод» вирощують огірки на шпалері в агроцеху «Переяславка».

Українські овочепереробні підприємства, які раніше постачали свою продукцію на російський ринок, знижують обсяги виробництва через ускладнення проблем, в першу чергу, зі збутом продукції, що додатково виникають через заборону на імпорт української овочевої продукції з боку уряду Росії та затримками із відшкодуванням ПДВ українським урядом. Деякі підприємства вже припинили роботу, а деякі знаходяться на межі зупинки виробництва. Одночасно спостерігається активізація контрабанди свіжих та заморожених овочів в країну. Сукупність визначених причин призводить до втрати напрацьованих каналів збуту та вимушених простоїв. Тобто низький рівень забезпечення якісною сировиною овочепереробних підприємств в Україні є наслідком розвитку деструктивних процесів у ланцюгу «виробник – переробне підприємство» на ринку овочевої продукції.

Середньо- та довгострокові коливання цін є визначальним при формуванні довгострокових очікувань виробників як основи їх стратегічних рішень щодо згортання чи розширення виробництва. Їх значна з року в рік амплітуда та тенденція незначного довгострокового зростання деформує переваги овочівництва як привабливого для господарювання сегменту сільськогосподарського виробництва. Іншою стороною проблеми є висока собівартість переробки, особливо при низькому завантаженні переробних потужностей, що виливається у високу граничну собівартість одиниці перероб-

леної продукції. В певні моменти посилення короткострокової пропозиції, переробники, керуючись одержанням короткострокових вигод, забувають про довгострокові партнерські відносини із постачальниками овочів та неадекватно (для умов ринку, коли попит перевищує пропозицію) діють, зменшуючи закупівельні ціни, тим самим руйнуючи довгострокові основи співпраці у вертикалях. Це призводить до зворотнього ефекту в середньо- та довгостроковій перспективі – скорочення пропозиції овочів для переробних підприємств, з короткострокової переростає в стійку тенденцію. Іншими словами, паритет цін, який існував раніше, і, відповідно, питома вага доходів переробників та виробників у загальних доходах від реалізації продукції кінцевому споживачу, з року в рік змінювався не на користь останнього [354, с. 68]. Розвивався процес зниження відносних цін закупівлі овочів, тобто продовжувалася тенденція посилення відокремленого господарювання переробників, послаблення їх ролі як центрів вертикально-інтегруючого впливу в підгалузі. Попри підвищення закупівельних цін на овочі, реалізованої сільськогосподарськими підприємствами, прибутковими є показниками рентабельності при вирощуванні овочів, а прибутки овочепереробних підприємств у розрахунку на тону переробленої овочевої продукції не зменшуються, а часом – навіть підвищуються.

В той же час закупівельні ціни, що пропонують овочепереробні підприємства, продовжують бути основним ціновим орієнтиром при реалізації овочів. Закупівельні ціни овочепереробних підприємств залишаються основним індикатором ринку як через традиційне сприйняття ринку його операторами, так і через те, що ні державні органи, ні національні чи регіональні об'єднання (професійні чи міжпрофесійні), ні незалежні маркетингові агенції не відслідковують цінові індекси за іншими збутовими каналами.

Іншою помітною негативною тенденцією є те, що при реалізації овочепереробні підприємства за сировину з сільськогосподарськими підприємствами розраховуються значно пізніше, ніж овочева продукція для переробки надходить на підприємство, хоча термін переробки і реалізації готової продукції становить декілька днів. Іншими словами, сільське господарство кредитує

овочепереробну промисловість, передаючи на переробку овочі без передоплати або без розрахунку за сировину одночасно з передачею овочів.

Несвоєчасність платежів, невиконання цінових гарантій, як і невиконання попередніх домовленостей по виробництву та збуту овочів, призводить до того, що аграрії відшуковують більш вигідні канали збуту продукції. Реалізуючи овочеву продукцію на ринку через мережі централізованих супермаркетів, власну торговельну мережу, дистрибуцію в нецентралізовану роздрібну мережу магазинів товаровиробники мають можливість самостійно вивчати кон'юнктуру овочевого ринку та орієнтувати на неї своє виробництво. Продаж овочевої продукції таким способом забезпечує більш оперативне надходження коштів і зменшує залежність товаровиробників від заготівельників. Реалізація овочів самостійно на продовольчому ринку в цьому сенсі більш вигідна. Однак в цілому через низький асортимент продукції, транспортні обмеження та ускладнення доступу в «овочевий бізнес» більшість аграріїв вимушені реалізовувати овочі посередницьким структурам, втрачаючи при цьому частину власного доходу.

З огляду на особливості формування ринку овочевої продукції в Україні важливо акцентувати увагу на те, що в умовах планової економіки ключову роль в експорті овочевої продукції належала саме сільськогосподарським підприємствам. На сьогодні в умовах ринкових відносин, питання, які типи із нових ринкових інституційних суб'єктів чи утворень овочепродуктового пікомплексу візьмуть на себе роль основного експортера овочевої продукції, є найбільш актуальним.

Парадокс ситуації в тому, що всі наявні потужності великих овочепереробних підприємств вдвічі більші за величину фактичного річного валового надходження овочевої продукції з усіх секторів економіки. За існуючого виробництва наявні потужності по овочекombінатах можуть бути завантажені продукцією об'єктивно більше на 65%. Ефективність переробки завжди залежить від повнішого використання виробничих потужностей, й лише в деяких випадках, за умови значного технологічного відставання, від рекон-

струкції й технологічного переоснащення. Однак фактична велика відсоткова завантаженість є наслідком подальшого збільшення надходження овочевої продукції через поступову збалансованість ціни, що пропонують овочепереробні підприємства.

Складнощі з закупівлею сировини змушують великі спеціалізовані переробні підприємства вести не просто конкурентну боротьбу за її постачальників, а формувати довгострокові підходи по створенню стабільної системи постачання. Іншими словами, на багатьох підприємствах прийшло розуміння, що крім традиційного маркетингу (маркетингу кінцевої продукції) назріла необхідність глибокого застосування ресурсного маркетингу, яким потрібно займатися перебуваючи на місці овочепереробного підприємства, відчуваючи, що канал просування продукції до кінцевого споживача програє іншим каналам (каналам з доробкою, переробкою і зберігання).

Отже, існує значна недосконалість ринкових відносин між безпосередніми виробниками та переробними підприємствами, що спричиняє ціновий диспаритет та низький рівень рентабельності перших при цій моделі взаємовідносин. Одним із шляхів виходу з кризи, пов'язаної з невідповідністю вартості виробництва та закупівельних цін, як ми вважаємо, є заохочення до відбудови довгострокових стабільних відносин, заохочення та зацікавлення виробників умовами, коли переробні підприємства зацікавленні в співпраці, розуміють проблеми виробника та націлені на сприяння здешевленню вирощування за рахунок створення централізовано керованої ритмічної системи поставок.

Відновленню нормальної роботи деяких овочепереробних підприємств сприяло динамічне збільшення інвестицій в овочепереробну галузь разом із правильно обраною стратегією позиціонування готової продукції. Порівняно низька купівельна спроможність населення протягом останніх років зумовила на українському ринку зниження попиту на овочеву продукцію. Споживачі із середнім та низьким рівнем доходу надають перевагу овочевій продукції на міських ринках, де вона якісніша і представлена в ширшому асортименті.

Частка вітчизняної продукції в загальних витратах українських споживачів є однією з найвищих у світі.

Пропорційного збільшення показників витрат на харчування в міру зростання доходів зі сторони вітчизняних споживачів, не слід очікувати – питома вага витрат на продовольчі продукти із зростанням доходів буде знижуватись, при цьому відбуватиметься заміщення продуктів низької якості на продукти вищої доданої вартості.

Суттєве зниження купівельної спроможності населення поряд із відносним зростанням торговельної надбавки на овочеві продукти внаслідок приватизації роздрібною мережі стали ще однією із причин, за якими більшості населення стала дорожчою значна кількість якісних видів виробленої овочепереробними підприємствами продукції. Зменшення обсягів реалізації продукції в торговельній мережі найбільш суттєво вплинуло на нестачу обігових коштів більшості великих переробних підприємств.

Процеси зменшення кількості сільськогосподарських підприємств, що займаються вирощуванням овочів та змін у каналах реалізації овочів, відбувалися паралельно із змінами в формах власності овочепереробних підприємств. Із державних овочепереробні підприємства перетворилися у приватні, акціонерного типу підприємства. На основі Закону України «Про оренду державного та комунального майна» від 4 жовтня 1992 р., № 2269-ХІІ, трудові колективи взяли в оренду майно цих підприємств з правом подальшого його викупу [357]. За рахунок різкого підвищення цін на овочеву продукцію, колективи овочепереробних підприємств у 1993-1994 рр. викупили ці підприємства і стали їх власниками. Рівень участі працівників сільського господарства у викупі державного майна овочепереробних підприємств становив 35-90%.

В процесі таких базових трансформацій прослідковується інша тенденція – виникнення великих вертикально-інтегрованих об'єднань, в складі яких сільськогосподарські підприємства, які, поряд із орієнтацією на розвинене рослинництво, орендують землю, займаються вирощуванням різних видів овочів, також мають власні овочепереробні підприємства та підприємства з

доставки та реалізації виробленої продукції. Тобто створюється замкнутий цикл, починаючи від вирощуванням овочів, закінчуючи реалізацією готової продукції. Зважаючи на інфраструктурну нерозвиненість ринку такий підхід для агровиробників приносить та продовжує надавати суттєві переваги, оскільки дає можливість не залежати від зовнішніх постачальників сировини та в кінцевому результаті впливати на ринкову ситуацію, а нерідко й на ринкову ціну. Окремі з таких об'єднань, такі як «Верес», ЗАТ «Чумак» та ЗАТ «Ніжинський консервний завод», які вже налагодили й впровадили альтернативні технології організації виробництва овочів.

Отже, ефективність функціонування овочепродуктового підкомплексу значною мірою залежить від системи економічних відносин між сільськогосподарськими, заготівельними, переробними і торговельними підприємствами. Виробництво – зберігання – переробка – реалізація – споживання є ланками одного ланцюга, тому неможливо домагатися прибутковості однієї з них при збитковості інших. Необхідна взаємовигідна співпраця, налагодження інтеграційних зв'язків.

Передовий вітчизняний досвід, а також розвиток подібних продуктивних підкомплексів у розвинених країнах світу свідчать, що головною передумовою вирішення цієї проблеми є об'єктивні процеси розвитку виробничих відносин і реалізація обґрунтованого економічного механізму відносин між ланками підкомплексу. У зв'язку з цим, майже усі овочепереробні підприємства налагоджують взаємовигідні відносини з фермерами-постачальниками, забезпечуючи їх насінням, засобами захисту рослин, збиральною технікою; стимулюючи до чіткої системи поставок та оплати [358, с. 16]. Так, ТОВ «Глобинський консервний завод «Глобус» перед початком весняно-польових робіт кредитує основних постачальників сировини через надання їм гібридного насіння, засобів захисту рослин, замовляючи виростити певні види овочевої продукції. Як результат, потужності підприємства завантажені лише на 40%, але підприємство працює над розширенням ринків збуту консервованої продукції, асортименту овочевих консервів, і на цій основі над розширенням

сезону закупівлі продукції у фермерських та приватних господарствах місцевого населення.

Миргородський консервний завод заковує овочі у місцевих фермерів і населення, причому орієнтується на малі та середні фермерські господарства. У своїй роботі покладається на довгострокову співпрацю з виробниками продукції, стимулюючи їх ціною політикою та стабільністю довгострокових партнерських угод. Стратегія підприємства базується на розвитку сировинної бази у Полтавській області, для чого підприємство проводить семінари для фермерів, на яких надає інформацію щодо ефективного вирощування овочів, допомагає у співпраці із насінневими компаніями та компаніями – постачальниками засобів захисту рослин.

Отже, враховуючи постійно зростаючий попит на продукцію овочівництва та потенційні можливості країни щодо збільшення валового виробництва овочів, слід застосовувати у сільськогосподарських підприємствах сучасні технології вирощування культур, які передбачають: максимально можливе пристосування до конкретних ґрунтово-кліматичних умов окремого господарства, сорту і вимог замовника щодо готової продукції; нарощування площі зрошувальних земель у підприємствах; постійне збагачення новими сортами, гетерозисними гібридами, матеріалами, способами та прийомами вирощування; застосування екологічно-адаптованих систем удобрення на основі збалансованого землекористування.

Для успішного розвитку овочепереробної галузі необхідно підприємствам випускати якісну, а отже, і конкурентоспроможну продукцію. Для реалізації цього завдання потрібно прийняти стратегію стабільного економічного розвитку на основі удосконалення економічних відносин між виробниками та переробниками овочевої сировини, що є необхідним заходом щодо розвитку овочепродуктового підкомплексу України.

З метою розширення сезону продажу продукції, для товаровиробників, постає нагальне питання зберігання, пакування, транспортування продукції із збереженням товарного виду та поживних властивостей. За спостереженням

спеціалістів, що на ринку плодоовочевої продукції на території України, в зимово-весняний сезон присутня імпортна овочева продукція, завезена із країн сусідів Словаччини, Угорщини, Польщі та Іспанії. Отже, питання розширення сезону продажу плодоовочевої продукції господарств залишається актуальним.

На сьогодні відсутні необхідні потужності для переробки, доробки і навіть зберігання овочів. У середині 2017 р. в Україні функціонувало 703 сховища, загальною місткістю 1,4 млн. т., для зберігання картоплі і майже 640 сховищ місткістю майже 1 млн. т., для зберігання овочів. Крім того, 70-80% сільгосп підприємств не має відповідного обладнання з доробки та переробки овочів, що не дозволяє їм отримати додаткові прибутки, адже, помиті і розфасовані овочі можливо реалізувати на 15-20% дорожче. Майже відсутні цехи із заморожування овочів. Надалі запровадження переробки, заморожування та перспективного напрямку – сушіння – дозволить виробнику диверсифікувати канали збуту продукції та підвищити рентабельність бізнесу.

У віддалених районах не функціонують закупівельно-заготівельні кооперативи, що має прямий вплив на низьку товарність галузі. Крім того, повною мірою не використовується природний та економічний потенціал регіонів щодо розширення постачання овочів та продуктів їх промислової переробки в рамках міжрегіонального обміну.

Перспективними ланками, між виробником та покупцем мають стати Асоціації виробників, що матимуть власні переробні і торговельні структури, і зможуть представляти один з засобів захисту виробників від імпортованих товарів і монополізму, що існує в переробній галузі та торгівлі.

В перспективі малі товаровиробники овочевої продукції не зможуть покращити свою конкурентну спроможність і загальну прибутковість, якщо вони не продовжать сезон виробництва і маркетингу овочевої продукції. Це означає застосування таких методик як використання пластикових плівок, агроволокна, вирощування в теплицях, застосування ранніх і пізніх сортів та гібридів овочевих культур, ефективного зберігання, створення переробних і напівпереробних потужностей поблизу місць вирощування, а також створення

бренду. Місцезнаходження складських приміщень неподалік зменшує пікові навантаження на транспорт, скорочує витрати на доставку, оскільки транспортуватиметься лише високоякісна продукція, а також покращить ситуацію з зайнятістю працівників в несезонні періоди.

Державна політика підтримки овочепереробної промисловості має бути спрямована на сприяння розвитку сільськогосподарських заготівельних та збутових кооперативів та мережевих структур з замкненими ланцюгами виробництва «від поля до столу»; стимулювання виробництва інноваційної продукції глибокої переробки; встановлення жорсткого контролю за якістю імпоротної продукції.

Основоположним етапом планування виробництва й використання продукції овочівництва є баланс її споживання, в якому відображається плановий рух овочевої продукції та окремих продуктів її переробки [325, с. 62]. Максимальний валовий збір овоче-баштанної продукції був у 2010 р. і склав 11 млн т., в т.ч. овочів відкритого ґрунту – 9,6 млн т., овочів закритого ґрунту – 0,4 млн т., баштанних продовольчих культур – 0,8 млн т. Це відбулось на фоні підвищення рівня урожайності, хоча даний показник в усіх категоріях господарств не перевищує 20 ц/га, що значно нижче розвинутих країн світу. Як неодноразово уже зазначалося, ця ситуація спричинена тим, що виробництво овочів зосереджено у господарствах населення (в середньому 86%) та недостатніми інвестиціями у розвиток галузі овочівництва.

На вітчизняному ринку овочевої продукції відмічається неефективне формування пропозиції і розподілу овочевої продукції. Аналіз балансу попиту і пропозиції за 1990-2016 рр. показав, що місткість (ємність) внутрішнього національного ринку (валове виробництво) за цей період зросла на 34,1%. Проте темпи зростання овочевої та баштанної продукції на продовольство (фонд споживання) за цей період зріс лише на 13,9%. Якщо у 1990 р. виробництво овочів і баштанних продовольчих культур в країні становило 7458 тис т., то в 2010 р. – 8873 тис т., лише за 2010-2016 рр. виробництво овочевих культур характеризується сталим розвитком. Як наслідок цього,

рівень самозабезпеченості України овочами і баштаними продовольчими культурами у 2016 р. (відношення виробництва до внутрішнього використання в Україні) склав 103%. Цей критерій показує, наскільки фонд споживання задовольняється власним вітчизняним виробництвом овочевої продукції (табл. 37).

По овочевих і баштанних продовольчих культурах безпосередньо на споживання населення, тобто за прямим призначенням було використано у 2016 р. 7030 тис. т., а це припадає 164,4 кг. на 1 особу, що в повній мірі відповідає фізіологічній нормі (161 кг.). При цьому варто зазначити, що основною особливістю ринку овочів в Україні є те, що вирощування завжди перевищує споживання.

Значними є і втрати, частка яких у внутрішньому попиті у 2016 р. склала 12,1% проти 3,1% у 1990 р. Тобто у звітному році при виробництві овоче-баштаної продукції 221 кг. на одну людину, фактично було спожито лише 164,4 кг, а 25,6% товарної продукції зіпсувалося, витрачено на корм та експортовано. Фактично господарствами населення згодовано худобі – 1591 тис. т., а це майже четверта частина врожаю – це дуже багато. Ще 1209 тис. т. овочів і овоче-баштанних культур згнили у процесі зберігання (табл. 37). При цьому стабільними є обсяги овочевих культур, що використовуються на посів (близько 12 тис. т.). Таким чином, більше четвертої частини вирощеного і вже зібраного врожаю овочів не попало на стіл жителів України. Негативним є і той факт, що частка фонду споживання у валовому виробництві майже постійно знижується і на сьогодні складає трохи більше 70%.

Позитивним є те, що зростають обсяги надходжень валютних коштів від експортних операцій. Україна перетворилася на потужного експортера овочів на світовому ринку. Так, за 1990-2016 рр. реалізація на зовнішньому ринку овочів зросла на 84,8%. Проте експортні можливості українського овочівництва у 2014-2016 рр. не були реалізованими через постійні обмеження на традиційному нашому ринку збуту – у Росії. Проте це, нарешті, дало змогу експортоорієнтованим суміжним підприємствам відшукати канал, через який

Баланс овочів і баштанних продовольчих культур в Україні, тис. т.

Показники	Роки										2016 р. до 1990 р., % (раз)	Проект (прогноз) постіндустріального ринку	
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015			2016
Виробництво	7458	6377	6195	7606	8873	10562	10815	10668	10323	9792	9998	134,1	10650
Зміна запасів на кінець року	132	100	201	196	-22	514	458	-13	183	-213	-100	*	-100
Імпорт	17	41	29	100	311	285	213	237	225	95	115	6,7р.	60
Усього ресурсів	7343	6318	6023	7510	9206	10333	10570	10918	10365	10100	10213	139,1	10590
Експорт	145	194	30	150	335	303	346	379	294	212	268	184,8	550
Витрачено на корм	721	755	728	1214	1337	1473	1568	1747	1620	1564	1591	2,2р.	850
Витрачено на посадку	73	68	86	90	118	126	127	130	117	110	115	157,5	105
Втрати	231	322	177	393	835	991	1077	1231	1223	1203	1209	5,2р.	250
Фонд споживання	6173	4979	5002	5663	6581	7440	7452	7431	7019	6890	7030	113,9	8835
у розрахунку на 1 особу, кг.	119,7	96,7	101,7	120,2	143,5	162,8	163,4	163,3	163,2	160,8	164,4	137,3	185
Частка фонду споживання у виробництві, %	82,8	78,1	80,7	74,5	74,2	70,4	68,9	69,7	68,0	70,4	70,3	*	85,0
Частка втраг у виробництві, %	3,1	5,0	2,9	5,2	9,4	9,4	9,9	11,5	11,8	12,3	12,1	*	3,0
% імпорту до фонду споживання	0,3	0,8	0,6	1,8	4,7	3,8	2,8	3,2	3,2	1,4	1,6	*	0,7
% експорту до фонду споживання	2,3	3,9	0,6	2,6	5,1	4,1	4,6	5,1	4,2	3,1	3,8	*	6,2

Джерело: дані державної служби статистики України [235]

українські овочі почали реалізовуватись на європейський ринок.

У формуванні загального обсягу пропозиції овочів і баштанних культур імпорту овочів у 2016 р. становив 1,6%. Внаслідок зазначених тенденцій обсяг імпорту за аналізований період збільшився у 6,7 рази.

Поряд із об'єктивні причинами, що спричинили критичний стан справ в галузі овочівництва, слід зазначити певні недоліки в державному регулюванні галузі. Не завжди збалансована та не до кінця вивірена державна політика регулювання стала наслідком відсутності довгострокової стратегії розвитку галузі, відповідно, послідовної державної політики щодо підтримки розвитку овочівництва, безсистемністю формування та розв'язання завдань, логіки в черговості та спрямованості механізмів її реалізації [359, с. 79]. В результаті вітчизняна галузь овочівництва втратила позиції традиційно потужної галузі, що забезпечувала не тільки весь внутрішній ринок, але й значну частину споживання в інших країнах СНД.

На жаль, із самого початку проведення ринкових реформ в Україні держава взяла помилковий курс на збереження державного регулювання сільського господарства переважно неринковими методами. Хоча це робилося з огляду на стратегічний характер галузі й необхідність забезпечення продовольчої безпеки, така політика відкинула сільське господарство на кілька років назад. Серед методів штучного підтримування овочівництва, що не виправдали себе, можна назвати адміністративне регулювання цін на овочеву продукцію та механізм її реалізації, адміністративне забезпечення галузі овочівництва потрібними ресурсами, відсутність дотацій у розвиток галузі, різного роду доплати та асигнування, а також постійне списання боргів.

В 90-х роках 20-го століття на вітчизняному ринку овочевої продукції відбувалися важливі інституціональні та структурні зміни, які були обумовлені відміною централізованої системи державного планування та лібералізації економіки. За ці роки держава створювала умови для переходу до ринкової економіки, формування ринкового середовища на основі вільної підприємницької діяльності. Цей період державного регулювання характеризується

втратою цільового регулювання виробництва овочевою продукцією, високим податковим тиском, відсутністю доступних кредитів та мізерною допомогою вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції.

До 1995 р. на продукцію рослинництва існували дотації до цін. В 1995 р. з відміною дотацій виробництво продукції рослинництва стало збитковим. Протягом 1996-1997 рр. дотації до цін на продукцію рослинництва не існували, що призвело до подальшого поглиблення кризи у цій галузі.

Не виправдали себе в повній мірі й заходи щодо штучного створення інтегрованих формувань з виробництва, переробки й реалізації овочевої продукції за участі сільськогосподарських товаровиробників і переробних підприємств, заготівельних і торговельних організацій усіх форм власності, банків, вітчизняних та іноземних інвесторів. Загалом надані сільськогосподарським підприємствам дотації на овочеву продукцію значною мірою «підтримували» мотивацію до простого відтворення, і від їх обсягів, нині на пряму, залежать мотиви виробників вкладати ресурси в дану галузь.

І в світі, і в Україні трансформації ринку овочевої продукції стали наслідком поступового накопичення кількісних і якісних змін в економічній системі. Однак процеси формування і розвитку ринку овочевої продукції в Україні відбувалися під впливом кардинального реформування системи економічних відносин, наслідком чого стала руйнація централізованої системи збуту овочевої продукції.

У сучасних умовах функціонування аграрних підприємницьких структур вирішальний вплив на ефективність галузі овочівництва мають політика цін, державні пріоритети, інтереси та дії організацій-покупців великих партій продукції. Як уже зазначалося, сільськогосподарським товаровиробникам без підтримки держави досить складно відстоювати власні інтереси [360, с. 209].

В умовах конкуренції в овочівництві важливо знати і постійно підвищувати рентабельність продажу різних овочевих культур, яка дає уяву про ступінь їх цінової конкурентоспроможності, і на основі цього оцінювати галузеву структуру овочівництва й обґрунтовувати пропозиції щодо її удосконалення з

метою підвищення економічної ефективності досліджуваної галузі.

За результатами проведених досліджень у торгівлі на ринку овочевої продукції за Україні в останні роки варто виділити наступні тенденції:

1). Спостерігається поступове зміцнення позицій спеціалізованих овочевих підприємств. Вони активно опановують передові зарубіжні технології вирощування, що позначається на зростанні урожайності овочів: за роки незалежності цей показник у фахових господарствах зріс у 4 рази, а в господарствах населення лише на 35%.

2). На національному ринку овочевої продукції спостерігається слабка асортиментна політика. Структура пропозиції представлена в основному культурами борщового набору. Україні бракує вітамінної продукції – перцю солодкого, баклажана, часнику, багатьох зеленних і салатних культур. Сумарна частка цих культур у валовому виробництві становить 6,2%, тоді як у Європі на їх частку припадає 25-35%.

3). Аналіз балансу попиту та пропозиції за 1990-2016 рр. показав, що емність національного овочевого ринку за цей період збільшилась на 34%. Водночас темпи зростання продукції на продовольство за цей самий період зросли лише на 49%. Відтак, є необхідність урізноманітнити асортиментну пропозицію, знизити собівартість овочевого виробництва, самотужки подбати про потужності зі збереження.

4). Спостерігається процес, коли овочепереробні підприємства поступово збільшують свої позиції у закупівлях овочів у сільськогосподарських підприємствах.

5). Відсутність виваженої державної політики регулювання стала наслідком відсутності довгострокової стратегії розвитку галузі.

Отже, аналіз показує, що в умовах ринкової економіки спостерігаються ознаки довгострокового сталого розвитку ринку овочевої продукції в Україні. Постійне зростання з року в рік споживання овочевої і баштаної продукції є свідченням ознак стабілізації та відновлення внутрішнього виробництва.

Вирішення питання над продовженням виробничого сезону багатьох

видів овочевої продукції створює потенціал значного підвищення загальної прибутковості товаровиробників овочів. Таким чином, маркетингова стратегія товаровиробників на сучасному етапі може бути сформульована як продовження маркетингового сезону овочевих культур. Товаровиробники одержують стабільну середню ціну під час сезону від покупців, а гуртові і роздрібні покупці одержують стабільний обсяг поставок від фермерів протягом всього сезону, сплачуючи при цьому домовлену ціну.

Іншим прибутковим елементом бізнесу овочевою продукцією має стати запровадження специфічних овочевих культур. Специфічні овочеві культури, слід зазначити, що вони широко не виробляються і не продаються у великих кількостях, вони дають високий прибуток в діапазоні від 10 до 40 тис. грн з гектару. Це культури, що потребують особливого догляду. Прикладами таких культур можуть бути солодка кукурудза, часник, коренеплоди, спеції і органічна продукція [361, 362].

Маркетинг продукції з доданою вартістю означає переробку або модифікацію продукції через приготування, комбінування, перемелювання, екстрагування, сушку, копчення, етикетування і пакування. Продукти з доданою вартістю є рентабельними не за рахунок масштабу виробництва подібної продукції, а успіх такої продукції значної мірою залежить від просування на ринку і рекламної стратегії виробника. Постачання овочевої продукції на бази відпочинку представляє собою ще одну стратегію продукції з доданою вартістю для фермерів. Овочева продукція з доданою вартістю після введення сучасних методик сортування, пакування і напівпереробки, може виявитися ефективним засобом для фермерів, що займаються постачанням продукції до супермаркетів у великих містах. В міжсезоння для фермера було б доцільно пропонувати свіжу овочеву продукцію в мережу харчових закладів, на ринки і в супермаркети, в той час як піковий сезон фермер найбільший прибуток одержить від стабільних контрактних поставок на переробне підприємство або гуртовому покупцеві чи державному закладу.

Продовження сезону забезпечить виробнику можливість підвищити і вирівняти грошовий потік, утримувати свої позиції на ринку продукції, застосовувати робочу силу протягом довшого сезону і, зрештою, підвищити загальні доходи господарства. Продовження сезону необов'язково означає вирощування культури взимку, а вихід цієї культури на ринок раніше і пізніше та під час сезону, коли попит вже або ще існує, але пропозиція не є достатньою, а коли пропонується продукція, що зберігалась на складах наприкінці сезону, а також пропозиція ринкового продукту в позасезонний період.

З багатьох організаційних та економічних факторів, що стосуються створення ринку свіжої овочевої продукції, найбільш важливим буде введення специфічних для областей України ранніх, пізніх і високоврожайних сортів, культур, що приносять реальний дохід. Такі заходи не тільки прискорять і покращать постачання ринку, але й скоротять періоди заморожених активів.

Для виробників, що вирощують овочеву продукцію в невеликих масштабах, є привабливим продавати вироблену продукцію безпосередньо гуртовим або роздрібним покупцям. Продаж гуртовим компаніям і безпосередньо в супермаркети може послужити найкращим прикладом диверсифікації продажу продукції. В такому випадку важливим є приділити найбільшу увагу виробленню якісної продукції, а також проблемам пакування.

Вітчизняні гуртові ринки, що потенційно можуть виступати як посередники, ще недостатньо розвинені, прямі договори між сільськогосподарським виробником і кінцевим покупцем принесли б користь як фермерові, так і останнім. За таких обставин виробники одержували б максимальну ціну, а також мали б стійкий канал реалізації, в той час, як покупцям гарантувалися б доступні ціни і вчасні платежі. Така продукція повинна відповідати конкретним і відповідним вимогам якості і постачатися вчасно за графіком.

5.2. Динаміка світового виробництва та торгівлі овочевою продукцією

Подальший прогрес в світовому сільському господарстві і вибухове прискорення розвитку світових ринків аграрної сировини вимагають постійного аналізу обсягів його виробництва як по регіонах планети, так і по окремих країнах – основних виробниках аграрної продукції. Такий аналіз дозволяє визначитися з прогнозом виробництва у країнах світу та визначити експортні можливості кожної країни в умовах конкуренції із світовими виробниками сільськогосподарської сировини як за масштабами й обсягами виробництва, так і за якісними параметрами.

Міжнародною спільнотою беззаперечно визнається, що Україна є потужним виробником продовольства і сільськогосподарської сировини та їх постачальником на світові ринки. За обсягами виробництва продукції рослинництва країна входить до числа 26 країн світу – основних виробників продукції рослинництва і тваринництва.

За останні 20 років у світі намітилися кардинальні зміни в сільському господарстві. Якщо посівні площі під зерновими культурами, картоплею, бататом, рициною, горохом, кормовими бобами, цукровими буряками, чаєм, виноградом та коноплею показують динаміку то зростання, то спаду. Проте овочеві культури навпаки мають стрімку тенденцію до зростання площ, урожайності і валових зборів. Аналіз літератури свідчить про зростання великої зацікавленості до розширення спектру не тільки традиційного асортименту, але й до нових видів, які можна використати в городництві. Людиною освоєна надзвичайно мала кількість видового різноманіття рослинного світу, яка не перевищує 0,2-0,3%. Так, у США для повнішого використання видів овочевих культур в межах країни і штатів проводиться статистичний облік вирощування 34 видів овочів для свіжого споживання і 10 видів – для переробки. Причому для капусти, квасолі, салату і динь відомі площі, урожайність і оптові ціни навіть у розрізі різновидностей і сортів. Крім державних установ, різко зросла кількість приватних фірм, які займаються інтродукцією, селекцією та

насінництвом овочевих рослин.

Дослідженням встановлено, що протягом тривалого періоду часу посівні площі під овочевими культурами збільшились внаслідок переважно екстенсивного характеру виробництва овочів більшості країн світу. Так, за 1990-2015 рр. площі під овочевими культурами зросли з 31817 тис. га до 61431 тис. га, або на 93,1%. Значний приріст посівних площ овочів за період аналізу відбувся в Китаї – більше ніж у 3 рази, Єгипті – 2 рази, Індії та в цілому в світі – майже у 2 рази. В Україні за період аналізу відбулося зниження посівних площ овочевих культур на 16,4% (табл. 38). При цьому варто зазначити, що Україна володіє 27% світових чорноземів.

Проте при цьому прослідковується тенденція, що розвинуті країни світу (США, Італія) з кожним роком скорочують посівні площі під овочевими культурами, а країни із транзитивною економікою, навпаки збільшують посівні площі.

Таблиця 38

Посівні площі овочевих культур у країнах світу, тис. га

Країна	Роки									2015р. у % до 1990р.
	1990	1995	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
США	1381	1445	1290	1173	1118	1136	1104	1099	1081	78,3
Індія	4792	5525	5883	7259	7532	7993	8649	8513	8483	177,0
Китай	7658	11306	21546	23622	24222	24255	24360	24905	24988	3,3р.
Росія	811	831	928	759	838	790	791	808	853	105,2
Мексика	476	464	653	688	683	679	672	706	721	151,7
Італія	620	589	593	556	533	483	505	509	511	82,4
Єгипет	390	425	672	776	764	764	709	770	782	200,0
Туреччина	786	932	1081	1059	1106	1117	1126	1124	1127	143,4
Україна	536	578	489	551	587	582	607	573	447	83,4
Світ	31817	37525	51025	55030	57145	58357	60019	61224	61431	193,1

Джерело: за даними FAO [194]

Зростання посівних площ та застосування інноваційних технологій виробництва овочів призвело до зростання урожайності овочів в усіх регіонах світу. Так, за період аналізу спостерігається зростання середньої урожайності овочевих культур в понад два рази (табл. 39).

Таблиця 39

Урожайність овочів у країнах світу, ц/га

Країна	Роки									2015 р. у % до 1990 р.
	1990	1995	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
США	231,2	247,1	293,0	311,5	319,9	321,9	317,8	332,9	334,5	144,7
Індія	102,1	102,3	123,5	138,6	142,1	143,0	139,9	148,7	149,3	146,2
Китай	172,1	185,0	105,9	230,9	232,9	235,2	239,5	240,4	241,1	140,2
Росія	131,3	142,1	173,7	174,9	189,7	203,5	203,6	208,9	209,5	159,5
Мексика	136,0	148,6	170,7	183,8	179,8	198,5	197,2	202,1	205,1	150,8
Італія	228,0	234,2	265,0	261,9	267,0	285,1	268,0	272,1	275,3	120,7
Єгипет	237,2	243,2	250,6	250,9	248,5	259,4	248,4	251,1	253,1	106,8
Туреччина	229,8	234,4	243,8	244,6	247,7	247,9	250,8	250,7	250,3	108,9
Україна	133,5	110,3	147,9	161,4	175,9	185,4	185,2	201,3	208,1	155,9
Світ	146,8	152,3	176,6	189,1	190,2	190,1	189,0	191,0	191,8	130,6

Джерело: за даними FAO [194]

Поряд з цим, за наявності загальної тенденції збільшення середньої урожайності овочів у всіх регіонах планети існують значні відмінності в підході до виділення під них ріллі, що, в свою чергу, зумовлює відмінності в обсягах їх виробництва.

Виробництво овочів (до них FAO включає також дині) в кінці ХХ і на початку ХХІ ст. динамічно розвивається в більшості країн світу завдяки зростаючому попиту на овочеву продукцію на світовому і внутрішньому ринках. Стрімкий характер виробництва овочів відбувся у період з 1995 по 2005 рік [363, с. 161]. Зростання виробництва овочевої продукції у світі, за

визначений період, становило більше 329 млн т. або 57,6%, що перевищує темпи зростання населення та є свідченням того, що споживання овочів у світі зростає.

При цьому найбільший приріст як у відносних, так і в абсолютних цифрах досягнутий в регіоні «Далекий Схід» – в 6,6 рази або 403,3 млн т., найменший у відносних показниках – в регіоні «ЄС-27» – на 49,5%, у вагових в регіоні «Близький Схід» – на 10,8 млн. т.

Дослідженням встановлено, що за період з 1990-2015 рр. світове виробництво овочевих культур збільшилося більш ніж у 2,5 рази – від 467196 тис. т. до 1171167 тис. т. При цьому світові темпи середньорічного приросту, починаючи з 2008 р., дещо зросли, що зумовлено збільшенням темпів зростання посівних площ та урожайності (табл. 40).

Таблиця 40

Виробництво овочів у країнах світу, млн т.

Країна	Роки									2015р. у % до 1990р.
	1990	1995	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
США	31,9	35,7	37,8	36,5	35,7	36,5	35,0	36,5	36,8	115,4
Індія	48,9	56,5	72,6	100,6	107,0	114,3	120,9	126,5	129,3	2,6р.
Китай	131,8	209,1	443,8	545,4	564,2	570,5	583,3	598,8	612,5	4,6р.
Росія	10,3	11,8	16,1	13,2	15,9	16,0	16,1	16,8	17,2	167,0
Мексика	6,4	6,9	11,1	12,6	12,3	13,4	13,2	14,2	14,6	226,5
Італія	14,1	13,8	15,7	14,5	14,2	13,8	13,5	13,8	13,9	98,8
Єгипет	9,2	10,3	16,8	19,4	18,9	19,8	17,6	19,3	19,8	215,2
Туреччина	18,0	21,8	26,3	25,9	27,4	27,7	28,2	28,1	28,2	156,1
Україна	6,6	5,9	7,3	8,1	9,8	10,0	10,3	9,6	9,2	138,2
Світ	467,1	571,6	901,2	1080,3	1086,7	1109,2	1134,2	1164,4	1171,1	2,5р.

Джерело: за даними FAO [194]

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови в різних країнах світу дозволяють залучати під виробництво овочів великі площі землі та отримувати при цьому високі врожаї. За останні роки світові сільськогосподарські виробники освоїли інтенсивні технології виробництва овочів, використовують якісне насіння, високоефективні добрива та засоби захисту рослин, що призвело до збільшення обсягів виробництва, реалізації та споживання якісної овочевої продукції.

Поряд із зазначеними тенденціями, розвинуті країни світу демонструють тенденції, з одного боку, зменшення посівних площ під овочевими культурами, а з іншого боку – помірне зростання обсягів виробництва овочів. Такі тенденції пояснюються тим, що із використанням інтенсивних технологій у виробництві овочів, розвинуті країни збільшують виробництво овочів. У свою чергу, країни з транзитивною економікою протягом досліджуваного періоду демонструють тенденції як значного зростання посівних площ, так і тенденцію значно більшого зростання обсягів виробництва овочів. Ця тенденція пояснюється використанням у країнах з транзитивною економікою використанням поки що екстенсивних технологій розвитку галузі овочівництва.

За допомогою кореляційно-регресійного аналізу побудовано та проведено аналіз економіко-математичної моделі у вигляді рівняння регресії, що виражає залежність валового виробництва овочів (результативної ознаки) від однієї або кількох ознак-факторів (величини посівних площ) і дає оцінку міри тісноти (щільності) зв'язку.

На основі даних таблиць 41 та 42 було визначено кореляційно-регресійну залежність валового збору від впливу окремих факторів для різних країн світу. Як свідчать дані таблиці 41, коефіцієнт множинної детермінації має додатне значення і коливається в межах від 0,94 до 0,99 для різних країн світу, що підтверджує наявність залежності валового збору овочів від таких факторів як посівні площі і урожайність. Так, для України залежність від двох зазначених факторів становить від 94% для України, а для решти країн світу 98-99%. Коефіцієнт множинної кореляції 0,97-0,99 свідчить про сильний (тісний) зв'язок між показниками.

**Кореляційно-регресійна залежність валового збору від впливу
результуючих факторів**

Показник	Країни світу									Світ
	США	Індія	Китай	Росія	Мексика	Італія	Єгипет	Туреччина	Україна	
Коефіцієнт множинної детермінації	0,98	0,99	0,99	0,99	0,99	0,98	0,99	0,99	0,94	0,99
Коефіцієнт множинної кореляції	0,99	0,99	0,99	0,99	0,99	0,99	0,99	0,99	0,97	0,98

Джерело: власні розрахунки

Далі визначимо роль і вплив домінуючого фактора на результативну ознаку. Дослідимо вплив посівних площ на обсяги виробництва овочів у країнах світу (табл. 42).

Таблиця 42

Коефіцієнт кореляції

Показник	Країни світу								
	США	Індія	Китай	Росія	Мексика	Італія	Єгипет	Туреччина	Україна
Коефіцієнт кореляції	-0,58	0,99	0,99	0,63	0,98	-0,26	0,99	0,99	0,77

Джерело: власні розрахунки

Як свідчать дані таблиці, коефіцієнт кореляції має від'ємне значення для таких країн як США та Італія, що підтверджує про відсутність залежності між валовим збором овочів і їх посівними площами. Решта країн світу демонструє тісний взаємозв'язок між результативною ознакою і впливом окремого фактора. Це означає, що протягом періоду спостереження був високий ступінь прямого лінійного взаємозв'язку між валовим збором овочів і посівними площами

овочів.

Разом з кореляційним аналізом ще одним інструментом вивчення стохастичних залежностей є регресійний аналіз. Результатом регресійного аналізу є коефіцієнт регресії. Для країн світу коефіцієнт регресії буде різним. Так, для США коефіцієнт регресії буде описуватись рівнянням $y = -0,014x + 1715,14$. Лінійний коефіцієнт кореляції свідчить про те, що між валовим збором та посівними площами не існує сильного прямого зв'язку ($r = 0,588$), а коефіцієнт детермінації показує, що варіація y зумовлюється варіацією x на 0,346, тобто результативний показник залежить від фактора на 34,6%. Отже, зв'язок між показниками, які включено у регресійну модель, є не істотним (випадковим).

Кардинально іншою є регресійна функція для країн з транзитивною економікою, до якої відноситься і Україна. Лінійний коефіцієнт кореляції України свідчить про те, що між валовим збором та посівними площами існує сильний прямий зв'язок ($r = 0,770$), а коефіцієнт детермінації показує, що варіація y зумовлюється варіацією x на 0,594, тобто результативний показник залежить від фактора на 59,4%. Отже, зв'язок між показниками, які включено у регресійну модель, є істотним.

Подібну залежність демонструє лінійний коефіцієнт кореляції для Китаю. Так, між валовим збором та посівними площами існує сильний прямий зв'язок ($r = 0,995$), а коефіцієнт детермінації показує, що варіація y зумовлюється варіацією, тобто результативний показник залежить від фактора на 99,%. Отже, зв'язок між показниками, які включено у регресійну модель, є досить істотним.

На основі цього можна зробити логічний висновок, що для розвинутих країн світу, таких як США, Італія визначальним фактором, що впливає на валовий збір овочів, є урожайність овочів, а фактор посівних площ (коефіцієнт кореляції складає - 0,58; - 0,26) має найменше значення, і з кожним роком роль даного фактора буде знижуватись. Для слаборозвинутих країн та країн з транзитивною економікою даний фактор є визначальним, чим підтверджує низький рівень інтенсифікації і інновації в галузі овочівництва.

На особливу увагу заслуговує Китай, який є найбільшим виробником овочів у світі. В 2015 р. р. в Китаї посівні площі під овочевими культурами і валове виробництво овочів склали відповідно 40,7 і 52,3% від світового обсягу. За цими двома показникам Китай вийшов на перше місце в світі за допомогою інновацій і впровадження техніки в овочівництві.

У Китаї, в результаті здійснення програми «Овочевий кошик», із 80-х років минулого століття в країні спостерігався бурхливий розвиток овочівництва, яке вже стало опорною галуззю розвитку національного сільського господарства. Пояснюється це зростанням виробництва для власних потреб, що обумовлюється зростанням чисельності населення в Китаї і рівня життя в країні, і концентрацією виробництва овочевої продукції для зростаючого японського ринку. За рахунок дешевої робочої сили, кращих природно-кліматичних умов та розвитку технологій, які дозволяють довше зберігати свіжу продукцію, не втрачаючи її властивостей, великим компаніям, що спеціалізуються на торгівлі овочевою продукцією, вигідніше інвестувати кошти у виробництво овочів у менш розвинених країнах, ніж у країнах, де споживається найбільше цієї продукції на душу населення (Японія, США, країни ЄС). Це і пояснює суттєве зменшення частки світового виробництва овочів у цих країнах [364, с. 166].

Значно зросло (у більшості випадків більш ніж у 4 рази) виробництво овочевої продукції у Єгипті, Мексиці, Індії, Туреччині, що дозволило цим країнам увійти в десятку найбільших країн-виробників цього ринку та витіснити з нього такі країни як Франція та Японія. Як і у випадку з Китаєм, це пояснюється наближенням цих країн до найбільших ринків овочевої продукції та вигідністю, через дешевші ресурси, інвестувати кошти у виробництво овочевої продукції саме тут, а не безпосередньо у розвинених країнах.

Про ознаки зростання світових темпів приросту овочів свідчить показник виробництва на 1 особу. Так, у 1990 р. у світі вироблялося 88 кг овочів на душу населення, а у 2010 р. – 138 кг. Найбільше овочів на 1 особу виробляється в Китаї – понад 400 кг, Греції – 296 кг, Іспанії – 273 кг, Білорусії – 245 кг, а в

Україні – 161 кг. Споживання овочів знаходиться у прямо пропорційній залежності від рівня доходу, при цьому пропозиція на 1 особу є найбільшою у країнах з високим рівнем доходу. У таких країнах пропонується ширший вибір продуктів, оскільки більше різноманіття продукції дає місцеве виробництво, а додаткова кількість для задоволення зростаючого попиту імпортується.

Таким чином, за наявності загальної тенденції збільшення середньої врожайності овочів в усіх регіонах планети існують значні відмінності в підході до виділення під них ріллі, що, у свою чергу, зумовлює відмінності в обсягах їх виробництва.

Отже, нарощування світового виробництва овочів, як основного джерела вітамінів і мінералів в раціоні людини, є одним з основних пріоритетів в розвитку аграрного виробництва. Порівняльний аналіз динаміки виробництва овочів в цілому і основних його видів по 26 країнах – основних виробниках аграрної сировини, показує, що розвинута галузь рослинництва у більшості аналізованих країн створює основу для розвитку рослинництва як перспективної галузі сільського господарства.

Різні темпи приросту виробництва окремих видів овочів зумовили деякі зміни в їх співвідношенні на світовому рівні. У країнах Америки та Західної Європи споживання овочів значно зросло за останні два десятиріччя. Сьогодні на ринках з'явилися нові овочі, про існування яких люди навіть не здогадувались 20 років тому. Деякі овочі, такі як спаржа та баштанні, завдяки покращанню умов перевезення та імпорту з інших країн, стали продаватися на ринках в ті пори року, коли в цих країнах вони не виробляються. Споживчий попит на овочі також збільшився, тому що люди більше почали цікавитись здоровим способом життя.

Труднощі із забезпеченням ринку свіжою овочевою продукцією протягом цілого року створило сприятливі умови для міжнародної торгівлі та сприяло глобальній інтеграції в секторі свіжих овочів. Разом з тим, більша частина овочів виробляється для споживання на внутрішні ринки, а на міжнародному ринку продається лише 4,4% світового виробництва овочів.

Експорт традиційно представляв малу частку ринку свіжих овочів, здебільшого через торговельні бар'єри та технічні труднощі і витрати на перевезення на великі відстані. Проте лібералізація торгівлі, яка впроваджується СОТ, а також через регіональні торговельні угоди розширила ринковий доступ та забезпечила необхідні механізми для боротьби з торговельними бар'єрами, такими як необґрунтовані санітарні та фітосанітарні обмеження.

Попри те, що в загальному виробництво переважно зорієнтоване на задоволення потреб внутрішнього ринку, кілька країн, таких як Чилі або Нова Зеландія, у своєму овочівництві, здебільшого, працюють на експорт. Розвинуті країни, і ті, що розвиваються, дедалі більше виробляють фрукти та овочі для експортних ринків. При цьому, якщо Китай та Індія зможуть довести рівень експорту своєї продукції до 10% виробництва, одне це зможе викликати подвоєння (до 20%) частки експорту у глобальному виробництві. Більша частка світового виробництва овочів споживається у свіжому вигляді. У розвинутих країнах споживання перероблених овочів часто становить більше половини загального обсягу споживання овочів.

Найперший овоч, що виробляється для ринку свіжої продукції та подальшої переробки і продається на всесвітньому ринку, – помідор. При цьому середній світовий обсяг експорту помідорів, починаючи з 2000 р., не знижувався. Китай домінує як у виробництві помідорів, так і у виробництві томатної пасти. Як окрема країна, США є домінуючим гравцем у міжнародній торгівлі свіжими овочами, яка посідає перше місце як імпортер, і як експортер, на рахунок якої припадає 18% або приблизно 40 млрд дол. США світового обсягу торгівлі свіжими овочами та фруктами.

Зазначимо, що найвищу виручку від експорту овочів у світі отримують не великі Нідерланди, які реекспортують овочі з усього світу. За рік нідерландські експортери отримують 7,0-8 млрд дол. США виручки від овочів і продуктів їх переробки. Нідерланди поступово наздоганяє Китай, який, однак, може цілком почати знижувати виручку від експорту завдяки зростаючому внутрішньому споживанню. У п'ятірку світових лідерів з експорту овочів входять також

Іспанія, Мексика і США. А після США у світовому рейтингу розташувалася Канада, яка отримує в 23 рази більше виручки від експорту овочів, ніж Україна.

В Європі основним ринком для імпорту овочів є Німеччина, основними постачальниками є Турція, Іспанія та Італія, а Нідерланди відіграють головну роль у процесі фізичного розподілу (дистрибуції) продукції. США є найбільшим світовим експортером свіжих овочів і, перш за все, помідорів та цибулі. Частину овочів ЄС імпортує з Південної Африки, Марокко, Чилі, Аргентини, Нової Зеландії, Турції та Ізраїлю. Кожна країна має довгострокові тісні торговельні стосунки з принаймні однією країною-членом ЄС. Наприклад, Південна Африка та Нова Зеландія мають міцні зв'язки з трейдерами на ринку Великої Британії.

Найбільшу питому вагу в структурі свіжої імпортової продукції у 2016 р. займали морква й інші коренеплоди та помідори. Перш за все, слід відзначити зростання імпорту помідорів, ввезених з Туреччини, Єгипту, Іспанії, Греції, Нідерландів. Значно збільшилося і споживання імпортової моркви, часнику та столового буряка. Основними країнами-експортерами були Китай, Нідерланди, Польща та Словенія. Імпорт борщового набору залежить від дефіциту на Україні. Наприклад, у 2016 р., зважаючи на нашу врожайність, імпорт практично відсутній.

В міру того, наскільки більше товаровиробників входять у міжнародну торгівлю свіжою продукцією, традиційні торговельні схеми змінюються. Домінуюча роль Нідерландів зменшується (нині через цю країну потрапляє лише 20% загального обсягу європейського імпорту свіжих овочів) та збільшується роль Бельгії, Великої Британії, Іспанії, Італії та Португалії.

Торгівля між США та Азією значно розширилась завдяки високим темпам економічного зростання та кращому доступу до ринку, чого було досягнуто здебільшого через багатосторонній процес лібералізації торгівлі та постійне зменшення торговельних бар'єрів. Один японський ринок імпорту становить близько 4% загального обсягу світової торгівлі свіжими овочами.

Польща, яка вважається великою овочевий державою, не увійшла навіть

до десятки найбільших експортерів, зайнявши 13 місце в рейтингу. При цьому обсяги експорту овочів з Польщі в 7,5 рази перевищують обсяги експорту з України. Правда, слід зазначити, що значна частина експорту овочів польського виробництва здійснюється через Литву. Якщо врахувати ці обсяги, які приписані Литві, то Польща якраз і забере десяте місце у світовому рейтингу експортерів овочів.

Деякі латиноамериканські країни, і перш за все, Чилі, тільки починають отримувати значні прибутки від розширення ринків в Азії. В міру того, як країни, такі як Перу або Мексика намагаються диверсифікувати свої експортні ринки і працювати в Азії, вони часто використовують маркетингові канали, які були розроблені та контролюються експортерами з США.

Стратегічні альянси та спільні підприємства дозволяють малим та великим компаніям та фірмам, що мають справу із свіжою овочевою продукцією, ефективно торгувати на світовому ринку. Поява у міжнародній торгівлі виробників-реалізаторів, на відміну від традиційних імпортерів та експортерів, диверсифікують міжнародні маркетингові канали.

Схеми іноземних інвестицій у виробництво овочів впроваджуються у Латинській Америці для кращого обслуговування зростаючого сектора супермаркетів у багатьох країнах. Наприклад, в Аргентині на мережу супермаркетів припадає більше двох третин обсягів реалізації продовольства, і вони мають все більший вплив на покупців. Деякі вантажоперевізники овочів в Аргентині самі виробляють продукцію в декількох регіонах, і тому перевозять своє пакувальне обладнання та техніку для зберігання продукції в місця безпосереднього виробництва (за каліфорнійською моделлю). Це дає змогу продовжити власний сезон відвантаження продукції в проміжки між основними виробничими циклами та підтримувати постійну наявність продукції на ринку для задоволення потреб споживачів.

У Мексиці частка сектора супермаркетів в обсязі реалізації продовольства перебільшує 15 % і швидко зростає завдяки іноземним інвестиціям у мережу роздрібної торгівлі овочами та іншими харчовими продуктами. Кілька великих

виробників овочів у Мексиці вирощують продукцію в багатьох регіонах, а відтак мають можливість постачати її безперервно цілий рік.

Європейці є лідерами щодо інвестицій в експортне овочівництво в Південній Америці у той час, як американські фірми активні у Мексиці, Центральній Америці та Чилі. Нещодавно фірми з США почали розширювати свої інвестиції в Південній Америці, у тому числі в Аргентині, Бразилії та Перу. Деякі каліфорнійські фірми також почали нарощувати інвестиційну діяльність у деяких країнах Азії. Наприклад, фірма з Каліфорнії виробляє овочі в Китаї для забезпечення китайського ринку швидкого харчування («фаст-фуд») [365]. Мета цієї діяльності – налагодити виробництво американського салату-латука високої якості та у достатній кількості. У деяких випадках інвестиція здійснюється у виробництво фруктів та овочів в азіатських країнах як платформ для постачання продукції на японський ринок.

З кожним роком все більше фірм відмовляються від суто регіонального фокусу і починають замислюватися над глобальними інвестиціями та пошуком джерел продукції для поставок за кордоном.

Велику роль у стимулюванні розширення та спеціалізації торгових потоків овочевої продукції, включаючи диверсифікацію маркетингових каналів, відіграли нові технічні можливості. Попит на свіжі продукти збільшився у зв'язку з вдосконаленням технології пакування та перевезення. Завдяки кращим технологіям у перевезенні, пакуванні та селекції, овочі та фрукти тепер можна перевозити на великі відстані та впродовж тривалого часу, і вони все одно будуть зберігати товарний вигляд та якість. Завдяки селекції виникли нові сорти традиційних овочів, таких як пурпурова цвітна капуста, жовті кавуни, шоколадний перець, різнокольоровий сквош. Відповідно, нові види овочів привернули увагу споживачів, а відтак почав з'являтися попит на цю продукцію.

Яскравим прикладом цього може бути виробництво овочів у Польщі. Польща та Україна вироблять приблизно однакові обсяги цієї продукції. Але в зимово-весняний період переважна частина імпорту овочів транспортується

саме з Польщі. Це відбувається тому, що польські виробники та оптові продавці використовують сучасні технології зберігання, пакування та транспортування овочів, наприклад, такі як зберігання продукції у модифікованому газовому середовищі або швидке заморожування. Це дає можливість зберігати поживні властивості овочів при їх тривалому зберіганні. Капуста в умовах контрольованої атмосфери зберігається свіжою і хрусткою мало не до наступного врожаю [366]. Як наслідок, високоякісну свіжу капусту маємо весь рік, і це збільшило період споживання капусти набагато довше, ніж восени та на початку зими. Поряд з цим, Україна тільки робить перші, але впевнені кроки у бік використання новітніх технологій зберігання та пакування овочів для найкращого задоволення очікувань споживачів. Завдяки покращеним можливостям зберігання різну овочеву продукцію можна споживати цілий рік.

Нові інформаційні технології в торгівлі швидко розвиваються та мають великий потенціал для застосування в секторі свіжої овочевої продукції, що може зменшити часті суперечки про якість. Тепер стало можливим робити цифрові знімки продукції і негайно передавати ці фотографії продавцю через Інтернет. Це особливо підсилює можливості торгівлі для малих фірм, які експортують продукцію, не маючи власних представництв на іноземних ринках. Та сама технологія пропонує новий маркетингово-рекламний інструмент експортерам, як великим, так і малим. Використовуючи Інтернет, фірми можуть передати покупцям повну специфікацію товару, в тому числі зовнішній вигляд, пакування, вагу та кількість, і все це дійсно полегшує процес торгівлі. За допомогою Інтернету зараз можна подивитися ціни і об'єми виробництва та споживання овочів та іншої сільськогосподарської продукції у всьому світі [367, с. 192].

Управління мережею постачання є добре розвинутим у Північній Європі, ймовірно, через високі рівні концентрації торгівлі. За останні десять років Європейська модель перетнула Атлантичний океан у вигляді європейських інвестицій у системи продовольчих магазинів. Нідерландці (Ahold) та британці (Sainsbury's) очолили цю тенденцією, придбавши в останні роки численні

регіональні американські мережі. І дійсно, Ahold зараз є восьмою найбільшою роздрібною мережею в США [368].

Важливість експортного ринку дуже різниться залежно від продукції, але взагалі експорт був традиційно невеликою часткою ринку овочів, що швидко псується, це, зокрема, пояснювалось високими торговельними бар'єрами та труднощами, а також великими витратами на перевезення на великі відстані.

Прогрес у технології зберігання зібраної продукції, такий як розвиток технологій по модифікації атмосфери в контейнерах, використання заморожування та ефективної упаковки свіжих овочів та фруктів, також сприяли розвитку експорту на віддалені ринки, від чого, перш за все, виграли експортери. Маркетингові канали експорту та імпорту продукції диверсифікуються в міру того, як все більше фірм намагаються знайти виробників-постачальників та продавати свою продукцію на глобальному ринку.

Якщо рівні доходів у світі продовжуватимуть зростати, то буде зростати і попит, розширюватися асортимент високоякісних свіжих овочів. Організаційно-технологічною основою зростання виробництва овочевої продукції у розвинених країнах є насадження інтенсивного типу, використання обмеженої кількості високопродуктивних, достатньо стійких до хвороб і природнокліматичних умов порід і сортів рослин, які дають продукцію високих смакових і товарних якостей.

Виробництво овочевої продукції у цих країнах базується на зональному розміщенні овочевих насаджень у найбільш сприятливих мікроекологічних районах з метою використання потенційних можливостей кожної культури і сорту, а також максимального використання природно-кліматичного потенціалу. Великий розрив у виробничо-економічних показниках галузі овочівництва України і розвинутих країн світу зумовлює перехід від екстенсивного розвитку галузі до адаптивного інтенсивного виробництва.

Високоєфективна система виробництва овочевої продукції у більшості країн світу ґрунтується на основі приватної власності на землю під багаторічними насадженнями та основні фонди галузі. У зв'язку з цим, мало-

ефективна система виробництва плодів і овочів в Україні має реформуватись на загальноприйнятих у світі принципах.

Визначальним чинником одержання високих валових зборів і урожаїв овочевих культур у передових державах світу є впровадження досягнень сільськогосподарської науки і передового досвіду у виробництво в найбільш стислі терміни. Сорт є визначальним чинником у підвищенні ефективності садівництва. Необхідно відзначити плідну роботу закордонних селекційних центрів і наукових установ у виведенні нових сортів культур, де система державного сортовипробування значно ефективніша, спрощена і обмежена у часі. У зв'язку з цим, реформування селекції і виробництва розсадницької продукції в Україні необхідно проводити вкрай обережно, з урахуванням специфіки галузі.

У більшості розвинутих овочевих країн основу промислового виробництва становлять вузькоспеціалізовані господарства, які вирощують обмежену кількість овочевої продукції. Спеціалізація проявляється на зосередженні виробництва тих видів овочевої продукції, які найкраще використовують сприятливі ґрунтово-кліматичні умови і мають обмежений ареал промислового виробництва. Кожна країна має свою специфіку організації галузі. Характерною ознакою діяльності таких формувань є об'єднання їх зусиль з реалізації продукції, поставки техніки, мінеральних добрив, отрутохімікатів, створення спільної бази зберігання.

Характерним для розвинутих країн і дієвим механізмом ринку є система оптового продажу, цивілізований маркетинг (вивчення попиту і пропозиції, доставка товарів до місця споживання, зберігання і реалізації, виробництво тари, реклама, укладання торгових угод), а також здорова конкуренція.

Отже, тривалі інвестиції, удосконалення технологій зберігання, краща інфраструктура і впровадження покращених виробничих технологій є головними чинниками, що спонукають до зростання виробництва овочів та овочевої продукції, особливо у країнах, які найбільш динамічно розвиваються таких як Китай, США, Бразилія, Іспанія та Італія. Як результат, деякі з них були

здатні суттєво збільшити свою присутність на світових ринках постачання овочів. Бразилія є головним прикладом цього. Маючи багаті земельні ресурси, капітал і технології у поєднанні з політикою реформ, Бразилія має зайняти 15% частку світового експорту овочів у найближчий час.

Внаслідок покращення купівельної спроможності та урбанізації в країнах що розвиваються, змінюється і раціон харчування, який містить більше продуктів рослинного походження, серед яких особливе місце займають овочі. Споживання овочів у країнах, що розвиваються, має складати більше 50% загального росту. Переважна частина цього приросту матиме місце в Азії та в Тихоокеанському регіоні, і спричинить суттєве збільшення споживання овочів. Споживання овочів має у подальшому зрости в Китаї, де овочі є найбільш важливою культурою галузі рослинництва. Залежність від імпорту овочів також має зрости в багатьох країнах, що розвиваються, бо зростаючий попит перевищить внутрішні обсяги виробництва овочів. Серед розвинутих країн, ЄС та Російська Федерація повинні залишитись найбільшими імпортерами овочів.

Споживання овочів продовжить зазнавати впливу від економічного зростання на значній частині світу, а особливо у розвинутих і в країнах, що розвиваються. Вищі доходи та збільшена купівельна спроможність в цих країнах призведуть до заміни основних продуктів рослинного походження на білки тваринного походження. Із продовженням економічного зростанням попит на білок в країнах, що розвиваються, особливо зросте щодо низько цінних продуктів харчування. Але у багатьох розвинутих країнах уподобання споживачів також змінюються. Попит на низькокалорійні продукти харчування та зміна стилю життя, що зменшують наявність часу, який споживачі бажають витратити на приготування їжі, з'явилися в минулому і, прогнозується, що така тенденція продовжиться.

Торгова політика продовжить грати важливу роль на ринках овочів в майбутньому. У випадку, якщо Російська Федерація приєднається до СОТ, можна очікувати зміни в її загальній торговій політиці і, відповідно, в міжнародній торгівлі овочами. Укладення Угоди про вільну торгівлю між США

і Кореєю може означати істотне збільшення можливостей для експортерів американських овочів. Останній, але не менш важливий, висновок багатобічних торгових переговорів Раунду Доха викликав би збільшений доступ до ринку, таким чином сприяючи міжнародній торгівлі овочами. Однак, санітарні вимоги, визначають, чи може збільшення доступу до ринку де-факто використовуватися, чи ні. Розвиток взаємних санітарних угод разом з тарифним скороченням відіграє важливу роль у формуванні світової торгівлі овочами.

Зростання конкурентоздатного виробництва в овочівництві, яке може допомогти задовольнити зростання попиту країн, що розвиваються, може бути досягнуте лише за допомогою поліпшення технічної ефективності. Це вимагає належного ведення овочівництва: виробництво, збирання, зберігання і логістика. Обробка і додана вартість овочевої продукції повертатимуть виробнику більше прибутків і допоможуть у виробництві безпечного продукту для споживача. Щоб забезпечити зростання сектору виробництва овочів, особливо в країнах, що розвиваються, дії уряду повинні бути направлені на покращення доступу до кредитів, сировини і впровадження новітніх технологій на виробництві. Освіта, системи транспортування і інфраструктура повинні розвиватись, щоб зв'язати сільське господарство країн, що розвиваються, з внутрішніми і зовнішніми ринками.

В цілому на завершення характеристики основних світових ринків овочів слід відзначити, що незважаючи на кризові негативи світової економіки та, зокрема, нарощування негативних явищ на продовольчому ринку, ці ринки показують тенденцію до зростання. Світові рекомендаційні ціни в номінальних величинах для овочів та продуктів їх переробки, є такого самого рівня як і в минулому або вище. Такий стан справ не буде довготривалим і ціни поступово знизяться через швидкоплинний характер деяких із чинників, які зумовили недавні коливання. Але є вагома причина вважати, що існують вже більш постійні фактори впливу на підкріплюючі ціни, які будуть працювати, для того щоб утримувати їх на більш високих середніх рівнях ніж у минулому і зменшуватимуть довгострокове зниження в реальних термінах. Однак

швидкоплинна або постійна, відповідна політична дія для сільськогосподарського розвитку і його обігу, полягає у зверненні уваги до потреб голодних і бідних, яка б взяла до уваги обидва типи факторів.

Стрімке зростання цін на овочі і продукти їх переробки в останні роки частково є результатом несприятливих погодних умов в світі і в регіонах, де вирощуються овочі і, в свою чергу, вплинуло на тваринництво, яке розташоване в цих же регіонах світу. В контексті низьких глобальних запасів, ці події викликали б сильні цінові реакції. Такі умови не є новими; в минулому подібний сценарій уже розігрувався і потім ціни падали, коли погодні умови приходили до норми, пропозиція теж поступово нормалізувалася. Цей цикл може повторюватися в наступні декілька років. Однак в порівнянні з минулим десятиліттям, коли ціни почнуть знижуватися після досягнення піку, вони будуть триматися на більш високому рівні в середньому.

Щодо виробництва та постачання, то очікується зростання урожайності овочів, що буде відігравати більш важливу роль, ніж залучення в обробку нових земельних ділянок, як один із факторів, які визначають їх. Ключовим припущенням є деяке зміцнення американського долара відповідно до більшості валют. Країни, в яких даний фактор має силу, це вплине на зміцнення внутрішніх цінових стимулів для збільшення виробництва овочів. Ці чинники поєднуються для підтримки росту глобального сільськогосподарського виробництва, не дивлячись на те, що частку з цього поштовху зменшено ефектом високих цін на нафту, які піднімають витрати виробництва і скорочують пропозицію.

Стосовно попиту, зміни в харчуванні, урбанізації, в економічному зростанні і в зростанні населення призводить до зростання попиту на продовольство і корми в країнах, що розвиваються. Глобально, в абсолютному виразі продовольство і сільськогосподарська кормова продукція (сировина), залишаються найбільшими джерелами зростання попиту в сільському господарстві. Якщо брати до уваги останні десятиріччя, він все-таки є найбільш важливим фактором появи нового попиту і стимулом зростання цін на сільсь-

когосподарську сировину.

В результаті цих рушійних сил в попиті і пропозиції, перспектива пропонує, щоб товарні ціни в номіналі і протягом середнього терміну складала в середньому істотно вищий рівень, який переважав за минулі 10 років. Якщо порівняти період 2008-2017 рр. з 1998-2007 рр., то середні ціни на овочі можуть бути приблизно вищі на 20-25%. Проте дія різних чинників попиту і пропозиції на ціни відрізнятимуться в залежності від сировини.

Крім того, ціни можуть бути також більш мінливими, ніж у минулому: рівень запасу, як очікується, не буде поповнений істотно за перспективою; попит стає менш чутливим до змін цін на рівні виробництва, оскільки в той час доля сировини зменшується і заключається у падінні продовольства, а промисловий попит росте; сільськогосподарська продукція буде більше залежати від зміни клімату і погодних умов; спекулятивні інвестиційні кошти залежні від прибутковості.

Взагалі, на нашу думку, головний осередок світового сільського господарства у виробництві овочів і продуктів їх переробки надалі переміститься від країн ОЕСР до країн, що розвиваються. І споживання, і виробництво швидше зростають у країнах, що розвиваються, по всіх видах овочів. До 2025 р. очікується, що ці країни домінуватимуть у виробництві і споживанні овочів та продуктів їх переробки.

Відповідні зрушення відбуваються також у схемі світової торгівлі. Імпорт зростає в основному у країнах, що розвиваються, і все більша частка цього зростання належить до експорту з країн, що розвиваються. Найбільше зростання експорту овочів спостерігається в країнах, що розвиваються, і воно поширюється майже на всі види овочів і продуктів їх переробки. Проте в той час, як частка країн ОЕСР у світовому експорті знижується, ці країни продовжують домінувати в експортній торгівлі іншою продукцією.

Високі ціни є добрим орієнтиром для одних і поганим для інших. Вони вигідні багатьом комерційним виробникам як в розвинутих, так і в країнах, що розвиваються. Однак багато фермерів з країн, що розвиваються, не мають

зв'язку з ринками і отримують малий прибуток чи не отримують його від поточних вищих цін. Але бідні, особливо у містах, у країнах-імпортерах, що розвиваються, постраждають більше. В багатьох країнах з низьким доходом витрати на продовольство займають понад 50% у структурі доходу, і вищі ціни, призведуть людей до недоїдання.

В найменш розвинутих країнах, особливо в тих, які мають дефіцит продовольства, прогнози таким чином показують значне збільшення вразливості і нестабільності продовольчих запасів в період високих цін на сировину та значного цінового коливання. Це підкреслює важливість розміру їх внутрішніх запасів шляхом покращення загальної ситуації, в якій сільське господарство діє через посилення урядових та адміністративних важелів та інвестування в освіту, опрацювання дорадницьких послуг, для винаходів та інфраструктури. Поки це довготермінові засоби, важливо, щоб в коротко-строковому періоді функції торгівлі товарами ефективно полегшувались розміщенням доступної сировини.

Ми допускаємо незмінну сільськогосподарську і торговельну політику. Фактична зміна цін сільськогосподарської сировини і продовольства, однак, суттєво впливає на розвиток майбутньої політики. В цьому контексті збільшена гуманітарна допомога потрібна для зниження негативного впливу високих цін для дуже бідних, і це може бути зроблено без значного впливу на ринки.

Таким чином, обмежувальна торговельна політика призведе до застосування експортних мит і ембарго. Це може на короткий час забезпечити полегшення власним споживачам, але насправді стати тягарем для виробників і обмежити їхнє постачання, як і додати нестабільності на глобальному ринку сировини. Аналогічно, заходи по захисту вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції від імпорту є тягарем для власних споживачів, це також обмежує зростання можливостей виробників на зовнішніх ринках.

У довгостроковому періоді сільськогосподарські поставки зіштовхнуться із зростаючою нестабільністю та обмеженнями щодо кількості нових земель, які можуть піддаватись обробці. Державні і приватні інвестиції в інновації та

зростання продуктивності виробництва овочів, особливо в країнах, що розвиваються, значно покращать перспективи постачання через допомогу в розширенні виробничої бази і зменшення ймовірності різких цінових коливань на овочеву сировину.

Наші перспективні погляди були підготовлені в умовах, що характеризувались зростаючою нестабільністю на фінансових ринках, вищою ціною інфляцією на продукти харчування, позначенням ослаблення глобального економічного росту і підвищеною увагою до продовольчої безпеки. Прогнози для ринків аграрної сировини повсякчас робилися з врахуванням багатьох неточностей, але в цьогорічному звіті вони мають ще більшу вагу.

5.3. Український фактор динаміки та перспектив світової торгівлі овочевою продукцією

Посилення орієнтації на міжнародні ринки пов'язане з глобалізацією торгівлі й подальшою диверсифікацією торговельних операцій. Крім того, в умовах нестабільності перехідного періоду економіки існує підвищений ризик інфляційних втрат і в цьому сенсі експортні операції часто є одними із стабілізуючих дій. Досвід країн з перехідною економікою свідчить, що ті з них, які стали на шлях ринкових перетворень (Польща, Угорщина, Чехія, Румунія, Литва, Естонія та ін.), за короткий час подолали або успішно долають труднощі перехідного періоду та з року в рік нарощують свій економічний потенціал, зокрема, в аграрному секторі.

Під впливом ринково спрямованих реформ в українській економіці формується модель економічного розвитку, яка характеризується високим рівнем націленості на відкритість щодо зовнішньої торгівлі. Економістами Європейського Союзу обґрунтовано, що рівень обсягів експорту відносно ВВП, при якому країна не зазнає підвищення ризику впливу глобальних коливань кон'юнктури світових ринків, складає 25-30%. Відповідний показник України у 2014 р. складав 43%, що

свідчить про посилення залежності нарощування обсягів вітчизняного експорту від тенденцій розвитку світового господарства і вимагає розробки досконалої системи коригування процесу формування та використання експортного потенціалу.

Поширений в світовій практиці коефіцієнт ефективності експорту є індикатором, що дозволяє визначати ефективність експорту для кожної країни та, завдяки своїй зваженості відносно середньосвітових показників, часто використовується в порівняльному аналізі. По суті, він відображає дохід на 1 особу від кожного експортного відсотка ВВП. Зважуванням величини експорту на 1 особу та частки експорту в ВВП країни, що аналізується, на відповідні середньосвітові величини досягається можливість оцінювати відхилення коефіцієнта для кожної країни від його середньосвітового значення та можливість порівняльного аналізу для декількох країн.

Низький рівень ефективності українського експорту одночасно формується низькою величиною експорту в перерахунку на 1 особу та високою питомою вагою експортної «частки» ВВП і ставить Україну в один ряд з деякими країнами СНД та Східної Європи, економіка яких пережила глибоку кризу і характеризується підвищеною часткою аграрно-сировинного сектора. Наприклад, такі країни як Албанія, Білорусь, Болгарія, Вірменія, Молдова та ін. Поряд з цим, в Україні з 2000 року спостерігається зростання коефіцієнта ефективності експорту. При цьому така тенденція викликана не лише абсолютним зростанням експортних обсягів (й експорту на 1 особу як його відображенням), але й впевненим зростанням частки «не експортного» ВВП, трендом, що засвідчує швидке «внутрішнє відновлення» економіки. Однак існуючий все ще високий рівень експортного відсотка ВВП у 43% помітно не зменшує проблему підвищених ризиків залежності від стану світових ринків для України, а навіть актуалізує її з огляду на значний ресурсний потенціал країни і можливості у збільшенні обсягів експорту.

Одним із важливих завдань на сучасному етапі зовнішньоекономічної діяльності продукцією АПК є стабільна збалансованість зовнішньоекономічних зв'язків як необхідна умова створення потужного експортного потенціалу

України [369]. При порушенні збалансованості зовнішньоекономічної діяльності вразливими стають як внутрішній, так і зовнішній ринки. Неузгодженість у збалансованості зовнішньоекономічної діяльності продукцією АПК може стати причиною руйнування експортно-імпортного потенціалу, гальмування експорту та імпорту товарів.

Зовнішня торгівля на сучасному етапі є надзвичайно динамічною. Це зумовлено в значній мірі розвитком спеціалізації та кооперації виробництва в міжнародному масштабі, скасування низки обмежень у міжнародній торгівлі, високими темпами розвитку нових індустріальних країн.

В умовах становлення ринкових відносин в економіці країни та на складному етапі переформатування зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів АПК України зростає потреба у розширенні та поглибленні досліджень щодо експортного потенціалу овочевої продукції, аналізу умов формування і функціонування як внутрішнього, так і зовнішнього ринків, вивчення стану попиту та пропозиції, дослідження динаміки цін, визначення місткості ринків, їх сегментації і прогнозованості. Стрімкий розвиток виробництва овочевих культур є головним фактором змін функціонування та розвитку ринків овочів в Україні та в світі. Ця ситуація створює передумови до подальшого розвитку експортної діяльності суб'єктів господарської діяльності [370, с. 96].

Україна поряд з Росією, Білоруссю, США та Канадою належить до держав, які в майбутньому стануть основними виробниками продовольства в світі, зокрема овочів. У структурі посівних площ у світі овочі займають до 2%, проте значення їх для жителів планети важко переоцінити. Україна вже сьогодні входить до першої п'ятірки з виробництва овочів у світі і виробляє 18% овочів Європи та 33% овочів країн СНД, а у розрахунку на душу населення займає дев'яте місце у світі. Проте серед 20-ти передових країн світу Україна посідає 18-те місце за рівнем урожайності. Генетичний потенціал вітчизняних сортів і гібридів використовується лише на 30 відсотків [326].

В Україні спостерігається динамічний розвиток зовнішньої торгівлі, внаслідок чого торговельний оборот країни зріс із 28,5 млрд. дол. США у 2000 р. до

118,3 млрд дол. США у 2016 р., або у 4 рази. При цьому обсяги торгівлі продукцією АПК відповідно зросли з 2,03 до 19,17 млрд дол. США, що більше, ніж у 9,4 рази.

Продукція сільського господарства та харчової промисловості формує понад 20 відсотків загального українського експорту, займаючи друге місце серед товарних груп – після неблагородних металів і виробів із них. Статистика зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією має позитивні тенденції. Експорт продукції аграрного сектору за 2016 р. становив – 15,2 млрд дол. США або 27,2% від загального експорту України; імпорт – 3,8 млрд дол. США або 11,4% від загального імпорту України. Сальдо зовнішньої торгівлі аграрною продукцією є позитивним і має сталу тенденцію до збільшення: позитивне сальдо у 2000 р. становило 4,1 млн дол. США, а в 2016 р. – понад 11 млрд дол. США (Додаток 13-14).

Щорічний приріст вартісних обсягів експорту сільськогосподарської продукції в Україні за останнє десятиліття до 2012 р. становив 35%. Слід також зазначити, що після 1991 р. пройшла хвиля спаду обсягів експорту продукції АПК зі зниженням їх до 1,1 млрд дол. США у 2002 р. Але потім намітилася тенденція його зростання, що зумовило збільшення обсягів експорту. У 2016 році порівняно з аналогічним періодом 2015 р. відбулося зростання експорту сільськогосподарської продукції на 0,8% (73,9 млн дол. США) і зростання імпорту на 12,8% (на 216,6 млн дол. США). У загальній вартості експорту сільськогосподарської продукції і продовольства продукція рослинного походження у звітному році становила 67,2%. Найвагомими чинниками позитивного сальдо сільськогосподарської продукції залишаються обсяги експорту зернових культур – 75,0%, насіння і плоди олійних культур – 20,2% і овочі – 1,9%. На основі цього можна констатувати, що експорт сільськогосподарської продукції – це на сьогодні єдина галузь економіки України, що має позитивне сальдо зовнішньої торгівлі. Крім того, за обсягами експорту окремих видів продукції сільського господарства Україна зайняла позицію серед лідерів міжнародної торгівлі.

Частка країн ЄС складала 27,1% вартості експорту продукції сільськогосподарства і харчової промисловості України, або 5,2 млрд дол. США.

У 2016 р. було імпортовано аграрної продукції і продовольства на 3,8 млрд дол. США. Це на 11,7% більше, ніж у 2015 р., коли імпорт агропродовольчої продукції склав 3,4 млрд дол. США. Це обумовлюється зниженням попиту та зростанням цін на вітчизняну агропродукцію при девальвації національної валюти.

Географічна структура вітчизняного імпорту зберігається незмінною останні кілька років. Провідні позиції належать трьом регіонам – країнам Європи, Азії та СНД. Частка європейських країн у загальному імпорті агропродовольчої продукції до України збільшилася з 42,4% у 2014 р. до 46,3% у 2016 р. Вони традиційно складають половину списку ТОП-20 основних постачальників аграрної продукції до України. А Німеччина, Польща, Франція, Італія та Іспанія вже кілька років поспіль зберігають за собою місця у першій десятці експортерів до України. У 2016 р. частка цих країн у вітчизняному імпорті продовольства становила 29,1%.

За даними офіційної статистики, експорт української аграрної та харчової продукції за 8 місяців 2017 р. збільшився на 2,3 млрд дол. США, або на 24,5% порівняно з відповідним періодом 2016 р., і склав майже 11,5 млрд дол. США. За зазначений період Україна в основному експортувала наступні групи товарів: олія соняшникова, сафлорова або бавовняна з часткою 26,3% від загального агроекспорту, кукурудза – 20,34%, пшениця і суміш пшениці – 12,9%, м'ясо птиці – 2,3%. У ТОП-5 ключових покупців української агропродукції за цей період увійшли Індія, куди було експортовано товарів на суму 1,3 млрд дол. США, Єгипет – 986,1 млн дол. США, Нідерланди – 762,8 млн дол. США, Іспанія – 731,6 млн дол. США, Китай – 631,8 млн дол. США.

Країни ЄС займають друге місце в регіональній структурі нашого аграрного експорту. При цьому наш експорт до європейського ринку збільшився на 37,3% або на 988 млн дол. США за 2017 р. та становив 3,6 млрд дол. США. В загальній структурі зовнішньоторговельного обігу сільськогоспо-

дарської продукції частка Європейського Союзу склала 35,2%.

Слід зазначити збільшення експорту до країн ЄС таких перероблених продуктів як рослинна олія, експорт якої збільшився на 19,7% та сягнув понад 1 млрд дол. США. Ми також спостерігаємо зростання щодо м'яса птиці та субпродуктів – 80,3 млн дол. США зі збільшенням на 80,7%, вартість експорту маргаринової продукції збільшилась у 8,4 разів до 21,8 млн дол. США. Значним попитом на європейському ринку користуються такі українські продукти, як вироби із зерна та хлібних злаків – 62,1 млн дол. США, продукти переробки овочів, плодів – 26,6 млн дол. США, соки – 24,4 млн дол. США та інші. Ці дані статистики дають можливість прогнозувати збільшення річної вартості українського експорту аграрної та харчової продукції на 15-20% [371].

Сьогодні Україна веде експортні-імпортні операції щодо продовольства з 50 країнами світу. Позитивне сальдо агропродовольчої продукції сприяє покращенню ситуації зі станом платіжного балансу країни. За останні десять років у структурі експорту сільськогосподарської продукції переважають поки що зерно, насіння соняшника, соняшникова олія. Свіжих овочів у структурі експорту сільськогосподарської продукції дуже мало (1%) і продуктів їх переробки також (2%), але ціни на зовнішньому ринку та можливість надходження валютної виручки залишаються привабливими для вітчизняних виробників овочів. В перспективі це сприятиме розширенню експорту продукції овочівництва та продуктів їхньої переробки, пошуку нових ринків збуту.

Отже, головною особливістю торгівлі продукцією АПК є те, що попри всі коливання обсягів експорту в цілому, вони мають тенденцію до зростання, що відображено у збільшенні обсягів експорту. Водночас стрімкіше також зростали обсяги імпорту продукції до 2013 р. Другою, надзвичайно важливою особливістю, є те, що протягом усіх років сальдо експорту-імпорту АПК було позитивним, з огляду на те, що у сфері торгівлі промисловими товарами і послугами спостерігалось у більшості років від'ємне сальдо, що є безсумнівним досягненням виробників аграрної та переробної промисловості.

Водночас існує негативна в цілому для країни тенденція зростання обсягів і питомої ваги експорту аграрної сировини порівняно з відповідними показниками експорту напівготової і готової до вживання продукції переробної промисловості, що, безсумнівно, призводить до значних втрат внаслідок фактичного «дарування» додаткової вартості, яка створюється під час переробки продукції, країнам-експортерам, а також за рахунок «ножиць» цін на сировину і готову продукцію [372, с. 65].

У загальній вартості експортованої сільськогосподарської продукції та продовольства частка готових харчових продуктів складала 16%. У 2016 р. експорт готових харчових продуктів з України у вартісному вимірі зменшився у порівнянні з попереднім роком на 0,7% і склав 2450,1 млн дол. США.

На готові харчові продукти припадає 44,5% від загального обсягу імпорту продукції сільського господарства і харчової промисловості. Імпорт готових харчових продуктів збільшився на 7,8% і склав 1734 млн дол. США.

Разом з тим українські виробники вже встигли оцінити перспективи та позитивні моменти від конкретного співробітництва з ЄС у рамках дії режиму односторонніх торговельних преференцій з боку Євросоюзу для України. Успішна реалізація Угоди про асоціацію та використання допомоги ЄС неможлива без реформ й ініціатив, що були розпочаті урядом. Зокрема, йдеться про прискорення адаптації законодавства України до норм і стандартів ЄС у відповідних сферах, реалізацію плану імплементації Угоди про асоціацію України з ЄС.

Попит на сільськогосподарську продукцію на світовому ринку високий, і Україна має шанси посісти важливе місце на цьому ринку. Деякі експерти вважають, що основна причина зростання темпів експорту – це, безумовно, девальвація гривні. Крім того, у 2016 році на світовому ринку спостерігався високий попит на сільськогосподарську продукцію, що також стимулює її експорт з України.

В умовах ринкової економіки виникає нагальна необхідність інтеграції України у світовий економічний простір, пошуку стійких каналів у реалізації

виробленої продукції. Враховуючи ту обставину, що однією з провідних галузей міжнародної спеціалізації країни є сільськогосподарське виробництво, зміцнення позицій на світовому ринку аграрної продовольчої продукції є одним із першочергових завдань держави. Особливої уваги заслуговує експорт овочевої продукції, за якою Україна має певні конкурентні переваги на світових ринках.

Історично так склалося, що Україна будучи в складі колишнього СРСР, при відкритих кордонах виробляла і забезпечувала потреби у овочах не лише внутрішнього ринку, але й експортувала до сусідніх країн. На сьогоднішній день ситуація на ринку овочів в Україні приблизно однакова, що характеризується невисокою часткою імпорту овочевих та баштанних культур на ринку, що пояснюється сформованістю даного ринку за пропозицією.

Вагомим чинником, що визначає основні напрямки подальшого розвитку овочевого ринку України, є стан та тенденції розвитку світового ринку овочів. Нині світовий ринок овочів розвивається під дією наступних факторів: загострення продовольчої безпеки у багатьох країнах світу, що зумовлює підвищену увагу до овочів як одного із основних продуктів харчування з боку міжнародних організацій, глобалізація сільського господарства внаслідок пом'якшення торговельних бар'єрів, посилення ролі споживача та конкуренції на ринку овочів, підвищення вимог споживачів до якості кінцевої продукції, впровадження інноваційних розробок у діяльність з виробництва сільськогосподарської продукції. Це, в свою чергу, впливає на підвищення ефективності виробництва овочів, поглиблення процесу вертикальної інтеграції та активізацію партнерських відносин.

Україна входить до числа провідних світових виробників овочів. Частка України у світовому виробництві овочів в 2016 р. склала 1%. Українська зовнішня торгівля свіжими овочами демонструє, що ми маємо у 2015-2016 рр. позитивне сальдо за останніх 10 років. Так, експорт свіжих овочів у 2016 р. склав 152,6 млн дол. США, а імпорт 81,6 млн дол. США. Товарна структура експорту-імпорту свіжою овочевою продукцією показує, що за 2000-2016 рр.

обсяги експорту зросли у 11,5 раз, а обсяги імпорту – 13,4 раз (рис. 53). Обсяги експорту свіжих овочів за останні роки знизилися до Росії, то вітчизняні виробники овочів знайшли нові ринки збуту у країнах СНД, ЄС та Азії.

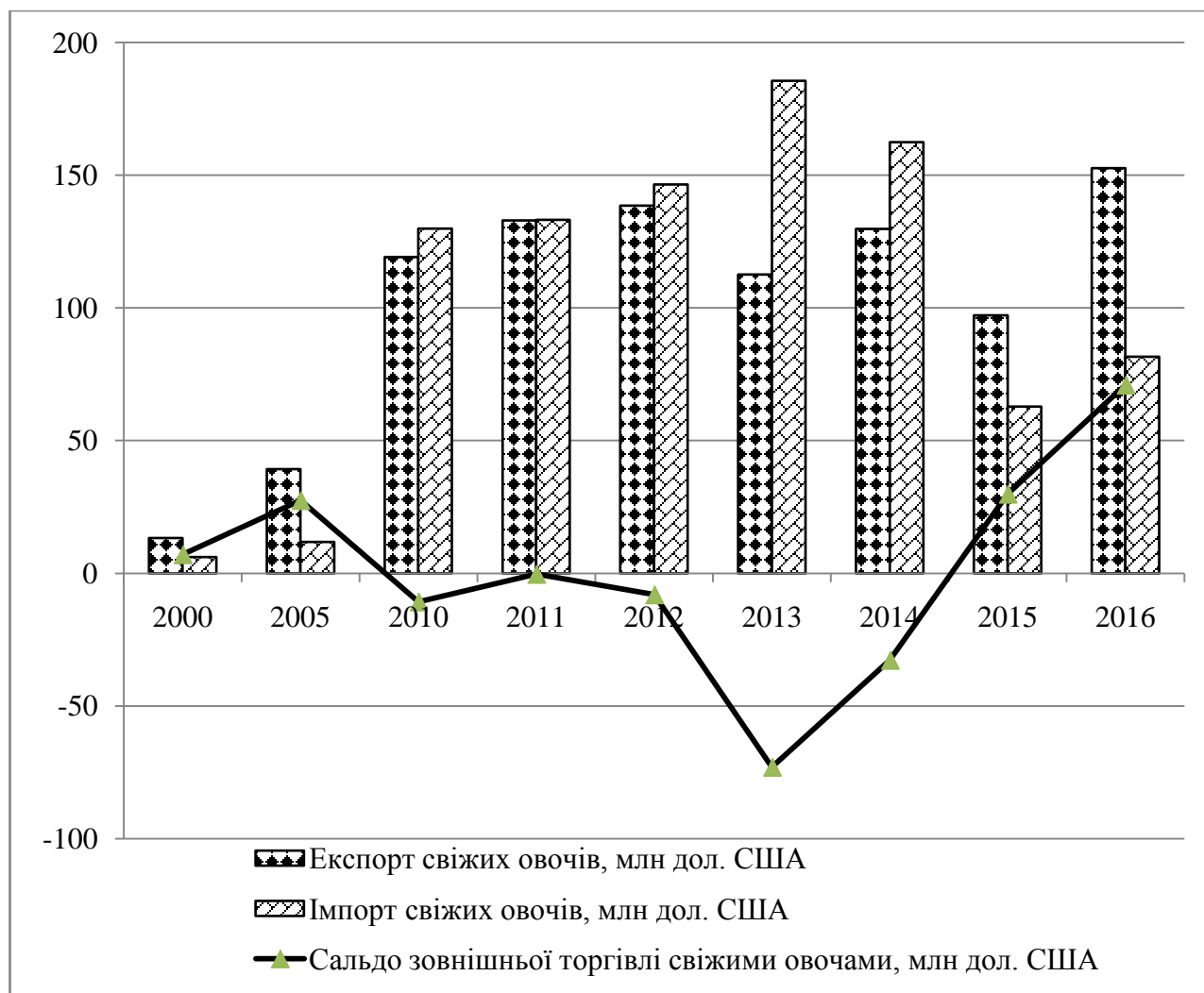

Рис. 53. Експорт-імпорт свіжих овочів в Україні, млн дол. США

Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [324]

Для утримання існуючих позицій торгівлі овочевою продукцією та подальшого їх розширення на міжнародній арені вітчизняним аграрним товаровиробникам необхідно постійно вкладати грошові ресурси у підвищення ефективності діяльності, запровадження інноваційних технологій з виробництва конкурентоспроможної овочевої продукції.

Труднощі із забезпеченням ринку свіжою овочевою продукцією протягом 2016 р. створило сприятливі умови для міжнародної торгівлі та сприяло глобальній інтеграції в секторі свіжих овочів. Разом з тим, в Україні більша час-

тина овочів виробляється для споживання на внутрішні ринки, а на міжнародному ринку продається лише 4,4% світового виробництва овочів.

Експорт традиційно становив малу частку ринку свіжих овочів, здебільшого через торговельні бар'єри та технічні труднощі і витрати на перевезення на великі відстані. Проте лібералізація торгівлі, яка впроваджується СОТ, а також через регіональні торговельні угоди розширила ринковий доступ та забезпечила необхідні механізми для боротьби з торговельними бар'єрами, такими як необгрунтовані санітарні та фітосанітарні обмеження.

В Україні у торгівлі овочевою продукцією характерним є незначний обсяг експорту свіжої овочевої продукції, що робить цей ринок дуже вразливим та нестабільним. Причиною такої ситуації є відсутність у більшості виробників технологій післязбиральної доробки, зберігання й упакування продукції, які б відповідали вимогам часу і закордонних покупців. Крім цього, велика частина овочевої продукції (86%) виробляється в господарствах населення, а кількість професійних виробників овочевої продукції залишається незначною, що утруднює формування оптових партій однорідної за якістю овочевої продукції. Недосконале законодавство з регулювання експортних операцій з овочевою продукцією, пов'язане з відсутністю чіткої системи сертифікації господарств, яка входить до світових стандартів якості та норм безпеки продуктів харчування. Також причинами низького рівня експорту з України є нестабільна економічна ситуація в державі, яка впливає на ефективність овочевого ринку, котрий, у свою чергу, залежить від раціонального поєднання виробництва, переробки, зберігання і реалізації овочів. Наявна система ціноутворення в овочепродуктовому підкомплексі країни не забезпечує саморегулювання, оскільки не створює паритетності у міжгалузевому обміні й за суттю є гальмом розвитку галузі [373, с. 127].

Попри те, що в загальному виробництво переважно зорієнтоване на задоволення потреб внутрішнього ринку, розвинуті країни, і ті, що розвиваються, дедалі більше виробляють фрукти та овочі для експортних ринків. При цьому, якщо Китай та Індія зможуть довести рівень експорту овочевої

продукції до 10% виробництва, одне це зможе викликати подвоєння (до 20%) частки експорту у глобальному виробництві. Більша частка світового виробництва овочів споживається у свіжому вигляді.

У розвинутих країнах споживання перероблених овочів часто становить більше половини загального обсягу споживання овочів. В Україні споживання перероблених овочів становить незначну частку. Поряд з цим Україна є перспективним постачальником продуктів переробки овочів на зовнішній ринок. Останні чотири роки сальдо зовнішньої торгівлі продуктами переробки овочів є позитивним (рис. 54).

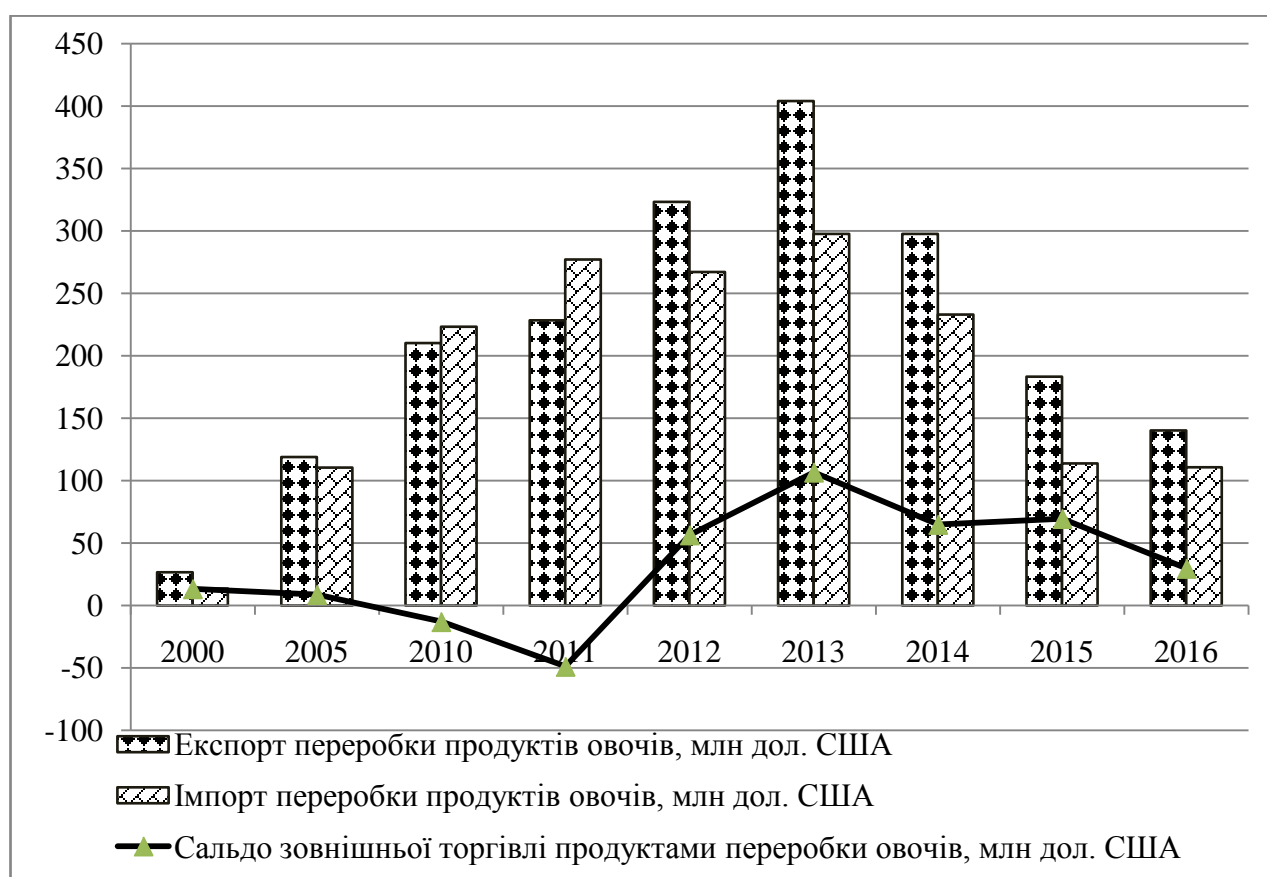

Рис. 54. Експорт-імпорт продуктів переробки овочів в Україні, млн дол. США

Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [324]

Варто також зазначити, що вартість експортно-імпортних операцій продуктами переробки овочів є більшою у два рази за вартість експортно-імпортними операціями свіжими овочами.

Експорт овочів Україною за останні 16 років зріс у понад 5 раз, за раху-

нок різниці цін на внутрішньому і зовнішніх ринках. Істотно зріс експорт помідорів (у 5,5 рази) та заморожених овочів (у 18 разів). Ціна на овочі в Україні досить низька, зокрема, на моркву навіть нижча, ніж у Польщі, яка є нашим основним конкурентом з експорту борщової групи овочів. Якщо істотна різниця в цінах на овочі між Україною і зовнішніми ринками збережеться надалі, то експортні обсяги можуть ще збільшитися.

По виробництву борщового набору (буряк, морква, цибуля та ін.) ми на одному з перших місць в Європі. Але проблема в тому, що цю продукцію виробляють в приватних господарствах, а частка сільськогосподарських підприємств є незначною.

В останні роки галузь овочівництва держави демонструє позитивну динаміку як у відношенні виробництва, так і експортного потенціалу овочевих культур. Це дає реальну можливість Україні розширити ринки збуту та закріпитися на нових. Перед вітчизняними товаровиробниками відкриваються великі перспективи на світовому ринку овочів у зв'язку з збільшенням чисельності населення в світі, дефіцитом продовольства та відсутністю можливостей розширювати посівні площі та нарощувати продуктивність сільського господарства в основних аграрних країнах.

Експорт є дуже перспективним видом збуту продукції для великих господарств, а також об'єднань фермерів. Питома вага експорту вітчизняних виробників овочевої продукції в структурі рослинної продукції становить 1,5%. В умовах надвиробництва окремих видів продукції суттєво збільшуються ризики зменшення цін до рівня собівартості. Зменшити ці ризики можна саме за допомогою експорту.

Зауважимо, що у 2016 р. виручка вітчизняних експортерів від реалізації свіжих овочів та продуктів їх переробки склала понад 292,9 млн дол. США (рис. 55). Україна переважно експортує тепличні овочі, зокрема томати – майже на 49 млн дол. США та огірків на 15 млн дол. США. Незначною статтею експорту є цибуля ріпчаста. Зростають поставки овочів борщового набору та замороженої продукції.

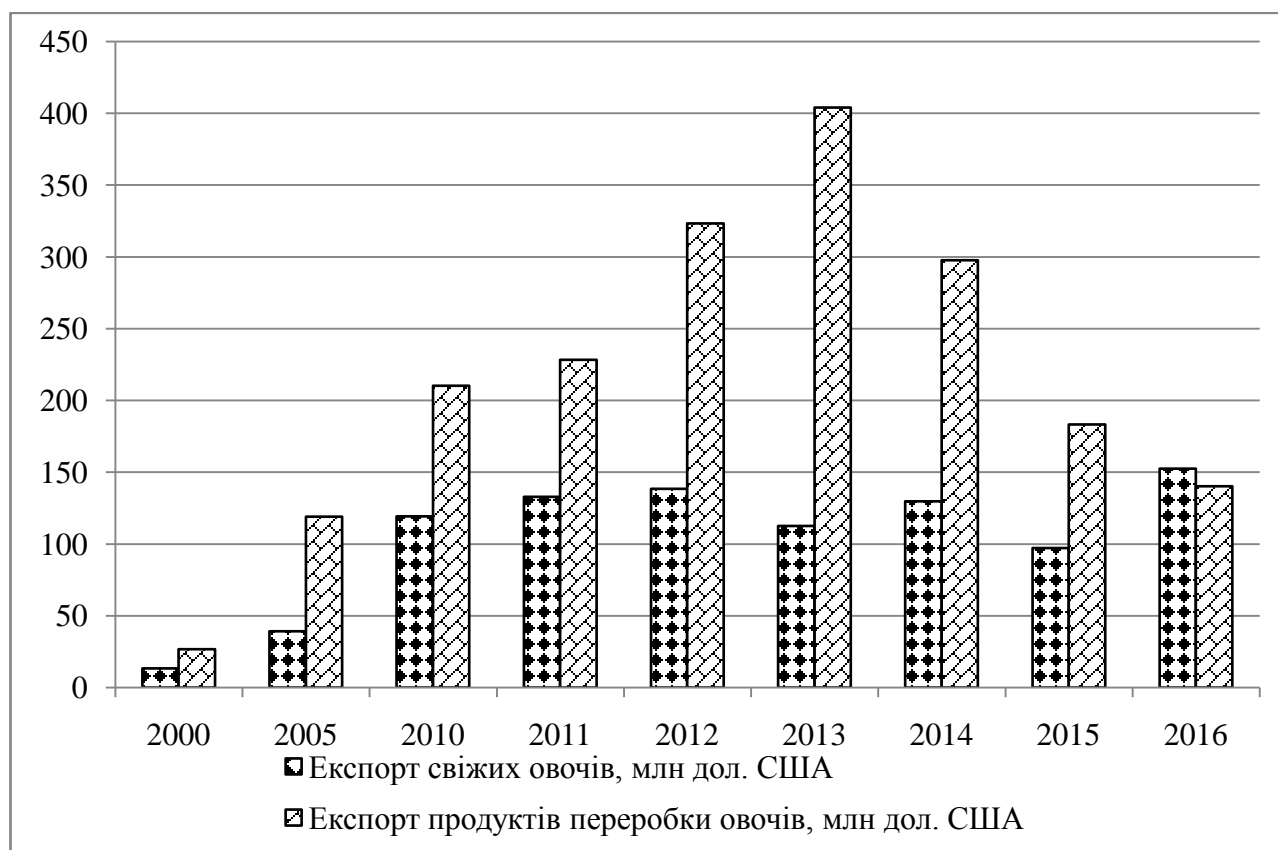

Рис. 55. Експорт свіжих овочів та продуктів їх переробки в Україні, млн дол. США

Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [324]

Обсяги експорту свіжих овочів протягом 2000-2016 рр. зросли за всіма видами овочів, крім цибулі й часнику. У структурі експорту свіжих овочів переважають помідори – 61%, огірки – 12%, свіжі бобові – 11%, інші бобові – 7%. За останні п'ять років (2012-2016 рр.) ціна експортованої свіжої овочевої продукції зросла на 25%, сирих овочів – на 36%, консервованих овочів – на 34%. Проте в структурі товарного експорту, частка свіжих овочів становить 1-3%, а продуктів переробки овочів 3-4%. При цьому у розвинутих країнах світу експорт свіжих овочів складає 80%, а інші види овочів лише – 20%.

На сьогоднішній день можна зазначити, що основними зовнішніми ринками для експорту овочів є Росія, Білорусь, Литва, Латвія, Польща. За 2007-2011 р. експорт овочевої продукції до Росії збільшився у 17 раз. Тому Україна тоді увійшла до сімки найбільших постачальників аграрної продукції, випередивши такі країни як Іспанія, Єгипет, Бельгія, Франція та Німеччина.

Перспективними ринками визнано також країни Західної Європи. Зацікавилися вітчизняною овочевою продукцією Нідерланди та Великобританія. Це зумовлено, перш за все, низькою вартістю овочів українського виробництва. Так, наприклад, цибуля коштує 4-5, тоді як польська – 10-12 євроцентів/кг, що в 2,5 рази дорожче [293, с. 65]. Спостерігається також зростання попиту на вітчизняну моркву. Так, в Україні та Польщі ціни на цей продукт суттєво різняться. Моркву польського виробництва продають оптом по 20-30 євроцентів/кг, в Україні оптові партії моркви у виробника можна закупити по 5-6 євроцентів/кг, що в середньому вп'ятеро дешевше, ніж у Польщі.

Активний експорт овочів за кордон – практично єдиний спосіб розвантажити ринок і підвищити закупівельні ціни. Поряд з цим низький рівень цін на окремі українські овочі все ще значно перевищує вартість овочів у сусідніх країнах, таким чином позбавивши українських виробників шансу експортувати надлишок і відшкодувати свої збитки.

Серйозним конкурентом на зовнішньому ринку для України в сегменті реалізації помідорів виступає Туреччина. Кліматичні умови даної країни дають можливість цілий рік вирощувати овочі для внутрішнього споживання і на експорт.

Проблема просування вітчизняної овочевої продукції на зовнішній ринок пов'язана з орієнтацією на світові стандарти якості та норми безпеки продуктів харчування. Все це потребує розробки та затвердження на державному рівні нових стандартів якості та сертифікації продукції.

Останніми роками експорт овочів суттєво знизився через втрату основного ринку збуту – Росії, а певною мірою – і деякими іншими державами СНД, насамперед, країнами-членами Митного союзу. У цілому зазначену тенденцію, особливо стосовно економічних зв'язків з Росією, можна вважати такою, що зберігатиметься і в середньостроковій перспективі. Росія, наприклад, запровадила ембарго на поставку в РФ українських аграрних товарів, а також хоче підняти мита на ряд українських товарів, тобто, по суті, вийти із зони вільної торгівлі щодо деяких товарів у зв'язку з набуттям чинності Угоди про асо-

ціацію між Україною та Європейським Союзом.

У той же час, експортні поставки заморожених овочів з України у 2016 р. склали більше 2,7 тис. т., що на 21% більше попереднього року. Лідерами за обсягами споживання овочевої заморозки з України виступають Польща, Італія, Німеччина та Швеція. Частка цих країн у загальному обсязі експорту даної продукції досягає 62%. Варто відзначити, що основними покупцями замороженої овочевої продукції на внутрішньому ринку виступають як оптові компанії та роздрібні мережі, так і кондитерські фабрики. При цьому, за словами виробників, відпускні ціни в більшості випадків не переглядаються, і продажі в цілому ведуться на рівні цін минулого року.

В 2012 р. Україна стала третім найбільшим постачальником овочевої заморозки на ринок Російської Федерації, обійшовши такі країни як Нідерланди, Сербія та Бельгія, за обсягами поставок. Основні чинники, що впливають на розвиток галузі виробництва заморожених овочів і фруктів в Україні є зростання культури споживання, робота реклами «здорового харчування» та подорожчання традиційних напівфабрикатів. Основний же чинник полягає в тому, що завдяки холоду споживач має нагоду круглий рік забезпечувати свій організм натуральними вітамінами і мінералами. Проблеми, з якими зіштовхуються вітчизняні виробники замороженої овочевої продукції полягають у сировинному дефіциті, високому порогові входження в бізнес та відсутності власних мереж холодильників.

В структурі продажу замороженої овочевої продукції на вітчизняному ринку найбільшу питому вагу складають овочеві суміші 53% та овочі – 30%. Виробництво фасованих заморожених овочів в Україні складає від 40 до 45%, решта продукції продається в нефасованому вигляді. Це зв'язано, перш за все з тим, що великий об'єм нефасованого продукту ввозиться для подальшої переробки. На сьогоднішній день багато нефасованого товару продається через роздріб. Це пояснюється тим, що споживач може оцінити його якість і привабливість ще до покупки, він дешевший за аналогічний фасований продукт.

За оцінками аналітиків, попит на овочеву «заморозку» зростатиме щоріч-

но на 15-20% [367, с. 192]. З розвитком ринку і зростанням об'ємів виробництва заморожена овочева продукція зацікавить і покупців з скромними доходами. Причому збільшення попиту прогнозується із сторони не тільки кінцевих споживачів, але і громадського харчування, де різноманітні гарніри з овочевих сумішей зайняли гідне місце поряд з традиційними стравами. Збільшення попиту і формування стійких споживчих переваг протягом року-двох призведе до згладжування сезонності ринку. Коли у заморожених продуктів остаточно сформується своє коло споживачів, об'єми продажів протягом року стануть більш рівномірними. А значить, своєчасно створений бізнес – прибутковим.

Учасники ринку вважають, що, незважаючи на такий непостійний попит, український ринок досить перспективний. В Україні споживання заморожених плодів і овочів на душу населення значно нижче, ніж у США, країнах ЄС і Росії, що створює передумови для подальшого розвитку і зростання ринку. При цьому зростання ринку обумовлюється також зміною раціону, прискоренням ритму життя українців і збільшенням числа працюючих жінок, а також підвищенням матеріального рівня населення, розширенням пропозицій від операторів.

Важливим фактором для зростання ринку буде і сировинна база. Так, в 2017 р. планується збільшення виробництва овочевої продукції на 7,5%, що сприятиме і зростанню вітчизняного виробництва замороженої овочевої продукції. У цілому середні річні темпи зростання українського ринку плодоовочевої «заморозки» очікуються на рівні 6-8%, а частка вітчизняного виробництва в структурі споживання буде збільшуватися.

Вітчизняних овочівників приваблюють ціни на зовнішніх ринках та можливість отримання валютної виручки. Очікується, що високий попит на українську овочеву продукцію збережеться і надалі. Отже, наявні перспективи розширення експорту овочів та продуктів їхньої переробки. Проте актуальним залишається пошук нових ринків збуту. Проблема просування овочевої продукції на зовнішніх ринках пов'язана з відповідністю вітчизняної продукції світовим стандартам якості та нормам безпеки продуктів харчування. Все це

потребує ефективного управління якістю, отже, насамперед, уваги держави до питань стандартизації та сертифікації в АПК.

Глобалізація економічних зв'язків зумовила масовий імпорт овочів в Україну з будь-яких частин світу, де спостерігається стрімка спеціалізація галузей. Загострення конкуренції з нашими торговельними партнерами певним чином звузило наші експортні можливості. Вступ до СОТ одразу позначився на ринку овочевої продукції в Україні.

Товарна структура імпорту овочами показує, що за 2000-2016 рр. обсяги імпорту свіжих овочів зросли у понад 10 раз, а обсяги переробки продуктів овочів – у понад 9 раз (рис. 56). У формуванні загального обсягу пропозиції овочів і баштанних культур імпорт овочів становить 1,2%.

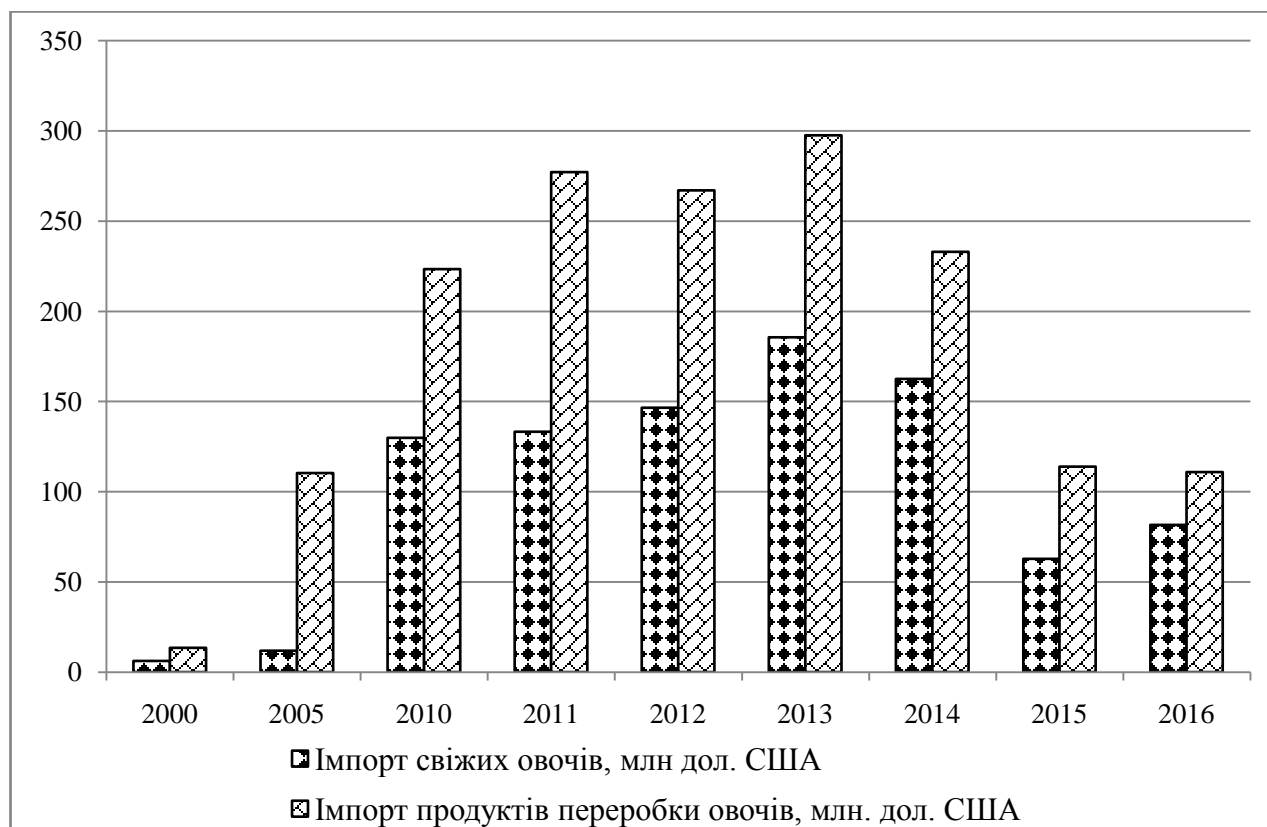

Рис. 56. Імпорт свіжих овочів та продуктів їх переробки в Україні, млн дол. США

Джерело: побудовано за даними державної служби статистики України [324]

Аналіз статистичних даних імпорту в Україну овочів за 2000-2016 рр. показав, що відбулося зростання імпорту овочів в умовах низького їх виробництва в Україні. Масовий імпорт овочів розпочався у 2010 р., а піком

імпорту овочів був 2013 р. Аналізуючи динаміку імпорту за овочевою продукцією за останні 3 роки, можна зробити висновок, що величина його знижується з кожним роком. В Україну до 2014 р. завезено близько 230 тис. т. овочевої продукції на суму близько 200-250 мільйонів доларів. Надмірний імпорт будь-якого товару створює особливу загрозу вітчизняному виробництву тоді, коли через відсутність необхідних протекціоністських заходів з боку держави, імпортні ціни нижчі від внутрішніх.

Основними постачальниками свіжих овочів на внутрішній ринок України у 2014 були: помідорів – Молдова (45% імпорту вказаної продукції), Туреччина (33%); цибулі й часнику – Азербайджан (25%) і Польща (21%), капусти – Польща (37%), огірків – Туреччина (44%).

У 2017 р. частка імпортової замороженої овочевої продукції в загальному обсязі споживання щорічно зменшується. Так, якщо в 2007 р. ринок замороженої овочевої продукції практично повністю був наповнений продукцією з-за кордону, частка якої складала 80% овочів, то в 2015 р. частка українського виробника склала вже 40%. Понад 80% усієї імпортової замороженої овочевої продукції постачають Польща та Китай. Також істотне місце на ринку займають виробники з Угорщини, Сербії, Єгипту та Бельгії. В асортименті заморожених овочів не представлено такі цінні і поширені види як томати й заморожені напівфабрикати з томатних овочів. Саме польські виробники являються головними постачальниками замороженої плодоовочевої продукції не тільки до України і колишніх країн СРСР, але і країни ЄС.

Зі зниженням митних бар'єрів обсяги імпорту овочів зростатимуть. Умови функціонування у СОТ для вітчизняного виробника агропромислової продукції досить жорсткі, можливості тарифного й нетарифного захисту внутрішнього ринку від імпортової продукції обмежено. Тож кожна галузь має розробити конкретний план заходів щодо забезпечення конкурентоспроможності в умовах СОТ й майбутньої зони вільної торгівлі з ЄС.

У майбутньому можливе збільшення обсягу імпорту овочів та баштанних культур. І все ж частка продукції вітчизняного виробництва на внутрішньому

ринку перевищуватиме 90%.

Імпорт, за умов дефіциту певного товару, сприяє наповненню внутрішнього ринку і виконує позитивну функцію лише тоді, коли він обмежений необхідними протекціоністськими заходами на захист інтересів вітчизняних товаровиробників. Галузь овочівництва, у зв'язку з її поступовим підвищенням прибутковості, недосконалістю ринкової інфраструктури для реалізації овочів на споживчому ринку особливо чутлива до недостатньо регульованого імпорту овочевої продукції.

Перспективи українського ринку овочевої продукції залежатимуть від обсягів імпорту цієї продукції, в першу чергу, з Європейських країн. Істотне зростання вітчизняного виробництва стримує низька купівельна спроможність внутрішнього ринку і все ще достатньо висока собівартість виробництва вітчизняної свинини у багатьох виробників порівняно з європейськими країнами. Звичайно, найнижчі витрати на виробництво в Бразилії, Канаді і США, де низькі витрати на основні засоби (зокрема, на споруди та будівлі), хоча порівняно низькими витрати є і в Данії.

Загалом же Україна може поставляти в Європу якісну і дешеву овочеву продукцію. Для цього вона повинна вийти на виробництво 30 млн т. овочів щороку (в 2016 р. виробництво становило – 9,8 млн т.). Основними чинниками, що впливають на посилення позицій вітчизняної галузі овочівництва, є реструктуризація власності підприємств, що продовжується, консолідація капіталу і збільшення масштабів бізнесу.

5.4. Технології модернізації галузі овочівництва

Успіху світового овочівництва сприяють не лише технології вирощування, а й організація ринку овочевої продукції. Вітчизняні виробники овочевої продукції не гірше від зарубіжних виробників навчилися вирощувати овочі. Та все ж у конкурентних умовах виграють лише завдяки дуже вузькій

спеціалізації, що дає можливість максимально інтенсифікувати виробництво. Загальні витрати на виробництво зростають, але зменшується ціна продукції. Ще одна важлива перевага виробництва продукції іноземців – наявність організованого ринку, на який вони поставляють свою продукцію через надпотужні посередницькі структури, що підпорядковують діяльність експортерів інших, слабших в економічному відношенні країн. Відповідно, вони мають значно вищу ціну, ніж вітчизняні виробники. Така організація виробництва є ефективнішою, адже вони володіють довготривалим позитивним досвідом і використовують усі останні досягнення науково-технічного прогресу [374, с. 52].

Характерним для розвинутих країн і дієвим механізмом ринку є система оптового продажу, цивілізований маркетинг (вивчення попиту і пропозиції, доставка товарів до місця споживання, зберігання і реалізації, реклама, укладання торгових угод), а також здорова конкуренція.

Для більшості сільськогосподарських виробників України ці складові знаходяться поки що у зародковому стані. Овочевий оптовий ринок в Україні поки що зорієнтований не на виробництво власної дешевшої і якіснішої продукції, а на реалізацію дорогої імпортованої продукції, що негативно позначається на економіці галузі.

Подальший розвиток ринку овочевої продукції набуття ним рис цивілізованості і регульованості передбачає науково-обґрунтовану державну політику у сфері регулювання виробництва та цін на ринку овочевої продукції, створення досконалої інфраструктури ринку овочевої продукції, інформованість і мобільність виробників і споживачів при виборі місця та змісту реалізації овочевої продукції та використання сучасних маркетингових стратегій та методів регулювання ринку овочевої продукції.

Парадоксальна ситуація в галузі овочівництва, через яку в Україні розвиток виробництва та споживання будуть відбуватись відносно паралельно, тому тиск дисбалансу потенціалів внутрішнього попиту та виробництва без суттєвих зрушень в експортній самореалізації загострюватиме проблему

неефективності сільського господарства. Політика стимулювання до нарощування виробництва без належних заходів по заохоченню та створенню умов для експорту приводитиме до ще більш низької рентабельності та збитковості господарювання, низьких рівнів зарплат та податкових надходжень в галузі, відповідно, низьких показників рівня життя та соціального забезпечення [375, с. 201].

Світовий ринок овочів є системою економіко-правових відносин, які виникають між суб'єктами різних країн світу в процесі виробництва, зберігання та торгівлі овочевою продукцією на засадах вільної конкуренції, ціноутворення та міждержавного контролю за якістю.

Ціни на світовому ринку овочів впродовж 2012-2016 рр. зростають, що відображає прагнення покупців споживати більше овочевої продукції навіть незважаючи на зниження обсягів експорту. Така ситуація дає можливість вітчизняним аграрним підприємствам покрити збитки, отримані внаслідок холодної зими та весняної спеки навіть незважаючи на зниження обсягів експорту.

В умовах зростання світового обсягу виробництва овочів та збільшення кількості населення світу для українських виробників овочевих культур особливо актуальним є питання оцінки конкурентних переваг на світовому ринку овочів.

Конкурентні переваги є концентрованим проявом переваги над конкурентами в економічній технічній, організаційних сферах діяльності підприємства, які можна виміряти економічними показниками. Конкурентні переваги – це результат низької собівартості, високої міри диференціації товарів, розумного сегментування ринку, впровадження нововведень та швидкого реагування на потребу ринку.

Варто зазначити, що при зайнятті передових конкурентних позицій аграрними підприємствами існує багато проблем, серед яких основними є висока собівартість продукції; низький рівень механізації виробничих процесів; низький рівень якості продукції та селекційної роботи; незначна кількість

господарств, спеціалізованих на постійному вирощуванні тих чи інших видів овочевої продукції; випереджаючий ріст цін на насіння, добрива, енергоресурси, транспортні послуги порівняно з цінами на кінцеву продукцію; відсутність необхідної кількості сховищ, устаткування і технологій зберігання овочів; нерозвинута заготівельна та збутова інфраструктура; низький рівень рентабельності овочівництва; криза неплатежів; низька інвестиційна привабливість галузі; недостатнє інформаційно-консультативне та маркетингове забезпечення; відсутність вертикально-інтегрованих систем виробництва та розподілу продукції галузі; відсутність державно-бюджетних ресурсів для підтримання та розвитку галузі; відсутність механізму державного регулювання ринку овочів.

Розглядаючи зазначені проблеми можна зробити висновок про те, що визначення перспектив використання конкурентних переваг є стратегічним та пріоритетним напрямком успішної діяльності підприємства. Пріоритетними конкурентними перевагами підприємства виступають: інноваційні процеси, державна підтримка, вертикальна інтегрованість підприємств та стратегічна обґрунтованість конкурентних дій з оперативним реагуванням на зміни у конкурентному середовищі та інше [372, с. 68].

З метою виявлення сильних і слабких сторін підприємства на конкретному ринку, а також можливостей і загроз, що впливають на нього із зовнішнього середовища проводять SWOT-аналіз. Для підприємств овочепродуктового підкомплексу України проведений аналіз виявив низку особливостей:

- вітчизняні аграрні товаровиробники експортують овочеву продукцію до 20 країн світу;
- найбільшими споживачами овочевої продукції є Білорусь, Литва та Латвія і країни Близького Сходу;
- основними видами овочевої продукції, що експортується є помідори, огірки та бобові.

Оцінку конкурентних переваг вітчизняних підприємств на світовому ринку овочів за допомогою SWOT-аналізу представлено в таблиці 43.

**SWOT-матриця для вітчизняних аграрних підприємств
овочепродуктового підкомплексу**

Внутрішні фактори	Сильні сторони	Слабкі сторони
	- сприятливі кліматичні умови, вигідне географічне положення; - наявність кваліфікованої робочої сили; - наявність розгалуженої системи транспортування.	- значна концентрація виробництва у господарствах населення; - неефективна система кредитного забезпечення аграрних підприємств; - значне зношення основних фондів, що використовуються у виробничому процесі - низький рівень експортної державної аграрної політики.
Зовнішні фактори	Можливості	Загрози
	- збереження зайнятих позицій на світовому ринку овочів; - освоєння нових ринків збуту; - розробка та освоєння нових економічно вигідних технологій; - залучення інвестицій.	- невідповідність світових стандартів якості овочевої продукції вітчизняним; - конкуренція з боку закордонних виробників овочів; - залежність від посередницької ланки.

Джерело: розроблено автором

Основними конкурентними перевагами аграрних підприємств овочепродуктового підкомплексу України є: сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування високоякісної овочевої продукції; наявність висококваліфікованих працівників, здатних не лише виростити високоякісну продукцію, а й ефективно реалізувати її на світовому ринку овочів; розгалужена система транспортного сполучення та ін.

Основними проблемами аграрних підприємств, що визначають низький рівень експорту овочевої продукції є концентрація виробництва цієї продукції у домогосподарствах, непривабливий товарний вигляд та недосконале законодавство з регулювання експортних операцій з овочевою продукцією.

Виявлені конкурентні переваги аграрних підприємств на світовому ринку овочів, їх можливості та загрози дозволяють розробити комплекс заходів щодо подолання існуючих загроз та виявлення нових можливостей для виробників овочевої продукції в Україні (табл. 44).

Система заходів щодо подолання існуючих загроз та виявлення нових можливостей для вітчизняних виробників овочевої продукції на світовому ринку овочевої продукції

Поле СіМ	Поле СіЗ
- створення ефективної системи розподілу овочевої продукції; - підвищення інвестиційної привабливості аграрних підприємств для іноземних інвесторів; - удосконалення логістичної системи; - розвиток ринку страхування сільськогосподарських ризиків.	- налагодження прямої системи збуту овочевої продукції; - пошук нових та збереження старих зовнішньоторговельних партнерів; - просування овочевої продукції на нові ринки.
Поле СЛіМ	Поле СЛіЗ
- прогнозування попиту на овочеву продукцію на маркетинговий рік; - залучення інвестицій на переобладнання та оснащення основними фондами; - використання новітніх технологій вирощування овочевих культур.	- підвищення якості овочевих культур, які відповідають міжнародним стандартам; - оптимізація аграрної політики, використання інструментів, спрямованих на підвищення конкурентних переваг вітчизняних підприємств на світовому ринку овочів.

Поле СіМ – підтримка та розвиток сильних сторін підприємства в напрямку реалізації можливостей зовнішнього оточення;

Поле СіЗ – використання сильних сторін підприємства з метою усунення загроз;

Поле СЛіМ – подолання слабких сторін підприємства за рахунок можливостей, що їх надає зовнішнє середовище;

Поле СЛіЗ – поєднуються загрози середовища зі слабкими сторонами підприємства.

Джерело: розроблено автором

З метою подолання недоліків ланцюгових відносин «виробництво-збут» овочевої продукції доцільно сприяти скороченню довжини каналу розподілу, тобто зменшувати кількість посередників на користь прямого маркетингу. Для виробників овочевої продукції залучення посередників означає втрату контролю над певними функціями збуту, тому що підприємство доручає стороннім організаціям завдання, які б могли виконувати власні служби маркетингу. Таким чином з погляду підприємства рішення про канали розподілу відносяться до розряду принципово важливих. Структура каналу розподілу повинна відповідати стратегії аграрного підприємства, а також потребам цільового сегмента. Це дозволить традиційній системі розподілу оптимізувати ціни через зменшення посередницьких надбавок, узгоджувати

вузькі міста та суперечності між виробниками й споживачами овочів в умовах безпосереднього контакту, зберегти контроль над продажем овочів та продукції її переробки безпосередньо товаровиробником [372, с. 70].

В умовах глобалізації процесів світової економіки логістику, як одну із конкурентних переваг, слід розглядати не з традиційних позицій ізольованих систем держав, а з точки зору функціонування ефективних логістичних схем доставки овочевої продукції між ланками міжнародних складних логістичних виробничо-транспортних та транспортно-збутових систем [376, с. 97].

Формування таких систем багато в чому залежить від можливості реалізації ефективних логістичних схем доставки, які повинні надійно функціонувати і забезпечувати прискорену доставку вантажів з мінімальними транспортно-логістичними витратами, скорочуючи при цьому ціну продукції та зберігаючи її якість.

Виявлено, що на розміщення і спеціалізацію овочевого виробництва впливають природно-кліматичні, економічні, біологічні та соціальні фактори. Проте найбільший вплив має наявність ринків збуту овочевої продукції та рівень розвитку транспортної інфраструктури. Попит на виробництво овочевої продукції у переважно формується з урахуванням потреби переробних підприємств як основного каналу збуту [377, с. 135]. Наявність проблем зі збутом окремих видів продукції призводить до відмови підприємств від їх виробництва, незважаючи на наявність сприятливих умов. Дана тенденція не поширюється на підприємства, які реалізують свою діяльність комплексно, використовуючи усі елементи логістичної структури.

Засобом формування конкурентних переваг виробників овочевої продукції є створення вхідних бар'єрів у галузь, оскільки, враховуючи глобалізаційні процеси, відсутність внутрігалузевої конкуренції є тимчасовим явищем. Одним із видів вхідних бар'єрів виступає вертикальна інтеграція, яка дає можливість зменшити конкуренцію в суміжних галузях, обмежити пропозицію сировини і матеріалів, а також попит. Тому підприємство, що входить на такий ринок, змушене вкладати значні кошти у створення власної

інтегрованої структури. Створення вертикальних об'єднань сприяє підвищенню ефективності їх учасників, зменшенню трансакційних витрат, але водночас створює додаткові бар'єри для підприємств, що бажають ввійти до цих галузей.

Необхідно також підвищити якість овочевої продукції задля забезпечення найвищих показників міжнародних стандартів, що забезпечить конкурентоспроможність на зовнішньому ринку овочів. На формування якісного урожаю овочів впливають природно-кліматичні умови, зона вирощування, агротехніка і зберігання урожаю. Господарства населення не можуть забезпечити якісне зберігання овочевої продукції через відсутність можливостей зберігання. Тому овочева продукція, що потрапляє на ринок у другій половині маркетингового року, має суттєво нижчу якість. В Україні існує нагальна потреба у забезпеченні достатньою кількістю відповідно оснащених складських приміщень для зберігання овочів.

З метою нарощування обсягів та забезпечення високого рівня рентабельності виробництва овочевої продукції необхідно оптимізувати землекористування, структуру посівів та використовувати кращі попередники для підвищення ефективності вирощування овочів.

Аграрна політика України має бути, в першу чергу, прозорою і прогнозованою. Зростання показників конкурентоспроможності підприємств також досягається за рахунок розробки дієвих механізмів підтримки державою. Це відбувається при впровадженні пільг та виділенні коштів для оновлення виробничих потужностей виробників овочевої продукції. Пріоритетність в державній підтримці має надаватись аграрним підприємствам, які виробляють овочеву продукцію як товар масового споживання. Стимулювання держави до зближення галузевої та технологічної стратегії виробництва на аграрних підприємствах дасть змогу зайняти їм лідируючі позиції на нових ринках та ринках, де лідерами є виробники-імпортери.

Отже, аграрні підприємства України мають достатній рівень конкурентних переваг на світовому ринку овочів, що дозволяє їм посідати провідне місце серед провідних експортерів овочевої продукції. Проте існує низка

проблем, подолати які можливо, розробивши та впровадивши систему заходів щодо подолання існуючих загроз та виявлення нових можливостей для вітчизняних виробників овочевої продукції, поєднавши при цьому ефективний менеджмент підприємств та якісну державну підтримку.

Підвищення ефективності овочевого виробництва потребує введення дієвої системи цінового механізму, який має базуватися на поєднанні державного й ринкового регулювання. Об'єктивна оцінка цінової ситуації є важливим аспектом регулювання зовнішньоекономічної діяльності товаровиробників на ринку овочевої продукції.

У комплексі економічних заходів щодо стимулювання зовнішньої торгівлі овочевою продукцією найбільш ефективним засобом є фінансове сприяння держави вітчизняним експортерам, в тому числі із залученням коштів державного бюджету, яке передбачає використання механізмів кредитування експорту, страхування експортних кредитів, надання державних гарантій. При цьому заходи щодо стимулювання експорту за рахунок коштів держбюджету повинні відповідати нормам і вимогам СОТ, що визначають прийнятий в світовій практиці порядок надання державної підтримки експорту.

На думку експертів, Україна зможе наростити свій експортний потенціал, зокрема, й за рахунок сільськогосподарської продукції. Як відомо, положення асоціації з ЄС для України, які набрали чинності з 1 листопада 2014 р., уже дають позитивний результат. Одностороннє застосування пільг по взаємній торгівлі дало можливість вітчизняним товаровиробникам безперешкодно реалізувати їх товари на ринку ЄС. Незважаючи на загальну нестабільну ситуацію в Україні, у подальшій довгостроковій перспективі позитивний результат буде більш вагомим. Особливо це стосується овочевої продукції. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, ставки увізних мит ЄС для більшості позицій Групи 07 були знижені до 0% (за умови наявності сертифікату EUR.1. Зокрема, для цибулі – з 9,6% до 0%, більшості морожених овочів – з 14,4% до 0%. Для окремих товарів (свіжі помідори, огірки, кабачки) в ЄС діє вхідна ціна. В експорті Групи 07 до ЄС значне місце традиційно

займають овочі: бобові сушені (горох, квасоля), свіжі овочі (горох, помідори, огірки, чищена цибуля), морожені овочі та гриби свіжі. Останнім часом значно збільшилися поставки до ЄС свіжих тепличних овочів. Так, у 2016 р. експорт свіжих огірків зріс у 2,7 рази, помідорів – у 1,3 рази. Також вітчизняні виробники почали експортувати нові групи товарів, такі як кабачки, баклажани, перець, тощо. Вітчизняні виробники поки не вичерпують обсяг передбачених тарифних квот. Так, поставки часнику у 2016 р. становили 9,8% від обсягу тарифної квоти, цукрової кукурудзи – 0,8%, консервованих грибів – лише 0,07%. Тобто існує значний потенціал для нарощення обсягів безмитних поставок цих продуктів до ЄС. Після скасування мит та інших бар'єрів, які суттєво обмежували поставки, овочева продукція швидко вийшла на європейський ринок. Більшість експертів вважають, що саме це стане першим кроком на шляху до економічного зростання України й більш глобальної інтегрованості у Євросоюз.

Велику роботу також виконало й Міністерство аграрної політики України, яке виявилось найбільш динамічним у плані змін. Представники МінАПК довго, але ефективно працювали над створенням уніфікованої бази законодавства, яка буде солідарна з нормами ЄС. Вихід на новий і глобальний за своїми масштабами ринок дасть змогу українським товарам досягти більш високої конкурентоспроможності в плані якості. При тому, що сільськогосподарська продукція має унікальний «вічний» попит.

Пріоритетним завданням у роботі Мінагрополітики на майбутнє є диверсифікація ринків збуту. Наразі є серйозні передумови для суттєвого розширення експорту української сільськогосподарської продукції і значний резерв нарощування присутності на ринках країн Африки, Близького Сходу та Азії, серед яких найбільш перспективними є Японія, Південна Корея, В'єтнам, Пакистан, Бангладеш, Ірак та Китай. Водночас зменшується експорт до країн СНД, включаючи Російську Федерацію, яка все ж таки залишається одним із найбільших ринків збуту вітчизняної продукції.

В економічно розвинутих зарубіжних країнах галузь овочівництва роз-

вивається на основі сучасної матеріально-технічної бази, поглиблення концентрації, галузевої та внутрігалузевої спеціалізації, горизонтальної інтеграції та спеціалізації. Особлива увага приділяється використанню таких факторів інтенсифікації галузі, як механізація виробничих процесів і зрошення. Важливими ланками ефективного розвитку овочівництва є попередня обробка, зберігання, переробка та транспортування овочевої продукції, відповідно до вимог ринку.

Підвищенню конкурентоспроможності підприємств-товаровиробників овочів сприяють маркетингові дослідження, які дозволяють визначити обсяги ринку і потенційних споживачів, намітити рівень прибутковості і продажу, розробити стратегії для окремих сегментів ринку на підставі даних про кон'юнктуру кожного окремого ринку.

У сучасних умовах розвитку економіки, характерною особливістю якої є диспропорція попиту і пропозиції на зовнішніх аграрних ринках, винятково важливого значення набуває розробка організаційно-економічного механізму інтеграційних зв'язків підприємств овочепродуктового підкомплексу, адже ринкові відносини є основними чинниками регулювання виробництва продукції та мають значний вплив на рівень і динаміку цін та інші показники ефективності.

Створення інтегрованих та кооперативних структур дає можливість об'єднати в одне ціле економічні інтереси таких ланок АПК, як сільськогосподарські товаровиробники, переробні підприємства та організації торгівлі, і тим самим підвищити долю сільськогосподарських підприємств у формуванні ціни готової продовольчої продукції. Такі господарські формування за рахунок усунення посередників у переробці та реалізації кінцевої продукції, які привласнюють у зв'язку з неурегульованими ціновим механізмом частину прибутку товаровиробника, мають можливість відшкодувати свої витрати за рахунок власних коштів. Крім того, постійні грошові надходження протягом року за реалізовану продукцію безпосередньо споживачеві дають змогу своєчасно придбати оборотні засоби, сплачувати заробітну плату та інше.

На сучасному етапі розвиток інтеграційних процесів в АПК відбувається повільно, непослідовно та суперечливо. Дослідження глибинних інтеграційних процесів в агропромисловому комплексі дають можливість виявити їх позитивні та негативні наслідки для сільського господарства, що особливо актуально при входженні України до європейського ринку і світової організації торгівлі. Оскільки ефективність функціонування овочепродуктового підкомплексу залежить від системи економічних відносин між сільськими, заготівельними, переробними і торгівельними підприємствами, то досягти прибутковості однієї з них при збитковості інших неможливо.

Найважливішою проблемою, що стримує подальший розвиток вітчизняного овочепродуктового підкомплексу, є низька ефективність, а загалом і часткова відсутність системи зберігання, переробки та реалізації продукції, недоступність для господарств необхідних обсягів якісної ринкової інформації, відсутність стабільних джерел збуту. Все це обумовлює необхідність створення кінцевої стадії виробництва – структури, яка організаційно та матеріально-технічно об'єднуватиме виробників на основі якісних послуг та централізованого маркетингу з усього циклу реалізації продукції.

Передовий вітчизняний та зарубіжний досвід свідчить, що головною передумовою вирішення зазначених вище проблем є об'єктивні процеси розвитку виробничих відносин, вибір оптимальних каналів збуту продукції, реалізація обґрунтованого економічного механізму взаємовідносин.

Овочівництво може бути ефективним за умови розробки і освоєння комплексної науково обґрунтованої системи виробництва, зберігання і переробки овочевої продукції, яка забезпечує високий кінцевий результат.

При обґрунтуванні такого механізму важливо врахувати світовий досвід вирішення даної проблеми. Його вивчення дає підстави для висновку, що в країнах Заходу знайдено досить ефективний механізм участі сільських товаровиробників у розподілі і наступному одержанні ними частини прибутку агропереробних підприємств через створення фермерськими господарствами кооперативів по переробці сільськогосподарської продукції. У багатьох країнах

Європи кооперативна форма агропромислової інтеграції стала домінуючою. Насамперед, це стосується переробки молока, м'яса, овочів та фруктів.

Кооперація набула широкого поширення у багатьох країнах світу, нині вона охоплює більше 800 млн чоловік. Саме кінець XIX – початок XX ст. вважається періодом становлення та розвитку вертикальної агропромислової інтеграції. Так, у Великій Британії, США, Канаді друга половина 30-х рр. XX ст. характеризується поглибленням інтеграційних відносин в агропромисловому виробництві. В інших країнах Західної Європи – Франції, ФРН, Голландії, Данії, Швеції ці процеси розпочались дещо пізніше – на початку 1950-х рр., у Японії – наприкінці 1960-х рр. [378, с. 18]. На сьогодні у країнах ЄС кооперативами реалізується 60% сільськогосподарської продукції, в країнах Скандинавії – 80%, в Японії – більше 90%. У США кооперативами переробляється і продається 30% продукції фермерів.

Дослідження показують, що в європейських країнах світу не склалося єдиного підходу до формування кооперативів. У більшості країн неможливо стати учасником кооперативу без мінімально встановленого паю, не беручи участі в фінансовій діяльності. У Данії, Швейцарії, Нідерландах не вимагається пайового внеску. Діяльність кооперативів здійснюється на основі статуту і регулюється спеціальними законами з розвитку кооперації та захисту їх інтересів. У деяких країнах світу законодавчо встановлюється кількість осіб, що вступають до кооперативу. Так, у Франції в кооператив приймається не більше 20% членів, не зайнятих в аграрному виробництві і, які беруть участь в кооперативі лише грошовим внеском.

У багатьох країнах існують труднощі регулювання економічних відносин між державою та кооперативними організаціями. Це стало причиною утворення кооперативних союзів на регіональному і державному рівнях. Такі союзи спростили вирішення багатьох правових питань, дотримання податкового законодавства, надання консультацій. В Європі кожний кооператив стає членом аудиторського союзу, який займається перевіркою діяльності кооперативів і пропонує цілу низку послуг, пов'язаних із покращенням фінансової діяльності.

У країнах ЄС реалізація сільськогосподарської продукції здійснюється через кооперативні аукціони. У країнах Західної Європи до вартості товарної продукції продовольчого комплексу частка сільського господарства не перевищує 20%, а сфери розподілу і реалізації продукції – 50% [379]. У цих країнах у формуванні інтеграційних структур спостерігаються й інші особливості. Так, у Франції інтеграційний процес охоплює, в першу чергу, галузі, що належать до продовольчої системи, тобто сільське господарство, харчову промисловість і сферу реалізації продовольства. У цих країнах основними ініціаторами агропромислової інтеграції є крупні переробні фірми, які виробляють більше половини всього продовольства у країні. У Франції велика роль держави у розвитку інтеграційних процесів. Так, мають місце випадки, коли саме державні структури ставали ініціаторами встановлення певних інтеграційних зв'язків. У Великобританії одержала поширення агропромислова інтеграція на контрактній основі, а також створення інтегрованого виробництва фірмою-переробником.

У країнах ЄС реалізація овочевої продукції набула поширення через кооперативні аукціони, які, як правило, знаходяться в районах виробництва овочів та організують свою діяльність з сільськогосподарськими товаровиробниками на договірній основі. По суті своїй вони є специфічною формою оптових ринків. Ці аукціони – своєрідні інтегратори і координатори фермерських господарств.

За членство в кооперативному аукціоні фермер платить вступний внесок і проводить щорічні відрахування в розмірі 4-5% від вартості реалізованої ним продукції. Ці засоби прямують на поточні витрати аукціону, розширення його потужностей і оновлення устаткування, а також на заробітну платню обслуговуючого персоналу. Відповідно до умов договору фермер поставляє у встановлені терміни на аукціон овочеву продукцію в заданому об'ємі, асортименті, відповідної якості. У свою чергу, аукціон гарантує закупівлю у фермера всього об'єму обумовленої в договорі продукції, її оплату. Він також надає фермерам послуги з транспортування, зберігання, сортування і упаковки

плодів і овочів.

До основних задач аукціону відносяться: організація регламентованого розпродажу продукції, розробка якості і контроль за її якістю, встановлення рівня мінімальних цін, а також визначення розмірів і виплата компенсації фермерам у разі зняття їх продукції з аукціону з кон'юнктурних міркувань, надання послуг покупцям (здача в оренду холодильників, складів, надання торгового кредиту, інформації про ринки та ін.), вивчення ринків збуту і публікація відповідної інформації, здійснення санацій при неповерненні кредиту у встановлені терміни, стимулювання розширення асортименту овочевої продукції за рахунок надання її виробникам гарантованого доходу, організація консультацій експертів та ін.

Управління кооперативним аукціоном здійснює виборне правління, що займається діяльністю служб аукціону, збуту, контролю за якістю продукції і налагоджує контакти з постачальниками і споживачами.

З метою раціоналізації виробництва та оптимізації шляхів збуту овочевої продукції у розвинутих країнах створюються обслуговуючі кооперативи з реалізації, зберігання та переробки продукції, які працюють на безприбутковій основі.

Практично у всіх економічно розвинених країнах збутопереробна і збутова кооперація фермерських господарств має багатоступінчасту галузеву структуру, в межах якої овочева продукція проходить від сільськогосподарських товаровиробників до оптової або роздрібної торгової мережі. В основу даної структури встановлений принцип горизонтально-вертикальної концентрації кооперативного бізнесу.

Зазвичай горизонтально-вертикальна інтеграція відбувається таким чином: фермери одного або декількох селищ, що вирощують овочі, об'єднуються в місцевий, первинний кооператив. Первинні кооперативи одного профілю (в даному випадку по овочевому виробництву), розташовані в певному окрузі, провінції або штаті, формують кооперативне об'єднання вже на більш високому, провінційному (районному) рівні. Останні, у свою чергу, входять в

регіональний або загальнонаціональний союз, що є вищою ланкою багатоступінчастої кооперативної системи, власником основних, найкрупніших і сучасно оснащених переробних підприємств і холодильно-складського господарства, а у багатьох випадках і кооперативних оптових ринків, торгових центрів і аукціонів, які виступають основою всієї системи оптової торгівлі.

Різноманітні форми агропромислової інтеграції в овочевих підкомплексах економічно розвинених країн забезпечують гнучку і мобільну систему збуту овочів, що значною мірою скорочує їх втрати і дозволяє своєчасно реагувати на зміну попиту на споживчому ринку.

У Німеччині майже всі фермери є членами одного або декількох кооперативів. Вони забезпечують своїх членів засобами виробництва: технікою, насінням, кормами та добривами. Кооперативи переробляють всю вирощену продукцію, продають її на зовнішньому та внутрішньому ринках.

Певними відмінностями характеризується кооперація виробників у сфері переробки та реалізації у Канаді, яка реалізується у формі торгових асоціацій. Вони поділяються на дві категорії: федеральні торгові управління і провінційні торгові асоціації, які створюються товаровиробниками всіх видів продукції. Крупні агропромислові об'єднання, як правило, мають у своєму складі переробні підприємства і підприємства оптової торгівлі, а також кооперативи по переробці і збуту продукції.

Важливі складові компоненти оптової політики – вдосконалення технології і організації оптової торгівлі (націлене на економію витрат обігу), експансійна діяльність оптових компаній (фірм, підприємств і т. п.), що має мету підкорення роздрібною торгівлю за допомогою вертикальної інтеграції та інших інструментів, а також комерційна інформація і реклама.

У США, Канаді і в країнах ЄС в останні десятиріччя простежується тенденція розширення оптовими компаніями різного типу мережі оптових баз, супермаркетів, магазинів самообслуговування. Така форма збуту овочевої продукції, як і інших видів продовольчих товарів, дозволяє істотно понизити витрати оптових компаній при транспортуванні товарів, перекладаючи їх на

фірми роздрібної торгової мережі. Підприємства роздрібної торгівлі охоче йдуть на це, привернуті можливістю відбору партій овочів і продукції їх переробки більшої свіжості і високої якості, компенсуючи підвищені витрати збільшенням роздрібних цін.

У практиці оптових підприємств, що оперують на ринках овочів в економічно розвинених країнах, правомірно розрізняти наступні їх типи [379]:

До першого типу відносять крупні оптові компанії по збуту овочевої продукції, що закупляється у переробних підприємств. У багатьох випадках компанії цього типу є дочірніми підприємствами, філіалами харчових або роздрібних фірм. Вони можуть бути також сформовані декількома компаніями роздрібної торгівлі за принципом пайової участі.

До другого типу слід віднести переважно середні і дрібні оптові підприємства по закупівлі у сільськогосподарських виробників овочів і їх реалізації на оптових ринках, аукціонах, в торгових центрах і безпосередньо підприємствах роздрібної торгівлі і громадського харчування. Цей тип підприємств менш спеціалізований на операціях з будь-яким одним виглядом продукції і переважно має універсальний характер.

До третього типу оптових підприємств правомірно віднести збутові сільськогосподарські кооперативи. В багатьох країнах: Нідерландах, Франції, Німеччині вони носять виражений спеціалізований характер.

Оптова торгівля в овочепродуктовому підкомплексі має три основні функції. По-перше, вона є однією з найважливіших форм реалізації овочевої продукції (переважно в свіжому вигляді). По-друге, це головне джерело постачання овочевої продукції підприємствам роздрібної торгівлі і громадського харчування. По-третє, оптова торгівля відіграє значну роль у процесі ціноутворення на агропромисловою продукцію, оскільки саме на цьому рівні складаються внутрішні ціни на овочі і продукти їх переробки. Ціни оптових ринків, торгових центрів і аукціонів служать орієнтиром для всіх інших каналів збуту овочевої продукції, встановлення контрактних розцінок і гарантованих цін, підтримує держава.

Одна з найважливіших особливостей функціонування системи оптової торгівлі овочевою продукцією – цілеспрямована торгова політика оптових компаній, кооперативів, агропромислових об'єднань різних видів та інших агентів оптового ринку сільськогосподарської сировини і продовольства. При збуті фермерами сільськогосподарської продукції оптова політика виявляється, в першу чергу, політикою цін, що проводиться як постачальниками овочів і фруктів – кооперативами, приватними і акціонерними вертикально інтегрованими об'єднаннями, фермерськими асоціаціями і крупними ферма-фабриками, так і її покупцями – компаніями переробної промисловості, оптово-роздрібної торгівлі, компаніями змішаного типу і державними закупівельними організаціями.

У США на системи оптової і роздрібної торгівлі овочевою продукцією припадає велика частина витрат на збут. Їх питома вага в структурі роздрібної ціни свіжими овочами складає від 40 до 70%, причому третя частина від них припадає на роздрібну торгівлю, а на переробку овочів – 25%. У свою чергу, у сфері торгівлі безперервно росте чисельність зайнятих.

Досвід розвинутих країн світу (США, Німеччина, Нідерланди) демонструє доцільність розвитку інтеграції і кооперації в овочепродуктовому підкомплексі. Наприклад у США майже кожний штат має асоціацію виробників овочевої продукції. У США, Канаді в останні десятиріччя чітко простежується тенденція розширення оптовими компаніями різного типу мережі оптових баз та супермаркетів. Така форма збуту овочевої продукції дозволяє знизити витрати оптових компаній при транспортуванні товарів, перекладаючи їх на фірми роздрібної торгової мережі [367, с. 192].

У США і країнах ЄС кооперативи, що спеціалізуються на збуті свіжих овочів, як правило, в своїй структурі мають власні сховища, установки для попереднього охолодження продукції, а також пакувальні підприємства. З метою гарантованого забезпечення збуту своєї продукції більшістю кооперативів була організована власна торгова мережа.

Кооперативи США реалізують від загальних обсягів до 20% як свіжих,

так і перероблених овочів. У Франції через кооперативи реалізується 30% овочів, у Нідерландах – 80%, Німеччині – 44%, Великобританії – 17%, в Італії – 10% [380, с. 79]. В середині 90-х років у США функціонувало понад 340 кооперативів, що реалізували плодоовочеву продукцію на суму, що перевищує 6600 млн дол. США. Оптові ринки мають як спеціалізований, так і універсальний характер. Спеціалізовані оптові ринки – поширена форма оптової торгівлі овочевою продукцією в країнах ЄС, США і Канаді. Наприклад, через систему оптових ринків Бельгії, що складається з 9 ринків, реалізується більше 35% її загального об'єму. Основні постачальники продукції на оптові ринки – крупні товаровиробники, оптові торговці і зарубіжні фірми, що реалізують на них відповідно 50, 37 і 13% овочів і 33, 50 і 17% фруктів від сумарного розміру продажів на оптових ринках. Основними споживачами на оптових ринках виступають підприємства роздрібної торгівлі і громадського харчування. В межах 2-5% продукції від загального товарообігу оптових ринків поставляються переробними підприємствами. В Бельгії зайнята під 9 ринками площа складає 346 тис. кв. м, з якої 66% – криті ринки [379]. Овочесховища і холодильні камери займають 37% критої площі. Всі оптові ринки обладнані складськими приміщеннями і сортувально-пакувальними лініями. Наявність на ринках широкого асортименту овочів і фруктів, а також продуктів їх переробки, як місцевого, так і імпортного виробництва, дозволяє підприємствам роздрібної торгівлі і громадського харчування забезпечувати населення якісною продукцією з урахуванням споживацького попиту.

Близько 60-80% свіжої овочевої продукції реалізується кооперативами. Типовим для крупних кооперативів Великобританії, що спеціалізуються на збуті свіжої продукції, можна вважати SGT Ltd (він об'єднує 31 фермерське господарство загальною площею під плодами і овочами 900 га). Не менше 45% плодів і овочів, що виробляються в кооперативі, реалізується через оптову торгівлю, решта продукції напряму поставляється до супермаркетів.

Реалізацію овочевої продукції в Нідерландах здійснюють крупні центри (аукціони), своєрідні кооперативи, тобто добровільні торговельні об'єднання

виробників плодів і овочів. Виробники мають в них свої частки, гарантовано постачаючи встановлений мінімальний об'єм продукції й зберігаючи свою юридичну самостійність. У будь-який момент можна вийти зі складу кооперативу, запропонувавши свою частку іншим.

Крім реалізації частини врожаю через кооператив, чимало нідерландських фермерів продають на ринку залишки самостійно. Для цього в господарствах будують сучасні сховища з лінією товарної обробки фруктів.

Створивши торговельні об'єднання (центри), овочевиробники утримують міцну позицію на ринку. Об'єднанням виробників надають пільгові кредити для закладання дослідних садів, субсидії на паливно-мастильні матеріали, засоби захисту тощо. Вони займаються аналізом ринку й організують спеціальні поїздки для маркетингових досліджень.

Інша поширена форма оптової реалізації овочевої продукції, що має багато загального з оптовими ринками, – оптові торгові центри. Так, у Німеччині велика частина свіжих овочів реалізується через оптові торгові центри, що належать кооперативним товаровиробникам. Торгові центри, як правило, на договірній основі здійснюють закупівлю продукції, її зберігання і продаж оптовим покупцям, а також організують її аукціонний розпродаж, якщо продукти не закладаються на тривале зберігання.

На відміну від оптових ринків в оптові торгові центри фермери звичайно поставляють овочі на власному транспорті. В господарствах вони самі здійснюють первинну доробку, сортування продукції і упаковують її в тару, на якій указується назва продукції, її сорт, кількість і якість. Іншою істотною відмінністю оптових торгових центрів і оптових ринків є те, що на них овочева продукція, як правило, реалізується протягом 1-2 діб. Центри забезпечують постачальників продукції спеціальною тарою. Багато хто з них має цехи по її виробництву і ремонту. Звичайно, велика частина тари отримується оптовими центрами на спеціалізованих тарних підприємствах.

Доставлену в центри продукцію оцінюють товарознавці на основі вибіркового аналізу, визначають якість продукції і попередню ціну (залежно від

рівнів попиту і пропозиції, сезону та ін.). Товаровиробник може заявити нижню межу ціни на свою продукцію, одержати попередню оплату у момент її здачі. Остаточний розрахунок проводиться після реалізації оптовим центром всієї поставленої продукції.

Основні покупці овочів та продуктів їх переробки оптових центрів – великі фірми, що мають в своїй торговій мережі магазини-супермаркети, а також середні і дрібні підприємства роздрібною торгівлі, що транспортують закуплену продукцію практично на прилавки. Великі фірми закупляють продукцію значними партіями, оскільки в більшості випадків мають при підприємствах роздрібною торгівлі холодильники і сховища.

У системі організації оптової торгівлі овочевою продукцією в багатьох країнах ЄС істотну роль відіграє ф'ючерсна торгівля, основна відмітна ознака якої полягає в тому, що предметом купівлі-продажу на оптових ринках виступає не реальний товар, а ф'ючерсний типовий контракт на поставку плодів і овочів або продуктів їх переробки в певний термін, що має силу цінного паперу. Такий контракт дає право власності на товар, регламентує його якість і дату поставки. Хоча ф'ючерсний контракт не є товаром в повному розумінні цього слова, але для інвестора грошей, які знецінюються, цей цінний папір, як право на товар, приймає форму товару, що вельми важливе в умовах високих темпів інфляції.

Широке розповсюдження має пряма реалізація овочевої продукції підприємствам громадського харчування і заготівельним організаціям на основі договорів. Свіжу і перероблену овочеву продукцію реалізують відповідно до стандартів. У США їх налічується близько 150. Деякі переробні підприємства, що пред'являють підвищені вимоги до якості продукції, встановлюють власні стандарти. Контроль за дотриманням стандартів здійснює служба забезпечення якості продовольства при Міністерстві сільського господарства США.

Таким чином, в економічно розвинених країнах виробництво овочевої продукції і структура її використання визначаються рівнем попиту і пропозиції. Процеси інтеграції в Україні тільки починають розвиватися і тому особливого

значення набуває зарубіжний досвід.

Починаючи з середини 80-х років інтеграційні процеси в Україні стали широко поширюватися в сільському господарстві. Створювалися агропромислові об'єднання, комбінати, агрофірми. Вони являли собою сукупність підприємств та організацій, які об'єднали сільськогосподарське виробництво з переробними підприємствами. У різних країнах світу, зокрема й в Україні, розвиток кооперації та інтеграції сільськогосподарських виробників є засобом захисту проти економічно сильніших посередницьких структур.

У нашій країні є успішні приклади формування і розвитку кооперації та агропромислової інтеграції. Так, на Львівщині для формування потоків ресурсів виробництва та готової продукції спрямована робота Інформаційно-ресурсного центру (ІРЦ). Його засновниками виступили підприємства сільськогосподарської та обслуговуючих галузей. ІРЦ працює над реалізацією проекту відбудови регіональної системи заготівель сільськогосподарської продукції в приватному секторі, створенні кооперативів [380, с. 84].

У Дніпропетровській області ще у кінці 2005 р. сформована Асоціація овочівників Придніпров'я, що ставить за мету об'єднання фермерів, підприємств, приватних осіб для впровадження єдиної стратегії виробництва овочевої продукції, створення загальної насінницької бази, підприємств по збереженню і переробці продукції.

Прикладом успішного розвитку обслуговуючої кооперації в галузі овочівництва є СОК «Агросвіт», що спеціалізується на вирощуванні малини і моркви. Кооператив розміщений в селі Крехів, Львівської області. Кооператив реалізовано у рамках проекту «500 успішних сімейних господарств» за ініціативи Львівської обласної державної адміністрації та департаменту агропромислового розвитку та підтримки Міністерства аграрної політики та продовольства України. Учасники кооперативу «Агросвіт» стали самі мешканці села Крехів. У 2016 р. у складі кооперативу було 4 учасники із своїми родинами. Загальна площа кооперативу скла близько 20 га. Вони розпочали діяльність з початку червня 2016 р. із посіву моркви на території у 10 га та

наприкінці листопада завершили посадку малини на площі у 4 га. У діяльність члени об'єднання вже вклали близько 1 млн грн. власних коштів. Зокрема, було придбано трактор та причіпну техніку, близько 380 тисяч гривень витратили на придбання сертифікованих саджанців малини, удобрення, оплату людської праці на полях тощо. Насіння моркви було придбане у кредит під 25%, 20% з яких має бути компенсовано за рахунок коштів Львівської ОДА. У кінці звітнього року СОК зібрало пізню моркву та займалося її збутом на гуртових ринках і переробних підприємствах. У 2017 році у кооперативі планують взяти участь у грандових програмах та на спонсорські гроші побудувати власне овочесховище, аби продовжувати сезон зберігання та експортувати продукцію за більш високою ціною. Крім того, учасники кооперативу незабаром планують взяти участь у земельному аукціоні та отримати занедбані землі під ведення сільського господарства [381].

Ще одним прикладом створення і функціонування успішного маркетингового об'єднання є компанія «Грін Тім», що розпочала свою діяльність у 2010 році як багатофункціональне овочесховище, вертикально інтегроване у структуру розвиненого агропромислового комплексу Херсонської області, що є традиційно аграрним регіоном України, де збирають найбільші за обсягами врожаї цибулі, моркви та капусти. Потенціал регіону має унікальні можливості для зростання: родючі землі, одну з найбільших меліоративних систем у світі та багаторічний досвід вирощування овочевої продукції численними успішними фермерськими господарствами. Але цей потенціал був істотно обмежений відсутністю умов для довготривалого зберігання овочевої продукції. Дане сховище для холодного зберігання овочів є найбільшим в Україні та одним з найпотужніших у Європі і розраховане на 50 000 т. одночасного зберігання овочевої продукції.

Ключову роль у реалізації Стратегії розвитку бізнесу компанія «Грін Тім» покладає на нарощування власного потенціалу виробництва якісних овочів на землях господарства «Дніпровська Перлина» (1200 га), що розташовані на півдні України в Херсонській області. На цей час для вирощування овочів на

зрошенні використовується 455 га земель, але потенціал для розширення поливних угідь – ще 650 гектарів неполивних земель. Компанія «Грін Тім» має амбітні плани розвитку, які носять комплексний характер та передбачають не лише розширення овочесховища, а й впровадження сучасного досвіду, знань, агротехнологій для власного вирощування традиційного овочевого набору на землях «Дніпровської Перлини». Розширення власного виробництва планується здійснювати шляхом впровадження передових світових практик шляхом створення Центру передового досвіду для реалізації кращих практик овочівництва з механічного збирання на півдні України. Першим результатом реалізації Проекту власного вирощування стало отримання сертифікату GlobalG.A.P. на овочеву продукцію, вирощену на землях «Дніпровської Перлини»: цибулю, капусту та червоний буряк. Сертифікат GlobalG.A.P. – це визнання надійності та якості нашої продукції, можливість постачати овочі до супермаркетів Європи. На сьогоднішній день GlobalG.A.P. працює більш ніж у 100 країнах світу, що відкриває нові можливості для наших виробників [382].

Ще одним прикладом успішного формування обслуговуючої кооперації, є створення структур кооперативного типу, які здійснюють свою виробничу діяльність під конкретні види овочевої продукції. Так, наприклад група компаній «Шувар» здійснює замовлення на постачання кооперативним об'єднанням визначеного обсягу певних видів овочевої продукції за закріпленою контрактною ціною у певний проміжок часу. Кооператив, в свою чергу сертифікують за європейським стандартом. Група компаній «Шувар» проводячи дослідження географічної логістики світових ринків забезпечує експортні поставки вітчизняної овочевої продукції до зарубіжних країни світу.

У розвитку системи маркетингу важливу роль відіграє зміцнення його матеріально-технічної бази, а також вдосконалення господарських зв'язків на основі контрактації і інтеграції як горизонтальної, так і вертикальної. Переробка овочевої продукції зосереджена в крупних агропромислових формуваннях кооперативного і монополістичного типу, діючих на основі контрактів. Важлива роль у переробці сировини належить також фермерським

кооперативам.

Для забезпечення переробних підприємств сировиною необхідної якості створені спеціалізовані зони виробництва овочів і плодів, де розміщені переробні підприємства. Для їх повної завантаженості вирощують високоврожайні культури: томати, цукрову кукурудзу, яблука, виноград, цитрусові, частка яких у загальному об'ємі сировини, що переробляється, складає 80%. Розвиток різних видів переробки (консервація, заморожування, сушка, виробництво харчових концентратів) дозволяє розширити асортимент продукції, що випускається, і більш ефективно використати овочеву продукцію.

Оптову реалізацію овочевої продукції здійснюють в рамках інтегрованих формувань. Реалізацією переробленої продукції займаються великі агропромислові об'єднання (АПО), які мають у своєму складі підприємства громадського харчування, оптової і роздрібної торгівлі, а свіжої – агроторговельні формування, відмінні різноманіттям організаційних форм; аукціони, оптові ринки, кооперативи, торгові центри, що гарантують фермеру реалізацію всієї проведеної продукції необхідної якості, визначеної умовами договору контрактації.

Роздрібну торгівлю здійснюють крупні торгові підприємства (супермаркети), продовольчі магазини і мережа громадського харчування. Набуває поширення реалізація продукції через фірмові магазини, що належать кооперативам, АПО, крупним виробникам, що мають свою торгову марку. Значний розвиток одержала мережа громадського харчування за рахунок введення нових точок: експрес-кафе, кафетеріїв і закусочних, на частку яких в даний час припадає близько 50% загального об'єму продажів у системі громадського харчування.

Проблема виходу на зовнішній ринок з овочевою продукцією тісно пов'язана з орієнтуванням на світові стандарти якості та норми безпеки продуктів харчування і особливо щодо забруднення радіонуклідами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Тому повинна проводитись оцінка потенційної якості овочевої продукції та мають бути розроблені норми безпеки і програма її

сертифікації. Наприклад, для торгівлі в межах ЄС існують стандарти з обов'язковим мінімумом вимог до окремих видів овочевої продукції, які набагато жорсткіші до вимог якості порівняно з діючими національними стандартами держав, що до нього входять.

Подальше розширення експорту овочевої продукції у свіжому і переробленому вигляді може стати важливим фактором в економічному розвитку АПК нашої держави. Тому визначення номенклатури і розробка нових конкурентоспроможних товарів набирають особливого значення для успішного проведення експортної діяльності. Для цього необхідно брати напрям на підготовку кадрів і створення функціональних робочих підрозділів контролю за дотриманням стандартів якості і безпеки продуктів харчування та служб маркетингу на підприємствах.

Точна інформація відіграє дуже важливу роль у ефективному функціонуванні внутрішнього і зовнішнього ринків овочевої продукції та під час формування ринкової політики і стратегії. Досвід передових країн свідчить, що інвестиції у розробку системи ринкової інформації дають позитивний результат. За кордоном великі підприємства створюють у структурі маркетингових служб центри перспективних розробок, у функції яких входять розробка і обґрунтування маркетингової стратегії, тобто вибору перспективної мети виробничо-збутової діяльності підприємств, форм ведення конкурентної боротьби і концепції маркетингу, розрахованих на досягнення максимальної ефективності роботи підприємств на тривалий період.

Для використання зарубіжного досвіду українським виробникам насамперед необхідно підвищити ефективність усіх ланок «овочевої індустрії». Досягти цього можна за рахунок запровадження сучасних технологій та обладнання з використанням цілеспрямованої державної підтримки для зміцнення окремих слабких ланок.

Використовуючи вітчизняні й зарубіжні сорти, українські виробники вже тепер спроможні вирощувати високоякісні овочі, тому інвестиції варто спрямувати в створення регіональних центрів крупнотоварної, централізованої і су-

часної торгівлі овочевою продукцією. Це не обов'язково мають бути аукціони нідерландської моделі, хоч доцільно створити добровільну торговельну кооперацію декількох виробників в кожному з «овочевих регіонів» країни. Фінансувати подібний солідний центр доцільніше, ніж окреме господарство. Адже в регіональному центрі мінімальний ризик не заповнити камери холодильника внаслідок низького урожаю через погодні чи інші проблеми, а сховища центру можна використати також для зберігання і реалізації імпортованих овочів.

Досвід передових країн світу підтверджує, що науково-технічний прогрес у системі маркетингу зумовлює безперервний розвиток та удосконалення знарядь і предметів праці, раціональне використання сировини, розробку і провадження більш ефективних технологій, методів і форм організації виробництва. Центральне місце слід віднести розробкам і впровадженню прогресивних технологічних процесів, що базуються на використанні високопродуктивної техніки. Головна проблема – це зменшення втрат енергоресурсів і продукції, поліпшення її якості.

Значні інвестиції в такому випадку окуплять себе високою якістю продукції й гнучкістю на ринку. Саме так працюють усі цивілізовані країни. Оскільки в Україні садівничі господарства переважно великомасштабні, вони можуть суттєво підвищити конкурентоспроможність власного виробництва, самостійно встановлюючи сучасне обладнання для зберігання й передпродажної підготовки (переробки) овочів.

Враховуючи передовий досвід розвитку маркетингу в розвинутих країнах світу, для ефективної організації виробництва овочевої продукції і реалізації її на внутрішньому ринку протягом усього року необхідно:

1. Здійснювати роздільне виробництво овочевої продукції для переробки і споживання у свіжому вигляді. Для цього доцільно розробити виробничо-інвестиційні програми – економіко-математичні моделі виробництва і використання продукції з урахуванням наявності потужностей переробних підприємств, спеціалізації виробництва, асортименту вирощуваних культур,

національних особливостей споживання овочевої продукції населенням певного регіону.

2. При вирощуванні продукції для переробки розвивати договірні відносини (контрактну систему) при використуванні об'єднань (консорціуми, АПО, кооперативи та ін.), договірних цін і тарифів.

3. При збуті свіжої овочевої продукції розвивати різні форми агроторгівельної інтеграції з провідною організаційно-інвестиційною роллю торгової ланки. Особливу увагу необхідно приділити створенню оптових ринків на кооперативній основі, фірмових магазинів сільськогосподарських товаровиробників, кооперативів, що реалізують продукцію під власною торговою маркою. Необхідно також організаційно і технологічно удосконалювати вільну реалізацію свіжої овочевої продукції сільськогосподарськими товаровиробниками за прямими договорами, на ринках та ін.

Отже, процеси агропромислової інтеграції і кооперації є головним чинником підвищення ефективності агропромислового виробництва у розвинутих країнах світу. Вітчизняний шлях суспільних перетворень може містити окремі позитивні складові зарубіжного досвіду. Сучасний етап розвитку аграрної сфери країн Америки та Західної Європи характеризується значним поглибленням інтеграційних процесів на регіональному, державному та міждержавному рівнях. Очевидно, що вихід вітчизняного аграрного сектору економіки на більш високий рівень передбачає широке використання ефективних моделей кооперації та інтеграції сільськогосподарських товаровиробників і агросервісних підприємств кооперативного типу. Доказом цієї думки є низька фінансова результативність сільськогосподарських підприємств, які не пов'язані кооперативними та інтеграційними відносинами із переробними та торговельно-збутовими підприємствами, що не спроможні ефективно продавати власну вироблену продукцію й вимушені утримувати численну кількість посередників. Проте використання позитивного зарубіжного досвіду розвитку інтеграційних процесів не повинно відбуватись у вигляді його копіювання, а можливе лише за умови адаптації певних елементів зарубіжних

моделей інтеграційних зв'язків до сучасних вітчизняних умов.

5.5. Модель та стратегії розвитку ринку овочевої продукції в Україні

В умовах загострення продовольчої проблеми особливого науково-теоретичного і практичного значення набувають дослідження впливу економічних трансформацій на розвиток аграрного ринку і окремих його галузей як у світовому масштабі, так і на рівні окремих країн. Значення зазначеного посилюється і тим, що на сучасному етапі аграрний ринок залишається фактично визначальною частиною будь-якого національного ринку. При цьому важливим серед складових аграрного ринку є ринок овочевої продукції, який, як і інші ринки, характеризується постійними змінами в умовах глобалізаційних трансформацій. Зазначене має безпосередню інтерпретацію в Україні з огляду на значний потенціал галузі, перспективи подальших ринкових трансформацій, а також наявні численні дисфункції даного ринку.

Слід зазначити, що на сучасному етапі ресурсна, технологічна, організаційно-управлінська, маркетингова складові потенціалу ринку овочевої продукції та овочепродуктового підкомплексу вітчизняного АПК значно відстають від рівня аналогів економічно розвинутих країн. Відсутність досвіду господарювання у ринкових умовах, своєрідність уже набутого досвіду функціонування в умовах пострадянського ринку, застаріла матеріально-технічна, а технологічна база, комунікації та інфраструктура ринку вимагають розробки нових шляхів вирішення питань управління. Проблемний зміст зазначених питань, з огляду на реальний стан речей, може бути зведений до підкреслення нагальної необхідності вивчення суто прикладних моментів, пов'язаних із розвитком пострадянського ринку овочевої продукції.

Низка питань стосовно формування ринку овочевої продукції в умовах трансформаційних змін, який би інтегрував у собі всі складові – від структуроутворюючих умов ринку до результатів діяльності суб'єктів цього ринку, – представляються розробленими явно не достатньо, а ті розробки, які

існують, мають здебільшого фрагментарний характер. Усе це обумовлює необхідність узагальнення і систематизації параметрів ринку овочевої продукції в Україні.

Незважаючи на тривалу історію теорії і практики ринку, низка питань залишається дискусійною: що є ефективним/неефективним ринком, якими критеріями і показниками описуються ці категорії, які функції, елементи, принципи визначають діяльність ринкової економічної системи, якою є справжня роль регуляцій та інших факторів у моделі ринку і т. д. Особливість дискусії полягає у тому, що в економічній теорії сформувалися різні концепти, часто альтернативні, щодо визначення законів ринку. При цьому кожен із підходів використовує як аргумент практичний досвід певного відрізка часу якоїсь країни чи групи країн, що свідчать про коректність даної точки зору. Спираючись на ці доводи, альтернативні теорії часто виглядають правильними одночасно. До того ж у сучасному світі існує достатнє різноманіття економічних моделей ринкового розвитку, що істотно різняться, і які, очевидно, рівною мірою ймовірності не можуть уникнути ризику економічних криз, і, таким чином, неможливо стверджувати про досвід формування єдиної ефективної моделі ринку. Все зазначене надає широкий спектр напрямків подальших досліджень.

Теза про роль «балансу ринку» (співвідношення між попитом і пропозицією), яка визначає досконалість ринку в інтерпретації Л. Вальраса та ін., асоціюється із певним стандартом його стану. Слід зазначити, що ця точка зору на певних етапах історії не була одностайною. Критичні погляди на зазначену точку зору були висловлені з боку К. Маркса [5], С. Сімонді [51], Ж. Прудона [52] та ін. Навіть у загальному тлумаченні їхніх поглядів ринок та капіталістична система приречена на кризовий стан тому, що вироблене не може бути реалізоване з усіма наслідками зазначеного через асоціальність системи.

Для забезпечення раціонального використання потенціалу галузі овочівництва важливо використовувати зведений «баланс ринку» (*авторський*

термін). Складовими балансу ринку овочевої продукції є дві частини: ресурсна (наявність ресурсів) і витратна (витрати і втрати від використання наявних ресурсів та ефективність їх використання). Обидві частини балансу мають кореспондуватися. У першій характеризується чисельність та ресурсів, у другій – їх розподіл та ефективність використання.

Характерною тенденцією структурних змін в складі наявних ресурсів галузі овочівництва є збільшення питомої ваги зайнятих у виробничій сфері. Цей процес свідчить про фактичне зниження ефективності виробництва овочевої продукції, оскільки лєвова частка виробництва здійснюється господарствами населення.

Основними джерелами інформації для визначення ресурсів галузі овочівництва та їх структури є дані наявності земельних угідь, зайнятих під овочевими культурами, продуктивність праці працівників галузі овочівництва, забезпеченість капіталом та інвестиційна привабливість галузі, інформаційне забезпечення (дослідження галузі і ринку овочевої продукції) та ін.

Розрахунок ресурсної частини балансу ресурсів ринку овочевої продукції, тобто попереднього балансу, виконується в такій послідовності: 1). обґрунтовується залучення площ посівних угідь для овочевих культур; 2). визначається чисельність різних виробників овочів у плановому періоді; 3). здійснюється прогнозування урожайності, валового збору, результативності різними виробниками овочів.

Друга частина балансу – витратна, яка характеризує міжгалузевий розподіл овочевої продукції. Тобто тут відображається використання виробленої овочевої продукції.

На етапі розробки кінцевого варіанту балансу ринку овочевої продукції, перш за все, визначається потреба ринку, проміжних і кінцевих споживачів в свіжих овочах та продукції переробки овочевої продукції на плановий період. Для цього використовуються індекси зростання обсягу випуску овочевої продукції та продуктивності праці в галузі овочівництва, а також нормативи витрат галузі.

Зведений баланс ринку овочевої продукції може складатися по області, регіону, країні в цілому. На регіональному рівні при встановленні ресурсної та витратної частин балансу інколи виникає невідповідність між ними. У тому випадку, коли переважає ресурсна частина звітного балансу, необхідно в плановому балансі передбачити заходи щодо збільшення обсягів виробництва овочевої продукції. При аналізі регіональних балансів ресурсів галузі овочівництва з урахуванням тенденцій до їх природного приросту розробляються заходи щодо оптимального використання ресурсів у районах, де є їх надлишок, і зниження витратності виробництва та підвищення ефективності ресурсів галузі овочівництва.

Баланс ринку овочевої продукції. Ринок овочевої продукції, як і ринки капіталів, товарів, цінних паперів та інших є складовою частиною ринкової економіки. Об'єктом купівлі-продажу на ринку овочевої продукції є свіжі овочі та їх продукти переробки. Стан ринку овочевої продукції характеризується, з одного боку, рівнем виробництва, а з іншого – рівнем споживання.

Ринок овочевої продукції формується як система суспільних відносин, що відображає рівень розвитку та досягнення на даний період балансу інтересів між силами, які беруть участь у ринку: підприємцями, працюючими та державою. Як найбільш складний елемент економіки, ринок овочевої продукції можна визначити як систему соціально-економічних відносин між виробниками і споживачами продукції.

В умовах ринку фактор збалансованості одержує адекватну ринкову оцінку, яка формується при взаємодії попиту та пропозиції. Попит на ринку овочевої продукції є похідним від: 1) попиту на продукцію сільського господарства; 2) продуктивності праці, а також соціальної політики держави. Пропозиція на ринку овочевої продукції залежить від виявленого попиту на овочеву продукцію. Активне регулювання ринку овочевої продукції передбачає наявність розгалуженої інфраструктури ринку.

Сучасний інтелектуальний комплекс теорії ринку оперує достатньо визначеним переліком факторів та моделей їхнього функціонального впливу.

Тим не менше, створення загальної універсальної моделі ринку залишається предметом наукових пошуків.

На основі розглянутих у главі 3.3. факторів впливу на ринок проведемо опис моделі універсального ринку на прикладі вітчизняного ринку овочевої продукції.

При розробці моделі ринку в умовах постіндустріального суспільства ми вирішували найбільш дискусійні питання [107, 164]:

- 1) сутність державного регулювання ринку овочевої продукції (його доцільність, межі, форми і т. д.);
- 2) що розуміти під станом досконалого/недосконалого конкурентного середовища;
- 3) роль грошей (кількісна чи монетарна інтерпретація);
- 4) справедливість ринкового обміну на ринку овочевої продукції;
- 5) межі економічної свободи та ін.
- 6). якою є модель функціонування ринку овочевої продукції та які і якими повинні бути його характеристики, щоб були визнані як суспільно прийнятні (саме це складає суть термінів «ефективний» чи «досконалий» ринок).

Кількісне відображення факторів формування універсального ринку на прикладі ринку овочевої продукції в Україні може бути проілюстроване наступними даними (табл. 45).

В даній таблиці наведено всі можливі статистичні дані та їхня інтерпретація, виходячи із традиційного сучасного інформаційного поля. Наведено динаміку з початку 90-х років ХХ ст., що дає уявлення про зміни ринку посівних площ, урожайності, обсягів виробництва і основних виробників, вартості ринку, рівня державного регулювання тощо. Представлено також авторське бачення еталону ринку, який умовно можна визначити як постіндустріальну модель.

Розглядаючи співвідношення вказаних цифр, слід підкреслити, як дуже важливе, проблемне питання відсутності достатньої інформації, на основі якої можливо зробити зважену оцінку даного ринку. Це стосується, насамперед,

блоку показників соціальності так і економічності ринку, де проблематично визначити розподіл доданої вартості між основними групами агентів ринку.

Таблиця 45

Динаміка показників ринку овочевої продукції в Україні за період ринкових реформ

Показники	1990 р.	2000 р.	2010 р.	2016 р.	Перспективна модель
Посівні площі під овочами, тис. га	456	538	462	440	550
Виробництво овочів, млн т.	6,67	5,82	8,12	9,99	12,65
Урожайність, ц/га	150	110	170	211	60
Рентабельність виробництва овочів відкритого ґрунту, %	28,0	-1,7	23,5	19,7	75,0
Середня ціна реалізації овочів*, (внутрішні ціни)	<u>208,1</u> 181,1	<u>572,1</u> 105,2	<u>2551,6</u> 323,4	<u>3903,4</u> 144,1	<u>4380,5</u> 175,2
Світові ціни реалізації овочів, дол. США/т	...	...	...	205,4	238,5
Вартість ринку, млн грн.	1242,4	2774,9	17427,4	28690,0	41614,8
Вартість ринку, млн дол. США	1081,2	510,2	2208,8	1059,1	1664,6
Потенційна вартість ринку, дол. США	...	...	...	1519,9	2265,7
Співвідношення основних виробників овочевої продукції (частка сільськогосподарських підприємств та господарств населення, %)	27/73	25/75	20/80	14/86	60/40
Канали реалізації овочевої продукції: - переробним підприємствам, - на ринку; - за іншими каналами. %.	89/8/3	13/47/40	37/12/51	53/4/43	60/30/10
Споживання овочевої продукції на 1 особу, кг	119,7	101,7	143,5	164,4	250
Експорт, тис. т.	145	30	335	268	700
Імпорт, тис. т.	17	29	311	115	150
Рівень державного регулювання	високий	низький	низький	низький	низький

Примітки: у чисельнику – грн/т, у знаменнику – дол. США/т (ціна в дол. США – відповідно до курсу НБУ у визначений період)

Джерело: авторські дослідження на основі статистичних даних та власних прогнозних моделей

Аналізуючи даний ринок (табл. 45) , слід зазначити як основну його сучасну (характерну тим не менше для всіх вказаних етапів) проблему *квазівідкритості* (авторський термін). Це означає наступне: ринок функціонує *немовби* в умовах відкритого економічного простору та вільної торгівлі, проте наявні механізми створюють ефекти заниження реальних цін на продукцію, доданої вартості, заробітних плат, доходів та прибутків всіх учасників внаслідок цього. Ситуацію слід визнати як характерну для країн із трансформаційною економікою, де продовжується втілення ринкових відносин на фоні супутніх дисфункцій. Це відбувається в умовах виключно заниженого купівельноспроможного попиту, особливо в міжсезонний період, коли вартість продукції об'єктивно зростає. Як кінцевий результат, створюючи зіставиму за ефективністю та якістю продукцію, ринок має дуже низьку вартість, а отже, економічність та соціальність – у порівнянні зі світовими аналогами. При цьому іншим негативним ефектом є практично повна техніко-технологічна залежність вітчизняного ринку від цін на оборотні активи, що посилює дисфункції загалом. Також при цьому – через вищезазначені причини – присутній не виправдано істотний розрив між об'єктивним і платоспроможним попитом. Все зазначене у сукупності свідчить про нездатність ринку в існуючому стані забезпечувати необхідні функції. Роль регуляцій при цьому вбачаємо, насамперед, і в основному щодо стимулювання реального інтегрування економіки країни в цілому та галузі, зокрема, до міжнародного ринку. Це передбачає комплекс заходів, які б сприяли вирівнюванню цін, доходів, прибутків, заробітних плат і т. д. до середньосвітових. На рівні галузі основними напрямками державних регуляцій мають бути податкове регулювання та стимулювання інвестицій, що сприяло б підвищенню ефективності процесу капіталізації галузі.

Отже, оцінювання ефективності моделі ринку потребує комплексного, інтегративного оцінювання за множиною факторів та елементів, що складають дану модель. Постіндустріальне тлумачення ефективності моделі ринку передбачає максимізацію вигоди для всіх учасників ринку, низки соціально-економічних показників (кількості робочих місць) прибутковості, максималь-

ного задоволення потреб. Інженіринг у сфері функціонування/ регуляції ринку слід розглядати як процес маніпулювання кількісними співвідношеннями за сукупністю наведених формул і обмежень, що у сукупності дозволить звести управління ринком до логічної технічної операції, доцільність якої очікується у вигляді загального суспільного приросту ефекту від ринку.

Висновки до 5 розділу

1. Трансформації ринку овочевої продукції в Україні стали наслідком поступового накопичення кількісних і якісних змін в економічній системі. Процеси формування і розвитку ринку овочевої продукції в Україні відбувалися під впливом кардинального реформування системи економічних відносин, наслідком чого стала руйнація централізованої системи збуту овочевої продукції.

2. В процесі базових трансформацій ринку овочевої продукції в Україні сформувалася інша тенденція – виникнення великих вертикально-інтегрованих об'єднань. Зважаючи на інфраструктурну нерозвиненість ринку, такий підхід для виробників овочевої продукції мав і має суттєві переваги, оскільки дає можливість не залежати від зовнішніх постачальників сировини та в кінцевому результаті впливати на ринкову ситуацію і ціну.

3. За результатами дослідження встановлено, що на вітчизняному ринку овочевої продукції відзначається неефективне формування пропозиції і розподілу овочевої продукції. При цьому основною особливістю даного ринку є те, що вирощування завжди перевищує споживання.

4. Слід зазначити недоліки у державному регулюванні галузі овочівництва. Не завжди збалансована та не до кінця вивірена державна політика регулювання стала наслідком відсутності довгострокової стратегії розвитку галузі, відповідно, послідовної державної політики щодо підтримки розвитку овочівництва, безсистемністю формування та розв'язання завдань, логіки в черговості та спрямованості механізмів її реалізації.

5. Встановлено, що посилення орієнтації на міжнародні ринки пов'язане з

глобалізацією торгівлі й подальшою диверсифікацією торговельних операцій. Під впливом ринково спрямованих реформ в українській економіці формується модель економічного розвитку, яка характеризується надзвичайно високим рівнем націленості на відкритість щодо зовнішньої торгівлі.

6. Визначено, що світовий ринок овочів розвивається під дією наступних факторів: загострення продовольчої безпеки у багатьох країнах світу, що зумовлює підвищену увагу до овочів як одного із основних продуктів харчування з боку міжнародних організацій, глобалізація сільського господарства внаслідок пом'якшення торговельних бар'єрів, посилення ролі споживача та конкуренції на ринку овочів, підвищення вимог споживачів до якості кінцевої продукції, впровадження інноваційних розробок у діяльність з виробництва сільськогосподарської продукції. Це, в свою чергу, впливає на підвищення ефективності виробництва овочів, поглиблення процесу вертикальної інтеграції та активізацію партнерських відносин.

6. Дослідженням встановлено, що в умовах сьогодення основною проблемою ринку овочевої продукції є квазівідкритість ринку, де продовжується втілення ринкових відносин на фоні супутніх дисфункцій. Це відбувається в умовах виключно заниженого купівельно-спроможного попиту, особливо в міжсезонний період, коли вартість продукції об'єктивно зростає. Як кінцевий результат, створюючи зіставну за ефективністю та якістю продукцію, ринок має дуже низьку вартість, а отже, економічність та соціальність, у порівнянні з світовими аналогами. Все зазначене у сукупності свідчить про нездатність ринку в існуючому стані забезпечувати необхідні функції. Потенціал модернізації може бути реалізованим у запропонованій авторській моделі ефективного ринку постіндустріального типу.

ВИСНОВКИ

Проведене наукове дослідження дозволило окреслити такі висновки концептуального та прикладного характеру:

1. Капіталістичний вектор розвитку інституту ринку, охоплюючи період останніх 400 років, представляє собою дуалістичний процес, який поєднує вплив двох трендів: з одного боку, незмінність фундаментальних принципів організації ринку та законів його функціонування за умов економічного лібералізму; з іншого, постійний пошук можливостей підвищити функціональність ринку шляхом його реорганізації і трансформації. Відповідно корегування парадигми капіталістичного ринку історично здійснювалося під впливом зміни окремих пріоритетів, а саме: регуляцій, соціальних стандартів, критеріїв економічної та соціальної ефективності дії ринкових механізмів, змісту операційного менеджменту при досягненні ринкової результативності і т. д. На даний час не існує будь-яких передумов щодо зміни зазначених трендів, що обумовлює концептуальне збереження у змісті ринкової теорії ролі традиційних факторів потенціалу ринку, а також універсальних механізмів його вдосконалення.

2. Теоретичною основою авторського дослідження засад формування постіндустріального ринку є положення про визначальну роль специфічного типу ринку як закономірних, передбачуваних, прогностичних і здатних до корекції економічних взаємовідносин в межах даного інституту. З огляду на це за результатами теоретичних та прикладних досліджень, обґрунтовано типологію моделей ринку, яка відображає реальні процеси, що відбуваються в умовах транзитивного та сформованого ринку. Розроблені положення надають можливість розв'язати проблему вибору та формування оптимального варіанта моделі ринку за існуючих зовнішніх та внутрішніх обмежень, а також специфікації умов його функціонування.

3. Основу авторського концепту склало положення про об'єктивність та доцільність аналізування сучасного ринку з позицій відповідності до критеріїв

стану універсальної постіндустріальної моделі ринку. Таким чином формується ідеологія змін на реально функціонуючих ринках за параметрами ідеального стану, у т. ч. з врахуванням особливостей окремих ринкових сегментів та наявної дисфункціональності в національних економіках, що перебувають у стані активної трансформації. При цьому загальна методологія авторських досліджень передбачала неоліберальний підхід за комбінаторного поєднання інтелектуального комплексу інжинірингових функцій щодо впливу на ефективність ринку.

4. Тлумачення сутності, детермінантних факторів та логіки еволюції теорії ринку дозволили визначити аналітичний зміст комплексного впливу ключових елементів ринкового механізму: співвідношення між попитом і пропозицією, особливостей конкуренції, ціноутворення, інфраструктури, державного регулювання та ін. на результативність та ефективність репрезентативного ринку. За традиційно існуючої методологічної і методичної невідповідності інформаційної та інтелектуальної складової системи прийняття рішень на сучасному ринку створення авторської подібної аналітичної моделі (т. з. «формули ринку») запропоновано як принципово новий концептуальний підхід, що являє собою аналог відомих теорій ринку.

5. Виявлені особливості трансформації моделі ринку у транзитивній економіці України надали можливість сформулювати образний зміст категорії «універсальна модель ринку» та дослідити суть основних категорій і складових цього інтелектуального комплексу. Запропонований авторський підхід дослідження ринку та оцінювання відповідних змін передбачає дослідження його складових і механізму функціонування як системи, що може бути коректно інтерпретованою у вигляді аналітичних та економетричних складових моделі ринку. Для цього обґрунтовано методологію оцінювання змін на ринку в інтерпретації моделі Паретто-ефекту, де, на відміну від цього підходу, передбачено в якості оцінювального критерію показник мультиплікативного ефекту від поліпшення стану та функціонального впливу груп економічних агентів із конструктивною поведінкою; відповідно, відмінністю скорегованої

моделі є також розгляд як можливих і суспільно виправданих втрат окремих груп агентів з опортуністичною моделлю поведінки.

6. Теоретичною основою концепту постіндустріальної моделі ринку стали вихідні положення класичних, неокласичних та неоінституційних теорій, що були інтерпретовані в роботі у вигляді синтезованої моделі інституту ринку, що відповідає запитам суспільства постіндустріального типу. Обґрунтування зазначеного було здійснено на основі власного трактування понятійно-категоріального апарату теорії ринку. Це дозволило надати оригінальний опис причинно-наслідкових зв'язків між результатами діяльності суб'єктів ринку і умовами, що складаються в певний період часу, а також комплексом соціально-економічних показників, які у кінцевому підсумку характеризують ступінь результативності, ефективності та досконалості інституту ринку. Відповідний методичний апарат містить сукупність логічно інтерпретованих критеріїв і показників оцінювання стану, проблем та перспектив репрезентативного ринку.

7. Сучасний інтелектуальний комплекс теорії ринку оперує достатньо визначеним переліком факторів та моделей їхнього функціонального впливу. Оцінювання ефективності універсальної моделі ринку здійснюється за допомогою комплексного, інтегративного оцінювання за множиною факторів та елементів, що складають дану модель. Постіндустріальне тлумачення ефективності моделі ринку передбачає максимізацію вигоди для всіх учасників ринку, низки соціально-економічних показників результативності, максимального задоволення потреб тощо. Відповідно, інжиніринг у сфері регуляції ринку слід розглядати як процес маніпулювання кількісними співвідношеннями, для аналітичного тлумачення якого розроблено математичний комплекс із наведеними формулами та обмеженнями. У сукупності це дозволяє звести управління ринком до логічної технічної операції, доцільність якої очікується у вигляді загального суспільного приросту ефекту від ринку. Постіндустріальне тлумачення реінжинірингових функцій ринку базується на здатності останніх на засадах самоорганізації, у випадку наявних перманентних чи системних дисфункцій, з мінімальними суспільними витратами, втратами та регуляціями

ліквідувати неефективні та створювати нові і комбіновані механізми відновлення та забезпечення функціональності, що підтверджена інтегративною ефективністю.

8. Постіндустріальний ринок розглядається як потенційно найбільш ефективний стан ринкового господарства за сучасних соціально-економічних та техніко-технологічних умов економічно розвинутого суспільства. Сутність такого ринку визначається запитами і можливості постіндустріального суспільства та відповідними економічними та соціальними характеристиками. Зокрема, особливістю постіндустріальної моделі ринку є орієнтування на параметри: 1) максимізації вартості/розміру ринку, якісних його характеристик, доданої вартості, ресурсної ефективності, прибутковості та рентабельності бізнесу, кількості груп та чисельності економічних агентів, що є реципієнтами та бенефіціаріями ринку, зайнятості, частки заробітної плати, рівня наукоємності та технологічності економічної діяльності, ролі сектору послуг, умотивованості до підприємництва, загального оптимізму соціуму; 2) мінімізації регульованості ринку, витрат на регуляції, операційні і трансакційні витрати, соціально-економічної сегрегації стану основних груп агентів – учасників ринкових відносин; 3) забезпечення функціональності загальної та сегментної політики державного регулювання, формування дієвих конкурентного середовища, грошової системи та інфраструктури ринку. Водночас характерною особливістю постіндустріального ринку є здатність до підвищеної капіталізації і соціалізації, нейтралізації системних та перманентних ризиків, досягнення економічного плюралізму, тобто суспільно прийнятного рівня ефективності різних організаційних типів економічних систем-складових реально функціонуючого ринку на фоні максимально нейтральної реакції інституту державного регулювання щодо різних організаційних форм бізнесу. Відповідно, у монографії, для моделювання параметрів ефективно функціонуючого ринку постіндустріального типу (на прикладі ринку овочевої продукції України), запропоновано методологічний та методичний підхід, що має універсальний характер до застосування для будь-яких ринків, їхніх кон'юнктурних станів

тощо.

9. Обґрунтування параметрів постіндустріального стану ринку овочевої продукції України має будуватися на орієнтуванні специфіки даного ринку. До такої слід віднести наступне: даний ринок належить до значних за вартістю, високоефективних і затратних інститутів організації бізнесу, що характеризується суперечливими трендами розвитку. Центральне місце у структурі ринку належить оптовій і роздрібній торгівлі, ринковій інфраструктурі тощо; саме ці елементи визначають товарний оборот продуктів овочевої галузі. Особливостями сучасного ринку овочевої продукції є також сезонність, особливість формування цін, домінуюча позиція малого товарного виробництва. Наявна на даний час дисфункціональність ринку проявляється у відносно низькому рівні доданої вартості та її розподілу, реалізації негативного ефекту дешевої робочої сили у галузі, значних диспропорціях щодо внутрішнього споживчого попиту та заниженні ємності внутрішнього ринку, а також низькій та необґрунтованій інтегрованості вітчизняного ринку до світового, що відбувається за відсутності економічно сприятливої державної політики.

За функціональними характеристиками до особливостей даного ринку слід віднести виключно високий і лише якоюсь мірою реалізований потенціал виробництва та пропозиції із явно невизначеним на даний час рівнем адекватного попиту на внутрішньому та світовому ринках. Ринок має специфічні обмеження і ризики, а саме: квазівідкритість, що обумовлена низьким та неефективним рівнем інтегрованості до світового ринку, а також значної залежності від політичних факторів. На даний час ринок функціонує в умовах яскраво вираженої невідповідності між внутрішніми цінами, витратами на іноземні технології і ресурси, що може бути інтерпретованим як типова «інституційна пастка» передчасно сформованого і значною мірою дисфункціонального ринкового середовища. При цьому ринок овочевої продукції традиційно залишається одним із найменш ризикованих і зарегульованих, а також найбільш плюралістичним і соціалізованим в Україні, водночас має значний потенціал до підвищеної капіталізації і подальшої соціалізації, а також

реінжинірингу, що робить його наближеним до вимог постіндустріального ринку.

Перспективи даного ринку в Україні обумовлені стратегічними пріоритетами двох основних режимів функціонування: переважного внутрішнього та зовнішнього орієнтування, а також гібридних станів перехідних періодів трансформації.

10. Сучасний стан ринку овочевої продукції в Україні є логічним наслідком тривалої трансформації даного сегменту ринку. Дослідження ретроспективи розвитку вітчизняного ринку овочевої продукції за п'ятьма історико-економічними етапами дало змогу віднайти подібність, а також відмінні риси ринкового середовища різних періодів та синтезувати модель переваг історично відомих економічних систем. У такій відображено найбільші значні фактори результативності ринку овочевої продукції у різні історичні періоди за кількісними, якісними критеріями та маркетинговою класифікацією і узагальнено найбільш позитивні характеристики для його ефективного функціонування та розвитку. До основних відносяться: рівні умови виробництва для всіх категорій господарств, активний розвиток промислового овочівництва, активна державна підтримка галузі овочівництва, спрямована на задоволення внутрішніх потреб населення в овочах та розширення експортних поставок, зростання інвестиційної привабливості галузі овочівництва, розвиток торговельної структури (оптових ринків овочевої продукції, виробничих та обслуговуючих кооперативів), ефективна митна політика як засіб захисту вітчизняних товаровиробників та контроль за імпортом овочів, пільгове кредитування та страхування врожаю з врахуванням особливостей вирощування овочів, оптимальне ціноутворення для усіх агентів ринку, підвищення конкурентоспроможності продукції овочівництва, формування прозорих каналів збуту продукції шляхом регулювання посередницьких структур.

Загальним вектором розвитку ринку овочевої продукції можна визнати поступове повернення до великотоварного спеціалізованого виробництва, здатного виробляти продукцію з високим рівнем рентабельності та застосо-

увати комплексну механізацію. Це сприяє усуненню технологічних обмежень виробництва. Але, разом з тим, все більш вагомими є проблеми перевиробництва, які призводять до дисбалансу ринку овочевої продукції, що потребує створення відповідної ринкової інфраструктури та державного регулювання. Крім того, сектор особистих селянських господарств відігравав, відіграє і буде відігравати ключову роль у наповненні ринку овочевою продукцією і як спосіб задоволення потреб споживачів у цій продукції.

У становленні та розвитку ринку овочевої продукції спостерігається подібність, що характеризується такими факторами: значні ризики неефективності вирощування овочів у різні часові періоди, обмеженість формування товарної пропозиції овочів через швидку втрату якісних ознак, сезонне постачання овочів на ринок, різниця у цінності різних видів овочів для виробників і споживачів, різниця у попиті на овочі, що сформована різною купівельною спроможністю населення, проблеми організації системи збуту, невідповідність між попитом і пропозицією овочів, сезонні коливанням цін, недосконалий розвиток посередницьких структур, низький рівень рентабельності виробництва і реалізації овочів та ін.

Поряд з подібністю функціонування ринку овочевої продукції слід відзначити і суттєву різницю у забезпеченні потреб населення та розміщення виробництва і ринків.

Можна стверджувати, що загальний вектор розвитку галузі впродовж індустріального періоду традиційно був обумовлений тодішніми атракторами, які і визначили по суті основні сучасні тенденції. Точками біфуркації такої траєкторії розвитку стали переважно як економічні, так і політичні події 1920-х рр. 1945-х та 1980-х рр., які визначили перехід до великотоварного промислового виробництва інтенсивного, експорто-орієнтованого способу виробництва та розподілу виробленої овочевої продукції та продуктів її переробки.

11. Проведене групування суб'єктів ринку дозволило класифікувати моделі ефективності господарської діяльності для окремих груп з врахуванням

типових рівнів прибутковості, доходності, витратності, ефективності, а також проблем, обмежень, ризиків, монополістичних факторів конкурентоспроможності. Обґрунтовано особливості, потенціал та перспективи малого товарного виробництва (МТВ) як окремої організаційної форми, характерної для даного ринку і України. Визначено фундаментальну роль у формуванні ефективно діючого малого товарного виробництва у галузі процесів самоорганізації критичного ядра підприємців в процесі ринкових реформ 90-х – 2000-х рр. Окреслено сутність економічного ефекту наявного у галузі протиріччя між інтенсифікацією і концентрацією виробництва, з одного боку, та соціалізації галузі з іншого, що обумовлює конкурентоспроможність суб'єктів малого товарного виробництва.

12. Окремим положенням авторської теорії стала теза про необхідність побудови коректної системи моніторингу за станом та динамікою ринку. У контексті зазначеного формування своєчасної та об'єктивної інформації про стан ринку овочевої продукції розглядалося як необхідна передумова реалізації процесу ефективного управління і дієвого регулювання, що водночас надає змогу виявити тенденції, кількісні та якісні параметри розвитку ринку та їх зміни в перспективному періоді. Відповідно, до цього у роботі запропоновано оригінальний алгоритм удосконалення механізму економічного моніторингу ринку, для чого, зокрема, обґрунтовано принцип коректної мінімізації інформації для ідентифікації (оцінювання, моделювання, прогнозування) ринку.

13. Запропоновано методичний підхід до вдосконалення системи управління процесом підвищення функціональності, результативності та ефективності репрезентативного ринку, що передбачає аналітичне оцінювання ємності і параметрів ринку з їхньою кореляцією щодо внутрішнього виробництва та споживання, а також імпорту та експорту овочевої продукції. Все це дозволяє визначити як потенціал ринку овочевої продукції, так і окремі його товарні сегменти, а також формувати спеціальні виробничі програми для різних груп підприємств галузі, а також інших учасників (агентів) даного ринку. Потенціал розширення внутрішнього ринку становить 2,5 млрд дол. США, зовнішнього –

3,6 млрд дол. США, що свідчить про високу інвестиційну привабливість ринку і галузі.

14. Неоліберальна парадигма впливу на конкурентне середовище, на основі якої будувалася авторська теорія ринку, програмує ідеології, режими, інструментарій та зміст регуляцій на ринку овочевої продукції України. При цьому основним методологічним критерієм ідентифікації ролі регуляцій розглядався фактор функціональності їх з огляду на соціально-економічні показники ринку. У роботі представлено авторський методичний підхід до оцінювання політики державного регулювання у галузі та відповідному сегменті ринку; розроблено пропозиції із вдосконалення такої політики. Для цього обґрунтовано методологію контрактного результативного регулювання ринку, що дозволяє враховувати і, відповідно, реалізувати принцип загальної зацікавленості у ефективній співпраці між державою та агентами, реципієнтами та бенефіціаріями ринку. Перспективи використання контрактного підходу полягають у побудові економічних відносин на основі універсального реляційного контракту, тому що саме такий контракт, як інструмент регуляції, відрізняє здатність гармонійно поєднати у собі адміністративний та економічний вплив на агентів ринку.

15. Для поліпшення економічних показників запропоновано уточнену методику визначення екологічних ризиків з врахуванням особливостей галузі та сівозмін, що дозволило обґрунтувати режим виробництва за критерієм відтворення родючості ґрунту, що узгоджено технологічно із факторами продуктивності, особливості культур, економічності виробничих операцій, іншими агротехнічними факторами. Для реалізації зазначених заходів із забезпеченням екологічно прийнятного виробництва овочевої продукції, а також здійсненню контролю та санкцій запропоновано організацію Служби контролю за станом родючості ґрунту; в роботі обґрунтовано функції даної установи. Екологічні характеристики галузі і ринку обґрунтовано з огляду на значні перспективи у вітчизняному овочівництві поширення органічного землеробства.

16. Обґрунтовані в роботі прогностичні концептуальні засади розроблення стратегії розвитку ринку овочевої продукції базуються на визначених цілях і завданнях, пріоритетах і принципах розвитку, прогнозуванні соціально-економічних наслідків комплексного впливу на ключові елементи ринкового механізму, а саме – поєднання методів та інструментів стимулювання попиту і розширення ємності ринку, захисту і розвитку конкуренції, удосконалення процесів ціноутворення та функціонування інфраструктурних складників, оптимізації ринкових механізмів стимулювання пропозиції вітчизняної овочевої продукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коуз Р. Г. Фирма, рынок и право / Коуз Р. Г. ; [пер. с англ.]. Нью-Йорк : Телекс, 1991. – 192 с.
2. Історія економічних вчень : підручник / [Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко. – Київ : КНЕУ, 1999. – 564 с.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского: Сочинение : в 2 т. Т. 2 / Гоббс Т. ; [пер. А. Гутермана]. – Москва : Мысль, 1991. – 590 с.
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Рикардо Д. ; [пер. с англ. П. Ключин]. – Москва : Эксмо, 2007. – 960 с.
5. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии : в 3 т. Т. 1, Кн. 1. Процесс производства капитала / Маркс К. ; [пер. И. И. Степанова-Скворцова]. – Ленинград : Политиздат, 1950. – 794 с.
6. Кулишер И. М. История экономического быта Западной Европы. Т. 1–2 / Кулишер И. М. – Челябинск : Социум, 2004. – 337 с.
7. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Валлерстайн И. ; [пер. с англ.]. – Санкт-Петербург : Университет. кн., 2001. – 416 с.
8. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм: XV–XVIII вв. Т. 3. – Москва : Мир, 1992. – С. 550.
9. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. / [пер. с англ.] под ред. В. С. Автономова. – Санкт-Петербург : Эконом. шк., 2001. – XI. III. – 1664 с.
10. Фокин Н. И. Экономика: В начале было Слово [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dictionary-economics.ru/word>.
11. Толковый словарь В. И. Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://poiskslov.com/word>.

12. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / под ред. Д. Н. Ушакова. – Режим доступа : <http://poiskslov.com/word>.
13. The Pocket Oxford Dictionary of Current English / Revised Eighth Edition. – New York: Oxford University Press, 1996. – 543 p.
14. Дудар Т. Г. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи : монографія / Т. Г. Дудар, В.Т. Дудар. – Тернопіль : Економ. думка, 2009. – 246 с.
15. Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 2. Теория капиталистического развития / Зомбарт В. – Москва : И. Н. Кушнерев и К⁰. – 1904. – Т. VI. – 487 с.
16. Кэмпебелл Р. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика : учебник / Р. М. Кэмпебелл, Л. Б. Стенли ; [пер. с англ.]. – 17-е изд. – Москва : ИНФРА-М, 2009. – Т. XXVIII. – 915 с.
17. Железнов В. Я. Очерки политической экономии: рынок / Железнов В. Я. ; [упоряд. А. А. Чухно]. – Київ : Україна, 1995. – С. 135–147.
18. Саблук П. Т. Основи організації сільськогосподарського ринку / Саблук П. Т., Карич Д. Я., Коваленко Ю. С. – Київ : ІАЕ УААН, 1997. – 188 с.
19. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Смит А. – Москва : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
20. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т. / Маршалл А. – Москва : Прогресс-Универс, 1993. – 1076 с.
21. Mill J. S. Collected Works of John Stuart Mill. Vol. 10. Essays on Ethics, Religion, and Society / Mill J. S. ; edited by John M. Robson. – London : Routledge and Kegan Paul, 1979. – p. 413.
22. Большая Советская энциклопедия. – 2-3-е изд. – Москва : БСЭ, 1955. – Т. 37. – 522 с.
23. Українська радянська енциклопедія / під ред. М. П. Бажан, О. І. Білецький, І. К. Білодід, В. Г. Бондарчук, П. А. Власюк та ін. – Київ : Гол. ред. Укр. Радян. енциклопедії, 1963. – С. 249.
24. Рынок : учебник / [упоряд. А. А. Чухно]. – Київ : Украина, 1995. – 448 с.

25. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхаус ; [пер. с англ.]. – Москва : Вильямс, 2000. – 688 с.
26. Армстронг Г. Маркетинг / Г. Армстронг, Ф. Котлер ; [пер. з англ.]. – Москва : 2001. – 608 с.
27. Дем'яненко М. Я. Фінансовий словник-довідник / [М. Я. Дем'яненко, Ю. Я. Лузан, П. Т. Саблук, В. М. Скупий]. – Київ : ІАЕ УААН, 2003. – 555 с.
28. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 3 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : Академія, 2002. – 954 с.
29. Рибалкін В. О. Теорія власності / В. О. Рибалкін, І. В. Лазня. – Київ : Логос, 2000. – 279 с.
30. Маневич В. О. О закономерностях становления рынка / В. О. Маневич // Вопросы экономики. – 1993. – № 3. – С.104.
31. Джевонс У. Краткое сообщение об общей математической теории / под ред. В. М. Гальперина. – Санкт-Петербург : Эконом. шк., 1993. – С. 73–74.
32. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Фридрих Хайек. – Челябинск : Социум, 2011. – 394 с.
33. Основи економічної теорії. Політекономічний аспект / за ред. Г. Н. Климка, В. П. Несторенка. – Київ : Вищ. шк., 1997. – 342 с.
34. Крисальний О. В. Формування системи державної підтримки розвитку агропромислового виробництва в Україні / О. В. Крисальний // Економіка АПК. – 1998. – № 7. – С. 8–11.
35. Фридмен М. Количественная теория денег / Милтон Фридмен. – Москва, 1996. – 246 с.
36. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Джоан Робинсон. – Москва : Юрайт, 1986. – 450 с.
37. Зайдель Х. Основы учения об экономике / Х. Зайдель, Р. Теммен. – Москва : Дело ЛТД, 1994. – 134 с.
38. Веблен Т. Теория праздного класса / Веблен Т. – Москва, 1984. – С. 201–216.

39. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. ; [пер. с англ. А. Н. Нестеренко]. – Москва : Начала, 1997. – 192 с.
40. Ходжосон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Ходжосон Дж. ; [пер. с англ.]. – Москва : Дело, 2003. – 464 с.
41. Харченко В. В. Функції бізнес-планування процесів сільськогосподарського виробництва / В. В. Харченко // Вісн. Харків. нац. техн. ун-ту сільського господарства. Серія: Економічні науки. Ринкова трансформація економіки АПК. – Харків : ХНТУСГ, 2004. – Вип. 32. – С. 212–215.
42. Основи економічної теорії : навч. посіб. / за ред. В. О. Білика, П. Т. Саблука. – Київ : ІАЕ, 1999. – 467 с.
43. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства [глави з книги] / Г. Маркузе ; [пер. В. Курганський] // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. – Київ : Либідь, 1996. – С. 87–134.
44. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / [сост. А. Я. Алхасов] ; [пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой] ; науч. ред. перевода Г. С. Батыгин. – Москва : Общественное мнение, 2003. – 336 с.
45. Основи економічної теорії : підручник / [А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін.] ; за ред. А. А. Чухна. – Київ : Вищ. шк., 2001. – 606 с.
46. Brinkmann C. Eine wissenschaftsbiographische Skizze / C. Brinkmann // Reinhard Blomert, Hans Ulrich Esslinger, Norbert Giovannini. Heidelberger Sozial – und Staatswissenschaften. Das Institut für Sozial – und Staatswissenschaften zwischen 1918 und 1958. – Marburg, 1997. – S. 159–165.
47. Аквінський Ф. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Аквінський Ф. ; [пер. з латини О. Кислюк] ; авт. передм. В. Котусенко. – 2-е вид. – Київ : Основи, 2003. – 796 с.

48. Тамбовцев В. Л. Роль рынка для институтов в институциональной эволюции / В. Л. Тамбовцев // Экономич. вестн. Ростов. гос. ун-та. – 2005. – Т. 3. – № 4. – С. 28–36.
49. Сликер ван Бат Б. Х. Аграрная история Западной Европы (500 – 1850 гг.) / Сликер ван Бат Б. Х. – 742 с.
50. Поланьи К. Саморегулирующийся рынок и фиктивные товары: труд, земля и деньги / К. Поланьи // THESIS. – 1993. – Вып. 2, т. 1. – С. 10–17.
51. Сисмонди С. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению / Сисмонди С. – Москва : Соцэкгиз, 1937. – 630 с.
52. Прудон П.-Ж. Политические противоречия: Теория конституционного движения в XIX столетии (во Франции) / Прудон П.-Ж. ; предисл. А. Ю. Федорова. – 2-е изд., доп. – Москва : КРАСАНД, 2011. – 168 с.
53. Бастиа Ф. Экономические гармонии / Бастиа Ф. ; [пер. на рус.]. – Москва, 1904. – С. 189.
54. Forbonnais F. Principes et observations économiques / Forbonnais F. – 1767. – P. 281.
55. Кенэ Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Кенэ Ф., Тюрго А. Р. Ж., Дюпон де Немур П. С. – Москва : Соцэкгиз, 1960. – 1200 с.
56. Аникин А. В. Глава восьмая. Доктор Кенэ и его секта / А. В. Аникин // Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 2-е изд. – Москва : Политиздат, 1975. – С. 153–169.
57. Джонс Р. Опыт о распределении богатства и об источниках налогов / Джонс Р. – Москва : Либроком, 2011. – 186 с.
58. Родбертус К. Всемирная история экономической мысли : в 6 т. Т. II. От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / Родбертус К. ; гл. ред. В. Н. Черковец. – Москва : Мысль, 1988. – 574 с.
59. Ришар Ж.-Б. Нові багатства французької мови / Ришар Ж.-Б. – Франція, 1842. – 201 с.

60. Ленин В. И. Полное собрание сочинений (постранично) / Ленин В. И. – 5-е изд. – Москва : Изд-во полит. лит., 1967. – 431 с.
61. Ленин В. И. Избранные сочинения: в 10 т. Т. 6. 1910-1917 / Ленин В. И. – Москва : Политиздат, 1985. – XXIV. – 695 с.
62. Гершенкрон А. Экономическая отсталость в сравнительной перспективе / Гершенкрон А. – Москва : Дело, 2015. – 535 с.
63. Щербенко Е. Фур'є Шарль / Е. Щербенко // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – Київ : Парламент. вид., 2011. – С. 757.
64. Арон Р. Воображаемые марксизмы / Арон Р. – Москва : Либроком, 2012. – 384 с.
65. Everitt A. The Agrarian history / Everitt A. – London, 1967. – P. 468–473.
66. Стиглиц Д. Ю. Глобализация: тревожные тенденции / Ю. Джозеф Стиглиц ; [пер. с англ. Г. Г. Пирогова]. – Москва : Нац. обществен.-науч. фонд, 2003. – 185 с.
67. Stiglitz J. E. Symposium on organizations and economics / J. E. Stiglitz // Journal of Economics Perspectives. – 1991. – № 2, v. 5. – P. 15–24.
68. Furnivall J. S. Progress and Welfare in South-East Asia / Furnivall. J. S. – New York : Secretariat, institute of Pacific Relations, 1941. – P. 42–44.
69. Boeke Dr. J. H. De Economische Theorie der Dualistische Samenleving, in De Economist / Boeke Dr. J. H. – 1935. – P. 781.
70. Лист Ф. Национальная система политической экономии, 1841 / Ф. Лист // 25 ключевых книг по экономике. – Урал-LTD, 1999. – С.155–174.
71. Рошер В. Нарис політичної економії з точки зору історичного методу / Рошер В. – 1874. – 139 с.
72. Кніса К. Політична економія з погляду історичного методу / Кніса К. – 1853. – 194 с.
73. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / Гильдебранд Б. ; [пер. М. Щепкина]. – Москва : Либроком, 2012. – 291 с.
74. Лукінов І. І. Державні і ринкові регулятори соціально-економічних

перетворень АПК України / І. І. Лукінов // Економіка АПК. – 2000. – № 2. – С. 35–37.

75. Лукінов І. До питання про концепцію і модель сучасного економічного розвитку України / І. Лукінов // Економіка України. – № 6. – 2001. – С. 4–15.

76. Шмоллер Г. Наука о народном хозяйстве, ее предмет и метод / Шмоллер Г. – Москва : М. и С. Сабашниковы, 1897. – 194 с.

77. Брентано Л. История хозяйственного развития Англии : в 3 т. : в 4 кн. / Брентано Л. – Москва : Ленинград : Гос изд-во Москва-Ленинград, 1930. – 285 с.

78. Мельник Л. Е. Формування соціально-орієнтованої ринкової економіки в Україні / Л. Е. Мельник, П. Н. Макаренко, А. П. Макаренко // Економіка АПК. – 1998. – № 8. – С. 83–85.

79. Соколинский В. Экономическая политика / В. Соколинский, М. Исаева // Российский экономический журнал. – 1996. – № 3. – С. 98.

80. Drucher P. Americans Next Twenty years / Drucher P. – New York, 1957. – P. 36.

81. Фабиюнке Г. «Народный капитализм» в теории и практике / Фабиюнке Г. – Москва, 1959. – С. 27.

82. Means G. Pricing Power and the Public Interest / Means G. – New York, 1962. – P. 19.

83. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Гэлбрейт Дж. – Москва, 1969. – С. 314.

84. Gaungler E. Partnerschaft im Betrieb / Gaungler E. – Koln, 1970. – S. 13.

85. Gelbraith John K. American Capitalism. The Concept of Countervailing Power / Gelbraith John K. – Boston, 1958. – P. 119–120.

86. Rostow W.W. The Stages of Economic growth. A Non Communist Manifesto / Rostow W.W. – Cambridge University Press, 1960. – P. 6–73.

87. Эллюль Ж. Политическая иллюзия: эссе / Эллюль Ж. ; под ред. В. И. Даниленко ; [пер. с фр. В. В. Лазарева]. – Москва : NOTA. BENE, 2003. – 430 с.
88. Toffler A. Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century / Toffler A. – New York, 1990. – P. 467.
89. Bell D. The Coming Post-industrial Society / Bell D. – New York, 1973. – 294 p.
90. Kahn H. The Next 2000 Years, A Scenario for America and the World / Kahn H., Brown W., Martel L. – New York, 1976. – 226 p.
91. Kahn H. Thinking about Unthinkable in the 1980 / Kahn H. – New York, 1984. – 84 p.
92. Brzezinski Z. Between two Ages. America Role in the Thechnotrons Era / Brzezinski Z. – New York, 1970. – 196 p.
93. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Гэлбрейт Дж. К. – АСТ, 2004. – 608 с.
94. Этциони А. Масштабная повестка дня. Перестраивая Америку до XXI века / А. Этциони // Новая технократическая волна на Западе, 1986. – С. 293–316.
95. Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Франкел Б. ; [пер. з англ. О. Юдіна]. – Київ : Ніка-Центр, 2005. – 304 с.
96. Riccardelli R. The information and intelligenge Revolution / R. Riccardelli // Military Review (U.S.A.). – 1995. – № 4. – P. 82–87.
97. Toffler A. Future Shock / Toffler A. – New York, 1970. – P. 166–205.
98. Toffler A. War and Anti-War / Toffler A. – New York : Bantam, 1994. – 273 p.
99. Аникин А. В. Американская политическая экономия после Франклина / А. В. Аникин // Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 2-е изд. – Москва : Политиздат, 1975. – С. 149–151.
100. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке / Кэри Г. Ч. ; [пер. с англ. Л. Н. Шаховской]. – Санкт-Петербург : Изд кн. Шаховского, 1869. – 704 с.

101. Логоша Р. В. Особливості формування та розвитку ринку в різних суспільних формаціях / Р. В. Логоша // Мукачівський державний університет. Серія: Економіка і суспільство. – Мукачево, 2016. – Вип. 3. – С. 7–12.
102. Танчин І. З. Соціологія : [навч. посіб.] / Танчин І. З. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2005. – 360 с.
103. Генералова Ю. В. Економічне зростання в умовах переходу до постіндустріального суспільства / Ю. В. Генералова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 11. – С. 14–21.
104. Ніколаєв Є. Постіндустріальний процес як виклик для інституту держави / Є. Ніколаєв // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 144–155.
105. Логоша Р. В. Особливості формування ринку в умовах постіндустріального суспільства / Р. В. Логоша // Матеріали ХХVІ Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. [«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»] : зб. наук. пр., 30–31 трав. 2016. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 42–44.
106. Логоша Р. В. Потенціал та обмеження теорії стадійного підходу до тлумачення ринкових основ суспільства і їхньої динаміки / Логоша Р. В. // Management of economic systems : Collective monograph – Verlag SWG imex GmbH. – Nürnberg, Deutschland, 2017. – P. 14-27.
107. Логоша Р. В. До питання побудови універсальної моделі ринку / О. В. Мороз, Р. В. Логоша // Науковий вісн. між нар. гуманіст. ун-ту. Серія: Економіка і менеджмент. – Одеса, 2016. – Вип. 21. – С. 5–10.
108. Петти У. Трактат о налогах и сборах / Петти У. ; [пер. с англ.]. – Москва : Ось-89, 1997. – 75 с.
109. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии / Жан-Батист Сэй. – Москва : Дело, 2000. – 540 с.
110. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии / Вальрас Л. – Москва : Изограф, 2000. – 448 с.
111. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: реориентация теории стоимости / Чемберлин Э. – Москва : Юрайт, 1996. – 650 с.

112. Кейнс Дж. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей / Кейнс Дж. – Київ : Либідь, 1999. – 190 с.
113. Мизес Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ.] ; под ред. проф. А. Г. Грязновой. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 295 с.
114. Грешем Томас. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. Т. 82 и 4 доп. / Грешем Томас. – Санкт-Петербург, 1890–1907.
115. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Блауг М. ; [пер. с англ.]. – 4-е изд. – Москва : Дело Лтд, 1994. – 720 с.
116. Жид Ш. История экономических учений / Ш. Жид, Ш. Рист ; [пер. с фр.]. – Москва : Экономика, 1995.
117. Харрод Р. К теории экономической динамики / Харрод Р. – Москва: Иностран. лит., 1959. – 153 с.
118. Блауг М. 100 великих экономистов после Кейнса / М. Блауг // Экономикус. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 108–111.
119. Портер М. Международная конкуренция / Портер М. ; [пер. с англ.]; под ред. В. Д. Щетинина. – Москва : МО, 1993. – 896 с.
120. Логоша Р. В. Сутність та значення теорій ринку для цивілізаційного розвитку / Р. В. Логоша // Міжнар. наук.-практ. конф. [«Національна економіка в умовах глобалізації: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку»] : зб. тез доп., 7 берез. 2017 р. – Полтава, 2017. – С. 86–89.
121. Алле М. Экономика как наука / Морис Алле ; [пер. с фр. И. А. Егорова]. – Москва : Наука для общества : РГГУ, 1995. – 168 с.
122. Фридман М. Монетарная история Соединенных Штатов 1867–1960 гг. / М. Фридман , А. Шварц. – Киев : Ваклер, 2007. – 880 с.
123. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / Ойкен В. – Москва : Прогресс-Универс, 1995. – С. 13–15.
124. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Эрхард Л. – Москва : Начала-Пресс, 1991. – 108 с.
125. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально-орієнтованої економіки в Україні / В. Геєць // Економіка України. –

2000. – № 2. – С. 9.

126. Корнаи Я. Путь к свободной экономике / Корнаи Я. – Москва : Экономика, 1990. – 429 с.

127. Губенко В. І. Теоретичні основи лібералізації і протекціонізму зовнішньоекономічної діяльності в контексті еволюції протиборства наукових думок / В. І. Губенко // Економіка АПК. – № 2. – 2003. – С. 133–140.

128. Прудніков Ю. В. Формування та функціонування локальних ринків сільськогосподарської продукції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Ю. В. Прудніков. – Житомир, 2017. – 20 с.

129. Митчелл У. Экономические циклы: Проблема и её постановка / Митчелл У. – Москва : Наука, 1930. – С. 109.

130. Логоша Р. В. Оцінка параметрів універсального ринку / Р. В. Логоша // Науковий вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія: Економічні науки. – 2016. Вип. 23, ч.1. – С.42–47.

131. Індустріальні технології виробництва овочів : [кол. моногр.] / за ред. Г. Л. Бондаренка. – Харків : Ін-т овочівництва, 1986. – 192 с.

132. Барабаш О. Ю. Овочівництво : [підручник.] / Барабаш О. Ю. – Київ : Вищ. шк., 1994. – 374 с.

133. Березівський П. С. Ринок овочів: стан і проблеми, формування та функціонування : монографія / Березівський П., Липчук В., Янковський В. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2013. – 176 с.

134. Близький Р. С. Плодоовочева галузь України: механізми та інструменти формування і розвитку : монографія / Близький Р. С. ; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : ДНУЕТ, 2012. – 326 с.

135. Вишневська О. М. Інфраструктурне забезпечення формування і функціонування ринку продукції овочівництва : [монографія] / О. М. Вишневська, І. М. Лесік. – Миколаїв : Швець В.М., 2017. – 324 с.

136. Економічна ефективність виробництва овочів [кол. моногр.] / [О. В. Ульянченко, В. Є. Роганіна, В. П. Рудь та ін.]. – Харків : ХНАУ, 2011. –

288 с.

137. Рудь В. П. Овочевий ринок. аспекти формування продовольчої безпеки України / В. П. Рудь // Науковий вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія: Економічні науки. – 2014. – Вип. 5 (1). – С. 252–255.

138. Скупський Р. М. Організаційно-економічні засади інноваційного розвитку промислового овочівництва в аграрних підприємствах : [монографія] / Скупський Р. М. – Херсон : Грінь Д. С., 2013. – 442 с.

139. Гіль Л. С. Сучасні технології овочівництва закритого і відкритого ґрунту. Ч. 2. Відкритий ґрунт : навч. посіб. / Гіль Л. С., Пашковський А. І., Суліма Л. Т. – Вінниця : Нова Книга, 2008. – 312 с.

140. Писаренко В. Маркетинг овочевої продукції (методичні та практичні аспекти) : монографія / Писаренко В. В. – Полтава : Говоров С. В., 2008. – 304 с.

141. Макаренко П. М. Агробізнес в овочепродуктовому підкомплексі України : монографія / [П. М. Макаренко, В. І. Криворучко та ін.]. – Київ : Нива, 1997. – 138 с.

142. Прудніков Ю. В. Локальні ринки сільськогосподарської продукції / Ю. В. Прудніков // Інноваційна економіка. – 2014. – № 6. – С. 255–261.

143. Федько О. В. Економічний механізм формування і функціонування ринку овочевої продукції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.07.02 «Економіка промисловості» / Федько О. В. ; Ін-т аграр. економіки УААН. – Київ, 1999. – 20 с.

144. Атамась Г. П. Формування і функціонування регіонального ринку овочевої продукції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.07.02 «Економіка промисловості» / Г. П. Атамась. – Миколаїв, 2005. – 21 с.

145. Рудь В. П. Формування та ефективність функціонування регіонального ринку овочевої продукції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.07.02 «Економіка промисловості» / В. П. Рудь. – Харків, 2006. – 20 с.

146. Васько Н. А. Формування і забезпечення ефективного

функціонування регіонального ринку плодоовочевої продукції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Н. А. Васько. – Миколаїв, 2007. – 20 с.

147. Міронова Л. О. Розвиток і ефективність овочепродуктового підкомплексу в умовах ринку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.07.02 «Економіка промисловості» / Л. О. Міронова. – Дніпропетровськ, 2006. – 19 с.

148. Федорчук Н. В. Формування та державне регулювання ринку овочів у аграрному секторі економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Н. В. Федорчук. – Львів, 2011. – 20 с.

149. Янковський В. Т. Формування та функціонування ринку овочів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами, (за видами економічної діяльності» / В. Т. Янковський. – Львів, 2012. – 20 с.

150. Лесік І. М. Формування і функціонування ринку продукції овочівництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами, (за видами економічної діяльності» / І. М. Лесік. – Миколаїв, 2014. – 25 с.

151. Писаренко В. В. Маркетинг овочевої продукції (теоретичні та практичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / В. В. Писаренко. – Київ, 2011. – 33 с.

152. Близький Р. С. Механізм формування ринку плодоовочевої продукції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Р. С. Близький. – Донецьк, 2013. – 38 с.

153. Дудченко В. В. Формування і функціонування ринку рису в Україні : монографія / Дудченко В. В. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2015. – 300 с.

154. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ / И. Лакатос // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 147.

155. Поппер К. Логика и рост научного знания / Поппер К. – 1983. – С. 8–11.
156. Кун Т. Структура наукових революцій / Кун Т. – Київ : Port-Royal, 2001. – 228 с.
157. Макеева Л. Б. Рудольф Карнап. Философы двадцатого века : сборник / Макеева Л. Б.; науч. ред. А. М. Руткевич (отв.), И.С. Вдовина ; Ин-т философии РАН. – Москва : Искусство, 1999. – С. 79–92.
158. Polanyi K. La Grande Transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps / Polanyi K. – Paris : Gallimard, 1995. – P. 92–94.
159. Енгельс Фрідріх. Основні засади комунізму / Фрідріх Енгельс ; [пер. з нім. і передм. В. Левинського]. – Вінніпег : Накладом «Робочого народа», 1918.
160. Лудченко А. А. Основы научных исследований : учеб. пособие / Лудченко А. А. , Лудченко Я. А., Примак Т. А. ; под ред. А. А. Лудченко. – Київ : Знання, 2000. – 114 с.
161. Сабитов Р. А. Основы научных исследований : учеб. пособие / Сабитов Р. А. – Челябинск, 2002. – 138 с.
162. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / Цехмістрова Г. С. – Київ : Слово, 2003. – 240 с.
163. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / Романчиков В. І. – Київ : ЦУЛ, 2007. – 254 с.
164. Логоша Р. В. Проблемний дуалізм загальної теорії ринку та його значення для цивілізаційного розвитку / О. В. Мороз, Р. В. Логоша // Інноваційна економіка : наук.-вироб. жур. – Тернопіль, 2016. – Вип. 5-6 (63). С.11–16.
165. Єрохіна Е. А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход / Єрохіна Е. А. – Москва : Наука, 1995. – 235 с.
166. Мороз О. О. Оптимальне управління економічними системами в умовах невизначеності та ризику : монографія / О. О. Мороз, А. В. Матвійчук. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2003. – 177 с.

167. Системний аналіз інформаційних процесів : [навч. посіб.] / [В. М. Варенко та ін.]. – Київ : Ун-т «Україна», 2013. – 203 с.
168. Zadeh F. My Life and Travels with the Father of Fuzzy Logic / Zadeh F. – Albuquerque, New Mexico USA : TSI Press, 1998. – P. 113.
169. Горкіна Л. П. Слуцький Євген Євгенович / Л. П. Горкіна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил-С. – С. 663.
170. Jevons, W. Stanley. Investigations in Currency and Finance, 2nd ed. / Jevons, W. Stanley. – London, 1909, Macmillan. – p. 185.
171. Haberler G. Prosperity and Depression / Haberler G. – Geneva 1941, League of Nations. – P. 10.
172. Арнольд В. И. Теория катастроф / Арнольд В. И. – Москва : Наука, 1990. – 115 с.
173. Арнольд В. И. Особенности дифференцируемых отображений / Арнольд В. И. – Москва : Наука, 1982. – 336 с.
174. Николис Г. Самоорганизация в неравновесных системах / Г. Николис, И. Пригожин. – Москва : Мир, 1979. – С. 22–45.
175. Whitney H. On singularities of Mappings of Euclidean Spaces I. / H. Whitney // Ann Math. – 1995. – V. 62. – P. 374–410.
176. Poincare H. Sur les proprietes des fonctions definies par les equations aux differences partielles Paris.: G.V. 1879. Oeuvres de Henry Poincare. T. 1. / Poincare H. – Paris, XLIX-CXXIX. – P. 118–242.
177. Андронов А. А. Некоторые случаи зависимости предельных циклов от параметров / А. А. Андронов, Е. А. Леонтович // Учёные записки Горьковского университета. – 1939. – № 6. – С. 3–24.
178. Мороз О. О. Інституціональна система аграрної економіки України : монографія / Мороз О. О. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С. 253–297.
179. Feigenbaum M. Quantitative universality for a class nonlinear transformations / M. Feigenbaum // J. Stat. Phys. – 1978. – V. 19, № 1. – P. 25–52.

180. Постон Т. Теория катастроф и ее приложения / Т. Постон, Й. Стюарт. – Москва : Мир, 1980. – 680 с.
181. Ядов В. А. «Посткоммунистические» трансформации с позиций современных теорий / В. А. Ядов // Россия реформирующаяся : Ежегодник. – 2004 / отв. ред. Л. М. Дробижева. – Москва : Ин-т социологии РАН, 2004. – С. 346–355.
182. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект / Єрохін С. А. – Київ : Світ знань, 2002. – 527 с.
183. Чистилин Д. К. Стратегия долгосрочного развития Украины: геополитические ориентиры и внутренние институциональные проблемы / Д. К. Чистилин // Бюл. Міжнар. Нобелів. екон. форуму. – 2012. – № 1 (1). – С. 453–462.
184. Бережная Е. В. Математические методы моделирования экономических систем : учеб. пособие / Е. В. Бережная, В. И. Березной. – Москва : Финансы и статистика, 2006. – 432 с.
185. Мочерний С. В. Синергетичний підхід в економічному дослідженні / С. В. Мочерний // Економіка України. – 2001. – № 5. – С. 44–50.
186. Лапа Ю. Ф. Самоорганізація ринкових відносин у сільському господарстві / Ю. Ф. Лапа // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 55–60.
187. Бранський В. П. Теоретичкіе основания социальной синергетики / В. П. Бранський // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 116.
188. Стенгерс И. Порядок из хаоса / И. Стенгерс, И. Пригожин. – Москва : Прогрес, 1986. – С. 236–237.
189. Хакен Г. Кооперативные явления в сильнонеравновесных и нефизических системах / Хакен Г. – Москва : Мир, 1975. – 347 с.
190. Богданов А. Тектология / А. Богданов // Всеобщая организационная наука. – Москва : Экономика. – 1989. – Т. 1. – С. 112–117.
191. Полтерович В. М. Институциональные ловушки – результат неверной стратегии реформ / В. М. Полтерович // Экономическая теория и реформы. Материалы расширенного заседания Бюро ОЭ РАН, 21 октяб. 1998. –

Москва : РАН, 1998. – С. 22–28.

192. Письмак В. П. Энергоимпульсная сущность экономического базиса общества / Письмак В. П. – Донецк : Донеччина, 2002. – 296 с.

193. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Шумпетер Й. – Москва : Прогрес, 1982. – С. 157–190.

194. FAO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fao.org/faostat/ru/#data>.

195. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Осташко Т. О. – Київ : Фенікс, 2004. – 280 с.

196. Осташко Т. О. Структурно-інституційний аналіз аграрного ринку / Осташко Т. О. – Київ : Ін-т економіки та прогнозування, 2006. – 56 с.

197. Commons J. R. Institutional Economics [Электронный ресурс] / J. R. Commons // American Economic Review. – 1931. – V. 21. – P. 68–657. – Режим доступа : <http://www.socserv2.socsci.mcmaster.ca>.

198. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка. Т. 2: Теория фирмы / О. И. Уильямсон, В. М. Гальперина. – Санкт-Петербург : Эконом. шк., 2000. – С. 11–32.

199. Мейсон Е. Экономическая концентрация и проблема монополии / Мейсон Е. – 1957. – 129 р.

200. Логоша Р. В. Системний підхід в методології дослідження аграрного ринку / Р. В. Логоша // Інфраструктура ринку. – 2017. – Вип. 8. ПНДІ економіки та інновацій. – С. 43–49.

201. Сталість землеробства: проблеми і шляхи вирішення / [В. Ф. Сайко, А. М. Малієнко, Г. А. Мазур та ін.]. – 2-е вид., переробл. і допов. – Київ : Урожай, 1993. – С. 95–116.

202. Тараріко Ю. О. Удосконалення землекористування та агротехнологій / Ю. О. Татарінко // Вісник аграрної науки. – 1998. – № 8. – С. 16–20.

203. Родючість ґрунтів: моніторинг та управління / [В. В. Медведєв, Г. Я. Чесняк, М. І. Полупан та ін.]. – Київ : Урожай, 1992. – 248 с.

204. Рекомендації з формування біоенергетичних агроecosystem. Науково-технологічне забезпечення аграрного виробництва (Лівобережний Лісостеп). – Київ : ДІА, 2010. – 156 с.
205. Балюк С. А. Сучасні проблеми біологічної деградації чорноземів і способи збереження їх родючості / С. А. Балюк, Б. С. Носко, Є. В. Скрильник // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 1. – С. 11–17.
206. Медведєв В. В. Земельна реформа і родючість ґрунту / В. В. Медведєв // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2015. – № 5. – С. 73–79.
207. Бутрим О. В. Ефективність землекористування як критерій рівня антропогенного навантаження / О. В. Бутрим, О. Г. Швець // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2015. – № 9. – С. 36–72.
208. Балюк С. А. Системне управління трансформаційною спрямованістю та родючістю ґрунтів / С. А. Балюк, Р. С. Трускавецький // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2015. – № 10. – С. 10–16.
209. Смішна-Старинська Л. В. Кількісні і якісні зміни гумусу при застосуванні органічних систем удобрення у сірому лісовому ґрунт / Л. В. Смішна-Старинська // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 1. – С. 74–77.
210. Забалуєв С. В. Зміни стану органічної речовини рекультивованих ґрунтів за їх тривалого сільськогосподарського використання / С. В. Забалуєв // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 5. – С. 68–71.
211. Попірний М. А. Зміна якісних і спектроскопічних характеристик органічної речовини чорнозему типового за різних систем обробітку ґрунту / М. А. Попірний // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 8. – С. 65–71.
212. Дацько М. О. Зміна вмісту і запасів гумусу дерново-підзолистого осушеного ґрунту за різних систем удобрення. / М. О. Дацько // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 7. – С. 63–66.
213. Балюк С. А. Інноваційні підходи до управління родючістю ґрунтів / С. А. Балюк // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2015. – № 8. – С. 77–82.

214. Цвей Я. П. Склад гумусу чорноземів залежно від системи удобрення в короткоротаційних сівозмінах / Я. П. Цвей, С. О. Бондар, М. О. Кісілевська // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 9. – С. 5–9.
215. Трансформація осушуваних торфових ґрунтів Західного Полісся за довготривалого сільськогосподарського використання / Ю. О. Тараріко, Л. В. Дацько, М. Г. Стецюк, М. Д. Зосимчук // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 9. – С. 56–60.
216. Малієнко А. М. Нетрадиційний погляд на параметри оптимальної будови орного шару / А. М. Малієнко // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2016. – № 11. – С. 5–12.
217. Вплив антропогенних факторів на гумусний стан і вміст поживних речовин у чорноземі типовому / Є. В. Скрильник, А. М. Кутова, Я. С. Філімончук, В. П. Москаленко // Вісн. аграр. науки (НААН України). – 2015. – № 9. – С. 12–16.
218. Полупан М. І. Теоретичні основи нагромадження гумусу в природних умовах, його еволюція та управління ним в агроценозах / М. І. Полупан, В. Г. Ковальов // Вісн. аграр. науки. – 1997. – № 9. – С. 21–26.
219. Чесняк Г. Я. Параметры потерь гумуса и коэффициенты гумификации растительных остатков и органического вещества навоза в чернозёмах типичных Лесостепи УССР / Г. Я. Чесняк // Тез. докл. VII съезда Всесоюз. общества почвоведов. – Ташкент : Изд. АН СССР ВОП, 1985. – Т. 3, 4. – С. 27.
220. Левин В. И. Количество растительных остатков в посевах полевых культур и его определение по урожаю основной продукции / В. И. Левин // Агрехимия. – 1977. – № 8. – С. 36–42.
221. Забезпечення бездефіцитного балансу гумусу в ґрунті / [О. О. Бацула, Є. А. Головачов, Р. Г. Дерев'янка та ін.] / за ред. О. О. Бацули. – Київ : Урожай, 1987. – 127 с.
222. Володин В. М. Методика оценки эффективности систем земледелия на биоэнергетической основе / Володин В. М. – Москва : ВАСХНИЛ, 1989. – 38 с.

223. Медведовський О. К. Енергетичний аналіз інтенсивних технологій в сільськогосподарському виробництві / О. К. Медведовський, П. І. Іваненко. – Київ : Урожай, 1988. – 208 с.
224. Рекомендации для исследования баланса и трансформации органического вещества при сельскохозяйственном использовании и интенсивном окультуривании почв. – Москва : ВАСХНИЛ, 1984. – 56 с.
225. Мороз О. В. Енергетична еволюція сільського господарства України : монографія / Мороз О. В. – Київ : ІАЕ УААН, 1997. – 263 с.
226. Статистичний щорічник «Рослинництво» за 2016 р. // Державна служба статистики України ; під заг. кер. Ю. М. Остапчука. – Київ, 2017. – 367 с.
227. Логоша Р. В. Методологічні особливості дослідження постіндустріальної моделі ринку овочевої продукції / Р. В. Логоша // Вісн. Житомир. нац. агроеколог. ун-ту. – Житомир : ЖНАЕУ, 2017. – Вип. 1 (58), т. 2. – С. 33–45.
228. Логоша Р. В. Проблеми та перспективи розвитку постіндустріальної моделі ринку / Р. В. Логоша // Інтелектуальна економіка в умовах суспільних трансформацій: перспективи публічно-приватного партнерства : Матеріали III Міжнар. наук.-практ. форуму, 27 черв. 2017 р. в 2 ч. – Житомир : ЖНАЕУ, 2017. – Ч. 1. – С.120–123.
229. Лаффер А. Економічна теорія уникнення / А. Лаффер, Дж. Сеймуром. – Москва : Прогресс. – 1979.
230. Заде Л. Понятие лингвистической переменной и ее применение к принятию приближенных решений / Заде Л. ; [пер. с англ.]. – Москва : Мир, 1976. – 167 с.
231. Ротштейн А. П. Интеллектуальные технологии идентификации: нечеткая логика, генетические алгоритмы, нейронные сети / Ротштейн А. П. – Винница : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 1999. – 320 с.
232. Аджемоглу Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Просихождение власти, процветания и нищеты / Д. Аджемоглу, Дж. А. Робинсон. – Москва : АСТ, 2016. – 693 с.

233. Аналітка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://info.shuvar.com/analytics>.
234. Фізіологічні норми споживання за Українського науково-дослідного інституту харчування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://undih.pat.ua/emitents>.
235. Статистичний щорічник «Баланси споживання товарів та послуг» за 2016 р. // Держкомстат України / під заг. кер. Ю. М. Остапчука. – Київ, 2017. – 139 с.
236. Милгром П. Экономика, организация и менеджмент : в 2 т. / П. Милгром, Дж. Робертс ; [пер. с англ.] ; под ред. И. И. Елисейевой, В. Л. Тамбовцева. – Санкт-Петербург : Эконом. шк., 2001. – Т. 1. – 468 с.
237. Мастен С. Е. Правовий базис фірми / С. Е. Мастен // Природа фірми: Походження, еволюція, розвиток / за ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтера ; [пер. з англ. А. В. Куликов] ; наук. ред. пер. В. П. Кузьменко. – Київ : А.С.К., 2002. – С. 266–288.
238. Харт О. Д. Неповні контракти і теорія фірми / О. Д. Харт // Природа фірми: Походження, еволюція, розвиток / за ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтера ; [пер. з англ. А. В. Куликов] ; наук. ред. пер. В. П. Кузьменко. – Київ : А.С.К., 2002. – С. 189–216.
239. Meckling M. Theory of the Firm. Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure / M. Meckling // Journal of Financial Economics. – 1976. – С. USA.
240. Аузан А. А. Институциональная экономика: Новая институциональная экономическая теория : учебник / Аузан А. А. – Москва : Инфра-М, 2011. – 447 с.
241. Корнейчук Б. В. Институциональная экономика : учеб. пособие для вузов / Корнейчук Б. В. – Москва : Гардарики, 2007. – 255 с.
242. Одинцова М. И. Институциональная экономика : учеб. пособие / Одинцова М. И. ; Гос. ун-т «Высшая школа экономики». – 2-е изд. – Москва :

Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2008. – 397 с.

243. Олейник А. Н. Институциональная экономика : учеб. пособие / Олейник А. Н. – Москва : ИНФРА-М, 2009. – 416 с.

244. Тамбовцев В. Л. Введение в экономическую теорию контрактов : учеб. пособие / Тамбовцев В. Л. – Москва : Инфра-М, 2004. – 144 с.

245. Шаститко А. Механизмы корпоративного управления: место акционерных соглашений / А. Шаститко, Т. Радченко // Вопросы экономики. – 2008. – № 10. – С. 49–61.

246. Семцов В. М. Методичні підходи до типології контрактів в економіці / В. М. Семцов // Вісн. Вінн. політехн. ін-ту. – 2010. – № 6. – С. 23–25.

247. Луць В. В. Контракты в підприємницькій діяльності : навч. посіб. / Луць В. В. – 2-е вид., перероб. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.

248. Тамбовцев В. Финансовый кризис и экономическая теория / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 2009. – № 1. – С. 133–138.

249. Cooter R. Law and Economics / R. Cooter, T. Ulen. – Addison Wesley Publishing Company; 3rd edition, 1999. – 545 p.

250. Уильямсон Оливер Итон. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактація / Уильямсон Оливер Итон. – Санкт-Петербург : Лениздат, 1996. – 702 с.

251. Нейман Дж. Фон. Теория игр и экономическое поведение / Дж. Фон Нейман, О. Моргенштерн ; [пер. с англ.] ; под ред. и с доб. Н. Н. Воробьева. – Москва : Наука, 1970. – 708 с.

252. Милгром П., Робертс Дж. Экономика, организация и менеджмент : в 2 т. / П. Милгром, Дж. Робертс ; [пер. с англ.] ; под ред. И. И. Елисеевой, В. Л. Тамбовцева. – Санкт-Петербург : Эконом. шк., 2001. – Т. 2. – 422 с.

253. Сміт А. Теорія моральних почуттів / Сміт А. – Москва : Республіка, 1997. – 352 с. – (Серія: Бібліотека етичної думки).

254. Gordon D. F. A Neo-classical Theory of Keynesian Unemployment / D. F. Gordon // Economic Inquiry. – 1974. – V. 12. – P. 431–459.

255. Alchian A. Production, Information Costs and Economic Organization / A. Alchian, H. Demsetz // *American Economic Review*. – 1972. – V. 62. – P. 775–795.
256. Akerlof G. The Market for Lemons: Quality Uncertainty and the Market Mechanism / G. Akerlof // *Quarterly Journal of Economics*. – 1970. – V. 84. – P. 488–500.
257. Spence A. M. Market Signaling: Informational Transfer in Hiring and Related Screening Processes / Spence A. M. – Cambridge : Harvard University Press, 1974. – 224 p.
258. Salanie B. The Economics of Contracts: A Primer, MA, MIT Press / Salanie B. – 1997. – 232 p.
259. Кузьминов Я. И. Курс институциональной экономики: институты, сети, транзакционные издержки, контракты : учебник для студ. вузов / Кузьминов Я. И., Бендукидзе К. А., Юдкевич М. М. – Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 442 с.
260. Соссье С. Теория оптимального контракта: моделирование контрактных отношений / С. Соссье // *Институциональная экономика : учебник / под общ. ред. А. Олейника*. – Москва : Инфра-М, 2009. – С. 152–190.
261. Монусова Г. А. Социальная политика в европейском общественном мнении: субъективный контракт между обществом и государством / Г. А. Монусова // *Вопросы экономики*. – 2012. – № 6. – С. 127–151.
262. Goetz C. J. Principles of Relational Contracts / C. J. Goetz, R. E. Scott // *Virginia Law Review*. – 1981. – V. 67, № 6. – P. 1089–1150.
263. Аузан О. Социальный контракт как обмен ожиданиями / О. Аузан // *NewScientist*. – 2010. – № 1. – С. 7-18.
264. Заїка Ю. О. Українське цивільне право : навч. посіб. / Заїка Ю. О. – Київ : Істина, 2005. – 312 с.
265. Логоша Р. В. Теорії державного регулювання економіки в контексті сучасної моделі ринку Information economy: knowledge, competition and increase: collective monograph. С.Е.І.М. / Логоша Р. В. – Valencia, Venezuela, 2017. – P. 30–40.

266. Коваленко Ю. С. Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринку в Україні / Ю. С. Коваленко // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 19–29.
267. Аграрна реформа в Україні / [П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін.] ; за ред. П. І. Гайдуцького. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
268. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Осташко Т. О. – Київ : Фенікс, 2004. – 280 с.
269. Білик Ю. Д. Становлення і розвиток сучасного продовольчого ринку в Україні / Ю. Д. Білик // Формування та розвиток аграрного ринку : зб. наук. пр. – Київ : ІАЕ, 2004. – С. 177–189.
270. Шаповал П. Д. Ринкова інфраструктура сільськогосподарського регіону як об'єкт державного регулювання / П. Д. Шаповал // Статистика України. – 2002. – № 3. – С. 4–7.
271. Шканова О. М. Інфраструктура товарного ринку : навч. посіб. / Шканова О. М. – Київ : МАУП, 2004. – 180 с.
272. Левківська Л. М. Теоретичні засади формування інфраструктури аграрного ринку / Л. М. Левківська // Вісн. Львів. держ. аграр. ун-ту Серія: Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 415–420.
273. Охріменко І. В. Аналіз аграрного ринку на основі модельних підходів / І. В. Охріменко // Інвестиції: практика та досвід. – № 6. – 2011. – С. 29–32.
274. Словник сучасної економіки Макміллана / [голов. ред. Девід В. Пірс.]. – Київ : АртЕК, 2000. – 608 с.
275. Малік М. Й. Інститути та інституції у розвитку аграрної сфери економіки / М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 169–176.
276. Андрійчук В. Г. Внутрішня будова ринку сільськогосподарської продукції: теоретико-методологічний аспект / В. Г. Андрійчук // Формування та розвиток аграрного ринку : матеріали Шостих річ. зборів Всеукраїн. конгресу

вчених економістів-аграрників. – Київ, 2004. – С. 66–76.

277. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – Київ : Гол. ред. Україн. Радян. енциклопедії, 1977. – 776 с.

278. Сучасний тлумачний словник української мови: 50000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Харків : ШКОЛА, 2006. – 832 с.

279. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – Київ : Академія, 2000. – 2001 с.

280. Павленчик Н. Ф. Теоретичні основи обґрунтування дефініції «ринок сільськогосподарської продукції» / П. Ф. Павленчик // Економіка АПК. – 2014. – № 1. – С. 85–92.

281. Галушко В. П. Основи аграрної економіки : [підручник] / Галушко В. П., Хуленбрук Гвідо Ван, Ковтун О. А. – Київ : Вищ. освіта, 2003. – 399 с.

282. Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник / Мочерний С. В. – Київ : Академія, 2003. – 656 с.

283. Губський Б. В. Аграрний ринок / Губський Б. В. – Київ : Нора-прінт, 1998. – 184 с.

284. Гриценко А., Соболев В. Ринкова інфраструктура: суть, функції, будова / А. Гриценко, В. Соболев // Економіка України. – 1998. – № 4. – С. 35–44.

285. Білецька Л. В. Економічна теорія: Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / Білецька Л. В., Білецький О. В., Савич В. І. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – 652 с.

286. Логоша Р. В. Теоретичні основи формування ринку аграрної продукції / Р. В. Логоша // Матеріали XXII Міжн. наук.-практ. Інтернет-конфер. [«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»], 30-31 січ. 2016 р. : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 74–77.

287. Україна. Закони. Про товарну біржу : закон України від 10 груд. 1991 р. № 1956-ХІІ // Банківська діяльність, біржі, цінні папери : зб. нормат. актів. – Київ, 1992. – 47 с.

288. Ажнюк М. О. Основи економічної теорії : навч. посіб. / М. О. Ажнюк, О. С. Передрій. – Київ : Знання, 2008. – 365 с.
289. Погорецький М. О. Основні умови та принципи формування інфраструктури аграрного ринку / М. О. Погорецький // Агросвіт. – 2013. – № 18. – С. 46–49.
290. Трегобчук В. М. Основні передумови формування конкурентоспроможного агропродовольчого ринку в Україні / В. М. Трегобчук // Формування та розвиток аграрного ринку : зб. наук. пр. – Київ : Ін-т аграр. економіки, 2004. – С. 156–162.
291. Логоша Р. В. Маркетингові дослідження ринку овочів в Україні / Р. В. Логоша // Зб. наук. пр. ВНАУ. Серія: Економічні науки. – Вінниця, 2012. – Вип. 4 (70), т. 2. – С. 127–131.
292. Шестопаль О. М. Ринок плодоовочевої продукції / О. М. Шестопаль // Ринок продовольства: Проблеми формування і розвитку / під ред. П. Т. Саблука, В. І. Бойка, М. Г. Лобаса. – Київ : УкрІНТЕІ, 1993. – С. 109–126.
293. Скупський Р. М. Актуальні аспекти формування та функціонування овочевого ринку / Р. М. Скупський // Продовольчі ресурси. Серія: Економічні науки. – 2015. – № 4. – С. 62–70.
294. Логоша Р. В. Тенденції розвитку ринку овочевої продукції в Україні / Р. В. Логоша // Формування стратегії науково-технічного екологічного і соціально-економічного розвитку суспільства : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., (Тернопіль, 6–7 груд. 2012 р.). – Тернопіль, 2012. – С. 47–49.
295. Рудь В. П. Значення овочевого ринку в продовольчій безпеці України [Електронний ресурс] / В. П. Рудь. – Режим доступу : <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1568>.
296. Титаренко А. І. Формування ринку продукції рослинництва в Україні: проблеми та перспективи / Титаренко А. І. – Миколаїв : МДАУ, 2009. – 229 с.
297. Яковенко К. І. Овочівництво України на порозі XXI століття / К. І. Яковенко // Вісн. аграр. науки. – 2000. – № 8. – С. 21–24.

298. Криворучко В. І. Розвиток овочівництва в Україні / В. І. Криворучко // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 117–118.
299. Писаренко В. В. Маркетинг овочної продукції (методические и практические аспекты): Особенности отечественного и мирового маркетинга овочной продукции [Електронний ресурс] / В. В. Писаренко. – Режим доступу : http://agromage.com/stat_id.php?id=305.
300. Юрченко А. Ціноутворення на ринку овочевої продукції та особливості його державного регулювання [Електронний ресурс] / А. Юрченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Biznes/20101/2010/01/1001.pdf.
301. Дмитрійчук Г. П. Маркетинг овочевої продукції / Г. П. Дмитрійчук // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2004. – Вип. 2, т. 2. – С. 93–100.
302. Логоша Р. В. Особливості ціноутворення на ринку овочів / Р. В. Логоша // Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового комплексу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Вінниця, 28-29 квіт. 2016 р.). – Вінниця : ВНАУ, 2016. – С. 108–113.
303. Федорчук Н. В. Формування та функціонування ринку овочів: теоретичні аспекти / Н. В. Федорчук // Зб. наук. пр. ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 20. – С. 274–279.
304. Горн Е. Оптовые сельхоз рынки выгодны всем. Кроме перекупщиков / Е.Горн // Фермерське господарство. – 2009. – № 27. – С. 11.
305. Саблук П. Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого і погляд в майбутнє / Саблук П. Т. – Київ : ІАЕ УААН, 2001. – Т. 1. – 430 с.
306. Писаренко В. В. Маркетинг овочної продукції (методические и практические аспекты): Маркетинговое исследование потребителей, розничного и оптового сегмента рынка овочной продукции [Електронний ресурс] / В. В. Писаренко. – Режим доступу : http://agromage.com/stat_id.php?id=324.
307. Островський П. І. Аграрний маркетинг : навч. посіб. / Островський П. І. – Київ : Центр навч. літ., 2006. – 224 с.

308. Близький Р. С. Теоретичні та практичні засади формування ринку овочів в Україні / Р. С. Близький // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2011. – Вип. 1. – С. 332–340.
309. Лайко П. А. Підвищення якості продовольчих ресурсів / П. А. Лайко, Т. Д. Іщенко, М. Ф. Бабієнко // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 16–22.
310. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні / Саблук П. Т. – Київ : ІАЕ УААН, 2006. – 396 с.
311. Корнієнко С. І. Овочівництво. Історичний та сучасний аспекти розвитку / С. І. Корнієнко, В. П. Рудь // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Сучасний стан та перспективи розвитку овочівництва»], (26 лип. 2017 р.). ЮІБ НААН. – Пляда, 2017. – С. 15–27.
312. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
313. Сахацький М. П. Проблеми відродження сільського господарства / Сахацький М. П. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2000. – 304 с.
314. Грабак Н. Х. Основи ведення сільського господарства та охорона земель: [навч. посіб.] / Н. Х. Грабак, І. Н. Топіха. – Київ, 2005. – 796 с.
315. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки / Макаренко П. М. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.
316. Нездоля А. И. Спецслужбы и власть Украины / Нездоля А. И. – Донецк, 2011. – 808 с.
317. Логоша Р. В. Історія становлення і розвитку ринку овочевої продукції в Україні / Р. В. Логоша // Глобальні та національні проблеми економіки. МНУ ім. В.О. Сухомлинського. – 2017. – Вип. 17. – С. 12–18.
318. Злупко С. Економічна думка на Україні / Злупко С. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту. – 2013. – 220 с.
319. Основи економічної теорії: підручник / [С. В. Мочерний, В. Г. Скотний, Л. О. Каніщенко та ін.] ; за ред. С. В. Мочерного. – Тернопіль : Тарнекс, 1993. – 688 с.

320. Политическая экономия: учебник для вузов / [В. А. Медведев, Л. И. Абалкин, О. И. Ожерельев и др.]. – Москва : Политиздат, 1988. – 735 с.
321. Бойко В. І. Ринок продовольства: проблеми формування і розвитку / Бойко В. І., Лазня В. В., Лобас М. Г. – Київ : Укр. ІНТЕІ, 1993. – 236 с.
322. Саблук П. Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого і погляд в майбутнє / Саблук П. Т. – Київ : ІАЕ УААН, 2001. – Т. 2. – 481 с.
323. Логоша Р. В. Історичні етапи розвитку ринку овочевої продукції / Р. В. Логоша // Всеукр. наук.-практ. конфер. «Формування та розвиток сучасної моделі біоекономічної системи на сільських територіях» : зб. тез доп. (18 трав. 2017 р.). – Житомир : ЖНАЕУ, 2017. – С. 186–192.
324. Статистичний щорічник «Сільське господарство України» за 2016 р. // Державна служба статистики України ; під заг. кер. Ю. М. Остапчука. – Київ, 2017. – 366 с.
325. Логоша Р. В. Трансформації ринку овочів в Україні / Р. В. Логоша // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики : Всеукраїн. наук.-вироб. жур. – Вінниця : ВНАУ, 2016. – Вип. 3 (8). – С. 55–67.
326. Логоша Р. В. Сучасний стан та перспективи експорту овочевої продукції / Р. В. Логоша // Кримський економічний вісник : наук. жур. 2013. – Вип. 4 (05). – С. 87–90.
327. Логоша Р. В. Шляхи підвищення економічної ефективності виробництва овочів. Шляхи розвитку економіки у контексті євроінтеграційних процесів / Р. В. Логоша // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Сімферополь, 3–4 лип. 2014 р.). – Сімферополь, 2014. – С. 24–26.
328. Логоша Р. В. Стан діяльності тепличних комбінатів на ринку овочевої продукції / Р. В. Логоша // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Економіка. – 2017. – Т. 22, Вип. 6 (59). – С. 59–65.
329. Організація овочівництва. – Режим доступу : <http://agroua.net/economics/documents/category-118/doc-185>.

330. Україна. Закони. Про особисте селянське господарство [Електронний ресурс] : закон України від 15.05.2003 р. №742-IV. – Режим доступу : // zakon.rada.gov.ua.

331. Свиноус І. В. Методологічні аспекти трактування поняття «особисте селянське господарство» / І. В. Свиноус // Агроінком. – 2008. – № 5–6. – С. 53–56.

332. Логоша Р. В. Особливості діяльності особистих селянських господарств на ринку овочів України / Р. В. Логоша // Агросвіт : наук.-практ. жур. – 2016. – № 22. – С.14–22.

333. Прокопа І. В. Диференціація господарств населення за характером виробництва: наслідки ринкової трансформації / І. В. Прокопа, Т. В. Беркута, М. Г. Бетлій // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 3. – С. 74–89.

334. Статистичний бюлетень «Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості в 2016 році» // Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – 33 с.

335. Сукупні витрати домогосподарств у 2016 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ck.ukrstat.gov.ua/source/arch/2017/pr_sukupni_vitr_16.pdf.

336. Логоша Р. В. Аналіз особливостей реалізації овочів особистими селянськими господарствами / Р. В. Логоша // Міжнар. наук.-практ. конф. [«Економіка, фінанси, бухгалтерський облік: сучасний стан і перспективи розвитку»] : зб. тез доп., (1 лют. 2017 р.). – Полтава, 2017. – С. 20–24.

337. Логоша Р. В. Особливості розвитку особистих селянських господарств в Україні / Р. В. Логоша // Матеріали Всеукраїн. наук.-практ. конф. [«25 років незалежності України: виклики і перспективи»], 20-21 жовт. 2016 р. – Вінниця : ВНАУ, 2016. – С. 152–154.

338. Степанюк О. Овочева матриця / О. Степанюк // Газета Агробізнес сьогодні. – Київ, 2013. – № 13 (260). – С. 37–40.

339. Асоціація «Теплиці України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uga.net.ua/>.

340. ТОП-5 виробників овочів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agronews.ua/node/70831>.
341. Трачова Д. М. Енергозбереження, як передумова ефективного функціонування тепличних підприємств / Д. М. Трачова // Ринкові трансформації та розвиток продуктивних сил аграрного сектора : Вісн. ХНАУ. – 2004. – № 9. – С. 217–221.
342. Пасічник В. Ранні овочі: виробництво, реалізація, ефективність [Електронний ресурс] / В. Пасічник // Овощеводство. – 2017. – № 4. – Режим доступу : <http://www.ovoshevodstvo.com/journal/browse/201704/article/1562>.
343. Гавриш О. М. SWOT-аналіз виробництва овочів закритого ґрунту на основі показників економічної ефективності / О. М. Гавриш // Наукові пр. Полтав. держ. аграр. акад. Серія: Економічні науки. – 2013. – Вип. 1 (6), т. 1. – С. 54–60.
344. Логоша Р. В. Державне регулювання ринку овочів: стан, проблеми, шляхи вирішення / Р. В. Логоша // Науковий вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія: Економічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 17, ч. 2. – С. 47–50.
345. Статистичний бюлетень «Витрати на виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2016 рік» // Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – 23 с.
346. Кучеренко Т. М. Ринок овочів і баштанних культур в Україні: поточна кон'юнктура і прогноз / Т. М. Кучеренко // Пропозиція. – 2009. – № 1. – С. 52–56.
347. Діхтяр В. О. Овочі: теоретичні основи та особливості ринку / В. О. Діхтяр // Агро Перспектива. – 2010. – № 11. – С. 52–55.
348. Логоша Р. В. Особенности формирования цены на овощи / Р. В. Логоша, І. І. Ільченко // Науковий економічний журнал Інтелект XXI. – 2016. – № 5. – С. 90–94.
349. Сало І. А. Особливості ціноутворення на ринку плодів та ягід / І. А. Сало // Економіка АПК. – 2009. – № 10. – С. 82–87.
350. Близький Р. С. Аналіз експортно-імпортних обсягів продажу овочів

в Україні / Р. С. Близький // Економіка, менеджмент, підприємництво : зб. наук. пр. – СНУ ім. В. Даля. – 2012. – № 24 (1). – С. 46–52.

351. Логоша Р. В. Стан та перспективи розвитку ринку замороженої плодоовочевої продукції в Україні / Р. В. Логоша, І. І. Ільченко // Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. [«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»] // Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 63–64.

352. Рябенко Г. М. Поглиблення інтеграційних зв'язків в овочеконсервному підкомплексі / Г. М. Рябенко // Тез. доп. Причорномор. регіон. наук.-практ. конф. профес.-виклад. складу, (9-11 квіт. 2008 р.). – Миколаїв : МДАУ, 2008. – С. 23–24.

353. Покращення систем логістики та маркетингу для МСП в сільському господарстві: Стандарти якості для свіжих фруктів та овочів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bdmta.org.ua>.

354. Логоша Р. В. Стан та перспективи діяльності овочепереробних підприємств в Україні / Р. В. Логоша // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики : Всеукраїн. наук.-вироб. жур. – Вінниця : ВНАУ, 2017. – Вип. 3' (8). – С. 64–77.

355. Логоша Р. В. Овочепереробна галузь України: стан, тенденції та перспективи розвитку / Р. В. Логоша // Глобалізаційні процеси в розвитку національних економік : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Тернопіль, 31 берез. 2016 р.). (ЛКМ, м. Львів). Ч.1. – Тернопіль : Крок. 2016. – С. 188–191.

356. Ульянченко О. В. Стан та перспективи розвитку овочепереробної галузі України / О. В. Ульянченко, Н. В. Прозорова // Вісн. Харків. нац. аграр. ун-ту ім. В. В. Докучаєва. Серія: Економічні науки. – 2014. – № 7. – С. 49–57.

357. Україна. Закони. Про оренду державного та комунального майна [Електронний ресурс] : закон України від 4 жовт. 1992 р. № 2269-XII. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2269-12/ed20120527>.

358. Рябенко Г. М. Розвиток регіонального овочеконсервного підкомплексу АПК та підвищення конкурентоспроможності його продукції :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Г. М. Рябенко. – 2008. – 22 с.

359. Логоша Р. В. Світовий досвід державного регулювання виробництва овочевої продукції. Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії / Р. В. Логоша // Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., (Переяслав-Хмельницький, 30–31 груд. 2014 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 79–81.

360. Логоша Р. В. Трансформації процеси в діяльності овочепереробних підприємств в Україні. Розвиток економіки України: трансформації та інновації : колект. моногр. : у 2 т. / Логоша Р. В., Підвальна О. Г., Ільченко І. І. ; за ред. О. Л. Гальцевої. – Запоріжжя : Гельветика, 2017. – Т. 1. – С. 203–219.

361. Логоша Р. В. Особливості інноваційного розвитку галузі овочівництва / Р. В. Логоша // Науковий вісн. міжнар. гуманіст. ун-ту. Серія: Економіка і менеджмент. – Одеса. – 2017. – Вип. 25. – С. 86–91.

362. Логоша Р. В. Напрямки розвитку галузі овочівництва на найближчу перспективу / Р. В. Логоша // Міжнар. наук.-практ. конф. [«Актуальні питання економіки, фінансів, обліку та управління»] : зб. тез., 29 верес. 2017 р. – Полтава, 2017. – С. 33–35.

363. Супіханов Б. К. Розвиток ринків аграрної продукції : монографія / Супіханов Б. К. – Київ : ННЦ ІАЕ, 2009. – 530 с.

364. Логоша Р. В. Світовий ринок овочів і місце на ньому України / Р. В. Логоша // Наукові пр. Полтав. держ. аграр. акад. Серія: Економічні науки. – Полтава, 2013. – Вип. 1 (6), т. 1. – С. 164–169.

365. Андрюшко А. Изучение сельскохозяйственного маркетинга в Калифорнии [Електронний ресурс] / А. Андрюшко. – Режим доступу : <http://www.lol.org.ua/rus/showart.php?id=20521>.

366. Андрюшко А. Приклад ефективного маркетингу плодоовочевої продукції в Польщі [Електронний ресурс] / А. Андрюшко. – Режим доступу : <http://www.docme.ru/doc/121792/pro-gurtov%D1%96-rinki>.

367. Логоша Р. В. Міжнародний досвід застосування маркетингу на овочевому ринку / Р. В. Логоша // Інноваційна економіка : наук.-виробн. жур. – Тернопіль, 2013. – Вип. 7 (45). – С.191–194.
368. Писаренко В. В. Маркетинг овочної продукції (методические и практические аспекты): Исследование конъюнктуры международного овощного рынка, перспективы Украины [Електронний ресурс] / В. В. Писаренко. – Режим доступу : http://agromage.com/stat_id.php?id=324.
369. Логоша Р. В. Зовнішньоекономічна діяльність України продукцією АПК / Р. В. Логоша // Науковий вісн. ЛНАУ. Серія: Економічні науки. – Луганськ : ЛНАУ, 2010. – № 15. – С. 206–212.
370. Логоша Р. В. Тенденции и перспективы развития внешнеэкономической деятельности продукцией АПК Украины в условиях глобализации / Р. В. Логоша, О. Г. Півдвальна // East European Scientific Journal. – Warsaw, Poland, 2017. – № 2 (18). – Р. 95–101.
371. Український аграрний експорт демонструє стабільне зростання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/node/24743>.
372. Логоша Р. В. Конкурентні переваги аграрних підприємств на світовому ринку овочів / Р. В. Логоша // Зб. наук. пр.. ВНАУ. Серія: Економічні науки. – Вінниця, 2013. – Вип. 1 (76), т. 1. – С. 65–74.
373. Логоша Р. В. Сучасний стан експортно-імпортової діяльності на ринку овочевої продукції України / Р. В. Логоша // Обліково-аналітичне та правове забезпечення інституційних секторів економіки України в умовах євроінтеграції та інноваційного розвитку : Матеріали Всеукраїн. наук.-практ. конф. : зб. тез доп., (Тернопіль, 30 берез. 2017 р.). – Тернопіль, 2017. – С. 125–128.
374. Кучеренко Т. М. Ринок овочів і баштанних культур в Україні: поточна кон'юнктура і прогноз / Т. М. Кучеренко // Пропозиція. – 2009. – № 1. – С. 52–56.
375. Логоша Р. В. Формування та розвиток експортної діяльності на ринку овочів / Р. В. Логоша, І. І. Ільченко // Глобальні та національні проблеми економіки / МНУ ім. В. О. Сухомлинського. – 2015. – Вип. 4. – С. 200–204.

376. Сарапіна О. А. Тенденції розвитку ринку овочевої продукції в умовах глобалізації економіки / О. А. Сарапіна // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2014. – С. 96–100.

377. Красноруцький О. О. Ресурсні та ринкові аспекти забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників / О. О. Красноруцький // Вісн. ХНАУ. Серія: Економіка АПК і природокористування. – 2008. – Вип. 7. – С. 134–142.

378. Логоша Р. В. Світовий досвід розвитку інтеграції та кооперації в овочепродуктовому підкомплексі / Р. В. Логоша // Трансформаційна динаміка розвитку агропромислового комплексу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Вінниця, 7-8 трав. 2015.р.). – Вінниця : ВНАУ, 2015. – С. 13–17.

379. Писаренко В. В. Маркетинг овощной продукции (методические и практические аспекты): Организационно экономический механизм интеграции участников овощного рынка [Електронний ресурс] / В. В. Писаренко. – Режим доступу : http://agromage.com/stat_id.php?id=315.

380. Логоша Р. В. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в овочівництві / Р. В. Логоша // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики : Всеукраїн. наук.-виробн. жур. – Вінниця : ВНАУ, 2017. – Вип. 9. – С. 74–86.

381. Планації, що об'єднали країну: як кооперація примножує прибутки від продажу ягід та овочів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agravery.com>.

382. Компанія «Грін Тім» має амбітні плани розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.greenteam.ua>.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Основні нормативно-правові акти, що стосувалися процесу формування ринку овочевої продукції в Україні

№ п/п	Хронологія прийняття нормативно-правового акту	Назва нормативно-правового акту	Основний зміст нормативно-правового акту
1	2	3	4
1	Закон УРСР від 17.10.1990 № 400-ХІІ	Закон УРСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві»	Адміністративний зміст
2	14.02.1992 № 2115-ХІІ	Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
3	04.03.1992 № 2164-ХІІ	Закон України «Про приватизацію державного майна»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
4	10.04.1992 № 2270-ХІІ	Закон України «Про оренду державного та комунального майна»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
5	29.07.1992 № 423	Постанова Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу»	Адміністративний зміст
6	23.04.1993 № 294	Постанова Кабінету Міністрів України «Про реформування системи заготівлі, зберігання, переробки і використання сільськогосподарської продукції»	Адміністративний зміст
7	07.05.1993 № 334	Постанова Кабінету Міністрів України «Про першочергові заходи щодо підготовки і проведення земельної реформи»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
8	16.06.1993 № 459	Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо поліпшення насінництва сільськогосподарських культур»	Адміністративний зміст
9	20.08.1993 № 661	Постанова Кабінету Міністрів України від «Про затвердження Положення про моніторинг земель»	Адміністративний зміст
10	10.11. 1994 № 666/94	Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
11	17.11.1995 № 916	Постанова Кабінету Міністрів України «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин

1	2	3	4
12	08.08.1995 № 720/95	Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
13	28.06.1996 № 254к/96-ВР	Конституція України	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
14	19.07.1996 № 755	Постанова Кабінету Міністрів України «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
15	10.07.1996 № 290/96	Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»	
16	17.08.1997 № 469/97-ВР	Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
17	19.03.1997 № 246	Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення оптово-продовольчих ринків, організації закупівель сільськогосподарської продукції в господарствах приватного сектору, реформування системи споживчої кооперації»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
18	05.08.1997 № 848	Постанова Кабінету Міністрів України «Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
19	19.12.1997 № 1417	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування обсягів сільськогосподарської продукції і продовольства для державних потреб та їх реалізації з державних ресурсів через біржовий товарний ринок»	Адміністративний зміст
20	17.07.1997 № 468/97	Закон України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції»	Адміністративний зміст
21	23.12.1997 № 771/97	Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»	Адміністративний зміст
22	06.10.1998 № 161-XIV	Закон України «Про оренду землі»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
23	09.06.1999 № 997	Постанова Кабінету Міністрів України «Про оптові продовольчі ринки»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
24	19.10.1999 № 1928	Постанова Кабінету Міністрів України «Про активізацію діяльності біржового ринку продукції агропромислового комплексу та необхідних для його потреб матеріально-технічних ресурсів»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин

1	2	3	4
25	03.12.1999 № 1529/99	Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
26	08.04.1999 № 578-XIV	Закон України «Про ратифікацію Угоди про Спільний аграрний ринок держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав»	Адміністративний зміст
27	04.08.2000 № 1218	Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державний технологічний центр охорони родючості ґрунтів»	Адміністративний зміст
28	19.12.2000 № 1348/2000	Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
29	25.10.2001 № 2768-III	Закон України «Земельний кодекс України»	Адміністративний зміст
30	07.08.2001. № 601/2001	Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
31	26.12. 2002 № 411-IV	Закон України «Про насіння і садивний матеріал»	Адміністративний зміст
32	8.08.2002. № 694/2002	Указ Президента України «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
33	15.05.2003 №742-IV	Закон України «Про особисте селянське господарство»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
34	19.06.2003 № 963-IV	Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»	Адміністративний зміст
35	19.06.2003 № 973-IV	Закон України «Про фермерське господарство»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
36	19.06.2003 № 962-IV	Закон України «Про охорону земель»	Адміністративний зміст
37	11.12.2003 № 1378-IV	Закон України «Про оцінку земель»	Адміністративний зміст
38	25.08.2004 № 1102	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам»	Адміністративний зміст
39	30.08.2004. № 1021/2004	Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку аграрного ринку»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин

1	2	3	4
40	24.06.2004 № 1877-IV	Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
41	18.10.2005 № 2982-IV	Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
42	06.05.2005 № 325	Постанова Кабінету Міністрів України «Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу»	Адміністративний зміст
43	09.12.2005. № 1867/2005	Указ Президента України «Про стан агропромислового комплексу та заходи щодо забезпечення продовольчої безпеки України»	Адміністративний зміст
44	17.10.2007 № 1222	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку декларування зміни оптово-відпускних цін на продовольчі товари»	Адміністративний зміст
45	19.08.2008 № 725/2008	Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток(паїв)»	Адміністративний зміст
46	23.07.2009 № 808	Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання проведення апробації (випробування) та реєстрації генетично модифікованих організмів сортів сільськогосподарських рослин»	Адміністративний зміст
47	29.05.2009 № 378/2009	Указ Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення фінансового стану аграрного сектору економіки та розвитку тваринництва»	Адміністративний зміст
48	11.02.2010 № 141	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції»	Адміністративний зміст
49	11.02.2010 № 164	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах»	Адміністративний зміст
50	24.02.2010 № 196	Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Аграрної біржі»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
51	29.09.2010 № 893	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції»	Адміністративний зміст
52	02.12.2010 № 2755-VI	Закон України «Податковий кодекс України»	Адміністративний зміст
53	07.07.2011 № 3613-VI	«Про Державний земельний кадастр»	Адміністративний зміст

1	2	3	4
54	02.03.2011 № 180	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів»	Адміністративний зміст
55	09.03.2011 № 272	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів»	Адміністративний зміст
56	31.10.2011 № 1120-р	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку овочівництва та переробної галузі»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
57	08.04.2011 № 445	Указ Президента України «Про Державне агентство земельних ресурсів України»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
58	13.04.2011 № 459/2011	Указ Президента України «Про Державну інспекцію сільського господарства України»	Адміністративний зміст
59	09.02.2012 № 4391-VI	Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
60	05.08.2012 № 813	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 році надається компенсація вартості страхових платежів (премій)»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
61	03.09.2013 № 425-VII	Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
62	22.04.2013 № 364	Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення публічного акціонерного товариства «Аграрний фонд»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
63	17.10.2013. № 806-р	Розпорядження Кабінету Міністрів України. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року.	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
64	02.06.2013 № 327/2013	Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення здійснення економічних реформ»	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин

1	2	3	4
65	07.04.2015 № 285-VIII	Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» щодо спрощення припинення юридичних осіб шляхом злиття, приєднання, поділу, перетворення (реорганізації)	Містить елементи орієнтування на розвиток ринкових відносин
66	08.12.2015 № 867-VIII	«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції в агропромисловому комплексі»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
67	26.01.2016 № 935-VIII	Про внесення змін до Закону України «Про захист економічної конкуренції» щодо підвищення ефективності системи контролю за економічними концентраціями»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
68	31.03.2016 № 1067-VIII	Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств»	Переважне орієнтування на розвиток ринкових відносин
69	18.05. 2017 № 2041-VIII	Про внесення змін до Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»	Адміністративний зміст

СХВАЛЕНО
розпорядженням Кабінету Міністрів України
від 31 жовтня 2011 р. N 1120-р

КОНЦЕПЦІЯ
розвитку овочівництва та переробної галузі

Визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована Концепція

Основною проблемою, на розв'язання якої спрямована Концепція, є забезпечення населення України високоякісною овочевою і баштанною продукцією.

Глобалізація економіки гостро порушує питання про розвиток окремих галузей сільського господарства, які здатні забезпечити продовольчу безпеку.

Україна поряд з Росією, Білоруссю, США та Канадою належить до держав, які в майбутньому стануть основними виробниками продовольства в світі, зокрема овочів. Уже сьогодні Україна входить у першу десятку світових лідерів за валовим виробництвом овочевої і баштанної продукції, а у розрахунку на душу населення займає де'яте місце у світі. Проте серед 20-ти передових країн світу Україна посідає 18-те місце за рівнем урожайності. Генетичний потенціал вітчизняних сортів і гібридів використовується лише на 30 відсотків.

Перехід овочівництва до ринкових умов супроводжується зменшенням виробництва овочів у сільськогосподарських підприємствах та збільшенням його у населення, де сконцентровано близько 90 відсотків виробництва овочів.

Якщо у 90-х роках сільськогосподарськими підприємствами вироблялося 71 відсоток овочевої продукції, а 29 відсотків – населенням, в 2000-2011 роках тенденція змінилася на протилежне. Населенням вирощується до 90 відсотків овочів (6,8-7,1 млн. тонн) та до 10 відсотків (0,9-1,1 млн. тонн) – сільськогосподарськими підприємствами. При цьому до 30 відсотків вирощених овочів через відсутність овочесховищ та переробних потужностей втрачається під час зберігання.

Ефективність функціонування овочівництва та переробної галузі як єдиної системи значною мірою стримується внаслідок порушення партнерських відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними та торговельними підприємствами. Прибутковість у ланцюзі "виробництво – переробка – реалізація" досягається шляхом збитковості виробничої ланки та спекулятивного ціноутворення в системі оптової і роздрібної торгівлі. Якість продукції, яка доходить до споживача, не відповідає сертифікаційним вимогам. В Україні тільки почалася розвиватися система оптової торгівлі овочами через організовані продовольчі ринки, де продавець гарантує збут продукції на економічно вигідних умовах. У державі діє система стихійного продажу овочів.

Ланцюг "виробник – оптовий продавець – роздрібний продавець – споживач" перевантажений великою кількістю суб'єктів господарювання, що значною мірою підвищує ціни на овочеву продукцію. Доходи посередників перевищують доходи виробників майже у 1,5-2 рази.

Аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання програмним методом

На даний час 30 відсотків овочів, які сьогодні реалізуються через мережу роздрібною торгівлі, імпортується з інших держав.

Обсяг виробництва власної продукції неможливо збільшити з таких причин: відсутність прямої фінансової допомоги на овочівництво; незадовільне інвестування у будівництво овочесховищ та інших об'єктів інфраструктури; низький рівень агротехнологій під час вирощування овочевих культур унаслідок недостатнього ресурсного та технологічного забезпечення, зокрема використання технологій, які адаптовані для окремих сортів і гібридів, точного висіву, касетної розсади, внесення мікродоз регуляторів росту та пестицидів; незадовільний стан зберігання. Лише до 20 відсотків овочесховищ відповідають сучасним вимогам. На даний час потреба в будівництві нових сховищ для зберігання овочів становить в обсязі до 2 млн. тонн.

Через відсутність вітчизняного машинобудування для овочівництва та переробної галузі внаслідок високих цін на іноземні аналоги сіль господарські товаровиробники мало використовують у вирощуванні овочевих культур нові конструкції сівалок, обприскувачів, культиваторів, машин для висаджування розсади, поливу, догляду за рослинами та збирання врожаю.

У переробній галузі відсутнє вітчизняне обладнання з енергозберігаючими технологіями, зокрема лінії з миття, сортування, консервації, пакування та інше.

Мета і строки реалізації Концепції

Метою Концепції є нарощення обсягу виробництва високоякісної овочевої продукції в 2015 році до 10 млн тонн, забезпечення продукцією овочівництва на рік з розрахунку на одну особу в кількості, яка відповідає визначеним науково обґрунтованим нормам споживання, та розвиток ринкової інфраструктури, пов'язаної із забезпеченням населення такою продукцією.

Концепцію передбачається реалізувати до 2015 року.

Визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми на основі порівняльного аналізу можливих варіантів

Можливі два варіанти розв'язання проблеми.

Перший варіант передбачає оновлення матеріально-технічної бази овочівництва та переробної галузі за власні кошти.

Застосування першого варіанта не дасть змогу комплексно розв'язати проблеми овочівництва та переробної галузі.

Другий варіант передбачає створення правових, фінансових і організаційних умов для забезпечення збільшення обсягів виробництва продукції овочівництва та переробної галузі шляхом застосування інвестицій в умовах сприятливого зовнішнього середовища та надання державної підтримки.

Застосування другого варіанта як оптимального дасть змогу стимулювати виробництво в Україні достатньої кількості високоякісної продукції овочівництва та переробної галузі, створити умови для забезпечення населення такою продукцією у достатній кількості за доступними цінами та сформувати потужний експортний потенціал.

Шляхи і способи розв'язання проблеми

Вихід овочівництва та переробної галузі з кризового стану можливий шляхом надання допомоги з боку держави, розвитку наукових досліджень, інформаційної та інвестиційної моделі розвитку.

Усе це досягається шляхом:

- задоволення в повному обсязі потреби держави в овочах високої якості та продуктах їх переробки, підвищення ефективності та конкурентоспроможності овочівництва та переробної галузі;

- забезпечення розвитку технологій вирощування овочевих культур шляхом пристосування до конкретних ґрунтово-кліматичних умов господарства, сорту і вимог замовника щодо готової продукції.

Особливістю технологій в овочівництві має бути:

- використання нових сортів, гетерозисних гібридів, матеріалів, способів і прийомів вирощування;

- впровадження краплинного зрошення, мікродозування, фертигації;

- застосування у вирощуванні овочевих культур плівкових укриттів, агроволокна, регуляторів росту;

- зміцнення та оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств, що займаються вирощуванням овочевих культур, шляхом залучення інвестицій у технічне оснащення сучасною сільськогосподарською технікою та обладнанням;

- створення сировинних овочевих зон та інтеграційних комплексів із виробництва, зберігання та реалізації овочевої продукції;

- будівництво, реконструкція і модернізація тепличних комплексів та овочесховищ із застосуванням енергозберігаючих технологій, мікроклімату, післязбиральної доробки та передреалізаційної підготовки овочів;

- забезпечення розвитку системи переробки, яка повинна мати на меті створення і впровадження у харчову промисловість високоякісних харчових продуктів, зокрема плодоовочевої консервації, соусів, кетчупів, солінь і напоїв, а також створення інноваційних продуктів переробки;

- контроль якості шляхом впровадження сертифікації всіх ланок технологій вирощування, післязбиральної доробки і логістики овочів за стандартами GlobalGAP та HACCP, ISO, що дасть змогу експортувати вітчизняні овочі та продукцію переробної галузі до країн ЄС та світу.

З боку держави овочівництву та переробній галузі повинні гарантуватися:

- надання фінансової підтримки для часткового відшкодування вартості будівництва нових тепличних комплексів та овочесховищ;
- підтримка суб'єктів господарювання в овочівництві та переробній галузі, зокрема сільськогосподарських кооперативів, діяльність яких пов'язана з післязбиральною доробкою, зберіганням та реалізацією овочевої продукції і спрямована на інвестування, розроблення та виробництво інноваційних продуктів;
- сприяння вертикальній інтеграції з метою залучення промислового, торгового і банківського капіталу на забезпечення розвитку овочівництва та переробної галузі в сільських населених пунктах;
- першочергове надання земельних ділянок для будівництва овочесховищ та тепличних комплексів.

Очікувані результати виконання Концепції

Реалізація Концепції дасть змогу:

- довести обсяг виробництва овочевої продукції до 10 млн тонн на рік; зменшити втрати під час зберігання та частку імпорту овочевої продукції;
 - збільшити виробництво овочів у відкритому і закритому ґрунті в сільськогосподарських підприємствах, що спеціалізуються на великотоварному промисловому виробництві;
 - створити додатково 30-40 тис. робочих місць;
 - зменшити затрати праці з вирощування, збору та передреалізаційної підготовки овочів на 20-30 відсотків;
 - зекономити земельні ресурси на площі 50-60 тис. гектарів;
 - довести обсяг експорту вітчизняної овочевої продукції до 2,5 млн. тонн та обсяг продукції переробної галузі до 3 млн. тонн;
 - здійснити будівництво нових тепличних комплексів, сучасних овочесховищ та підприємств переробної галузі насамперед поблизу обласних центрів;
 - забезпечити в повному обсязі населення високоякісною, доступною за ціною продукцією овочівництва та переробної галузі;
 - забезпечити переробну промисловість високоякісною овочевою сировиною в повному обсязі та асортименті шляхом створення овочевих сировинних зон;
- забезпечити подальший розвиток вітчизняної аграрної науки.

**Оцінка фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів,
необхідних для розвитку овочівництва
та переробної галузі**

Фінансування розвитку овочівництва та переробної галузі до 2015 року планується здійснювати за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів у межах бюджетних призначень на відповідний рік, а також інших джерел, зокрема коштів суб'єктів господарювання.

Обсяг фінансування уточнюється щороку під час складання проектів державного та місцевих бюджетів на відповідний рік.

Орієнтовний обсяг фінансування розвитку овочівництва та переробної галузі до 2015 року становить 30800 млн. гривень, з них із державного бюджету – 650 млн. гривень, місцевих бюджетів – 150 млн. гривень.

ПРОГРАМА **розвитку овочівництва та переробної галузі Вінницької** **області на період до 2020 року**

I. Загальна характеристика

Програма розвитку овочівництва та переробної галузі Вінницької області на період до 2020 року (далі – Програма) розроблена на виконання законів України „Про місцеві державні адміністрації, „Про державну підтримку сільського господарства України“, "Про сільськогосподарську кооперацію", „Про ціни та ціноутворення", постанови Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року №1158 „Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року", розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 року № 475-р „Про затвердження плану першочергових заходів з розвитку виробництва картоплі та овочів”, спрямована на підтримку та розвиток овочівництва, переробної галузі, наповнення регіонального ринку даним видом сільськогосподарської продукції, розвиток ринкової інфраструктури, забезпечення норм споживання овочів населенням області, стабілізації цінової ситуації на ринку овочевої продукції.

У 2010 році в усіх категоріях господарств області вироблено 307,0 тис.тонн овочевої продукції, у тому числі в господарствах населення – 297,1 тис.тонн або 96,7%, в сільськогосподарських підприємствах – 9,9 тис.тонн або 3,3% . Валовий збір картоплі в усіх категоріях господарств становить 1580,3 тис.тонн, у тому числі: в господарствах населення – 1560,5 тис.тонн або 97,8%, в сільськогосподарських підприємствах – 19,7 тис.тонн або 2,2 %.

Такий обсяг виробництва овочів та картоплі забезпечить їх споживання на 1 особу населення в рік на рівні, відповідно, 142,5кг та 168,2 кг, що відповідно становить 88,5% та 135,7% від раціональної норми споживання (161 та 124 кг).

Значна частина овочів (13,7%) витрачається на корми, 13,2% втрачаються через відсутність сучасної інфраструктури зі зберігання. Наявні овочесховища будувались в 70-80 роках минулого століття і потребують реконструкції та капітального ремонту.

Не в повній мірі використовуються наявні потужності та накопичений досвід роботи на ринку овочевої продукції системою споживчої кооперації.

У більшості населених пунктів області відсутні заготівельні пункти овочів та картоплі, 94% яких із загального обсягу, виробляється в господарствах населення.

Із 86 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які зареєстровані на території області, тільки 4 – плодоовочевих в Барському, Жмеринському, Іллінецькому, Теплицькому районах.

Така ситуація на ринку овочів та картоплі призводить до щорічного зростання цін на даний вид продукції у зимово-весняний період в 2 рази і більше проти періоду збору врожаю.

В області є 14 підприємств з переробки овочів і фруктів, з них працює 8. За умови відновлення роботи непрацюючих плодоконсервних заводів всі підприємства галузі області можуть забезпечити переробку за виробничий сезон більше 500 тис. тонн фруктів і 300 тис. тонн овочів, виробляти 100 мільйонів умовних банок плодоовочевих консервів та 55 тис. тонн концентрованих фруктових соків.

В 2010 році потужності підприємств консервної галузі області з виробництва плодоовочевих консервів були завантажені лише на 21,9 %, з виробництва соків концентрованих – на 51,7 %.

Для збільшення випуску конкурентоспроможної продукції підприємства плодоконсервної галузі області постійно працюють над впровадженням нових технологій, пошуком сировинної бази, розширенням ринків збуту, покращенням якості продукції, розширенням асортименту, впровадженням нових видів тари і упаковки.

II. Проблеми, на розв'язання яких спрямована Програма

Основною проблемою, на розв'язання якої спрямована Програма, є забезпечення населення області продукцією овочівництва за доступними цінами, розвиток та функціонування ринкової інфраструктури, пов'язаної із забезпеченням населення вітамінною продукцією за помірними цінами впродовж усього року.

30 відсотків овочів, які сьогодні реалізуються через мережу роздрібною торгівлі, імпортується з інших країн.

Збільшенню обсягу виробництва власної продукції перешкоджає низка чинників, зокрема:

1. Відсутність прямої фінансової підтримки галузі овочівництва з боку держави;
2. Неєфективне функціонування системи постачання, зокрема широке впровадження логістики за принципом „від поля виробника до столу споживача”;
3. Недостатнє інвестування у будівництво сховищ та інших об'єктів інфраструктури. Темпи зростання обсягів виробництва випереджають темпи будівництва складських приміщень, що посилює тиск на ринок

на етапі після збирання врожаю;

4. Значні втрати продукції через незадовільне її зберігання і транспортування;

5. Низький рівень агротехнологій при вирощуванні овочевої продукції через недостатнє ресурсне та технологічне забезпечення, зокрема використання технологій, які адаптовані для окремих сортів і гібридів, точний висів, касетну розсаду, внесення мікродоз регуляторів росту та пестицидів;

6. Незадовільна якість зберігання. Незначна частка охолоджуваних складських приміщень для зберігання картоплі (4%), овочів (10%) і фруктів (19%) відповідає сучасним вимогам;

7. Незадовільне використання економічних важелів — кредити, страхування, квотування;

8. Збільшення собівартості овочевої продукції через відсутність необхідної для галузі вітчизняної сільськогосподарської техніки (сівалки, обприскувачі, культиватори, машини для висаджування розсади, поливу, догляду за рослинами та збирання врожаю). Як наслідок – не впроваджуються енергозберігаючі технології вирощування овочевої продукції;

9. У галузі овочівництва закритого ґрунту основною проблемою є високі ціни на природний газ та електроенергію, що становлять до 50% у собівартості продукції, а також високі процентні ставки за банківськими кредитами, що унеможлиблює будівництво нових тепличних комплексів та реконструкцію діючих.

10. У переробній галузі можливості консервних заводів використовуються не в повній мірі через значне скорочення площ посіву овочевих культур у сільськогосподарських підприємствах, зменшення заготівлі сировини, яка вирощується в індивідуальному секторі населенням області.

Основною причиною нестабільної роботи підприємств галузі є відсутність обігових коштів. На даний час не працюють Гайсинський, Калинівський, Поповецький (Барський район), Степанівський (Теплицький район), Тульчинський, Ямпільський плодоконсервні заводи.

Для відновлення виробництва підприємств, що не працюють, збільшення обсягів продукції, підвищення конкурентоспроможності діючих, потрібна підтримка держави в наданні короткотермінових кредитів на закупівлю сировини, середньо- і довготермінові кредити для проведення модернізації, реконструкції та будівництва нових виробничих ліній, цехів з компенсацією відсотків за рахунок коштів державного бюджету.

Мета Програми:

- Забезпечити регіональний ринок овочевою продукцією власного виробництва за помірними цінами, а також сировиною підприємства харчової та переробної промисловості;

- Збільшити обсяги виробництва овочів до 2020 року на 62,9% проти 2010 року за рахунок запровадження сучасних технологій в овочівництві;

- Довести потужності зі зберігання овочів у 2020 році до 70 тис.тонн, картоплі – до 80 тис.тонн за рахунок введення нових потужностей, реконструкції діючих овочесховищ для продовольчих потреб регіону, а також для формування експортних партій;

- Розширити мережу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що займатимуться збутом вирощеної продукції із розрахунку не менше 2 кооператива на район;

- Визначити регіонального оператора, який буде займатись формуванням регіональних ресурсів овочів та постачанням їх в торговельну мережу, бюджетним закладам, закритим установам відповідно до діючого законодавства про державні закупівлі, а також проводити товарні інтервенції овочів на регіональний ринок.

III. Обґрунтування шляхів і засобів розв'язання проблеми, строки та етапи виконання Програми

Основним засобом розв'язання проблемних питань, окреслених Програмою, є реалізація її заходів у повному обсязі у визначений термін.

Виділення фінансового ресурсу на реалізацію заходів Програми, спрямованих на широке коло учасників, має здійснюватись виключно на конкурсній основі.

Передбачити щорічний звіт про використання коштів перед Головним фінансовим управлінням обласної державної адміністрації, з метою забезпечення їх цільового використання отримувачами.

Програма буде реалізовуватись протягом 10 років.

IV. Завдання Програми та результативні показники

Забезпечити збільшення у 2020 році виробництва овочів в усіх категоріях господарств на 62,9%, в тому числі капусти – в 2,1 раза, огірків – 1,7, помідорів – 1,6, коренеплодів – 1,3, картоплі – 1,5 раза. За рахунок реалізації заходів Програми, щорічно створювати у сільській місцевості 300 робочих місць.

Змінити структуру виробництва овочів та довести її до 30% в сільськогосподарських підприємствах.

V. Фінансове забезпечення виконання Програми

Видатки, пов'язані із реалізацією заходів Програми здійснюються відповідно до Бюджетного Кодексу України за рахунок коштів державного, обласного та місцевих бюджетів, власних коштів учасників Програми, інших джерел незаборонених законодавством.

VI. Очікувані результати

Виконання Програми дасть змогу:

- Збільшити виробництво овочів та картоплі.
- Забезпечити споживання овочів населенням не менше раціонально встановлених норм.
- Змінити структуру виробництва овочів, збільшивши її в організованому секторі до 30%.
- Підвищити продуктивність праці на основі запровадження засобів малої механізації.
- Створити ринкову інфраструктуру у сільській місцевості.
- Покращити зайнятість сільського населення.
- Забезпечити переробні підприємства області сировиною.

VII. Система управління та контролю за ходом виконання Програми

Контроль за ходом виконання Програми здійснюють головні управління агропромислового розвитку, економіки, фінансове облдержадміністрації, постійні комісії обласної Ради з питань агропромислового комплексу та з питань бюджету.

Виконавці Програми щорічно до 1 грудня інформують Головне управління агропромислового розвитку облдержадміністрації про стан виконання заходів Програми.

Головне управління агропромислового розвитку облдержадміністрації узагальнює надану інформацію та щорічно до 20 грудня інформує обласну державну адміністрацію та постійні комісії обласної Ради з питань агропромислового комплексу та з питань бюджету про хід виконання Програми.

Динаміка посівних площ овочевих і баштанних культур в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення, тис. га

Види культур	Роки										2016 р. у % 1990 р.
	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Сільськогосподарські підприємства											
Овочі відкритого ґрунту	319,3	217,7	134,2	48,3	57,0	46,8	36,9	38,8	35,4	35,2	11,0
Продовольчі баштанні культури	109,4	85,1	73,4	11,3	9,4	8,9	9,6	8,4	7,8	4,9	4,5
у тому числі фермерські господарства											
Овочі відкритого ґрунту	0,1	5,5	13,6	14,1	17,4	14,1	11,0	11,4	9,2	10,0	100 р.
Продовольчі баштанні культури	-	8,7	10,0	4,9	4,4	4,2	5,2	4,9	3,8	2,5	*
Господарства населення											
Овочі відкритого ґрунту	136,6	291,7	403,9	413,5	440,7	447,6	428,5	424,5	405,0	406,3	3 р.
Продовольчі баштанні культури	16,9	11,2	22,0	71,9	73,3	72,6	71,7	71,0	66,7	65,4	3,9 р.

Посівні площі овочевих і баштанних культур в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення з яких зібрано урожай, тис. га

Види культур	Роки										2016 р. у % до 1990 р.
	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Сільськогосподарські підприємства											
Овочеві культури – всього	310,1	193,9	111,8	46,6	54,9	45,7	35,9	38,7	35,3	34,3	11,1
Продовольчі баштанні культури	94,3	78,0	62,2	10,0	8,5	8,1	8,4	6,8	6,9	4,8	5,1
Господарства населення											
Овочеві культури – всього	137,1	295,4	406,8	421,2	449,2	457,1	434,8	425,1	411,8	412,8	301,1
Продовольчі баштанні культури	17,3	11,1	21,7	71,9	73,3	72,6	71,7	70,5	66,7	65,4	378,0

**Посівні площі овочевих та баштанних культур за регіонами в Україні,
з яких зібрано урожай, тис. га**

	1990	2000	2010	2013	2014	2015	2016
Україна	447,2	518,6	467,8	493,8	463,8	447,1	447,1
Автономна Республіка Крим	20,7	21,7	23,1	22,9	...	...	...
області							
Вінницька	20,7	18,6	15,8	20,8	20,6	21,8	21,7
Волинська	7,6	10,2	11,7	13,0	12,5	12,8	13,2
Дніпропетровська	29,7	34,2	30,5	33,5	35,1	35,1	35,7
Донецька	30,5	36,3	28,8	27,6	26,1	14,4	14,9
Житомирська	10,0	13,8	9,9	9,7	9,9	10,3	11,7
Закарпатська	6,5	10,7	13,1	13,6	13,3	12,7	12,9
Запорізька	21,9	27,9	21,9	22,2	21,9	20,4	17,9
Івано-Франківська	7,2	10,8	9,7	10,3	10,5	10,4	10,5
Київська	28,8	25,2	22,9	25,0	25,0	25,3	28,7
Кіровоградська	17,5	24,3	17,0	16,8	16,3	16,7	17,0
Луганська	21,0	18,9	14,1	15,9	9,9	9,0	9,4
Львівська	10,4	19,4	22,8	24,4	24,5	25,1	25,4
Миколаївська	18,3	20,8	18,5	19,3	19,4	19,4	19,1
Одеська	37,6	34,6	29,9	29,4	30,3	30,1	24,3
Полтавська	20,6	24,9	22,5	23,4	24,0	23,8	24,5
Рівненська	9,2	9,7	10,9	12,2	11,8	11,7	12,0
Сумська	13,9	12,4	9,2	10,2	10,3	10,0	10,6
Тернопільська	9,5	12,6	9,7	11,4	11,4	11,6	11,7
Харківська	22,1	35,4	28,9	33,7	31,5	30,6	30,6
Херсонська	22,3	36,0	43,4	42,7	44,4	41,5	40,8
Хмельницька	15,8	12,9	10,2	10,6	10,7	10,8	11,1
Черкаська	22,6	22,1	20,3	22,0	21,6	21,0	20,5
Чернівецька	8,8	10,3	12,0	12,3	12,2	12,1	12,2
Чернігівська	14,1	14,9	11,0	10,7	10,6	10,5	10,7
місто							
Севастополь	...	...	...	0,2	...	...	...

Динаміка виробництва овочевих і баштанних культур в Україні, тис. т.

Роки	Роки										2016 р. у % до 1990 р.
	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Усі категорії господарств											
Овочеві культури	6666,4	5879,8	5821,3	8122,4	9832,9	10016,7	9396,2	9637,5	9214,0	9414,5	141,2
Продовольчі баштанні культури	791,7	497,1	373,0	750,8	729,0	798,7	777,0	685,2	578,1	583,4	73,9
Сільськогосподарські підприємства											
Овочеві культури	4872,1	1607,1	986,3	964,6	1540,5	1433,9	1118,1	1340,3	1281,7	1322,9	27,2
Продовольчі баштанні культури	621,2	403,0	233,7	73,6	68,5	58,4	61,3	44,8	64,1	50,3	8,1
у тому числі фермерські господарства											
Овочеві культури	0,4	27,4	82,6	211,9	384,3	346,8	303,7	327,8	282,5	298,4	746 р.
Продовольчі баштанні культури	5,1	27,4	37,3	29,4	26,4	25,3	33,2	24,2	29,9	21,2	4,2 р.
Господарства населення											
Овочеві культури	1794,3	4272,7	4835,0	7157,8	8292,4	8582,8	8278,1	8297,2	7932,3	8091,6	4,5р.
Продовольчі баштанні культури	170,5	94,1	139,3	677,2	660,5	740,3	715,7	640,4	514,0	533,1	3,1 р.

**Виробництво продукції овочевих та баштанних культур за регіонами
в Україні, тис. т.**

	1990	2000	2010	2013	2014	2015	2016
Україна	6666,4	5821,3	8122,4	9872,6	9637,5	9214,0	9414,5
Автономна Республіка Крим	427,7	185,5	398,7	472,9	...	...	...
області							
Вінницька	238,2	196,2	310,9	482,0	456,7	460,4	477,8
Волинська	124,7	110,6	248,7	282,1	277,1	276,4	288,7
Дніпропетровська	455,7	433,0	560,3	600,0	709,6	728,3	732,7
Донецька	617,8	444,5	415,5	503,2	485,3	208,0	213,8
Житомирська	149,5	194,5	209,4	224,7	239,1	271,9	297,0
Закарпатська	128,6	123,3	245,9	289,0	297,0	267,2	267,2
Запорізька	310,0	230,9	281,8	424,6	430,1	435,7	391,4
Івано-Франківська	98,8	133,9	122,1	163,3	166,7	169,8	172,2
Київська	464,0	295,2	454,9	546,3	568,4	511,2	631,1
Кіровоградська	182,7	212,7	218,4	200,1	236,2	234,8	233,9
Луганська	288,0	249,0	257,2	310,9	181,8	163,3	168,0
Львівська	181,8	268,6	411,9	456,7	480,0	483,5	505,7
Миколаївська	285,0	174,1	354,1	463,2	492,2	483,0	500,9
Одеська	461,9	301,0	473,6	408,6	437,8	436,5	348,8
Полтавська	285,6	199,3	405,6	462,6	521,7	517,3	522,2
Рівненська	127,3	133,6	216,5	255,5	248,7	213,6	236,2
Сумська	191,7	137,7	153,7	189,4	194,3	189,2	200,4
Тернопільська	140,6	140,0	193,5	252,2	270,8	255,4	259,3
Харківська	277,5	415,7	464,5	707,7	665,8	689,8	692,5
Херсонська	423,4	421,5	841,5	1161,2	1282,3	1251,5	1278,2
Хмельницька	185,4	155,2	208,8	209,4	209,2	187,4	227,5
Черкаська	320,9	344,2	281,2	361,6	356,2	365,3	354,2
Чернівецька	123,9	146,2	219,0	232,1	232,2	222,3	227,7
Чернігівська	175,7	174,9	174,7	209,8	198,3	192,2	187,1
місто							
Севастополь	...	...	...	3,5	...	...	...

Виробництво овочів на одну особу за регіонами в Україні, кг на 1 особу

	1990	2000	2010	2013	2014	2015	2016
Україна	128	118	177	217	224	215	221
Автономна Республіка Крим	169	76	170	241	...	...	...
області							
Вінницька	124	109	189	297	283	287	299
Волинська	117	104	240	271	266	265	277
Дніпропетровська	117	119	167	182	216	223	226
Донецька	116	90	93	115	112	49	50
Житомирська	98	138	163	178	190	217	239
Закарпатська	102	98	197	230	236	212	212
Запорізька	148	118	156	238	243	248	224
Івано-Франківська	69	94	88	118	121	123	125
Київська	101	66	101	119	123	110	136
Кіровоградська	147	184	215	202	240	240	241
Луганська	100	96	112	138	82	74	76
Львівська	66	101	162	180	189	191	200
Миколаївська	213	135	298	396	422	416	434
Одеська	175	120	198	171	183	182	146
Полтавська	163	120	272	316	359	358	364
Рівненська	108	113	188	221	214	184	203
Сумська	134	104	132	166	172	169	181
Тернопільська	120	121	178	235	253	239	244
Харківська	87	141	168	258	243	253	256
Херсонська	338	352	771	1080	1198	1175	1207
Хмельницька	122	107	157	160	160	144	176
Черкаська	210	241	218	286	284	293	286
Чернівецька	132	157	242	256	255	244	251
Чернігівська	125	138	158	196	187	183	180
місто							
Севастополь	...	...	...	9	...	...	...

Динаміка урожайності овочевих і баштанних культур в Україні, ц. з 1 га.

Види культур	Роки										2016 р. у % до 1990 р.
	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Усі категорії господарств											
Овочеві культури	149,0	120,2	112,3	173,6	195,0	199,2	199,6	207,8	206,1	210,5	141,3
Продовольчі баштанні культури	70,9	55,8	44,4	91,7	89,2	99,0	96,6	88,7	78,6	83,1	117,2
Сільськогосподарські підприємства											
Овочеві культури	157,1	82,9	88,3	207,0	280,5	313,7	311,0	346,4	363,4	382,7	2,4 р.
Продовольчі баштанні культури	65,9	51,7	37,6	73,8	80,9	72,1	72,8	65,4	92,4	102,0	154,8
у тому числі фермерські господарства											
Овочеві культури	76,0	64,2	78,2	159,2	237,5	264,4	291,9	297,0	316,3	307,9	4 р.
Продовольчі баштанні культури	-	41,5	36,0	68,0	66,8	67,8	75,4	57,2	88,0	83,0	*
Господарства населення											
Овочеві культури	130,8	144,6	118,9	169,9	184,6	187,8	190,4	195,2	192,6	196,1	150,0
Продовольчі баштанні культури	98,7	64,5	64,2	94,2	90,1	102,0	99,8	90,9	77,1	81,6	87,2

Урожайність овочів за регіонами в Україні, ц. з 1 га.

	1990	2000	2010	2013	2014	2015	2016
Україна	149,0	112,3	173,6	199,9	207,8	206,1	210,5
Автономна Республіка Крим	206,9	85,3	172,8	206,0	...	...	...
області							
Вінницька	114,9	105,5	196,4	231,6	221,3	211,2	219,9
Волинська	163,1	108,4	213,4	217,8	221,2	215,3	218,6
Дніпропетровська	153,1	126,4	183,9	179,2	201,9	207,6	205,1
Донецька	202,4	122,4	144,1	181,8	185,7	144,1	143,8
Житомирська	149,6	141,5	212,2	231,4	241,9	262,9	252,4
Закарпатська	197,6	115,4	186,9	211,8	223,7	211,3	206,9
Запорізька	141,4	82,7	128,8	191,4	196,7	213,6	218,5
Івано- Франківська	136,4	124,1	126,2	159,0	158,6	162,7	164,8
Київська	161,4	117,0	198,9	218,7	227,7	202,4	219,4
Кіровоградська	104,8	87,4	128,3	119,3	144,8	140,7	137,1
Луганська	137,2	131,8	182,2	195,7	184,3	182,5	178,7
Львівська	174,9	138,3	180,9	187,3	196,3	192,4	198,4
Миколаївська	156,0	83,6	191,1	240,7	253,7	248,6	263,1
Одеська	122,8	87,0	158,2	139,0	144,4	145,0	143,8
Полтавська	138,6	80,0	180,7	198,0	217,2	217,5	212,7
Рівненська	138,5	138,2	197,9	209,7	209,3	182,5	197,3
Сумська	138,2	111,3	167,3	184,9	189,4	189,3	188,7
Тернопільська	148,3	111,0	200,4	221,7	237,8	220,8	222,5
Харківська	125,7	117,5	160,5	210,0	211,1	225,5	226,4
Херсонська	189,6	117,2	193,9	272,1	288,8	301,4	313,2
Хмельницька	117,5	120,8	204,6	197,1	195,4	174,1	204,8
Черкаська	141,8	155,9	138,4	164,1	165,2	174,3	173,0
Чернівецька	140,8	142,1	182,3	188,7	190,0	183,0	186,8
Чернігівська	124,8	117,6	159,3	195,8	187,9	182,3	174,9
місто							
Севастополь	...	...	...	169,7	...	...	...

Динаміка урожайності та валового збору основних овочевих культур в усіх категоріях господарств України

Види в овочевих культур	Роки										2016 р. у % до 1990 р.
	1990	1995	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Урожайність, ц з 1 га.											
Овочі – всього	149,0	120,2	112,3	173,6	195,3	199,2	199,6	207,8	206,1	210,5	141,3
Огірки	108,1	109,2	113,1	166,3	170,7	179,6	185,7	181,5	189,6	189,3	173,4
Помідори	115,3	120,0	105,3	218,2	245,8	265,3	240,4	270,8	301,5	299,3	249,7
Буряки столові	142,1	149,5	136,0	181,1	202,7	210,8	216,5	218,9	211,6	213,6	142,9
Капуста	124,5	129,0	127,6	208,3	253,8	245,1	264,0	263,5	238,9	245,0	189,9
Морква	122,3	121,2	121,0	161,9	179,5	189,5	197,4	203,3	192,4	202,8	167,3
Цибуля	81,5	83,8	87,3	152,4	176,3	178,1	171,9	188,5	171,3	184,1	219,7
Валовий збір, тис. т.											
Овочі – всього	6666,4	5879,8	5821,3	8122,4	9832,9	10016,7	9396,2	9637,5	9214,0	9414,5	138,2
Огірки	712,3	668,7	709,0	860,1	965,9	1020,6	993,3	940,9	958,7	948,9	143,4
Помідори	1403,9	1270,7	1126,6	1824,7	2111,6	2274,1	1954,1	2147,9	2274,4	2297,7	178,9
Буряки столові	613,3	551,3	564,6	742,2	894,1	923,5	884,0	897,1	834,6	841,9	151,4
Капуста	1075,0	965,0	1104,6	1523,0	2016,1	1922,4	1969,2	1876,6	1677,3	1682,8	120,5
Морква	485,1	408,5	496,5	714,6	864,2	915,9	866,7	890,7	822,9	876,9	214,7
Цибуля	611,8	567,6	563,0	908,9	1174,9	1141,3	964,9	1108,6	956,5	1014,6	178,8

**Товарна структура експорту основних видів продукції АПК України,
млн дол. США**

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016 р. у % до 2010р.
Продукція АПК	9935,9	12804,1	17905,6	17038,8	16668,9	14563,1	15281,7	153,8
Сільське господарство:	4747,5	6468,5	10182,9	9960,0	9750,5	8794,8	8868,7	186,8
1. Живі тварини та продукція тваринництва	771,3	936,6	960,5	1084,1	1014,4	823,4	775,0	100,5
живі тварини	3,6	9,8	7,7	13,0	14,4	25,6	30,9	8,6 р.
м'ясо і істівні субпродукти	90,1	197,9	315,8	348,6	381,7	377,6	387,8	4,3 р.
риба і ракоподібні	21,0	19,6	18,7	20,8	27,4	12,9	17,0	81,0
молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	648,7	703,7	611,6	691,7	575,4	386,4	330,5	50,9
інша продукти тваринного походж.	7,7	5,4	6,5	9,9	15,3	20,6	8,8	114,3
2. Продукти рослинного походження	3976,2	5531,9	9222,4	8875,9	8736,1	7971,4	8093,7	203,6
істівні плоди і горіхи	208,8	217,3	199,8	138,4	148,1	154,0	148,2	70,9
насіння і плоди олійних рослин	1085,6	1434,8	1753,9	2048,0	1687,7	1475,4	1535,0	141,4
зернові культури	2467,0	3617,1	7008,4	6371,3	6544,1	6057,4	6073,9	246,2
<i>овочі</i>	<i>119,2</i>	<i>132,9</i>	<i>138,5</i>	<i>112,6</i>	<i>129,8</i>	<i>97,2</i>	<i>152,6</i>	<i>128,0</i>
живі дерева та інші рослини	1,8	1,8	1,5	2,1	1,4	2,3	3,7	205,6
3. Жири та олії тваринного або рослинного походж.	2617,3	3396,4	4210,6	3507,0	3822,0	3299,7	3962,9	151,4
4. Готові харчові продукти	2571,0	2939,1	3511,9	3571,7	3096,3	2468,4	2450,1	95,3
продукти з м'яса, риби	48,6	50,0	65,0	58,9	32,3	12,4	14,3	29,4
цукор і кондитерські вироби з цукру	206,5	241,8	341,2	259,3	147,0	169,5	352,0	170,5
<i>продукти переробки овочів</i>	<i>210,3</i>	<i>228,3</i>	<i>323,4</i>	<i>404,1</i>	<i>297,7</i>	<i>183,8</i>	<i>140,3</i>	<i>66,7</i>
готові продукти із зерна	254,2	339,0	395,3	413,1	390,1	267,9	212,4	83,6

**Товарна структура імпорту основних видів продукції АПК України,
млн дол. США**

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016р. у % до 2010р.
Продукція АПК	5763,5	6346,7	7513,8	8187,4	6059,2	3484,4	3890,9	67,5
Сільське господарство:	2805,8	2851,2	4142,0	4564,4	3155,7	1694,4	1911,0	68,1
1. Живі тварини та продукція тваринництва	1241,9	1035,3	1711,0	1894,4	1124,1	548,1	626,2	50,4
живі тварини	67,5	76,5	96,5	113,3	77,3	59,7	57,9	85,8
м'ясо і істівні субпродукти	458,1	292,1	714,6	628,5	239,2	99,3	80,7	17,6
риба і ракоподібні	568,5	505,5	687,6	864,2	594,9	291,1	409,9	72,1
молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	135,5	150,3	196,4	262,8	185,8	79,7	59,4	43,8
інша продукти тваринного поход.	12,1	10,7	15,7	25,5	26,8	18,2	18,0	148,8
2. Продукти рослинного походження	1563,9	1815,9	2431,0	2670,0	2031,6	1146,3	1284,8	82,2
істівні плоди і горіхи	733,3	683,4	113,0	1243,0	804,8	467,0	476,1	64,9
насіння і плоди олійних рослин	178,9	285,5	360,2	390,6	311,9	214,9	319,5	178,6
зернові культури	145,5	219,8	249,1	306,5	366,6	154,7	148,8	102,3
овочі	129,9	133,2	146,5	185,6	162,5	62,8	81,6	62,8
живі дерева та інші рослини	73,8	99,6	153,5	143,1	69,0	19,2	22,4	30,4
3. Жири та олії тваринного або рослинного походж.	451,6	468,6	406,3	403,3	301,7	182,3	245,9	54,5
4. Готові харчові продукти	2506,0	3026,7	2965,4	3219,5	2601,7	1607,7	1734,0	69,2
продукти з м'яса, риби	100,5	124,3	140,8	152,1	104,4	42,4	61,7	61,4
цукор і кондитерські вироби з цукру	231,4	230,7	83,5	88,3	59,3	34,7	56,2	24,3
Продукти переробки овочів	223,4	277,2	267,1	297,6	233,0	113,9	110,8	49,6
готові продукти із зерна	125,9	164,7	170,8	215,8	169,2	85,5	88,4	70,2
Сальдо експорту – імпорту продукції АПК	4172,4	6457,4	10391,8	8851,4	10609,7	11078,7	11390,8	273,0